

Prof. Dr.

Üniversite Yayıncılığı

V. Doğan GÜNAY

DİL VE İLETİŞİM

2 Basım

DİL VE İLETİŞİM

Prof. Dr.
V. Doğan GÜNAY

© Papatya Yayıncılık Eğitim

Bilgisayar Sis. San. ve Tic. A.Ş.

Ankara Caddesi, Prof. Fahreddin Kerim Gökay Vakfı İşhanı Girişi,

No: 11/3, Cağaloğlu (Fatih)/İstanbul

Tel : (0 212) 527 52 96 - (0 532) 311 31 10

Faks : (0 212) 527 52 97

e-Posta : admin@papatya.gen.tr

Web : http://www.papatya.gen.tr

Dil ve İletişim - Prof. Dr. V. Doğan GÜNAY

2. Basım Ekim 2013

Yayın Danışmanı : Dr. Rifat ÇÖLKESEN (Post-Edu Institute)

Üretim : Olcay KAYA

Pazarlama : Batuhan AVCI ve Mustafa DEMİR

Satış : Türkiye'nin İnternet Kitapçısı: www.tdk.com.tr

Sayfa Düzenleme : Papatya - Kelebek Tasarım

Kapak Tasarım : Papatya - Kelebek Tasarım

Basım ve Ciltleme : Pasifik Ofset Ltd. Şti. (Sertifika No: 12027)

Cihangir Mah. Güvercin Cad. No:3/1 Baha İş Mrk. A Blok
Haramidere, Avcılar/İstanbul (0212 412 17 77)

© Bu kitabın her türlü yayın hakkı Papatya Yayıncılık Eğitim A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmaksızın alıntı yapılamaz, kısmen veya tamamen hiçbir şekil ve teknikle ÇOĞALTILAMAZ, BASILAMAZ, YAYIMLANAMAZ. Kitabın, tamamı veya bir kısmının fotokopi makinesi, ofset gibi teknikle çoğaltılması, hem çoğaltan hem de bulunduranlar için yasadışı bir davranıştır.

Lütfen kitabımızın fotokopi yöntemiyle çoğaltılmasına engel olunuz. Fotokopi hırsızlıktır.

Günay, V. Doğan.

Dil ve İletişim / V. Doğan Günay - İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim, 2013.

X, 344 s.; 24 cm.

Kaynakça ve dizin var.

Sertifika No: 11218.

ISBN 978-605-4220-70-0.

1. Dil ve Tarih. 2. Dil Türleri. 3. Ses ve Yazı. 4. Dışdilbilim. 5. İçdilbilim

I. Title

*Sevgili Eşim
Yasemin'e...*

Teşekkür

Hem kitabın iç düzenlemesinde kendi önerilerini sunan hem de lütfedip sabırla kitabı okuyan meslektaşım *Dr. Funda Uzdu Yıldız*'a ve kitabın baskısında gerekli özeni gösteren *Dr. Rifat Çölkesen*'e ve Papatya Yayıncılık Eğitim çalışanlarına teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. V. Doğan Günay

İçindekiler

Önsöz	IX
GİRİŞ	11
Dili Dil ile Anlatmak	17
Dillerin Fakirliği ya da Zenginliği Durumu	20
Bölüm 1: DİL VE İNSAN	33
1.1. Dil ve Öğrenme	36
1.2. Öğrenme ve Bellek	46
1.3. Bir İletişim Dizgesi Olarak Dil	49
1.3.1. Dilsel İletişim Örnekçesi ve Roman Jakobson	54
1.3.1.1. Verici (ya da Gönderen)	55
1.3.1.2. Alıcı (ya da Gönderilen, Dinleyici)	56
1.3.1.3. Kod	58
1.3.1.4. Kanal (ya da Oluk)	59
1.3.1.5. Bağlam (ya da Gönderge)	61
1.3.1.6. Bildiri (ya da Oluşturulmuş Metin)	62
1.3.1.6.1. İletişimde Kullanılan Bildirinin Özellikleri	63
1.3.1.6.2. İletişimde Kullanılan Bildirinin İçeriği	65
1.3.1.7. <i>Roman Jakobson</i> 'un İletişim Şemasının Eleştirisi	70
1.4. İletim + (Geri) İletim = İletişim	71
1.5. Bildirinin İletilmesinde Başarısızlığın Nedenleri	76
Bölüm 2: DİL VE TARİH	85
2.1. Dilin Doğuşu ve Tarihsel Dilbilim	88
2.2. Yazının Kökeni ve İlk Yazılı Metinler	101
2.3. İlk Dil Çalışmaları	115
Bölüm 3: DİL TÜRLERİ	123
3.1. Dil Değişkenlikleri	124
3.2. Yapay Diller	129
3.3. Dünya Dil Aileleri	134
3.4. Anadolu Dilleri	149
Bölüm 4: SES VE YAZI	157
4.1. Dilin Çift Eklemliliği	160
4.2. Sözlü Dil	166

4.3. Yazılı Dil	169
4.4. Sözlü Dil Yazılı Dil Karşılaştırması	189
Bölüm 5: DİL VE DİLYETİSİ	193
5.1. Dilyetisi	200
5.2. Gösterge ve Gösterge Türleri	203
5.2.1. Doğal Göstergeler	206
5.2.2. Yapay Göstergeler	208
5.3. Beden Dili	221
5.4. Hayvanlarda İletişim	227
Bölüm 6: DİL VE ANLAM	237
6.1. Gösterge ve Anlamı	245
6.2. Anlam ve Anlambilim	251
6.3. Dildeki Anlamsal Değişmeler	255
Bölüm 7: DİLBİLİM VE GELİŞİM ALANLARI	269
7.1. İçdilbilim	277
7.1.1. Edimbilim	281
7.1.2. Sözceleme Dilbilimi	282
7.1.2.1. Sözceleme Kuramları ve Başlıca Kuramcıları	286
7.1.2.2. Sözçe - Tümce	291
7.1.2.3. Sözçe - Söylem	291
7.1.2.4. İletişim Açısından Sözceleme Edimi	294
7.2. Dışdilbilim	296
7.2.1. Toplumdilbilim	297
7.2.2. Ruhdilbilim	303
7.2.3. Sinirdilbilim	306
7.2.4. Uygulamalı Dilbilim	307
7.3. Dil ve İletişim	308
7.3.1. Kitle İletişimi	309
7.3.2. İletişim Kuramları ve Çeşitleri	314
Sonuç	321
Kaynakça	323
Yazarımız	334
Türkçe - Fransızca Dizin	335
Fransızca - Türkçe Dizin	340

Önsöz

Daha önce bir başka yayınevinden çıkan “Dil ve İletişim” kitabının hem devamı hem de devamı olmayan bu kitabın amacı dil ile ilgili genel bir bilgi vermektir, okuyucuya minik bir pencere açmasına yardımcı olmaktır. İnsanlığın dil ile ilgili bildikleri her geçen gün artmaktadır. Bu kitap dil ve iletişim konusunda konu başlıklarını vermektedir. Her konu başlı başına ele alınıp ciltlerle kitap yazılabilir.

Eski dönemlere göre dil çalışmaları daha artmış durumdadır. Elbette dil hem kendi içinde çalışılabilir hem de farklı disiplinlerle ortak çalışma konuları da oluşturabilir. Kitapta dış dilbilim olarak adlandırılan konular böyle disiplinler arası alanları belirtir. Ruhdilbilim, sinirdilbilim, uygulamalı dilbilim, toplumdilbilim böylesi alanları belirtir. Bunun yanında sözcemele dilbilimi, işlevselcilik gibi çok farklı dilbilimin alt dalları gelişmiştir.

Dille ilgili kitaplar genelde sıkıcı olur. Birçok bilgi vardır ve bunlar bir sıra içinde verilir. Bu açıdan okunması zor kitaplardır. Bu kitapta okuyucunun haz alacağı türden hem genel kültür türü bilgiler verilerek hem de bazı merak uyandırıcı bilgilerle dil konuları açıklanmaya çalışıldı. Kuramsal bilgilerin okuyucu sıkılmaması için özen gösterildi. Dilbilgisi, dilbilim, betikbilim, artzamanlı ve eşzamanlı dil çalışmaları daha anlaşılır biçimde sunulmaya çalışıldı.

Kitabın alıcısının çok değişik kesimlerden olacağı kesindir. Okuyan her kesime yararlı olabilecek ve okunduktan sonra da okuyucuda bir sürü sorular bırakacak bir kitap olmasına çabalanan bu kitabın en iyi değerlendircileri okuyuculardır.

Prof. Dr. V. Doğan Günay

Buca, 19 Mayıs 2013

ken, bir dildeki sözcük oluşturma yollarını açıklarken, bir başkasından nefret ederken, “pırasadan hoşlanmadığımızı” belirtirken ya da birine emrederken de aynı dili kullanıyoruz. Dil hem iletişim aracıdır hem de dilbilgisinin ve/ya da dilbilimin inceleme konusudur. Üçüncü aşama ise dili anlatmak için geliştirilen terimlerin (üstdil) de dil olmasıdır.

Dil, konuşan kişinin siyasal kimliğini, toplumsal katmanını ya da bir başka özelliğini de açıklar. Bir dönemde sözcüklere bakarak insanların siyasal kimliğini tanımaya çalışan toplumumuzu düşünmek gerekir. Özellikle sözcemele kuramı ve edimibilim kuramı dil ile verici arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlar.

İletişim aracı olarak yalnızca dili kullanmayız. Dil ve dil dışı iletişim biçimleri, her türlü anlamlı bildiriye iletmek için üretilmiştir. Böyle bir yaklaşımdan yola çıkarsak, bir reklamdaki beden diline, özel amaçlı giyilen bir giysiden (grev sözcüsü giysisi, odacıların tek biçim giysisi) sunulan bir çiçeğe değin farklı anlatım ve iletişim biçimlerinden söz etmek gerekecektir.

Dil ile ilgili birçok kuram geliştirilmiştir. Bütün kuramlar insanı tanımaya yöneliktir. İnsanı tanımak da bir anlamda dilini çözmekle ve dil ile ya da düşünce ile yarattığı kültürel değerleri anlamlandırmakla olacaktır. Bütün kuramlar, sokakta konuşan kişinin, oldukça soyut bir konuyu açıklamaya çalışan felsefe profesörünün, yarattığı düşsel dünyayla okuyucusunu büyüleyen yazarın ya da her sözcüğü tartarak kullanılan, her sözcüğe yeni bir anlam yükleyen şairin kullandığı dili tanımaya yöneliktir. Her kuramın çıkış noktası ve dili inceleme boyutu farklı olabilir. Varılacak en son nokta insanı tanımak olarak gösterilebilir.

Her ne kadar dil üzerine yapılan araştırmalar, konuşan kişiye yönelik ise de, dili konuşma amaçlı kullanan için çok fazla bir değişiklik yaratmayabilir. Konuşan kişi aynı dili kullanıp aynı ses düzeni ile iletişimini kurar, hatta aynı hataları yapmayı sürdürür. Konuşan kişi bu iletişim aracını kullanırken hangi dizgeye (fr. *système*), nasıl bir işleyiş biçimine sahip olduğunu düşünmez bile. Dil ile ya da iletişim ile ilgili bir durumu her gün kullanıyor olabiliriz, ancak böyle bir tanımdan haberimiz yoktur. Olması da gerekemeyebilir. Anlatılan şeylerin birçoğunun ismini bilmeden de kullandığımız doğrudur. Dili kullanmakla dilin kurallarını bilmek aynı şey değildir. Benzer durumlar bazı bilim dalları için de geçerli olabilir. Denizde yüzebilmek için suyun kaldırma kuvvetini bilmeye gerek yoktur, yalnızca yüzmeyi bilmek yeterlidir. Denizde yüzmeyi ve insanın nasıl su yüzünde kaldığını fizik bilimi ya da bir başka bilim açıklar.

Peki dil nedir? Dil toplumsal bir olgudur ve iletişim amacıyla vardır. Zira tek bir kişinin kendi kendisiyle sözlü olarak iletişim kurması zor görünüyor (Ama düşünce de bir anlamda kişinin kendi kendisiyle iletişim kurması değil midir? Ya da bazı sorunların çözümünde kişinin kendi kendisiyle konuştuğuna tanık olmuyor muyuz?). Dil toplumsal çevre ile yakından ilgili ve çevremizdeki insanlarla etkileşim aracıdır. Burada yazılanların bir başkasınca anlaşılmasını istemek, kullanılan iletişim aracı-

nın hedef olan o “bir başkası”nca da bilinmesiyle olanaklıdır. O halde “dil toplumu tüm yönleriyle kuşatır ve kavramsal dizgesinde içerir, ama ayrı bir yeti uyarınca topluma özgü bir tür anlamsallık oluşturarak toplumu biçimlendirir” [Benveniste, 1995:169]. Toplumsal yaşamda insanlar genel olarak dil denen o soyut iletişim dizgesi ile birbirini uymakta ve birbiriyle anlaşmaktadır. Mevlana'nın, “aynı dili konuşanlar değil, aynı duyguları paylaşanlar anlaşabilir” [Aktaran Cüceloğlu, 2008: 293] demesi, ortak bir kodu (dil) bilmenin yeterli olmayacağını, ortak bir göndergenin ya da bağlamın da olması gerektiğini belirtmek içindir. Verici ile alıcı arasında ortak bir kod, bir gönderge ya da bağlam ile bir iletişim kanalı olması halinde iletişim gerçekleşebilecektir. Yazılanların ya da konuşulanların alıcı tarafından anlaşılmasını istemek dilin toplumsal yönünü gösterir.

İkinci olarak dil, toplumda kullanılan bir iletişim ögesidir hatta vazgeçilemeyen temel öğedir ve konuşulduğu toplumca kabul edilmiş bir kurallar bütünüdür. “Ben dün benimle düşünceye gideceğim” diye bir tümcenin Türkçe bilen kişi tarafından yanlış olduğu belirtilecektir çünkü oluşturulan tümce bir dilin, örneğin Türkçenin, kurallarına ve anlamsal özelliklerine uygun bir anlatım biçimi değildir. O zaman dili rasgele konuşma şansı yoktur.

Dil iletişim araçlarından bir tanesi, belki de en önemlisidir. Aynı duygu ya da düşünceyi, beden diliyle, her türlü şekilde ya da renkle anlatmak olasıdır. Ama hiçbiri dil kadar geniş olanak sunmaz. Çünkü konuşulan her dilin çok fazla sayıda sözcüğü var. Ama dilin sözcük kullanımından öteye anlam sağlayabilecek olanakları var. İnsanın biyolojik konuşma düzeneği şaşılacak çeşitlilikte sesler çıkarabilecek bir yapıya sahiptir. Ortalama bir insanın zihninden bir günde ortalama altmış bin düşünce geçer. Bu düşüncelerden yüzde doksan beşi bir önceki gün düşündüklerimizle aynıdır. Her insanın bütün sesleri çıkarabileceği gücül olarak kabul edilse de, insanoğlu dil dediğimiz yapı için belirli sayıda ses kullanmaktadır (Özellikle yeni doğan bir çocuk dünya dillerindeki tüm sesleri çıkarabilecek bir sesletim sistemine ve organ yapısına sahiptir. Ancak edindiği anadiline ve onun sesletim özelliklerine bağlı olarak bir çene yapısı oluşmakta ve ileriki yıllarda başka dillerdeki sesletimi zor olan bazı sesbirimleri çıkaramamaktadır). Ya da insan bir sorununu anlatırken aynı anda birden fazla sesi çıkarmıyor ya da çıkaramıyor. Bazı dillerde aynı sözcüğün vurgusunu değiştirerek yeni sözcükler üretilebiliyor. Türkçede “içme suyu” sözcüğünden, vurgusunu değiştirerek, iki farklı anlamlı yapı elde etmek olasıdır. Çince de bu duruma uygun birçok örnek bulunabilir. Farklı titremleme (fr. *intonation*) biçimi ile dili daha güçlü kılmak olası.

Her ulusun zaman içinde oluşturduğu kendi düşünce dizinini yansıtan bir sözdizimi vardır. Dünya insanoğlu tarafından yalnızca dil sayesinde düşünür ve dil yoluyla kurulur. İnsanoğlunun oluşturduğu dünya resmi ve yaşama tarzı da dil tarafından tayin edilir. Dünya üzerinde konuşulmakta olan ya da bir zamanlar konuşulmuş ama bugün için kaybolmuş her dilin kendine özgü yasaları ve kuralları vardır. Hatta Güney Amerika'da Amazon bölgesinde bir grup dilin (bu dillerin sayısı konusunda

farklı yaklaşımlar vardır. 10 kadar olduğu söylenmektedir) iç örgüsü, kendilerine özgü yasa ve kuralları hala çözülememiştir. Bu dil kuralları, her dilin oluşum sürecinde doğmuşlardır. Her zaman değişebilirler. Ama bir dilin temel özelliği sayılabilecek bazı yönleri, örneğin sözdizimleri, hiç değişmez ya da çok uzun bir süreç içinde değişebilir. Dilin bu değişimi zamana bağlı bir durumdur. Dilin doğmuş ve kalıplaşmış bir varlık olmadığı, canlı bir varlık olduğu bu değişme ve gelişmeden anlaşılabilir. Çeşitli dillere ait farklı sözdizimlerin bazı ortak yönleri olsa da, bazı yönler büyük ayrılıklar gösterir. Başka bir anlatımla dilin en az değişen ya da değişimi çok uzun süre gerektiren yönü, yani sözdizimi, dilbilgisi içinde tümce yapılarını inceleyen bölümdür. Bu nedenle sözdizim bir dilin omurgası durumundadır. Sözdizim biçimbilim ile (fr. *morphologie*) çok yakın ilişki içindedir. Çünkü sözdizimde sözcüklerin bir arada kullanılması söz konusudur. Dilbilgisi denilen bir dilin kurallar bütünü o dilin sözdizimi ve yapıbilgisi oluşturur. Sözdizim yalnızca biçimbilimle değil, aynı zamanda sözcükbilimle (fr. *lexicologie*), anlambilimle (fr. *sémanitique*), sözbilimle (fr. *rhétorique*), biçimbilimle (fr. *stylistique*), hatta sesbilimle (fr. *phonologie*) de ilişkisi vardır. Sözün kısıası dil bir bütündür ve dilin şu ya da bu yanını inceleyen her kısım diğerleriyle birlikte bir işlev görür.

Yine dil ile zaman ve uzam kavramını aşmak olasıdır. Dil ile çok gerilerde kalmış bir durum, bir olay açıklanabileceği gibi, gelecekteki bir durum da bilim-kurgu yoluyla aktarılabilir. Yani dilde olayın geçtiği yerde konuşulacak diye bir zorlama yoktur. Zaman ve uzam boyutunun ötesinde bir iletişim sağlama özelliği vardır. Bu özellik tüm dillerde görülebilecek bir durumdur. Ancak söz konusu özellik diğer iletişim türlerinin hemen hiçbirinde bu denli kolay kullanılmaya elverişli değildir.

Dünyada tek bir dil yok, diller vardır. Hatta dil ordusu vardır. Bu durumda yukarıdaki tümcenin yanlış olduğunu Türkçe bilen birisi söyleyebilir. Türkçeyi bilmeyen bir başkası bu tümcenin yanlış olup olmadığını açıklayamayacaktır. Buradaki durum, dilin yapısı için geçerli olduğu gibi sözcükler için de geçerli bir durumdur. "Limon" sözcüğünü duyan Türkçe bilen birisinin yüzünde bir değişiklik olur. Ortada bir limon olmadığı halde bu sözcüğü duyan kişinin beyninde bir limon imgesi oluşur. O zaman dilde kullanılan ve gösterge olarak adlandırılan şey nesnenin kendisi değildir. Dil denen iletişim aracında bizzat nesnelere kullanılmıyor, onlara verilen adlarla iletişim yapılıyor.

Dille ilgili birçok tanım ve açıklamalar ortaya konulabilir. Çok farklı durumları içeren bir yapı olduğundan dille ilgili tanımlar bazen bir yanını öne çıkarılarak yapılmaktadır. Dilin işleyiş biçimine göre, seslerden yola çıkarak ya da dil ile toplum, dil ile düşünce arasındaki ilişkiyi ortaya koyarak dille ilgili farklı tanımlar yapılabilir. Tanımlamalar bunlarla sınırlı değil, bunun için olmalı ki *Berke Vardar* dili "çok değişik görünüşler sunan, ancak bir soyutlama işlemiyle birbirinden ayrı olarak ele alınabilecek yönler içeren karmaşık bir bütündür" [1982:9] diye tanımlıyor. Dil, bilinç ile istencin gelişiminde etken ve yapıcı bir görev üstlenebilir. Ruhbilimci *E. L. Thorndike*'in dilin "insanın en büyük buluşu" [Aktaran Vardar, 1982:9] oldu-

ğunu söylemesi, belki de bilinmezliğinden ve toplumlardaki işlevinin çok oluşundan kaynaklanıyor olabilir.

Okunan ya da duyulan bir sözcükle birlikte alıcının kafasında düşsel bir imge oluşur. Görülen bir imgeyle (resim) birlikte yine o imgeyi gören kişinin belleğinde o sözcüğün, bildiği dildeki karşılığı anımsanır. Dikkat edilirse gerçek dünyadaki nesnelerin dildeki kullanımları hep bu türde, yani göstergeler yoluyla olmaktadır. Dil gerçeği yeniden oluşturuyor ya da gerçeklik dil yoluyla yeniden yaratılıyor. Bir kişi konuşurken söyleminde anlattığı olayı ve olaya ilişkin deneyimini yeniden oluşturur. Dünyadaki bir durumu dil yoluyla açıklarken, dilin olanak verdiği biçimde açıklama yapabiliyoruz. Dil hem dünyayı anlatmamıza olanak sağlar hem de sınırlılıklar da getirebilir. Alıcı da önce aktarılan konuşmayı algılar ve bu konuşma yardımı ile aktarılan olayı beyninde yeniden oluşturur. Bu açıklamalardan yola çıkılarak dilin ve dilde kullanılan sözcüklerin bir tanımı yapılabilir. Sözcük (ya da dilsel gösterge), herhangi bir nesnenin dildeki sözlü ya da yazılı adı ile o nesnenin adını duyduğumuzda beynimizde oluşan resmin bileşiminden oluşan bir dizgedir. Dilde kullanılan sözcükler, beynimizde oluşan imge ile bu imgeyi anımsadığımızda sese dönüştürdüğümüz öğedir. Bu ikili yapı dili tanımlamada gösterge olarak adlandırılır. Dil bir anlamlama dizgesi ise, bu anlamlama dizgesinin temel birimi gösterge-dir. Dilin işleyişi ise, bu öğelerin belirli bir kurallar bütününe göre bir arada kullanılmasıdır. Yani dilin işleyişi soyut düzeyde gerçekleşen bir durumdur, bir başka anlatımla, dil insan belleğinde gerçekleşen bir durum ya da düş dünyasındaki bir etkinliktir denilebilir. Sözcük, “anlığımızda birbirini çağrıştıran, nesnelere değillerdir, nesnelerin anlaksal imgeleriyle bunlara ilişkin olarak bizde beliren kavramlardır” [Guiraud, 1984:10]. Bu dilsel etkinliğin de tek bir amacı var: İletişim. O zaman denilebilir ki her dil kişiler arasında bir bilgi alışverişini sağlamak için vardır.

Her dilin kendi söz dağarcığı, kendine özgü yasaları, kuralları vardır. Her dilin konuşulduğu bir coğrafi uzam vardır. Her dildeki gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki benzer durumdadır. Gerçek dünyadaki nesnenin dilde bir gösterimi vardır ve bu gösterimler, gerçek dünyayı algılamamıza yardım eder ve iletişim kurmamızı sağlar. “Gerçekliği bir göstergeyle gösterim yetisi ve göstergeyi de gerçekliğin gösterimi olarak algılama, böylece bir şeyle başka şey arasında bir anlamlama kurma” [Benveniste, 1995:31] söz konusudur. Herhangi bir dili konuşan bireyin de gösterileni bizim gösterilenimize benzer, hatta aynıdır. Diğer yandan örneğin *Nepallinin* ve bizim göndermemiz (fr. *réfèrent*) aynıdır, çünkü dünyanın her yerinde tanınan bazı nesnelere her yerde aynı özellikleri taşır. Doğadaki nesnelerin düzeni her yerde aynıdır ve insan aynı nesne düzeni içinde yaşar. Kısacası doğal diller arasında bazı dilsel özelliklerin, durumların ya da konuların işleyişi gibi ortak yanlar vardır. Sorun aynı gösterilene her dilde farklı gösterenler önerilmiş ve benimsenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Aslında bizim yabancı dil diye öğrendiğimiz, öğrenecek dilin işleyiş biçimi ve kuralları yanında, aynı gösterilene değişik dillerde verilen gösterenleri öğrenme çabasıdır.

English	Banana
French	Banane
German	Bananen
Portuguese	Banana
Japanese	バナナ (Banana)
Russian	банан (Banana)
Korean	바나나 (Banana)
Greek	μπανάνα (Banana)
Swedish	Banan
Finnish	Banaani
Turkish	Muz

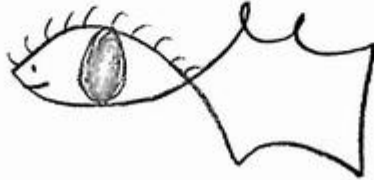
Şekil 1. Doğadaki bir gönderge (nesne) farklı dillerde farklı gösterenlerle belirtmiştir.

Bu ortak yanlara bağlı olarak, kişi öğrendiği bir doğal dilden ayrı olarak bir başka dili de öğrenebilmektedir. Yabancı dil öğrenmek gerçekte her dildeki göstergelerin gösteren kısımlarını öğrenmektir denilebilir. Bu arada dillerin öğrenilmesinde kolaylık-zorluk gibi aşamalandırma yapılabilir. Bu durum diller arası akrabalık ilişkisinden ileri gelen benzerlik ve farklılıklardan kaynaklanan bir durumdur. Öğrenilen dildeki göstergelerin, kullanılan dille bir yakınlığı yoksa, saymacaya dayanan her gösterge ayrı ayrı öğrenilmek durumundadır. Öyleyse her dilde farklı olan (dilün sözdizimi, tamlama durumu, sıfatların ya da bir başka sözcük türünün kullanılma biçimi, ad ve eylem çekimleri gibi dilbilgisel özelliklerinin yanında) gösterenlerdir. Bu da dilin bir başka yönüdür.

Görüldüğü gibi dil ile ilgili tanım ve özellikler çoğaltılabilir. Bir tanımda dil, toplumsal yönden, bir diğerinde işleyiş biçimi bakımından ya da bir başkasında iletişim yönünden ele alınabilir. Her tanımda dilin bir ya da birkaç yönü öne çıkarılabilir. Ama tanımların tümünde dilin belli başlı şu tür özelliklerinden söz edilebilir:

- Dil, belli bir grup içinde konuşulur, yani tek bir kişiye ait dil yoktur. Bu da dil denen olgunun kurallarını, birden çok kişinin bilmesi demektir.
- Dil, iletişim amacıyla vardır. İletişim kavramının tanımını düşündüğümüzde, iletişimin en az iki kişi arasında gerçekleştiği açıktır. Günümüzün moda terimi kitle iletişimini düşündüğümüzde iletişim içindeki insanların sayısı milyonlarla tanımlanabilmektedir.

- Dil, toplumsal bir olgudur. Bu toplumsallık da, belli bir dilsel grup için geçerlidir. Yani farklı toplumlardan yapay olarak oluşmuş bir topluluğun ortak dili olamaz. (En azından burada sözünü ettiğimiz ve “doğal dil” olarak adlandırdığımız bir dili olmayacaktır, ama ortak bir dilyetisi (fr. *langage*) çok kısa sürede geliştirilebilir. Yine de bu dil yetisini açıklayabilmek için bir doğal dile gereksinim var mıdır bilinmez). Bu toplumun ortak bir (doğal) dili oluşabilecek kadar bir zaman kesitinde bir arada yaşamaları ve karşılıklı etkileşimi olması gereklidir.
- Dil, bir kavram ya da anlamsal içerikle (gösterilen), bir sessel imgeden oluşan (gösteren) gösterge dediğimiz saymaca ve uzlaşımals nesnelere kullanıldığı bir dizgedir. Yukarıda verilen tanımlar dilin daha çok kimler tarafından oluşturulduğu ve nasıl konuşulduğu yönündeki açıklamaları içermektedir. Son tanımlamada ise, dilin kendi iç yapısı açıklanmaktadır.

Picasso bir balık resmi yapar. Sanattan anlamayan birisi beğenmeyerek
 "Bunun neresi balık?" deyince,
 Picasso kızarak cevap verir:
 "O balık değil, sadece resim."

Şekil 2. Balık nesnesinin yanında balık göstereni de vardır.

- Kendisi olmadığı halde kendisi yerine kullanılan göstergeler dizgesi dili oluşturur. İşte bu özelliğe de dilin kolay bir iletişim aracı olmasını sağlar.

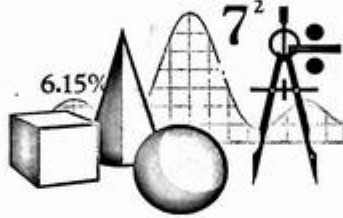
Dili Dil ile Anlatmak

"Belli bir dili konuşabilme yetisi,
 bu dil üzerine konuşabilme yetisini de içerir"

JAKOBSON, Roman, (1963) *Essais de Linguistique Générale*, Paris: Les Editions de Minuit, s.81.

Dil üzerine konuşmak hem kolay hem de zordur. Herkes bir dil konuşur ve herkes konuştuğu dil üzerine her zaman söyleyecek bir sözü vardır. Ama dili dil ile anlatmak bir soyutlama gerektirir. Nasıl matematikten söz etmek için *sinüs*, *kosinüs*, *pisagor*, *sigma*, *diskrimnant*, *pi* sayısı gibi bir yığın matematik diline gereksinim

varsa, dil için de *gösterge, dizge, söz, dil, dilyetisi, biçim, töz, nedensizlik, çizgisellik, değer, eşsürem, artsürem, dizimsel ilişki, dizisel ilişki* gibi bir **dilin diline** gereksinim olacaktır. Bu dili açıklamaya yönelik kavramlar üstdil (fr. *métalangage*) olarak tanımlanır. Bu nesneyi, durumu ya da olguyu incelemek için yeni kavramlar türetme her bilim için geçerlidir, yani her bilim kendi üstdili yardımıyla konusunu inceleyebilir. Herhangi bir doğal dili kendi kendisi ile incelemek biraz zor görünüyor. Bu nedenle dili inceleyen kişi, dil incelemesinde kullandığı her sözcüğü iyi tanımlayarak işe başlar. Rastlantıya yer vermez. Araştırmasında kullandığı her kavramı kesin çizgilerle tutarlı bir şekilde tanımlayarak kendi çalışmalarında kullanacağı bir üstdil oluşturur. Gerçekte bir üstdil oluşturma ve oluşturulan kavramları tanımlama her bilim için geçerli bir durumdur. Genel dilin yapı taşları sözcükler ise, bilim, sanat, teknik ve uygulamayı dilinin temel taşları da kendi alanlarına yönelik terimlerdir. Her bilimin kendi diliyle, yani kendi üstdiliyle bir anlatımı vardır.

Şekil 3. Matematikte kullanılan gereçler, kavramlar ve terimler

Bir dili bilmek ve konuşmak, o dille yapılan her bilimi de bileceğimiz anlamına gelmez. Bir kişi ne denli iyi Türkçe bilirse bilsin, moleküler biyoloji bilmek için, o dilin kendi terimlerini yani üstdilini öğrenmek zorundadır. Bir bilim dalına özgü üstdilde, kullanılan terimler tek anlamlıdır. Çünkü bilimlerde kesin sonuçlara ulaşmak için tanımlamalar doğru, kesin ve tutarlı olmak zorundadır.

Günlük yaşamımızda dili hep kullanırız. Ama bu kullanımlarda dil yalnızca bir iletişim aracıdır. Bir dili iletişim aracı olarak kullanan kişinin, dil ile ilgili bir üstdil oluşturması gereksizdir. Türkçeyi iletişimde kullanmak, derdimizi anlatmak için "gönderge" kavramının, ya da "dilyetisi"nin ne olduğunu bilmeye gerek yoktur. Her gün kullandığımız bir sözcüğün sıfat mı yoksa belirteç mi olduğu, tümce içindeki işlevi, ya da o sözcüğün tarih içinde geçirdiği evrim konuşma anında bizi ilgilendirmez. Acaba Türkçeyi kullanabilmek için yan tümcelerin sonsuz sayıda tekrar edilme özelliğini bilmeye gerek var mıdır? Günlük yaşamımızda artık önemli bir yeri olan "sandviç" sözcüğü ile "Lord Sandwich" arasında ne tür bir bağıntı bulunduğu, sandviçi yiyen kişiyi pek ilgilendirmez ("Sandviç", adını 18. yüzyılda yaşamış İngiliz Amiral Sandwich Kontu John Montague'den alıyor. Lord Sandwich kumar masasından bir türlü kalkamadığı için iki dilim ekmeğin arasına et koydurup karnını doyurmuş). Döviz alım-satımıyla uğraşan bir esnaf, her gün Tahtakale

sözcüğünü kullanırken, sözcüğün Arapça “Taht el kal’a” (Kale altı. Günümüzde herkes tahtadan yapılmış bir kaleden dolayı böylesi bir ad verildiğini sanmaktadır) biçiminden geldiğini kaç kez düşünmüştür ya da bilmesi kendisine ne gibi kolaylık ya da zorluk sağlayacaktır? Dildeki bir sözcüğü kullanmak için o sözcüğün yansıma (fr. *onomatopée*) yoluyla mı kazanıldığı, eğretileme (fr. *métaphore*) ya da kapsamlayış (fr. *synecdoque*) yoluyla mı kazanıldığı sıradan bir konuşucu için pek önemli değildir. Bu tür örnekler çoğaltılabilir. Konuşan için anlamlı olmasa da yukarıdaki örneklerin her biri dilci için önemli ipuçları olabilir. Tarihsel dilbilim ya da artzamanlı dilbilim bu tür çalışmalarla dilin, dolayısıyla o dili konuşan toplumun, geçirdiği evrimi ortaya koymaya çalışır. Zaman, evrimin önemli bir etkeni olmaktan öteye, onun çerçevesini oluşturur. *Saussure*’ün artzamanlı dil çalışması ile satranç oyunu arasında kurduğu ilişkiyi burada anımsatmak gerekiyor. Oynanmakta olan bir oyunu devralan bir oyuncu biraz bakar ve o anki duruma bağlı olarak oyunu sürdürür. Beş el öncesi ne oynandığı çok önemli olmayabilir. Çünkü her şey oyun tahtasının üzerindedir. Yine oynanacak taşların fildişi boynuzundan mı yoksa plastikten mi yapıldığı da “fil”in, “kale”nin ya da “piyon”un işlevini değiştirmeyecektir. Ama filin ya da piyonun işlevini bilmeden satrancı oynamak olanaksızdır. Tıpkı sözcüklerin anlamını ve kullanım yerlerini bilmeden bir dili konuşmanın olanaksız olduğu gibi. Dil için de aynı şeyler söylenebilir. Bugünkü Türkçeyi biliyorsanız, sözcüklerin anlamlarını, işlevlerini, kullanım değerlerini biliyorsanız o dili konuşursunuz. O sözcüğün tarihsel olarak nasıl bir evrim geçirdiğini, hangi dilden geldiğini bilmenize gerek yoktur ya da olmayabilir.

Bir dilde kullanılan yapıların hepsi o dilin kurallarına uygun mudur? Dilin bir uzlaşma sonucu iletişimde kullanıldığı daha önce belirtildi. Bu da dilin her durumunda aynı kuralın geçerli olmayacağını bir kanıttır. Her dilde sözü edilen “ayrıklık (istisna)” durumu, kurallara uymayan farklılıklar için söylenir. Bu tür kullanımlar her dilde fazlasıyla vardır. Hatta ayrıklığın bulunmadığı diller yapay olarak üretilmiş dillerdir. Doğan Aksan dilimizin kurallarına uymadığı halde “eylemden ad türeten bir ekle addan ad türetilmiş olduğu, bir gerçektir” (Aksan, 1976:19, dipnot:18) diyor. Örneğin “bağımsızlık” sözcüğü, eylem kökünden ad türeten *-m/-im* ekiyle, bir ad olan *bağ* sözcüğünden türetilmiştir. Bu durumun doğru ya da yanlış olduğu söylenebilir. Ancak dilimizde bu şekilde kullanıldığına göre doğru olarak kabul etmek zorundayız. Sonuç olarak, her dilin kullanımı içinde, kurallara aykırı durumlar olabilmektedir.

İngiliz İngilizcesinde fazlaca oranda ayrıklıklar olmasına karşın, Amerikan İngilizcesinde birçok ayrıklıklar kaldırılmıştır. Çünkü Amerikan İngilizcesi ya da Amerikanca sonradan oluşturulmuş bir dil durumundadır. Hatta o dili konuşan (ya da konuşmaya zorlanan) kişilerin geçmişte farklı dilleri olduğundan herkes o dili sonradan öğrenmek zorunda kalmış ve kendine göre konuşmuştur. Amerikanca denilen dil, İngilizceye göre yapay bir dildir. Aslında yapay olarak üretilmiş diller ve dilyetileri (Esperanto, bilgisayar dili, trafik işaretleri, vb.) dışında kullanılan dillerde

bu tür ayrıcalıkların olması kaçınılmazdır. Çünkü hep söylendiği şekliyle dil bir toplumsal olgudur. Toplumun zaman içinden getirdiği bir birikimdir. Her ayrıcalığı da bu birikimin bir parçası olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Bir Fransız dilbilimcinin “Fransızcadaki her sözcük Fransa’nın tarihinden bir sayfadır” demesi, o gün şu ya da bu anlamda kullanılan bir sözcüğün Fransız toplumunda nasıl oluştuğu, hangi evrimleri ve değişimleri geçirdiğini belirtmek için kullanılmış bir sözdür.

Dildeki her şeyin mantık kurallarına ve bilime uyması da beklenemez. Hatta denilebilir ki, doğal dillerde kullanılan kavramlar zaman zaman bilimsel koşullara uymazlar. Bilimsel yöne uymuyor diye bu kavramı atmak zordur. “Atom” sözcüğünün Yunancadaki ilk anlamı “bölünmez, parçalanmaz” anlamındadır. Bugün atom bölünmüştür ama aynı kavram, bilimsel gelişmeye göre değiştirilmemiştir. Günümüzde bölünebilen bir maddenin ismi de “bölünmez, parçalanamaz” anlamıyla kullanılmaktadır. Bunu konuşulan dilin tarihsel bir geçmişi olarak değerlendirmek gerekir.

Dillerin Fakirliği ya da Zenginliği Durumu

Deney yaparken, üstünde deney yapılan şeyle, deney sırasında kullanılan araç-gerecin aynı malzemeden olmaları yanlışlıklara yol açar, deneyi bozar, nesnel sonuçlara varmayı olanaksız kılabılır

Max Planck

Peki bir dilin kuralları diğer bir dil için ne oranda geçerli olur? Bir dili diğerlerinden ayıran özellikler nelerdir? Her dilin işleyişi farklı mıdır? Soruları arttırmak olasıdır. İncil’i Eskimo diline çevirmek isterler. “İnsan balçıktan yaratıldı” tümcesini bu dile aktaramazlar. Çünkü Eskimo dilinde “balçık” sözcüğü yoktur. Bu nedenle de “insan buzdan yaratıldı” diye çevirirler (Bugüne değin en fazla çevirisi yapılan kitap İncildir. Bu çevirilerin karşılaştırmalı dilbilim (fr. *linguistique comparée*), sözlükbilim (fr. *lexicographie*), çeviri çalışmalarına büyük katkısı olmuştur). Endonezyacada tekil bir adı çoğul yapmak için, o adı iki kez söylemek yeterli. Yani “adam” *orang* sözcüğünü *orang orang* olarak söyleyince “adamlar” çoğulu elde edilmiş oluyor. Yazı dilinde ise çoğul olan sözcük bir kez yazılır ve sonuna 2 rakamı eklenir: *orang2*.

Birçok Hint-Avrupa dillerinde “Hala” ile “Teyze”yi birbirinden ayıran iki ayrı sözcük yoktur. Her ikisi de aynı sözcükle belirtilir. Türkçede ya da bir başka dilde akrabalık belirten sözcüklerin sayısı birçok dildekilerden fazla olabilir.

Her dilin sözcük oluşturma, türetme ve düzenleme biçimi farklıdır. Hint-Avrupa dil ailesinde her yeni durum için yeni bir sözcük türetilirken, Türkçenin de içinde bulunduğu Ural-Altay dil ailesinde sona getirilen eklerle yeni anlatım olanakları yaratılmaktadır. Sona eklenen biçimbirim sayısı çok değişebilmektedir. Bir tek kolde, duruma göre 10 hatta 17 biçimbirim ekleyebilir ve her ekle yeni bir sözcük elde edebiliriz. “Göz-lük-çü-lük-te-ki-ler-den”, “gör-ev-le-n-dir-e-me-dik-ler-i-m-i-z-

den-mi-sin-i-z?" gibi sözcükler dilimize özgüdür [Hatiboğlu, 1981:9]. Ama aynı Türkçede, batı dillerinde görülen sıfat ve eylemleri olumsuzlama biçimleri (a-, de-, il-, ir-, in-, un-) yoktur. Yani dilimizde önek ve içek yoktur. Bu nedenle batı dillerinden yapılan teknik ve bilimsel çevirilerde çok sık rastlanan olumlu/olumsuz karşıtlığı daha dolambaçlı yollardan yapılmak zorundadır. Yine aynı Türkçe sözcüklerde cinsiyet ayrımı yoktur. Bu nedenle sıfatların cinsiyete göre değişmesi söz konusu değildir. Ama birçok dilde böyle bir dil kullanımı vardır.

Her dilin kendine özgü yanları vardır. Oubanguilerin dili Sangoda üç renk vardır: Vulu (beyaz), vuko (mavi, siyah, gri, açık kestane rengi) ve bengmbwa (sarı, koyu kestane, turuncu, kırmızı, kızıl) [Mounin, 1971: 71-72]. Bir başka dilde renklerin ayrımı çok daha fazla olabilir. Türk dilinde renkle ilgili birçok dile göre daha fazla sözcüğün bulunduğunu biliyoruz. Örneğin Alman dilci Laude-Circuitas "Türk lehçelerinde küçük renk ayrımları şaşılacak kadar çoktur" [Aktaran Aksan, 1990: 7] diyor.

Türkçede renkleri belirten bazı kavramlar şunlardır:

Açık kestane, açık kırmızı, açık limon, açık mavi, açık turkuaz, açık yeşil, açık pembe, açık sarı, açık yeşil, ak, akide şekeri pembesi, al, alev kırmızısı, alev turuncusu, altın sarısı (altın rengi, altunî), armut rengi, asker yeşili, aşı rengi (aşı boyası), ateş kırmızısı (ateşi), ayrık sarı, bakır rengi, barut rengi (barutî), bataklık yeşili, bebek mavisi, bayrak kırmızısı, berrak mavi, beyaz, boncuk mavisi, boz, böcek kabuğu, buğday rengi, buz mavisi, bulut grisi, bulut rengi, camgöbeği mavisi (camgöbeği), cart kırmızı, ciğer kırmızısı, civciv sarısı, çam yeşili, çay yeşili, çelik mavisi, çikolata kahve (çikolata rengi), çimen yeşili, çingene pembesi, çivit mavisi (çividî, çivit rengi), dağ pembesi, deniz kabuğu, deniz mavisi, deniz yeşili, deve-dikeni rengi, deve tüyü rengi, donuk turuncu, duman rengi, eflatun, eğrelti yeşili, erguvan kırmızısı (erguvan), eski altın, eski gül, eski iplik, eski lavanta, fes rengi, fındık kabuğu, fıstık yeşili (fıstıkî, fıstıkî yeşil), fildişi beyazı (fildişi, fildişi rengi), firuze taşı rengi (firuze), filizî, fosforlu sarı, fulya sarısı, gece mavisi, gelincik kırmızısı, gök mavisi, gül rengi, gülkurusu, gülpembe, hacıyeşili, hâki, ham toprak, hardal rengi, havuç rengi, hile mavisi, horozibiği rengi, ilkbahar yeşili, inci beyazı, İslam yeşili, kabak rengi, kahverengi, kan kırmızısı, kanarya sarısı, kar beyazı, kara, karanfil pembesi (karanfil rengi), kavuniçi, kayısı rengi, kehribar rengi, kestane rengi (kestane), kemik rengi, keten rengi, kırık beyaz, kırmızı, kızıl, kimyon rengi (kimyonî), kiraz kırmızısı (kiraz rengi), kireç beyazı (kiremit rengi), koyu gri, koyu haki, koyu kahverengi, koyu kestane, koyu kırmızı, koyu kızıl kahverengi, koyu leylak, koyu mandalina, koyu mavi, koyu menekşe, koyu mercan, koyu mor, koyu pastel yeşil, koyu pembe, koyu şeftali, koyu toz mavi, koyu turkuaz, koyu yeşil, kösele rengi, koyu sarı, kum kahverengisi, kumral kestane, kurşun rengi (kurşunî), kurum karası, kuşkonmaz rengi, kuzguni siyah, küfyeşili, kültrengi, lacivert, lavanta gül rengi, lavanta mavisi, lavanta mor, lavanta pembesi, leylâk rengi (leylak), limon küfû, limon sarısı (limoni), mandalina rengi, mavi, menekşe rengi (menekşe), mercan kırmızısı (mercan), mısır rengi, mor, morsalkım rengi,

nane yeşili, narçiçeği (nar rengi), nefli, orkide rengi, orman yeşili, ördekbaşı, parlak beyaz, parlak mor, pas rengi, pastel pembe, pastel yeşili, patlıcan moru (patlıcan rengi, patlıcanı), pembe, petrol yeşili (petrol rengi), peygamber çiçeği rengi, portakal rengi, raki beyazı, safir rengi, safran rengi, salamura grisi, saman sarısı (samanı), sarı, sarımsı kahverengi, sarımsı pembe, sıcak pembe, siyah, siyahımsı koyu kahverengi, soluk sarı, süt beyazı, şarap kırmızısı (şarap rengi, şarabı), şeftali rengi, tarçın rengi (tarçını), şeker pembe, şişe yeşili, tarçın rengi, ten rengi, toprak rengi, toz mavi, turkuaz, turuncu, tütün rengi, üzüm karası, vişne çürüğü (vişne rengi), yakut kırmızısı, yanık toprak rengi, yanık turuncu, yavruağzı, yaprak yeşili, yeşil, yeşim, yonca yeşili, yosun yeşili, zeytin kahverengisi, zeytin yeşili (zeytuni), zifirî, zeytin siyahı, zümrüt yeşili.

Renkleri belli başlı renk grupları içinde değerlendirdiğimizde dilimizdeki renk ulamları şunlar olabilir:

BEYAZ (ak, bulut rengi, ecrü (kırık beyaz), fildişi beyazı (fildişi, fildişi rengi), inci beyazı, kar beyazı, kırık beyaz, kireç beyazı, Navajo beyazı, parlak beyaz, raki beyazı, süt beyazı)

FİLDİŞİ (bej, buğday rengi, kemik rengi, kül rengi)

GRİ (açık gri, boz, bulut grisi (bulut rengi), duman rengi, füme, gümüşü, kahverengimsi gri, koyu gri, kurşun rengi (kurşunı), lavanta grisi, salamura grisi)

KAHVERENGİ (açık kestane, bakır rengi, barut rengi, bordo kahve, çikolata kahve (çikolata rengi), devetüyü rengi, kestane rengi, kumral kestane, sarımsı kahverengi, siyahımsı koyu kahverengi, kum kahverengisi, taba, tarçın rengi (tarçını), toprak rengi, tütün rengi, yanık toprak rengi, zeytin kahverengisi)

KAVUNÇİ (alev turuncusu, bronz rengi, donuk turuncu, enternasyonal turuncu, kiremit rengi, oranj, pas rengi, portakal rengi, somon rengi, turuncu, yanık turuncu, yavruağzı)

KIRMIZI (açık kırmızı, al, alev kırmızısı, alizarin rengi, ateş kırmızısı (ateşi), bayrak kırmızısı, bordo kırmızısı, cart kırmızı, ciğer kırmızısı, erguvan kırmızısı, falu kırmızısı, gelincik kırmızısı, Hollywood kırmızısı, kan kırmızı, karmen kırmızısı, kızıl, kiraz kırmızısı, koyu kırmızı, mercan kırmızısı (mercan), narçiçeği (nar rengi), Pers kırmızısı, şarap kırmızısı (şarap rengi, şarabı), yakut kırmızısı)

MAVİ (açık mavi, alice mavisi, bebek mavisi, berrak mavi, boncuk mavisi, buz mavisi, camgöbeği mavisi (camgöbeği), Carolina mavisi, çelik mavisi, çivit mavisi (çividi, çivit rengi), deniz mavisi, elektrik mavisi, firuze taşı, gece mavisi, gök mavisi, hile mavisi, kobalt mavisi (kobalt rengi), koyu mavi, kraliyet mavisi, lacivert, lavanta mavisi, Pers laciverti, Pers mavisi, peygamber çiçeği rengi, Prusya mavisi, safir rengi, tirşe rengi (tirşe), toz mavi)

MENEKŞE RENGİ (açık mor, ametist rengi, eflatun, elektrik mor rengi, galibarda (parlak mor), koyu galibarda, leylâk rengi (leylak), lila, mor, morsalkım rengi, patlıcan moru (patlıcan rengi, patlıcanı), parlak mor)

PEMBE (açık galibarda, açık pembe, akide şekeri pembesi, çingene pembesi, dağ pembesi, gülpembe, gülkurusu, karanfil pembesi (karanfil rengi), koyu pembe, la-

vanta gül rengi, lavanta pembesi, orkide rengi, pastel pembe, Pers gülü, Pers pembesi, sarımsı pembe, sıcak pembe, sıklamen, şeker pembe, vişne çürüğü)

SARI (açık limon, açık sarı, altın sarısı (altın rengi, altını), armut rengi, ayırık sarı, civciv sarısı, fosforlu sarı, fulya sarısı, gümüşü sarı (gümüşü), hardal rengi, havuç rengi, kanarya sarısı, kayısı rengi, koyu sarı, kösele rengi, krem rengi (krem), lime rengi, limon sarısı (limoni), mandalina rengi, mısır rengi, neon sarısı, okul otobüsü sarısı, platin sarısı (platin rengi), safran rengi, saman sarısı (samani), soluk sarı, şeftali-sarı (şeftali rengi), toprak rengi)

SIYAH (kara, kurum karası, kuzguni siyah, üzüm karası, zeytin siyahı, zifiri)

VIŞNEÇÜRÜĞÜ (bordo, fes rengi, şarap rengi)

YEŞİL (açık turkuaz, açık yeşil, asker yeşili, bataklık yeşili, boz yeşil, böcek kabuğu, çam yeşili, çay yeşili, çimen yeşili, deniz yeşili, eğrelti yeşili, elektrik yeşili, fıstık yeşili (fıstık, fıstık yeşil), filiz, hacı yeşili, haki, ilkbahar yeşili, İslam yeşili, kamuflej yeşili, kimyon rengi (kimyon), koyu haki, koyu turkuaz, koyu yeşil, koyu pastel yeşil, kuşkonmaz rengi, küf yeşili, limon küfü rengi, nane yeşili, nefti, orman yeşili, ördekbaşı, pastel yeşili, Pers yeşili, petrol yeşili (petrol rengi), sarı yeşil, şişe yeşili, tirşe, turkuaz, yaprak yeşili, yeşim, yonca yeşili, yosun yeşili, zeytin yeşili (zeytuni), zümrüt yeşili)

Doğal bir dil ve genel olarak göstergeler dizgesi, bir anlatım düzleminden (doğal bir dil için bu sözcük birim, ses birim ve sözdümden oluşur) ve dile getirmek istediğimiz kavramlar evrenini temsil eden bir içerik düzleminden oluşur. Renkler dizgesi içerik biçimine girer. "İçeriği düzenlemenin farklı tarzları bir dilden ötekine ve kimi zaman bir dilin sıradan ya da bilimsel kullanımını göz önünde bulundurmamıza bağlı olarak değişir. Böylece, bir renk uzmanı binlerce rengi tanıır ve adlandırır, buna karşın sokaktaki adam ancak az sayıdaki rengi bilir ve söze döker. Bazı halklar [örneğin Türkler] ise başka dillerde olmayan renkleri bilir ve adlandırır; çünkü renklerin renk tayfının dalga uzunluklarına göre değil, başka ölçütlere göre bölünmüştür" [Eco, 2004:20]. Türklerin renkleri adlandırmada doğadaki diğer nesnelere dayanması adlandırmada kolaylık getirmiştir.

Bugün Avrupalılar grinin yüz ayrı çeşidinden, Eskimolar ise beyazın farklı tonlarından söz edebilirlerken; Fin ve Macar dillerinde turuncunun renk isimleri arasında yer almadığını görüyoruz.

Colorado bölgesindeki Kızılderililerin Hopi dilinde geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman yoktur. Her türlü anlatım geniş zaman içinde olmaktadır. Aynı

¹ Bu konuda Benveniste'in bir itirazı vardır. Zaman kavramı ile ilgili kaygısını şöyle dile getirir: "Oldukça yaygın bir yanlış da, bükünlü diller ailesine bağlanmadıklarından eylem içermediği sanılan kimi dillerde zaman ulamının bulunmadığı sanılmaktadır (...) Eylem ulamı bükünlü olmayan dillerde bile vardır ve zamanın belirtilmesi tüm dilsel yapı türleriyle bağdaşır (...) Daha genel ve neredeyse doğal bir yanlış da, dili gerçekliğin bir öyküntüsü olarak görene eğilimi çok güçlü olduğundan, bir dilin zaman dizgesinin "nesnel" zamanı yansıttığı sanılmaktadır. Dillerin bize sunduğu aslında gerçekliğin çeşitli yapılarıdır ve belki de en

Hopi dilinde hem uçak, hem pilot hem de böcek için bir tek sözcük kullanılır. Yine bir başka Kızılderili dili olan ve Kolombia nehri bölgesinde konuşulan Chinook dilinin kimi lehçelerinde üç geçmiş zaman biçimi vardır:

ni- belirsiz geçmiş; *ga-* söylenenlerin çok eski geçmişini; *na-* yakın geçmiş, dünü belirtir. Buna karşılık birçok Kızılderili dilinde gelecek zaman için özel bir biçim yoktur. Çoğunlukla şimdiki zaman ve gelecekteki bir anı belirten bir belirteç ya da öğeden yararlanılır. Geçmiş zaman için üç biçim içeren bu Chinook lehçesinde gelecek zaman için yalnızca bir biçim vardır ve belirli geçmiş zaman biçimindekinin tersine hem önek, hem de sonek olarak kullanılan artikilbilgi *-a* ya da *a-* biçimleriyle belirtilir. Böylece *acimluda* "onu sana verecek" şöyle ayrıştırılabilir: *a-* "gelecek zaman" + *c* "o" + *i* "onu" + *m* "sen" + *l* "-a" + *ud* "vermek" + *a* "gelecek zaman" [Edward Sapir'den Aktaran Benveniste, 1995: 134, 135].

Bantu dillerinde eylemlerin zaman kavramından soyutlanarak aktarıldığı; Sudan'da konuşulan Mende dilinde eylemin zamanı tümedeki fiil tarafından değil, ona bağlı adıl tarafından gösterildiği (çiçek topladım: geçmişteki-ben çiçek toplamak, çiçek toplayacağım: gelecekteki-ben çiçek toplamak, gibi) [Wells, 1984: 166] araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur. Her dilin buna benzer farklı yönleri vardır. Hatta her dilin bir başka dile göre kolaylıklarından ve zorluklarından da söz edilebilir. Rusçada sayıların çekimi, Romencede koşul kipi, Fincede ad çekimleri ve olumsuzluk ekinin kişiye göre çekimi, Almandada çift mastarlar ve Sırp-Hırvat dilindeki ekler dillerin kendine özgü zorluğu olarak belirtilebilir. Bu ayrıcalıklı yanlar yalnızca sözdizim düzleminde olmayabilir. Sırp-Hırvatçanın sesleminde önemli durumlar görülebilir. Örneğin *r*'nin *krk* örneğinde olduğu gibi tek başına bir seslem oluşturduğu diller vardır [Benveniste, 1995: 54]. Yine İskandinav dillerinde, Romencede ve Yugoslav dillerinde tanımlık (fr. *article*) addan sonra gelmesi, Rusça ve bazı Slav dillerinde tekil, çoğul ve gerçek çoğul biçiminde sınıflandırılması o dillere özgü yanlardır. Felemenkçe en yüksek sayıda tek heceli sözcüğe sahiptir ve seslerin zenginliği açısından birçok dili aşar. Yine aynı Felemenkçe bileşik sözcükler türetme konusunda olağanüstü olanaklar sunar. Her dilin bir sürü yapı, işlev, sesbilim ya da başka alanlara yönelik kuralı vardır. Her dil yapısal açıdan çarpıcı farklılıklar gösterebilmektedir. Her dil ailesinin temelindeki dilbilgisel yapı öteki dil ailelerinden farklıdır. Her dil ailesinde zaman içinde gelişip değişen kendine özgü kuralları vardır. Fince gibi kimi dillerde birleşik sözcükler türetmenin karmaşık yolları varken, Çin'in resmi dili olan Mandarin Çincesi basit, kısa ve değişmez sözcüklerden oluşur. Çincede durum takısı ya da eylem çekiminin olmaması tümcenin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Diğer yandan birçok dilde adlar, varlıkların sayılarına göre tekil ya da çoğul olarak belirtilir. Yine bu dilin zor olan bir yanını da *Georges Jean* şöyle belirtir: "Tek bir ses, yazılış biçimine göre birçok farklı anlama gelebilir. Örneğin "şi" sesinin, yerine göre "bilgi", "varlık", "güç", "dünya", "yemin", "terk etmek",

çok ayrıldıkları nokta da karmaşık bir zaman dizgesi oluşturma biçimleridir" *Konu için Bkz. BENVENISTE, Émile (1995) Genel Dilbilim Sorunları, Çeviren. Erdim Öztokat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 129.*

“koymak”, “mesele”, “sevmek”, “görmek”, “göz kulak olmak”, “güvenmek”, “yürümek”, “denemek”, “açıklamak”, “ev” vb. gibi çok farklı anlamları olabilir” (Jean, 2006: 49). Bu durum, ilgili dilin vurgusunun ve ezgisinin ne denli önemli olduğunu göstermesinin yanında, sesletiminin ne denli gelişmiş olduğunu da gösterir.

相	守	下	道
合	萬	不	常
以	物	敢	無
降	將	臣	名
甘	自	侯	櫟
露	賓	王	雖
民	天	若	小
莫	地	能	天

Şekil 4. Her sözcüğün farklı bir harfle belirtildiği Çince yazı örneği

Sekizbin yıldır bilinen Çincenin bilgiyi depolamadaki yeri diğer diller, yazılar gibi çok önemlidir. İnsanoğlu yazı sayesinde bildiklerini depolayabilmiştir.

Tarihin derinliklerinde bir zamanlar konuşulmuş ve şimdi kaybolmuş diller için de benzer türden özellikler bulmak olasıdır. Her dil bir kalıttır (miras) ve ardında bir geçmiş vardır. Afrika’da bir yerli kabilenin kullandığı dilin İngilizceden daha az gelişmiş olduğu söylenemez. Hatta *Benveniste*’e göre “ortaya çıkmış en eski dillerin incelenmesi, bu dillerin bugün konuşulmakta olan diller kadar bütünlük taşıyan ve aynı oranda karmaşık diller olduğunu gösteriyor; “ilkel” dillerin incelenmesi bu dillerin çok farklı ve dizgeli bir düzen içerdiklerini ortaya koyuyor” (1995:12) der. Yani bu açıklama yukarıda söylediklerimizin bir başka biçimde kanıtlanmasıdır.

Bu dilleri zengin ya da fakir olarak nitelemek doğru olur mu? Kuşkusuz doğru değil. Her dil kullanılan toplumca biçimlendirilir. Kendi dilimizden farklı bir dille karşılaştığımız ilk anda, her dilin kendi ses ve anlam düzeniyle, kendine özgü bir yaklaşımla dünyayı ele aldığını fark edebiliriz. Toplumun düşünce alanındaki gelişmeye göre dilinin işlevi vardır. Mehmet Yalçın’ın belirttiği şekilde “dil düşüncenin hem dayanağı, hem de taşıyıcısıdır. Dayanağıdır, çünkü işleyiş biçimiyle düşünceyi anlamlandırır; taşıyıcısıdır, çünkü düşünceyi göndericiden alıcıya iletecek bir dizge olarak seçilmiştir” (1991: 69). Düşünce, dilin yapısı ile biçimlenir, dil de düşünce ile ilgili ulamlar dizgesi içinde bir aracı görevini gerçekleştirir. Birtakım

toplumsal değerler iletişimin niteliğine, konuşanların amaçlarına ve durumlarına bağlıdır. Bir dilsel topluluğun dilindeki sözcükler, deyimler, atasözleri ya da kalıplaşmış sözcükler yardımı ile o toplumun çeşitli yönleri ortaya konabilir. Yalnız atasözleri bile o toplumun dünya görüşü ile ilgili ipuçları verebilir.

İnsanlık çok eskilerden bu yana dille birlikte yaşamıştır. Kendisinin bir dilsel çevresi, dil dünyası olması birlikte yaşamasının bir sonucudur. Henüz dillerine kavuşmamış çok sayıda toplum vardır ya da dillerinin yetkinliği olmayan toplumlardan da söz edilebilir. Örneğin "bugün Liberya'da Vai halkının yazısında yazar, kullandığı yazı sisteminde okurun ancak yaklaşık bir anlam çıkarabileceğini bilir" diyor Ong [1995:105]. Yani söz konusu yazı sistemi henüz gelişmesini tam sağlayamamıştır.

İnsanlar dil sayesinde toplum olmayı başarmış, birlikte yaşamayı öğrenmiştir. Yine dil sayesinde yeni buluşları yapmış, tapılacak bir dini öğrenmiş, bilimin gelişmesini sağlamıştır. Dil olmadan düşünce olamayacaktır. Dildeki adlandırma belki de düşüncenin ilk yaratımıdır. Düşünce, aklın içgüdüye egemen olması, nesnelerin tasarlayımlarını oluşturma ve bu tasarlayımlar üstünde işlem yapma yetisi demektir. *Benveniste*'in deyişiyle düşünce

"gerçeklik öğelerinin ya da deneyimin simgesel biçimde kavramlara dönüşümü anlığı uçulaştırma gücünü gerçekleştiren bir süreçtir. Her düşünce simgeseldir. Her düşünce nesnelere olduğu gibi, göstergeleri de oluşturur. Düşünce oluşurken, kaçınılmaz bir biçimde simgeye ulaşır; çünkü dile getirilmesi öncelikle simgeseldir; çünkü nesne öbeklerini oluşturan imgeler bu nesnelerin simgeleridir; çünkü her zaman simgeler üstüne işlem yapar, nesnelere üstünde dolaysız etki yaptığı izlenimi uyandırır da, aslında bir simgedir" [1995:33].

Düşünce olmayan yerde bilim olmaz, ilerleme olmaz, insanların eylemde bulunması olanaksızlaşır. Çünkü her eylem bir düşüncenin ürünüdür, bir düşüncenin sonucudur. Düşünceyle dil arasında sıkı bir bağ olduğu hep söylenir. Bu denli yaşamsal bir nesnenin insanlık bilimlerinin tamamını ilgilendirmesi kaçınılmazdır.

Hemen her dilde tümceler, sözcükler, sözcük türleri ve o dile özgü kullanım biçimleri vardır. Yine her dilin kendine özgü anlatma biçimleri vardır. Çince "kalemim sende mi?" soru tümcesi, "Benim sahip olduğum kalem sende, sende değil mi?" biçiminde anlatım bulur. "Vazo masanın üzerindedir" tümcesi Fransızca "vazo dır üzerinde masa" biçiminde, Rusçada ise "vazo üzerinde dir masa" biçiminde kullanılır. "Yemeği sevdim" tümcesi İspanyolcada "bana dir hoş yemek" biçiminde anlatılır. "Sana yardımcı olabilir miyim?" sorusunu İbranicede sormak ise "ister misin yardımcı olayım sana?" biçiminde bir anlatım biçimi ile açıklanır. Bu bakımdan dillerin ortak olduğu yanları, daha doğrusu her dilin, bir iletişim aracı olması için gerekli ortak yönleri vardır. Yapım ekleri ve sözcük türetme yolları olduğu sürece, her dilde yeni düşünceleri anlatma, yeni buluşlara ad koyma ya da başka dillerden alınan kavramları karşılama olanağı vardır. Bu tür durumlardan yola çıkarak dil ile toplum ya da birey arasında bir ilişki bulunamaz. Ancak dildeki sözcük sayısı ve

sözcüklerin sıklığı ile toplum arasında bir karşılaştırma yapılabilir. Yoksa dilin yapısı ile toplumun yapısı arasında bir ilişki aramak boşunadır. Böyle bir çalışmadan çok sağlıklı bir sonuç alınmayacaktır.

Diğer yandan bir dildeki sözcükler çeşitli bakımlardan (kullanım sıklığı, farklı alanları belirten sözcük sayısı, bazı kavramlarla ilgili sözcüklerdeki ayrıntılı durumu verebilme gibi) incelenerek o dil ile toplumsal yapı arasında bazı ipuçları bulunabilir. Çünkü konuştuğumuz dil, kendisi yardımıyla düşündüğümüz bir dildir. Kendimizi anlattığımız dilin, doğal olarak, bizimle ilgili bazı ipuçları da ele vermesi kaçınılmazdır. İnsan, ilgilendiği nesnelere ve düşüncelere ad vererek onu kendisine mal eder, bildik olduğunu ortaya koyar. Trobriand adası halkının yam (tatlı patates) yetiştiriciliği ile ilgili çok sayıda sözcükleri olduğu görülmüştür (Wells, 1984: 164). Yam bitkisinin bu halk için ne denli önemli olduğu buradan ortaya çıkıyor. Her toplumun içinde yaşadığı doğa ve uğraşlarına bağlı olarak dilsel farklılıkları olabilmektedir. Polinezya'daki bir yerel dilde Somon balığı ile ilgili 80 tane sözcük vardır. Eskimo dilinde karı çeşitli açılardan belirleyen çok sayıda sözcük vardır. Örneğin "aput" yerdeki kar, "gana" yağmakta olan kar, "pigsirpog" rüzgarda savrulan yerdeki kar, "gimugsug" bir kar savruntusu anlamında (Wells, 1984: 164) kullanılmaktadır.

Her topluluk, doğal ortama uygun ve yaşantısıyla ilgili söz dağarcığı geliştirir. Daha önce verilen bazı örnekler anımsanırsa; somon balığı ile ilgili daha çok ad vermek demek, o toplumun yaşamında somon balığının yerini gösterir. Ya da toplumumuzda akraba ilişkileri o denli önemli olmalı ki, birçok dilde olmayacak kadar aile bireylerini tanımlayan sözcük vardır. Bu da bizim dilimize özgü bir durumdur. Ancak bir başka dilde bir başka konuyla ilgili daha çok sözcük olabilir. Örneğin Arap çöllerinde yaşayan toplulukların söz dağarcığında "deve" ile ilgili sözcüklerin toplamı, Eskimo dilindekilerle karşılaştırılabilir mi? Yani her toplumun yaşamıyla ilgili genel durumu kendi söz dağarcığından çıkarmak olasıdır. *Malinovski*'nin görüşü de bunu destekliyor. Eğer bir bitki o toplumun günlük yaşamı için önemli ise o toplumca adlandırılmıştır. İlgili kavram bir toplumun yaşamında çok önemli yer etmiyorsa, o kavramı adlandırmada genelleme yapılmıştır.

Yine dil ve kültürel özellikler, geçmişimizle ilgili bilgiler de barındırabilmektedir. "İnsanın dil, bilinç ve mitoloji aracılığıyla yarattığı kültürel değerler bir evrimsel özelliği, benzeri başka bir türle paylaşma olasılığını dışlayacak denli güçlü ve geniş kapsamlıdır" (Lewin, 2008: 7). Toplumların yarattığı mitolojik değerler de yaşantılarıyla ilintilidir.

Diller arası benzerlik ve ortaklık ilişkisinden de söz edilebilir. Özellikle yansıma sözcüklerde bu durum daha belirgindir. Kedinin "miyavlama"sını belirten bir sözcük birçok dilde yansıma bir şekilde türetilmiştir. Yansıma sözcüklerden yola çıkarak dillerin akrabalığını ya da benzerliğini öne sürmek yanlış bir yaklaşım olacaktır.

Miyavlamak (Türkçe), miauler (Fransızca), meow (İngilizce), Miau (Almanca), Meow (Esperantoca), maullido (İspanyolca), мяу (Rusça), miagolio (İtalyanca), μιαιούρισμα (Yunanca), 喵 (Çince), شاجر كقط (Arapça), miauw (Afrika Dili), mjaullin (Arnavutça), miyavlamak (Azerice), meow (Baskça), мяу (Belarusça), মীআউ (Bengalce), мяукане (Bulgarca), mñoukání (Çekçe), meow (Danca), meow (Endonezya Dili), Meow (Ermenice), näugumine (Estonyaca), miauw (Felemenkçe), ngiyaw (Filipince), miau (Fince), meow (Galce), Meow (Gürcüce), mijau (Hırvatça), म्याऊ (Hintçe), meow (İrlandaca), jamar (İsveççe), meow (İzlandaca), ニャー (Japonca), 아옹 (Korece), miauczenie (Lehçe), ңаи (Letonca), miau (Litvanyaca), miau (Macarca), meow (Makedonca), meow (Norveççe), miado (Portekizce), miau (Romence), мијау (Sırpça), mñaukanie (Slovakça), meow (Svahili)

Anlam bakımından da bazı ortak yönler olabilir. Türkçede *Gelincik* diye anılan etobur memeli küçük hayvanın birçok dildeki adı da dişil bir tanımlama ile belirtilmiştir. Burada yansıma bir durum yoktur. Fransızcada *Belette* (Güzel hanımcık), İtalyancada *Donnola* (küçük hanım), Rumencede *Nevasta* (nişanlı kız), İngilizce *Fairy* (peri) İsveçcede *Jungfru* (genç kız) [Guiraud, 1984: 64] anlamlarıdır. (Yalnız S. Ullmann, gelincik ismindeki bu tür bir adlandırmayı, korkuyla ilgili bir tabu biçimindeki anlam değişimi olarak adlandırır [Aktaran Kocaman, 1980b: 92]. Yani ilgili hayvanın ismini toplumlar bilinçli olarak bu şekilde ad değişimine uğratarak duydukları korkuyu yumuşatmış olabilirler).

Her dil var olan bir durumu kendi açısından başka türlü belirtir. Evreni, doğayı ya da çok sıradan bir olguyu anlatırken insanın nesnel davrandığı söylenemez. Onu, kendi zihninde geçen biçimiyle yansıtır. Çocuk insan topluluğunda doğar ve gelişir. Çocuğa dil kullanımını aşıl原因an yetişkin bireyler olan anne ve babasıdır. Çocuğun öğrendiği doğal bir yetinin kullanımı değil, insanın dünyasıdır. "Çocuk anadilini öğrenirken sözcüleme etkinliğine bağlı, toplumsal iletişim içinde önemli bir yeri olan sözcükleri, sözdizim ve anlamsal yapıları kullanmayı da öğrenir. Yani öznellik toplumsal ilişkilerin içinde yer alır" [Portine, 1984: 101]. Konuşmayı öğrenirken edindiği, dilin kendisine verdiği, üstünde etki yapmasını öğrendiği ve gerçekte içinde yaşadığı dünyadır. Bir nesnenin adını öğrenerek bu nesneye sahip olma olanağını edinir. Bir sözcüğü kullanarak da dünya üstünde etki yapar. Çocukta sözel olmayan göstergelerin edinimi, dilsel toplumsallaşma sürecinin bir boyutudur. Anadilindeki sesi, sözcüğü ve bu sözcüklerin diziliş biçimleri ve kurallarını öğrenirken, çocuk toplumda neyi, nerede, kiminle ve nasıl kullanacağını da öğrenir. Bu da anadilini toplum içinde kullanımını öğrenme demektir. Bireyin dil kullanımındaki seçme, yerleştirme ve doğru yerde doğru şeyi söyleme işi, dili öğrenmek olduğu kadar, kendi nesnellliğini de dilinde yansıtmaması demektir. Dildeki bir sözcüğü seçmek ya da

seçmemek öznel değil midir? Her türlü bildiri, vericinin, hedef alıcı kitlesine, gerçeği algılama biçimi ve kendi gerçeğini sunma biçimi olarak kabul edilebilir. İlk planda verici, kendi değerleriyle bildirisini oluşturmuştur. Yani kullanılan göstergelerin göndermeleri vericinin anladığıdır. Alıcının da böyle anlaması, göstergeleri bu biçimde yorumlaması vericinin beklentisidir.

Kısacası insan, dili sayesinde kendini başkasına anlatır, çevresini tanıır ve dış dünyaya açılır. İnsanın çevreyi tanıma olgusu içinde adlandırmalar önemli bir yer tutar. Aslında kişi çevresinde bir nesneyi tanıdığını belirtmek için adlandırır. Konuşma ya da dinleme eyleminde gerçekte birey sürekli olarak bir adlandırma ve seçme durumuyla karşı karşıyadır. Duyduğu bir sözcüğü beyninde var olanlarla karşılaştıracak ve bulduğu denkliğinden yola çıkarak, duyduğu şeyi anlamaya çalışacaktır.

Yine kendi bildirisini oluştururken, bildirisini daha önceden bildiği sözcüklerden seçerek bunu alıcısına aktaracak, bilmediği bir nesneyi tanımaya ve tanımlamaya çalışacaktır. Bilinen sözcüğün kullanılması, yani adlandırılması, o nesneyi diğerlerinden ayırarak sahiplenme duygusu anlamına gelir. Kendisi için adlandırdığı nesne tanıdık bir şey olmuştur. *Malinovski*'nin Trobriand adasındaki insanlar üzerinde yaptığı araştırmanın sonuçları ilginçtir. *Malinovski*, bu toplumda dilin bir düşünce aracı olmaktan öteye, devinim ve davranışlarla çok sıkı ilişkide olduğunu belirtmektedir. Sözcüklerin daha çok hareket anlattıklarını ve bunların öğrenilmesinin düşünme ile olmaktan çok hareketle ilintili bulunduğu belirtir. Bu toplumda, "ilkel (sözlü kültüre bağımlı) insanlar, kendi yaşamları için gerekli olan her çiçeğe, ağaca ayrı ayrı adlar verir, ancak işlerine yaramayan orman ürünlerini önemsemeyip "bu çalı", "bu uçan bir hayvan" deyip geçerler" [*Aktaranlar* Baymur, 1994: 206; Ong, 1995: 69] diye belirtir. İlke toplumun kültürel birikimi ile ilgili farklı görüşler ortaya atılmıştır.

"Lévi-Strauss'a göre ilke toplulukların bilgileri düzenleme çabaları yaptaklılık (fr. *bricolage*) adını verdiği bir süreç oluyor. İlkel adam doğa olaylarının örnekçesini doğa içinden çıkardığı diğer şekillenmiş şeylere dayandırıyor. Örneğin ilkel adam "benim köyüm bir tavus kuşudur" gibi bizce anlamsız bir tümce ile ortaya çıktığı zaman köyün, tavus kuşunun şekline benzer bir şekli olduğunu ya da kendi klanındaki aile ilişkilerinin tavus kuşlarının yaşamının belirli bir yönüne benzediğini göstermek istiyor. Bu açıdan kaplumbağa etinin yendiği bir toplumda bir yerlinin Lévi-Strauss'a söylediği şu tümce son derece anlamlıdır: "Kaplumbağa yemek için değil, düşünmek için yararlıdır". Başka bir anlamda bu yerli için kaplumbağa evren örnekçesini anımsamasını olanaklı kılan şifreyi üzerinde taşımaktadır" [*Mardin*, 1986: 114]

Doğayı tanımadığı gibi, düşünceleri adlandırmada da, o düşünceye ilgi duyduğunu, ilgilendiğini belirtmek için de adlandırma yolunu seçer. Nasıl bir nesneye gereksinim duyduğunda o nesneye bir ad vererek kendine mal ediyorsa, bir düşünceye gereksinim duyduğunda o düşünceye bir ad vererek bildiğini ortaya koymuş olur.

Dildeki sözcük sınırlılığı ya da zenginliği düşünce üretimine de yansır. Dil biçim ise, düşünce o biçimin içinde bulunanların tümüdür, içeriktir. Her yeni adlandırma, vericinin ürettiği düşünceleri (hangi olguları hangi olgularla nasıl bir bağlantı içinde düşündüğünü) gösterir. Söylenilen her yeni sözcük kişinin olgular arasında kurduğu düşünsel bağlantıları (ve bu bağlantıları nasıl kurduğunu) açıklar. Konuşmacının ruhsal durumunun konuşmalarına aynen yansıdığı savlanabilir.

Düşünsel olarak arzulanan, söz düzleminde dile getirilir. Düşünce, günlük yaşamda karşılaşılan bir sorunun çözümü demektir. Bu da insanın daha önce kazandığı bilgi birikimiyle yakından ilintilidir. Böylece içeriğin (yani düşüncenin) anlamsal yoğunluğu, anlamlama biçimi ve içeriğin zenginliği, biçimin (yani dilin) olanaklarıyla sınırlıdır. Bugünkü dil, ilkel toplumlardaki şekilde yalnızca eylemleri anlatmada kullanılmaz, düşünce anlatımında ve duygu aktarımında da kullanılan bir iletişim aracıdır (Elbette ilkel toplumlarda hiç düşünce ve düşüncüyü anlatan sözcükler yoktur demek istemiyoruz).

Bireylerde ve onun birleşimi olan toplumlarda ilgilendikleri konularla ilgili düşünce alanları vardır denilebilir. Her bireyin kendi yaşamı ile söz dağarcığı arasında bir ilişki bulunabilir. Örneğin tarımla uğraşan bir kişinin günlük söylemlerinde deniz ya da nükleer enerji ne kadar sıklıkta geçecektir? Belki hiç geçmez. Birey ile söz dağarcığı arasındaki durum benzeri toplum ile onun söz dağarcığı arasında da bulunur.

Bugün bilim dünyasında adlandırma ile ilgili durumları görebiliriz. Bitki tanımlama ve sınıflamaya ilgilenen araştırmacılar, karşılaştıkları bir bitki bilim dünyasında tanımıyorsa, o nesneyi bilimde, dolayısıyla dilde kullanmak için ad verirler (yani var olan bir kavrama -gönderge- bir gösteren önerirler). O günden sonra söz konusu bitki, yeni adıyla birlikte anılır. Bilinmeyen bir bitkiye ya da canlıya ad vermek demek, o toplumun bilim adamlarının doğayı tanıma sürecinde olduğunu gösterir.

Çağımızda bilimin hızla ilerlemesi sonucunda, her gün yeni bir bilim adı duyuyoruz. Buna sıradan bir toplum gereksinim duymuyor. Bilime para ayıran, bu konuda emek ve zaman harcayan toplumlar bu yeni adlandırmalara gereksinim duyuyor. Bu yeni adlandırmalar da var olan tanımlamaların yetersiz kaldığını gösteriyor. Bu durumda 'her toplumun söz dağarcığı sayısı o toplumun ne kadar çok şeyden haberdar olduğunu belirtir' gibi bir ilke benimsenebilir.

Yeryüzündeki her dil, toplumların yapısına ve toplumsal yaşayışlarına bağlı olarak o dili konuşan insanlarla birlikte gelişmiş, insanlarla birlikte değişmiştir. Kullandığı dil kendine özgü bir yığın özelliğini de ele verebilecektir. "Sözcükler yalnızca çöşkularımızı dile getirmezler, odaklaşmamış, belli bir nokta arasında yoğunlaşmış belirginleşmemiş, çoğunlukla bilinç dışı, hatta bireysel, toplumsal yasaklamalarla geri itilmiş takınaklarımızı da belirtir" diyen Fransız dilbilimci *Pierre Guiraud* (1984: 62) sözcüklerin toplumla ilintisini ortaya koyar. İnsanın çevreyle ilgisi arttıkça -okudukça, konuştukça, karşılıklı etkileşim oldukça- bilgisi artar, bilgisi çoğaldıkça

ufku genişler. Bunun sonunda da kullandığı dil düzeyi değişiklik gösterir. Bu tür ilişkiler birbirlerine bağıntılı olarak gelişir. Sonuçta kullanılan dil konuşan bireyin aynası durumundadır.

O halde her dille bilim de yapılabilir, sanat da, felsefi çalışmalar da. Temel sorun o dilin türetim ve işletim yollarını iyi bilmektir. Kısaca bakıldığında yeni bir sözcük oluşturmak için türetim (fr. *dérivation*) ve düzenleyim (fr. *composition*) olarak iki tür sözcük oluşturma biçimi vardır. Türetmelerde eksele (önek, sonek, içek) ve eksele olmayan türetmeler vardır [Lehmann, Martin-Berthet, 2003: 128]. Türetimde bir sözlükbirime (fr. *lexème*) bir biçimbirim (fr. *morphème*) getirilerek yeni bir sözlükbirim oluşturulur. Düzenleyimde ise iki sözlükbirim bir araya gelerek üçüncü bir sözlükbirim oluştururlar. Kısaca yalın sözcüklere eklerle yeni sözlükbirimler oluşturulabilir [Dubois ve başk., 2002: 21]. Ekler de türetim eki, çekim eki (o da çekimsel ek ve eylemsel ek olmak üzere) ikiye ayrılır. Oluşturulmuş sözcükler olarak türetilmiş sözcükler ve bileşik sözcükler vardır. Burada anlatılanlar nerdeyse tüm dilde var olan durumlardır.

Sözcük: yalın sözcük ve oluşturulmuş sözcük (türetilmiş sözcük, bileşik sözcük)

Ekler: Türetim eki, çekim eki (çekimsel ek, eylemsel ek)

Adlara gelen ekler: (a. sayı eki, b. iyelik eki, c. tamlama eki, d. kişi eki, e. durum eki, f. yüklemik ekleri, h. soru eki).

Eylemlere gelen ekler: (a. çatı eki, b. zaman ekleri, c. kip ekleri, (a. Bildirme kipleri: 1. Duyulan geçmiş zaman {-mİş, -mUş}, 2. Görülen geçmiş zaman {-DI, -DU}, şimdiki zaman {-(I)yor, -mAktA, -mAdA}, gelecek zaman {-AcAk}, geniş zaman {-(I)r, -(U)r, -Ar, -mAz}. b. Tasarlama kipleri: 1.koşul, 2. istek, 3. gereklilik, 4. buyrum), d. kişi ekleri, e. sayı ekleri, f. adlaştırma ekleri, h. sıfatlaştırma ekleri, i. belirteç yapma ekleri, j. olumsuzluk ekleri, k. soru eki)

Çekim: Sözlükbirim₁ + Biçimbirim = Sözlükbirim₁

Türetim: Sözlükbirim₁ + Biçimbirim = Sözlükbirim₂

Düzenleyim: Sözlükbirim₁ + Sözlükbirim₂ = Sözlükbirim₃

Tüm bunlardan çıkarılacak sonuç, her dil, üzerinde gerekli çalışmalar yapılarak çok gelişmiş duruma getirilebilir.

Sonuç olarak, bütün dünyadaki insanlar hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar, hangi kültüre sahip olurlarsa olsunlar, yaşantılarında simgesel değerlerin yeri her zaman olmuştur. Dil gibi göstergelerle yaratılmış bir anlam dizgesini her toplum paylaşmaktadır. Dilsel göstergelerin işlevi her toplumda yaklaşık olarak aynı şekilde işlenmektedir. Diğer yandan göstergelerle oluşmuş dillerin oluşturulma amaçları ve kullanılma biçimleri de aynıdır. Dünyadaki hiçbir dil, örneğin maden arama için kullanılacak bir dedektör niyetiyle geliştirilmemiştir. Her dil toplumda iletişimi sağlamak için geliştirilmiş bir soyut dizgedir. Her doğal dilin sözcük türetme yolları vardır.

Yine her insan düşünmenin belli birtakım yapılarını taşıyarak dünyaya gelir. Ancak eğitimle bu yetenek geliştirilebilir. Yoksa 'insanların doğuştan farklıdır' ya da 'birkaç dili konuşan insanlar zekidir' gibi yargılar doğru değildir.

Bölüm 1

Dil ve İnsan

*Aklın süsü dildir, dilin süsü söz
Kişinin süsü yüzdür, yüzün süsü de göz*

Yusuf Has Hacıp

İnsanı öteki canlılardan ayıran temel özelliklerden biri ve asıl olanı konuşma yetisidir. Ruhbilimsel açıdan konuşma, bir tür davranıştır ve bireyin kendisini anlatma biçimidir. Canlılar arasında, konuşma yönünde gelişmiş en iyi beyin insana özgü olanıdır. İnsan beyni, insana en yakın özellikler gösterdiği savunulan maymun türünün beyninden çok farklıdır zira insanın, kendi beyin yapısına en yakın maymun türünden çok daha büyük bir önbeyni (korteks) vardır. Yine bütün memelilerin kafataslarının tabanı düz iken insanın kafatasının tabanı dışbükey durumdadır. Bu özellikler, insanı diğer canlılardan ayırır ve farklı türden davranış göstermesine olanak verir.

Yeryüzündeki her canlı türünün kendi aralarında bir iletişim düzeneği vardır. Bu bazen çok yalındır, bazen de insanların kullandığı gibi çok karmaşıktır. Sözelimi hayvanlar, koku (kelebekler), ses (kuşlar, balıklar), hareket ya da dans (arılar) ile anlaşılır. Hayvanların bazı yetenekleri insanlara ait yeteneklere oranla daha gelişmiş olabilir. Örneğin bazısı çok hızlı koşar, bazısı çok iyi koku alır, çok iyi görür, çok iyi yüzer, çok iyi uçar, bazısı zehirlidir, bazısı gözleri olmadığı halde bir radar ya da ısı kontrol dizgesi sayesinde avını bulur. Bazıları insanların duyamadığı kadar yüksek frekanslı sesleri duyabilir ya da depremleri insanlardan önce sezinleyebilir. Bu tür davranışlar, canlıların bulunduğu ortamda kendi yaşamını ve neslini sürdürmek için geliştirdiği özelliklerdir. Bütün bunların ötesinde kullanabilecekleri bir iletişim dizgesi yoktur ya da varsa çok basittir ve insanların geliştirdikleri dizgeleri asla geçemeyecektir.

İnsanların da buna benzer yalın iletişim dizgeleri vardır. İnsanın ilk döneminde bu tür ilkel iletişim araçları kullanılmıştır. Örneğin ateş, duman, ses (davul, borazan, ya da diğer bir ses), diğer canlılardan yararlanma (güvercin uçurma, evde köpek besleme) biçimlerinde iletişim türleri vardır. Bunun yanında diğer canlılarda bulunmayan insanların geliştirdikleri biraz daha karmaşık iletişim araçları da vardır: el-kol hareketi, yüz hareketi, mors alfabesi, trafik işaretleri gibi.

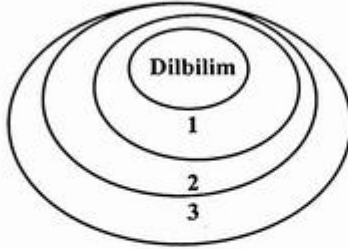
Ancak insanların kendi aralarında geliştirdiği iletişim düzeneğinin en gelişmiş ve en karmaşığı olan "dil" diğer canlı türlerinde yoktur. (En azından şimdiki bilgilerimizle yoktur diyoruz. Ama diğer canlı gruplarının da kendi aralarında, bizim kullandığımız gösterge türü olmasa da, belirtkeye (fr. *signal*) ya da bir başka işaret dizgesine dayalı bir iletişim düzeneğinin olabileceğini gözardı etmememiz gerekiyor). Çünkü insan, akıl ve ruh sahibi olmak gibi karmaşık özelliklere sahiptir. Bunun yanında, insanı diğer canlılardan ayıran en büyük özellik konuşma, düşünme, akıl yürütme ve yargılama yetileridir. Yaşamı sürdürme açısından insanın düşünme yeteneği çok şeyi anlatabilir. Düşünme durumunda kavrama gereksinim vardır. İnsan her türlü dilsel yapıları pek çok farklı durumda doğru biçimde üretmek ve anlamakla kalmaz, aynı zamanda dilsel anlatımlardan akıl yürütme yoluyla bilgi üretmeyi de belirler. Bu da bilinen şeylerin bir düzen içinde aktarılması ile olur. İnsanlar zaman içinde yalnızca ne söyleyeceklerini değil, nasıl söyleyeceklerini de öğrenirler. Dilin sese dayandığı doğrudur. Ancak kavram olmadan sesin bir değeri yoktur. Yani *Saussure*'ün belirttiği şekilde dilde göstergeler vardır. Dilsel gösterge, gösteren (ses imgesi) ve gösterilenden (beyinde oluşan imge, anlam) oluşur. Gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki ise, bir kağıdın ön ve arka yüzü gibidir. Sonuçta insan dışındaki diğer canlılarda da ses olgusu vardır. Yukarıda sıralanan düşünme, yargılama, akıl yürütme edimleri kavrama dayanarak başarılabilir. İnsanın gösteren ile gösterilen ve gösterge ile gönderge arasındaki ilişkiyi kurabilmesi belli bir akıl yürütme sayesinde olabilmektedir.

Kavramlar, var olan bir nesnenin ya da bir şeyin anlamına yönelik bir sınırlama ve tanımlamadır. Doğada var olan bir şey kavramlaştırılarak bilinir.

"Gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkiyi kurma demek olan kavramlaştırma (fr. *conceptualisation*), ilk düzlemde basit anlamsal ve bilişsel edinimlerin geliştirilmesiyle olur. Sonra bu süreç, gitgide karmaşıklaşan bir yapıya dönüşür. Kavramlaştırmanın ilerki aşamalarında; anlamlamayı düzenlemeyi bilmek ve anlamlamayı çözmeyi öğrenmek gerekir. Yine, temel olanı ayrıntı olandan seçmeyi bilmek, kavramları aralarında değişik ulamlara ayırmak, yerine göre bir durumu özetlemek ve geliştirmek gibi işlemlerle sürer" (Günay, 2007:26).

Adlandırma ya da kavramlaştırma insanın çevresiyle iletişim kurması açısından önemlidir. Felsefenin kavram ile ilgili tanımı dildeki işlevini de ortaya koyabileceklerdir: "Kavramlar düşünme alanındadır ve var olandan sonradır. Yine kavramlar düşünme alanındadır, ancak kültür nesnelere, insanın yaratma gücünün ürünleri olan var olanlar bakımından da kavramlar var olandan daha öncedir. Kavramlar terim olarak da dildedir, bu bağlamda her türlü iletişim olanağının da temelidir. Öyleyse kavramlar, var olanı bilmeye, anlamlandırmaya ilişkin olarak oluşturulan ve düşünme alanında yer alan çerçevelerdir" (B. Çotuksöken, 1991: 18). İşte bu kavramlaştırma ve bu kavramları bir iletişim içinde kullanabilme insanı diğer canlılardan ayıran en büyük özelliktir.

Roman Jakobson çeşitli insan bilimlerinin ilişkisini dizgeleştirirken, insanın iletişim araçlarını da belirtmektedir [Aktaran, Erkman, 1987:29]:

(1. göstergebilim 2. İnsanbilimsel iletişim bilimi, 3. Biyolojik iletişim bilimi)

Şekil 5. İletişim düzeyleri

Bu şemadan da anlaşılabilceği gibi insan, öncelikle dilsel bir ortamda yaşar ve dil ile iletişim kurar. Ama yaşamındaki her türlü değer yalnızca dilsel göstergeler değildir. Dil dışı bir yığın gösterge türü de kendi yaşamıyla ilintilidir. Üçüncü çember toplum olma özelliği ile ilgilidir. Kuşkusuz her çember kendi içindeki çember(ler) i de kapsamaktadır. Toplumsal insanbilim ve tutumbilim (fr. *économie*), insan için zorunlu bir iletişimi gerekli kılar. Son çember ise, insanın yanında tüm canlıları da içine alan bir yaklaşımdır. İnsan da bir canlı türü olduğuna göre, biyolojik iletişim insanı da ilgilendirir. Kısacası dil dahil dört düzeyin hepsinde insan vardır. Bazısında yalnızca insan varken bazısında diğer canlılar da iletişim olgusu içine katılmıştır. Bazısında yalnızca dil vardır, bir başkasında insanın kullandığı dilyetileri, daha başkasında ise tüm canlıların kullandığı dilyetileri söz konusu olabilir.

Bedensel olarak biyolojik bir varlık olan insan, dış dünya tarafından yönlendirilir. Yemesi, içmesi, uyuması gibi durumlar insanların biyolojik yönünü belirtir. Ruhsal ve toplumsal özellikleri olan insanın kimden ve ne şekilde etkilendiğini bilmek zordur. Yorgun olduğu ya da umutsuzluğa düştüğü zaman 'mutluluk' belirten sözcükler konuşmasının ne kadarını kapsayacaktır? Belki hiç kullanmaz. Bu durumda kullanılan dil ile ruhsal durum arasında bir ilişkiden söz edilemez mi? Yorgunluk, dikkat (dikkatin dağılması ya da dikkati yoğunlaştırma), duygusal durum, heyecan gibi durumlar üretilen bildiriye de şu ya da bu şekilde yansıtacaktır. Aslında insanın ağzından çıkanlar kendisini tanımada önemli bir bilgi kaynağıdır.

Diğer yandan "kullanılan dil, insanı ve insan ruhunu nasıl etkileyebilir?" sorusu üzerinde durmak gerekiyor. Özdemir İnce, Roger Caillois'dan şunu aktarır:

New-York'un Brooklyn Köprüsü'nde dilenen bir kör varmış. Köprüden gelip geçenlerden biri, adamcağıza günlük kazancının ne kadar olduğunu sormuş. Dilenci bir iki dolara zar zor ulaştığını söylemiş. Yabancı bunun üzerine, kör dilencinin

göğsünde taşıdığı ve sakatlığını belirten tabelayı almış, tersini çevirip üzerine bir şeyler yazdıktan sonra tekrar dilencinin boynuna asmış ve şöyle demiş: «Tabelaya, gelirinizi arttıracak bir yazı yazdım. Bir ay sonra uğradığımda, sonucu söylersiniz bana». Dediği gibi bir ay sonra gelmiş, «Bayım size nasıl teşekkür etsem acaba?» demiş dilenci. «Şimdi günde on on beş dolar kadar topluyorum. Olağanüstü bir şey. Tabelaya ne yazdınız da bu kadar sadaka vermelerini sağladınız?» «Çok basit,» diye yanıtlamış adam, «tabelanızda doğuştan kör yazıyordu, onun yerine Bahar geliyor, ama ben göremeyeceğim diye yazdım» [1991: 38-39].

Doğuştan kör tümcesi bir durum belirten, açık seçik, kesin bir tanımdır. Ama imgelem gücünden ve duyarlılıktan yoksundur. Buna karşın yabancıнын yazdığı tümcenin imgelem gücünü ve insan duyarlılığını harekete geçirmeye elverişli olduğu görülüyor. Yani sadaka verecek kişi, iki farklı anlatım karşısında farklı davranabiliyor. Bu nasıl açıklanmalı? İnsanlar yardım etmeyi seviyorlarsa önceden niye vermiyorlardı? Aynı durumu farklı biçimlerde belirtmek kullanılan doğal dilin bir özelliğidir. Burada dil ile davranış arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bir durum söz konusudur. Benzer ilişkiler için başka örnekler de bulunabilir. Örneğin öğrencinin uyumadan önce korkuya dayalı öyküler okuması ile ders kitabını okuması aynı sonuçları vermeyecektir. Birinci tür okuma sonunda uyumak belki bir kabusla dönüşebilecekken; diğesinde, ders kitabının ilk satırlarında uyumak en rahat yöntemlerden birisi olabilecektir.

Toplumbilimin ya da ruhbilimin dile ilgi duyması, dil ile toplum ve dil ile birey arasındaki etkileşimlere açıklık getirmek için olmalıdır. İçinde yaşanılan dünya, ruhsal durum ve ortak dili konuşan toplum kişinin dilini etkiler. Kişinin düşünce yapısının da kendi dilini etkilediğini söyleyebiliriz. Bir tümce söylerken kişi yalnızca “ağzını oynatmıyor”, aksine kendi duygu ve düşüncelerine uygun bir ses tonu, el-kol hareketi, yüz hareketi kullanıyor ve düşüncesine uygun davranışlarla birlikte sözünü aktarıyor. Okuduğu şiire duygusunu katan kişi ile duygularını belirtmeden şiir okuyan kişi arasında sözcüklerin aktarılış biçiminde bile farklılıklar olacaktır.

Sonuç olarak dili konuşan verici ile alıcı arasında, verici ile ürettiği bildiri arasında (bildirinin: olasılık, zorunluluk, onaylama,... belirtmesi) yine bildiriyi aktarılan dil ile birey, dil ile toplum, dil ile ruhsal durum ve daha bir sürü şeyler arasında şu ya da bu ilişki bulunabilecektir. Bulunan her ilişki insan denilen o karmaşık yapıya varlığın bir yönünü tanımamıza yardımcı olacaktır.

1.1. Dil ve Öğrenme

İnsanların toplu halde yaşamalarının sonucuyla doğrudan ilintili olan durumların başında dil gelir. Gelenek ve görenek gibi dil de, birlikte yaşamının sonucunda oluşmuştur. Bu birlikte yaşamının gerektirdiği en yararlı ve zorunlu araçtır. Öğretim ve öğrenimin anahtarı, bilgi aktarmanın ve biriktirmenin tek sağlayıcısıdır. Dil olmasaydı uygarlık olmazdı, kültür olmazdı, kısacası düzenli bir yaşama biçimi ol-

mazdı. Dil olmasaydı düşünebilir miydik ya da dil olmasaydı doğa ile savaşıp ona egemen olabilir miydik? Sonuçta dil insanın yaşamını anlamlı kılan temel olgulardan birisidir.

Ama insan dili doğuştan getirmez. Bu denli önemli bir toplumsal olguyu ancak doğduktan sonra kazanabilir. Doğuştan genetik kalıt yoluyla getirdiği dilyetisi, konuşabilme yeteneği, bir iletişim dizgesi kullanarak anlaşılabilme yetisi kısacası dil kullanabilme yetisi her insanda vardır. Dili kullanma yeteneği deneyle ilgili bir şeyi simgeyle aktarma ve simgesel araçlar yoluyla deneyi paylaşma yeteneği demektir. Dili kullanma yeteneği sayesinde insan yaşadığı bir durumdan ya da bir olaydan ders çıkarabilir, gerekli sonuçlara gidebilir. Bu nedenle insan diğer canlılara göre belli bir gelişme düzeyi göstermiştir. Her birey bir dili öğrenebildiğine göre, dilin işleyişi ile ilgili genel bir duruma sahip olduğunu var saymak gerekir. Beynin yapısı ve araç ile dili ilişkisi üstünde duran *André Leroi-Gourhan*'a göre Rolando yarığının ön bölümünde beyin zarının gelişimi büyük önem taşır ve Güney-Afrika insanından bu yana insan beyni kendine özgü bölgeler içerir: Dile ilişkin özekler (merkezler) burada yer alır. Öte yandan söz konusu tür ortaya çıktıktan sonra birçok yerde birden değişik örnekleri bulunan çeşitli araçlara rastlanır. Bir başka deyişle, uygulamısal etkinlikle dilsel etkinlik, uygulamısal ilerlemeyle dilsel gelişim arasında bağlantı vardır ve dil yoluyla aktarılır uygulamısal bilgi [Aktaran Vardar, 1982: 51].

Bu yeteneğin doğal bir dil olduğu düşünülmemelidir. Bebek doğduğu anda herhangi bir doğal dili konuşmuyor. Bir öğrenme sürecinden sonra konuşma yeteneğini kazanıyor. Doğuştan getirdiği dil becerisi, dil öğrenebilme ve konuşabilme yeteneği sayesinde konuşabilir, çünkü insanın fizyolojik yapısı sesleri çıkarmaya ve boğumlamaya yetkin bir biçimde insanda gelişiyor.

İnsanların ilk ortaya çıktığı yer olarak Afrika kıtası gösterilir. Bunun yanına başka adlar da anılır. Kuzey Irak'taki sarp Zagros Dağları'nın Şanidar mağarasında 60 bin yıllık Şanidarlı yaşlı adam bir Neandertal insanıdır [Lewin, 2008: 19]. Yaklaşık 150 bin-34 bin yıl önce bugünkü insanı önceleyen insan türü yalnızca Neandertaller oluşturmuyordu. Afrika'da, Doğu Asya'da, Doğu Avrupa'da, Yakın Doğu'da da insan fosilleri bulunmuştur. Yine de en zengin insanı fosil Afrika kıtasında bulunmuştur.

"İlk varsayımsal insanı fosili (kafatasının küçük bir parçası) ancak 5 milyon yıllıktır. Tanzanya'nın Laetoli yöresinde, 3,5 milyon yıldan az öncesine ait çene parçalarıyla ayak izlerinin ortaya çıkarılmasına değin elde edilebilen buluntular gerçekten son derece küçük parçalardan oluşuyordu. Etopya'nın Hadar bölgesinden, Kuzey Kenya'da Turkana Gölü fosil yatağından, Tanzanya'da Olduvai Gorge yöresinden ve Güney Afrika'daki çeşitli mağaralardan fosillerinin ortaya çıkarılmasıyla, kayıtlar günümüze doğru çoğalmaya başlıyor. Bir milyon yıldan öncesine ait neredeyse tüm insanı fosil kalıntıları Afrika'da ortaya çıkarılmıştır" [Lewin, 2008:19-20].

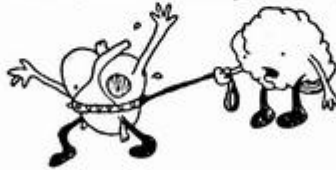
Tıp kitapları insan beyninin çift bölümlü olduğunu ve bu şekilde işlediğini belirtir. Artık tıp, insan beyninde konuşma merkezlerinin nerelerde olduğunu ve nasıl bir dağılım gösterdiğini açıklayabilmektedir. Beyin, konuşma ya da dil olgusunun gerçekleşmesinden sorumlu anatomik aygıtın öğelerinden birisidir. Beyindeki dil merkezleri gırtlak (fr. *larynx*), boğaz (fr. *pharynx*), ses telleri, dil ve üst çeneden oluşan seslerin işlevlerini düzenleyip denetler.

Beynin sol yarıküresi dilbilgisi kurallarını, sözel deyimleri, dil üretimini, zaman kavramını, mantıksal işlemleri sağlarken; sağ yarıküresi sözcükleri, yüzeyleri ve şekilleri değerlendirmekte, somut imgeleri, anlatım, ses tanıması, söyleneni anlama, duygu, mekan gibi değerleri algılamaktadır [Ergenç, 1994:37-39].

Beyin: Sol yarıküre (hemisfer)	Beyin: Sağ yarıküre (hemisfer)
Oluşumunu sağ yarıküreye göre daha geç tamamlar. Bu yarıkürenin görevleri arasında sıralı düşünme ve mantıksal işlemleri yapma etkinlikleri sayılabilir. Yine dilbilgisi kuralları, sözel deyimler, dil üretimi, zaman kavramı gibi dille ilgili etkinlikler de bu yarıkürede gerçekleşmektedir. Konuşma merkezi bu kısımda bulunduğundan seslerin konuşmaya çevrilmesi bu yarıkürede olmaktadır.	Gelişimini sol yarıküreye göre daha erken tamamlar. Duygusal ve bütünleştirici özellikler bu yarıkürede yer alır. Gelen bilgileri birleştirme; yüzeyin, somut imgelerin ve şekillerin değerlendirilmesi ve sözcük öğretimi de beyin sağ yarıküresinde gerçekleşmektedir. Anlatım, seslerin tanınması ve üretilmesi, söyleneni anlama, duygu, uzamın algılanması da sağ yarıkürenin görevleri arasında sayılmaktadır.

Beynin sol yarıküresi daha çok mantık ve çözümlenmeye yönelik durumları içermektedir. Buna karşılık sağ yarıküresi duygusal yöne ve bileşim yapmaya yöneliktir. Sağ yarıküre sesleri üretir, sol yarıküre bu sesleri konuşmaya çevirir. "Birinci dil edinimi sırasında beyin iki yarıküresinin görevleri ayrılmaktadır. Duygusal ve bütünleştirici sağ yarı küre gelişimi daha önce tamamlamakta, sol yarı küre ise analitik ve sıralı düşünmeyi üstlenmektedir. Konuşma merkezinin normal durumlarda sol yarı kürede bulunması, dil ediniminin, beyin yarılarının ayrılmasına (laterizasyon) kadar (yarı ergenlik çağı) sezgisel olduğu" [Apeltauer, 1995: 28] varsayılıyor.

Nöronlar uyanecek de, beyni uyarecek de, Selebral kortexin frontal lobundaki miyelin kaplı aksanlar kalbe ulaşacaktır.. Sevmek zor iş, çay var mı çay ?

Şekil 7. Her şey beyinde başlar beyinde biter

Beyindeki oluşumlara bağlı olarak dilin öğrenilmesinde, ses olgularının en başta edinildiğini söylemek zor değildir. Sese bağlı olarak anlam olguları kazanılmaya başlanmaktadır. Çocuğun ilk öğrenme döneminde anlam-ses ilişkisine dayalı bir öğrenmeden söz edilebilir. Anlam-ses ilişkisi, anlam-konuşma ilişkisinden daha önce gelmektedir.

“Dil, sol yarımkürede Silvius yarığı bölgesinde yoğunlaşan bir sinir ağının ürünüdür. Sözcükleri anlama merkezi şakak lobu üst kıvrımının arka ucu ve yan lob lobulusunu içeren **Wernicke alanı**dır. Burada duyulan sözcüklere anlam verilir. Alın lobu alt kıvrımının arka ucu ve ona komşu ön alın alanları söz söylemeyi sağlayan **Broca alanı**nı oluşturur. Bu alan sözlerin söylenmesinden ve doğru dizilmesinden (sözdizim ve dilbilgisel kullanımlar) sorumludur” [Aslan, 2000: 24].

Broca alanı, beynin sol yanında genellikle şakak yöresine yakın konumdadır. İnsan beyninin sol ön korteksinin alt arka kesimine doğru uzanan Broca alanı, beynin dille ilgili birçok bölgelerinden birisi olarak görülür. Wernicke alanı ise insan beyninde temporal korteksin yukarı kesiminde yer alır. Anlama ve kavrama merkezi olarak işlev görür.

Çocuğun ilk öğrenme döneminde anlam-ses ilişkisine dayalı bir öğrenmeden söz edilebilir. Anlam-ses ilişkisi, anlam-konuşma ilişkisinden daha önce gelmektedir. Çocuğun ana dilini içselleştirme ve bir dili kendine mal edebilmesi yaklaşık 3 yaşına kadar sürmektedir. Öğrenme daha da sürse de, bu aşamaya kadar bir dille ilgili genel durumu içselleştirmiş olmaktadır.

Süre	Etkinlik
Doğumdan üç aya kadar	Anlamı olmayan sesler, heceler çıkarma. Heceler arası farkı sezinleme. Annenin sesini tanıma ve ona karşı olumlu davranış belirtisi gösterme. Anadil ve yabancı dil arasındaki ayırımı anadili duyunca olumlu tepki verme. Çocuğun ilk öğrendiği tepkiler gülme ve ağlamadır. Bu iki yetenek konuşma yeteneği ile yakından ilgilidir.
3-5 ay	Duyduğu sesleri taklit etme isteği (Çocuğun dil öğrenmesinde, anadilini içselleştirmesinde, izleme ve taklit ön plandadır. Görerek, işiterek, taklit ederek ve belli durumlarda kendi hareketlerini algılayarak öğrenir. Algı-lama edimlerinde görme, konuşmadan önce gelir. Bebek konuşma öğrenmesinden çok önce tanıdığı, görerek öğrendiği yüzlere gülücükler dağıtır. Yani önce görmeyi öğrenir, sonra konuşma eylemi gelir). Anadilindeki ünlüleri fark etme ve ayırt etme. Sesteki bürünsel (ton, vurgu, ezgi) özelliklere ilgi gösterme. Ses üretme eylemi ile ünlü seslerin çıkarılması arasındaki ilişkinin farkına varma. (Çocukta anlam-ses arasındaki ilişki kurma yetisi, anlam-konuşma ilişki kurma yetisinden daha önce gelişir). Çocuğun dil ve düşünce biçiminin başlangıcında öksürme, geğirme, aksırma, ağlama ve gülme davranışları vardır. Bu tür sesleri doğ-duğu günden itibaren çıkarır ve bu sessel davranışlar devinimsel bir özellik taşır.

6-7 ay	Anadilindeki heceler bağılı olarak aynı ünlünün yinelenmesinden oluşan hecelerin üretilmesi. Çocuk önce dudaksılları öğrenir. Belki de ilk duyulan hece "ba" ya da "pa" heceleridir denilebilir. Burada şu tür heceler görülür: 1. dudaksız ünsüz + düz kalın ünlü: papa, baba, mama; 2. dişil ünsüz + düz ince ünlü: tete, dede, cici; 3. damaksız ünsüz + yuvarlak kalın ünlü: gugu, koko, Bürünle ilgili, özellikle vurgulu anlatımın farkına varma
8-10 aylık	Anadilinden ilk sözcüklerin söylenmesi (İlk öğrenilen sözcükler çoğunlukla kısa heceli sözcükler, yansımaya benzer ya da aynı hecenin yinelenmesinden oluşan sözcüklerdir). Sözcük-nesne ve amaç arasındaki ilişkinin kurulması. Bağlama dayalı anlamının başlangıcı. Sözcüklerin bir anlamının olduğunun farkına varılması. Sözcüklerin söylenmesi ve aralarındaki boşlukların farkına varılması.
13. aya doğru	İlk çok kısa anımsamalar. Sözcüğü göndergesi ile ilişkilendirme. Ürettiği anlaşılmasız sözcükleri ile belli bir sözdizime uygun tümce benzeri kalıpları üretmenin sürdürülmesi
18-24 aylık	Kavramlar arası, gösterge ve gönderge arasında ilk bağlantıların oluşturulma girişimi. Uzun sessiz kalma (konuşmama) durumundan sonra anımsız bir tümceyi doğruya yakın biçimde söyleme. Birbirinden ayrı iki ya da üç sözcüğü biçimbilimsel takılar kullanmadan, özne yüklem çatısında tümce oluşturma çabaları: "anne yok", baba uykusu". Konuşma ile ilgili birçok davranışın gözlenmesi. Bazı tümceleri taklit etme çabaları vardır. Yine 24 aylığa doğru özne-nesne-yüklem bağlamında üç öğeli tümceler kurabilir.
27 aylık	Dilbilgisel özellikleri kullanma. Adlara ait takıların (-nın, -si, -den) kullanımı. Eylem çekimleri, soru ve olumsuz tümce yapılarını kullanabilme. Adıl kullanımı (Önce ben, sen, o adılarını kullanır, sonra biz adılımlı kullanmaya başlar). Anadilinde duyduğu tüm sesbirimleri çıkarma çabaları.
3 yaş	Sözcüklerin tekil, çoğul kullanımları. Kavramların başında (bu, bir, şu, tüm) gibi sınırlayıcı ve tanımlayıcı durumlarla kullanımı. Uzama ait belirteç ve ilgeçlerin kullanımı. Birinci ve üçüncü tekil ve çoğul kişi adılarını kullanma.
3,5 yaş	Yardımcı eylemleri ve birden çok eylemi bir arada kullanma. Zaman belirteç ve ilgeçlerinin kullanımı. Sesbilgisel özelliklerin ayırdına varma.
6 yaş	1500-2000den fazla sözcüğü kullanabilme. Kavramların yerine adıl kullanabilme. Ben çikolatayı yiyeceğim / Ben onu yiyeceğim. İstek, dilek-kuşuk, gereklilik ve bazı bileşik zamanların kullanımı. Karmaşık yapıtlı tümceler kurmaya başlar. Bu yaşın sonuna değin, anadilinin dilbilgisel özelliklerinin tamamına yakınıni içselleştirir.
8-9 yaş	Dilin biçimbilimsel yapısı ile ilgilenme. Biçimbirimsel öğelere ilgi duyma ve kullanma.

10 yaş	Sözlüksel birimler ve sözdizimle ilgili gözlem ve kullanımlar.
1 lergenlik çağı	Edinebileceği en geniş sözcük hazinesine sahip olur. Anlam becerilerini oluşturma ve anlamsal yapıların kullanımına önem verme

Öğrenme, insanın doğuştan getirdiği davranış ve yeteneklerin geliştirilmesi, değiştirilmesi, silinmesi ya da düzenlenmesidir. Öğrenme ile ilgili birçok durum çocuğun davranışlarından çıkarılabilir. Öğrenme edinimden ayrılır.

Edinim bir bakıma doğal koşullar içinde bazı durum ve davranışları kazanma işidir. Öğrenme ise daha dizgesel bir durumu belirtir. Edinim genellikle "doğal", kişisel ve kendiliğinden gelişen süreç olarak kabul edilir (Malte, 2006:16). Bu süreç çok özgül olmadan dilin tüm görünüşlerini içerir her tür koşulda gerçekleşebilir. Edinim belli bir alana yönelik yapılan müdahaleden ya da eğiticinin etkisinden kaynaklanmaz. Edinim doğal yolla kazanılmış şeyleri ilgilendirir.

Edinim (fr. *acquisition*), öğretimi (fr. *enseignement*) ilgilendirmez, öğretim, edinimin bağlamının bir ögesidir. Edinim, öğretici bir oluşu belirtmez, dil ile dilin edinimi farklı şeylerdir.

Öğrenme (fr. *apprentissage*) terimi iki biçimde düşünülebilir: Edinim yoluyla öğrenme doğal bir sürecin sonucunu belirtir. İkincisi ise eğitim yoluyla öğrenmedir ve öğretici bir niyetin ve gerçekleşmesinin sonuçlarına bağlıdır. Böylece bir eğitim sorunsalında, edinimin ve gelişmenin boyutları, öğrenmeye göre oldukça küçük kalır. Öğrenmenin kişisel gelişime katkıları vardır. Diğer insan davranışları gibi öğrenmeyle ilgili farklı etmenlerden söz edilebilir. Kişinin koşulsuz olarak öğrenmeye başlaması öğrenme edimini ve hızı artırır.

Edinim	Öğrenme
<u>Bilinçsizce yapılan bir süreçtir ve bu süreç genellikle önceden hazırlanmış bir ortamda (sınıf, kütüphane, çalışma ortamı, vb.) değil, doğal yaşam içinde gerçekleşir. Çocuk iletişim sağlamak için gerekli edinci (fr. <i>compétence</i>) bu aşamada kazanır. Dil ediniminin, öğrenmeye katkısı vardır.</u>	<u>Bilinçli olarak yapılan biçimsel bir süreçtir. Anadil dışındaki bir başka dil öğrenilir, anadil ise edinilir. Öğrenme için belirli uzamlar (sınıf, laboratuvar, vb.) gerekli olabilir. Öğrenme, anadil edinimine zorunlu bir katkı sağlamaz.</u>

Diğer canlılarda bu yetenekler hemen hemen yoktur ya da gelişmemiştir. İnsan ilk olarak kullandığı gülme ya da ağlama yoluyla iletişim kurma ögesini yaşamının her döneminde kullanır. Bir sinema sahnesinde ağlayarak konuşan kişi ile gülere konuşan kişinin aynı ruhsal durumda olmadığı kesindir.

Daha sonra öğrenme derecesini artırır, konuşur, okur-yazar olur. Belli bir yaşa geldiğinde anadilindeki her tümceyi kuramayabilse de, konuşulan her şeyi anlayabilecek durumdadır. Noam Chomsky'nin üretici dönüşümsel dilbilgisi kuramı, insanın

öğrendiklerinden yola çıkarak yeni dil yapılarını kullanabileceğini söyler. Dil öğrenimindeki taklit kuramı ruhbilimde de ilgi görür. *Edward Sapir*'e göre taklit kuramı "sesbirimlerin ruhbilimsel gerçekliğini ortaya koyar" (Aktaran Benveniste, 1995: 12). Sesbirimleri çevresindeki kişileri taklit ederek kazanmıştır.

Aslında bir dilin işleyişini göz önünde bulundurunca, öğrenme süresinin bu denli kısa olmasını anlamak zor görünüyor. Bu konu dilbilimciler arasında oldukça sık incelenmiştir. Örneğin dili bir üretim olarak ele alıp incelemeye yönelen Amerikalı dilbilimci *Noam Chomsky*, dilin karmaşık durumu ile öğrenmenin kısılalığını yüzeyel bir olgu olarak görür. Bu durum daha geniş olarak incelendiğinde, dillerin, onların işleyişini yöneten kurallar sayesinde son derece düzenli dizgeler olduğunu söyler. Dilleri yöneten ya da dillerin boyun eğdikleri bu ortak kurala *Chomsky* dil evrenselliği adını verir. Ona göre diller temelde özdeş bir parametrenin ürünleri olduklarından, dil evrildikçe o dile özgü kimi özelliklerin de aynı anda değişime uğramaları gerekir.

Chomsky çocukların dilbilgisiyle ilgili son derece karmaşık ve incelikli kuralları akıllara durgunluk veren bir hızla özümsemelerinden yola çıkarak, insanların doğuştan edinilen bir dil yetisiyle dünyaya geldiklerine ve bu yetinin beynin dil konusunda uzmanlaşmış bölümlerinin etkisiyle geliştiğine inanıyordu. *Chomsky* bu yeti sayesinde çocukların kendi düşünceleriyle bağıntılı bir dizi "üretici kurallar"dan yola çıkarak, dilbilgisel ilkeler konusunda bir genelleme yapabildiklerini öne sürüyordu.

Chomsky'ye göre diller ekinsel etmenlerin bu kurallarla ilgili parametrelerde meydana getirdiği farklılıklar sonucunda değişip evriliyorlardı. Tek bir farklılık, dille ilintili çok sayıda özelliğin değişmesine neden oluyordu.

Bireyin dile ilgi duyduğu andan itibaren yaptıkları, dil ve doğa ile ilgili bilgisini artırma ve akıl yürütme yetilerini geliştirme olarak özetlenebilir. Çocuk zaman içinde yalnızca dilsel yapıları pek çok farklı durumda sözcüleme konumuna bağlı olarak doğru bir biçimde üretmek ve karşısındaki ile anlaşmakla kalmaz, aynı zamanda dilsel anlatımlardan akıl yürütme yoluyla bilgi oluşturmayı da öğrenir. Çocuk, dile egemen olmasına koşut olarak belirli bir durumda ne söyleyeceğini değil, nasıl söyleyeceğini de öğrenir. Bunların hepsi öğrenme sürecidir. Öğrenmede insanlar kendilerine göre bir dizge geliştirmişlerdir. Bu öğrenme süreçlerinde soyut değerler her zaman olmuştur. Yani öğrenmede simgesel kullanımlar önemlidir.

Gerek düşünmenin çeşitli tür ve evrelerine; gerekse konuşma, yazma ve okuma oluşturmalarına *simgesel eylemler* denir. Örneğin düşünmede, eşyanın doğrudan doğruya kendisiyle değil, zihinde kalan izleri ve imgeleri, yani simgeleri ile bir çalışma yapılır. Simge herhangi bir nesnenin işareti demektir. Zihinde tasarımlar ve imgeler, konuşmayı mümkün kılan sözcükler; algılanmış nesnelere ve yaşanmış olayların işaretleridir. Bu simgelerin çoğu, anlamını bir öğrenme süreci sonunda kazanmaktadır. Bunlar elle tutulur, gözle görülebilir somut şeyleri anlatabileceği gibi, sadece an-

lamların işaretleri de olabilir. Bu işaretler sayesinde insan karşılaştığı bir problemin muhtemel çözüm yollarını zihninde denemek olanağını elde eder [Baymur, 1994: 50].

İnsanın davranışlarına baktığımızda en zor ve mutlaka öğrenilmesi gereken davranışlar ya da göstergeler simgesel anlatıma dayalı olanlardır. Yüz hareketi (fr. *mimique*) aşamasında çıkarılan sesler, genelde duyguları yansıtmaktadır. Örnekse-meci (fr. *analogique*) anlatımda daha önceden çevresinde ortaya çıkmış seslere benzetilerek yeni göstergelerin üretilmesi söz konusudur. Kavramsal düşüncenin geliştiği simgesel anlatım aşamasında, dilin en gelişmiş aşaması söz konusudur. Kavramlar simgeler (göstergeler) aracılığı ile anlatılmaktadır.

Gerek sözel anlatımda gerekse bedensel anlatımda bireyin kendine özgü eylemleri hiçbir zaman kendi başlarına simgesel değildir. Onların iletişimde kullanıma nedeni toplumca ortak olarak kullanılmasından kaynaklanır. Toplumun ortak zorunlu simgesel birimleri olarak iletişimde değeri vardır. İnsanlar beden dilinin gelişmesi için, yalnızca bu dilin kullanıldığı anlatım biçimleri geliştirmişlerdir. Örneğin pandomim sanatı beden dili ile yapılan bir anlatım biçimidir. Bu tür dil öğrenilecek kazanılır.

Herkes her an yeni bir şey öğrenmektedir. Bu bir dil olabilir, bir zevk olabilir ya da sosyal bir durum olabilir. Klasik müziği sevmeye duygu ile ilgili bir öğrenmedir. Hatta duyguların da öğrenme sürecine bir katkısı vardır. Yalnızca duygu ile ilgili şeyleri öğrenmeyiz. İnsanın, yaşamını daha iyi koşullarda sürdürebilmek için de öğrenmeye gereksinimi olacaktır. Bilgisayar operatörlüğü para kazanma ve geleceğini güvence altına alma ile ilgili bir öğrenmedir. Ya da toplumda büyüklere nasıl davranılması gerektiğini öğrenmek, toplum içinde daha iyi bir yer edinmek için yapılan sosyal bir öğrenmedir. Yani kişideki çevresel uyaranlar yardımı ile olabilen her türlü değişiklik insan yaşamının her döneminde vardır. Her durumdaki öğrenme bir davranış değişikliği demektir. İnsanın süregelen bir davranışı da, edinilen yeni bilgilere göre, zaman içinde değişebilmektedir. Daktilo ile yazı yazan kişi, zaman içinde bilgisayar kullanmayı öğrenir ve daktilo yerine bilgisayarı kullanmaya başlar. Bu örnekte de görüldüğü gibi, eski bilgilerin, davranışların yenileriyle değiştirilmesi çoğunlukla, yeni bilginin insana kolaylık ve konfor sağlayacağına olan beklentidir. Hiç kimse var olan durumdan daha kötü bir ortam için yeni bir şey öğrenmez. Öğrenmenin her aşamasında bu durum gözlenebilir.

Öğrenme yeni bir bilgi ya da beceri kazanma işidir. Ruhbilimciler öğrenmeyi yalnızca sözel bilgi olarak değil, alışkanlıklar, beceriler, tutumlar, bilinçli farkındalık gibi bilgi ve davranışları da içine alacak biçimde tanımlarlar. Bu bağlamda öğrenme "deneyim ve yaşantı sonucunda davranışta ya da davranış repertuarında meydana gelen görece sürekli değişiklik" [Terry, 2011: 10] olarak tanımlanan öğrenme ile bireyin kendisinde o anda olmayan yeni beceriler ve bilgiler kazanılır. Her durumda öğrenme sonucunda tekrar ya da yaşantı sonucu davranışta meydana gelen oldukça

sürekli bir değişiklik vardır. *B. F. Skinner*, çocuğun dili edinmesinde “uyaran-tepki” ilişkisine dayalı bir kuram geliştirmiştir. Çocuğa çevresinden uygun duyuşal uyarılar verildiğinde ve bu uyarıların pekiştirilmesi sonucunda, bu uyarıların çocukta bir alışkanlık yapacağı iddia edilir. Böylece çocuk uygun uyarı ile duyduğu sözcüğü eşleyecek, bu tür uyarıların karşılaştığında uygun bir yanıt tepkisi geliştirecektir. Çocuk akıl yürütme yetisini kullanarak, kendisine öğretilmeyen bir kavramı da kendi sözcüğünde kullanabilmektedir. “Bilişsel kuramcılar, dilin, çocuğun çevresindeki nesnelere, etkinlikler gibi bir uyarıcı olduğunu, çocuğun önce bu uyarıcıdaki değişmezleri algıladığını (ki bu değişmezler çocukla nesne ve etkinliklere verilen adlar olmaktadır), zamanla bilişsel açıdan gelişip çevresindeki ayrıntıları algılamaya başladığında dildeki ayrıntıları da algıladığını öne sürmektedir. Böylece çocuk, önceleri “top ver” derken, zamanla daha ayırt edici olan “topu ver”i algılayıp kullanmaya başlayacaktır” (Lecompte, 1980: 155). Yani çocuğa da bazı nesnelere adları öğretilmektedir. Daha sonra çevresinden duydukları ile dili kuralına göre kullanmaya çalışacak ve bunu başaracaktır. Ancak ondaki dil öğrenme ve dili kendi dizgesi içinde kullanma yetisi, en iyi eğitilmiş hayvandan çok daha ileridedir.

Çocukların anadili bu denli kısa sürede öğrenmelerinden yola çıkan yabancı dil uzmanları, ikinci bir dil öğretiminin de bu dönemde başlaması gerektiği yönünde savlar ve araştırmalar geliştirmektelerdir (Apeltauer, 1995: 29). Anadili sezgisel yolla öğrenen çocuğun bu yeteneğinin ergenlik çağında kaybolduğu ve bir başka dili öğrenmesi için anadili öğrenme süresinden çok daha fazla süreye ve çabaya gereksinimi olduğu söylenir. Hatta “ikinci dil edinim yetisinin, olgunlaşma sürecine bağlı olduğu ve bu sürenin sona ermesiyle de yabancı dil öğrenme yetisinin kaybolduğu” (Apeltauer, 1995: 29-30) savunulmaktadır.

İnsanın bazı hareketleri tepkiseldir ve öğrenmeye gerek yoktur. Yani insanın kalıtım yoluyla getirdiği içgüdüsel davranışlar yok denecek kadar azdır. Göz kırpması, göz bebeği (büyümesi/küçülmesi) salya ve diz kapağı reflekslerini öğrenmeye gerek yoktur. İletişim amacıyla ve isteğe bağlı olarak üretilmeyen bu davranışları içgüdüsel davranışlar olarak yorumlamak gerekir. Bu tür içgüdüsel davranışları, vericisi bilinçli olarak ve bir bildiri aktarmak amacıyla üretmemiş de olsa, bu bir başkası için belirli bir anlam taşıyabilir. Bu davranış bir belirti türü gösterebilir. Yani uzun tekrarlarla ve çıkarılan sonucun doğruluğunu deneme yanılma yolu ile kontrol ederek, yapılan içgüdüsel davranışları diğer davranışlardan ayırt edebilmektedir. Bugün bu geçmişten gelen bilgi birikimine bağlı olarak, yapılan davranışın hangisinin kontrollü, hangisinin kontrolsüz, yani istem dışı olduğu anlaşılabilir. Diğer yandan kontrolsüz olarak yapılan davranışların da kendi içinde farklılıkları vardır: Sevinç belirtmek için yapılan bir davranış ile heyecan ya da korku belirten davranış farklılık göstermektedir. Bu tür davranışlar da alıcı için bir anlam taşıyabilir. Bunları belirti türü gösterecek olarak değerlendirmek gerekir. Nasıl bulut gelmekte olan bir yağmuru belirtisi olmuşsa, korkan bir kişinin içgüdüsel olarak yaptığı bir davranış korkunun belirtisi olmuştur. Aslında karikatürde içgüdüsel bir davranış içinde bulu-

nan, örneğin korkan bir kimseyi hep aynı şekilde çizerler. Bu da içgüdünün insan için bir belirti özelliğinde olmasından kaynaklanır.

İnsan, içgüdüsel davranışlar dışındaki tüm bedensel davranışları öğrenerek kazanır. Bu öğrenme yetenekleri kişiden kişiye farklılık gösterir. İnsanın uzun tekrarlarla kazandığı öğrenmelerin hepsi dil ile gerçekleşmeyebilir. İnsan, birçok doğa olayını önceden kestirmeyi iki durum arasında bir neden-sonuç ilişkisi kurmakla öğrenmiştir. Belki neden-sonuç arasındaki ilişkiyi kestirebilmek bir öğrenmedir. Ancak bu tür bir öğrenmede dilin çok fazla bir yeri olmayacaktır.

Her türlü öğrenme tekrarlama ile kazanılır ve her öğrenmenin sonunda sürdürülen yaşamda bir değişiklik olması beklenir. Sonunda öğrenilen bir şeyin edim (fr. *performance*) aşamasına gelmesi öğrenmenin gerçekleştiğini gösterir. Yine kazanılan bu değişikliğin sürdürülmesi gereklidir. Sürdürülmeyen davranış, öğrenmeyle kazanılan bir bilginin unutulduğunu gösterir. Öğrenmenin çeşitli biçimleri olabilir. Ancak en kolay öğrenme dille (okuma, dinleme, anlama) olasıdır. Bu özellik insana eğitim yapma (toplu bilgi ve kültür aktarımı) olanağını sağlar.

1.2. Öğrenme ve Bellek

İnsanın dil diye kullandığı dizgeler ve göstergeler bütünü bellek dediğimiz bir kayıt aracında yüküdür. Bu aracın öğrenme ve diğer bütün davranışlarımızda çok önemli bir yeri olduğu kesindir. Yaptığımız her türlü davranış ve deneyim sürekli olarak kayda alınır. Ama diğer yandan, konuşma dahil yaptığımız her türlü davranış da önceden o araçta var olanları kullanma biçiminde ya da var olanlardan yola çıkarak gerçekleşmektedir. Yani herhangi bir bildiriye aktarma, bellekte kayıtlı olan sözcüklerle olmaktadır. Algılama için de benzer şeyler söylenebilir. Bir sözcüğün bilinmemesi demek, insanın belleğinde olmaması demektir. Bu durumda bellek denilen kayıt aracı aynı zamanda kayıt etme ve kayıtları geri verme özelliğine sahip olmalıdır.

Dilin iletişim aracı olarak kullanılması da bu bellek sayesinde olmaktadır. Bir yaklaşıma göre hiçbir şeyin kaybolmadığı, duyulan, görülen ve yapılan her şeyin devamlı olarak beynimizde depolandığı (Terry, 2011:498) görüşü geçerlidir. Zaman zaman bir durumla ya da olayla ilgili olarak "Nasıl anımsamam! Daha dün gibi aklımda" türü anlatımlar belleğin yerini ortaya koymaktadır. Herkesin çocuklukla ilgili anıları da bu bağlamda düşünülebilir. Belki de bilinen değerler anımsanabilen şeylerdir. "Ben Greimas'ın göstergebilim kuramını biliyorum" türü bir açıklama, Greimas'ın göstergebilimle ilgili yaptığı her şeyin konuşanın aklında olduğu değil, ama onları kolaylıkla anımsayabileceğini ortaya koymuş olur. Aslında bu tür açıklamalar sözlü anlatımla ilgilidir. Ong'un belirttiği şekliyle "sözlü kültürde öğrenmek ya da bilmek, bilinenle bilen arasında yakın, duygudaş ya da ortaklaşa bir özdeşleşmeye ulaşmak demektir" (1995: 62). Kişinin bildiği kavramları ya da düşünceleri kendine yakın hissetmesi, onu bilmesine bağlanabilir.

Belleğin istem dışı kayıtları olabileceği gibi, belleği zorlamalı kayıtlar da yapılabılır. Anımsanmak istenmeyen bir durumu bellek, bazen farkında olmadan bilinç düzeyine çıkarır. Bu durumu silmek insanın elinde değildir. Ama yabancı dil öğretiminde zorlamalı kayıt söz konusudur. Ezberleme de bir bakıma zorlamalı kayıtlardır. Yabancı dil öğreniminde sürekli ezber yoluyla, dilsel göstergeler belleğe kaydedilmeye çalışılır. Yaş ilerledikçe bu kayıt işi de daha zor olacaktır. Ancak yeni bilgilerin çabuk anımsanması zordur. Bu nedenle aynı bilginin farklı bağlamlarda kullanılarak kalıcı olmasına çalışılır. Zorlama ile yapılan kayıtların çabuk unutulduğu da bir gerçektir.

Öğrenmede ve dil kullanımında bellek insanın temel kaynağıdır. Duyulan bir sözcük, bellek yardımı ile birçok sözcüğü hatta durumu çağrıştırmaktadır. Bu da belleğimizde olan sözcüklerin belirli bir yapı içinde bulunduğunu gösterir. Örneğin sözcükler yapısal niteliklerine (isim, sıfat, vb.), günlük yaşamdaki işlevlerine göre (yiyecek, hayvan, insan, eğitim, vb.) ve sesbilimsel özelliklerine (aynı sesle başlayan ya da biten sözcükler, eşseslilik, vb.) (Ekmekçi, 1991:51-53) göre sınıflandırılmıştır. Bir kavramı unutmamak için bildiğimiz bir başka kavramla sessel ya da anlamsal bir ilişki kurarak belleğimizde tutmaya çalışırız. Bir telefon numarasını akılda tutmak için; "sekiz Aksaray'a Rize ve Erzurum ekle : 868 53 25" şeklindeki öğrenme, çağrışım yoluyla bellekte tutma işidir.

Bilinen her sözcüğün bellekte aynı değerde yer alıp almadığı düşünülebilir. Bazı sözcükleri hemen anımsayabilirken, bazen saatlerce bir sözcüğü düşünebiliriz. Bu durumda her şeyin bellekte aynı düzeyde olmadığı kesindir. Her durumda bellek insanın söz dağarcığının tamamını oluşturur ve bütün dilsel ve dil dışı anlatımlarda tek başvuru kaynağıdır.

Dildeki her adlandırma vericinin (toplum ya da birey) kendine özgü bir damga vurmasıdır. Yani aynı durumun çeşitli topluluklarca farklı algılandığını kullandıkları dillerden anlayabiliriz. Gösterge ile göndergesi arasındaki adlandırma ilişkisi bellekle ilgili bir işlemdir. Birey bilmediği bir nesneyi, kendi gönderge dünyasında arar, karşılığı yoksa bu nesneye dilsel olarak bir karşılık verir. O nesnenin (gönderge) dilde bir adı (gösterge) olmuştur.

Konuşma; duygu, düşünce ve her türlü isteği karşısındakine anlatma ve aktarma edimidir. Ya da konuşma soyut ya da somut her türlü bilgiyi anlatma yeteneğidir. Dil soyut düşünce yeteneğimizle yakından ilgilidir. "Bilişsel kuramcılara göre, önce düşünce gelişir, sonra dil. Zamanla dil düşüncüyü daha üst düzeye, daha karmaşık bir duruma getirmede yardımcı olur, ama onlara göre simgesel düşünce olmadan dil gelişemez" (Lecompte, 1980:155). O halde konuşma, dil ile düşüncenin bir ilişkisinin sonucudur. Düşüncenin dile dönüştürülmesi, dil ile simgeleştirilmesidir. Konuşma yeteneği yoksa insan da yoktur. Öte yandan, dil de insanlar konuştuğu sürece vardır. Anadilinden çok uzun süre ayrı kalan bir insan bir süre anadilini konuşmakta zorlanır. İlk öğrenilen dil olmasına karşın anadilinin konuşulmadığı sürece insan belleğinden silinmesi doğaldır.

Dil bir bakış şeklidir. Görme ise bir tutumdur. Her ikisi de belli bir algılama biçimidir, bir durumu ya da eylemi kendine mal etme işidir. Bir nesneyi görmek demek onu kendi algılama alanı içine getirmek demektir. Yine bir sözcüğü kullanmak demek o sözcüğün ne anlama geldiğini, göndergesinin ne demek olduğunu bilmek demektir. O nesneyi tanıdığımızı anlatımımızda sözcük (ve dolayısıyla nesne) olarak kullanarak gösteririz. İnsan bir şeye dokunarak kendisini o nesneyle ilişkili bir duruma sokar. Aynı şey dilsel bir gösterge için de geçerlidir. Bir nesneye verilen adı kullanmak demek, bireyin ilgili nesneyi tanıdığını ve bildirisinde söz konusu nesneyle ilişkili olduğunu göstermesi demektir.

Görme ile dil (ses) arasındaki ayrımı, insanın bu eylemlerdeki konumu bakımından, *Walter J. Ong* şu şekilde yapar: Görüntü ayırır, ses birleştirir. Bir şeyi görmek, seyretmek için o nesneden uzaklaşmak gerekir; halbuki ses, insanın içine akar. (...) Görüntü, insana teker teker, ayrı yönlerden gelir: Bir oda ya da bir manzarayı seyretmek için gözlerimi bir noktadan başka bir noktaya çevirmem gerekir. Bir ses duyduğum andaysa, ses her yönden aynı anda bende toplanır; ses, beni algımın ve varlığımın çekirdeği, beni saran bir ses dünyasının merkezi yapar. İşte sesin işiteni merkezleştirme özelliği, bugün son derece ileri tekniklerle özgün ses kayıtlarının başlıca kaynağıdır. Kendinizi "işitme"nin, sesin içine gömebilirsiniz. Aynı şekilde görüntünün içine gömülme imkansızdır" [1995: 90-91].

Ong'un yukarıda belirttiği biçimde, sesi algılamak için belirli bir yakınlık gereklidir, görüntüyü algılayabilmek içinse belirli bir uzaklık gereklidir. İki algılama biçimi arasındaki bir başka fark ise, işitmede algılanan sesleri birleştirmedir. Alıcı bu birleştirme sonunda anlamlı bir bildiri elde edebilecektir. Görüntüde ise, bakılan nesnenin ayrıştırılması gereklidir.

İşitme de dilsel bir durumdur. Vericiye ait sesleri algılarız. Hatta aynı anda üretilmiş diğer seslerden ayırarak kendimize mal ederiz. Bu bakımdan işitme bir seçme işidir. İnsan aynı anda birçok sesi duyabilir. Ancak kendi amacımıza uygun olan sesleri seçeriz. Hiçbir sözün anlaşılmayacağını sandığımız gürültülü bir kahve ortamında iki kişi rahatlıkla iletişim kurabilmektedir. Kendi duymak istediklerimizin dışındaki sesleri gürültü olarak adlandırırız. Gürültü kavramı bir bakıma, algıladığımız sesin dışında da seslerin olduğunu göstergesidir. Bu durumda işitme de görme gibi dışarıdan gelen etkileri, sesleri, ışıkları seçme ve kendi beynimizde çözümleridir.

Burada psikolojideki algı ile ilgili bir durumu açıklayalım: Algılama bir görme ve duyma olgusudur. Çevreden gelen etkiler duyu organlarımızı uyarır, böylece meydana gelen sinir akımı, beyne ulaşır ulaşmaz, duyum olayı ile birlikte bir algılama da meydana gelir (Morgan, 1988: 265). Algılama edimlerinde görme, konuşmadan önce gelir. Fizik bilgisinden yararlanarak, ışık hızının sestene daha hızlı olduğunu anımsayalım. Diğer taraftan göz, kulağa göre daha çabuk algılayan ve bu algıyı beyne ileten bir organdır. Görmenin konuşmadan önce olduğu, bir bebeğin davranışından anlaşılabilir. Bebek konuşmayı öğrenmeden çok önce tanıdığı, görerek öğ-

rendiği yüzlere gülücükler dağıtır. Yani önce görmeyi öğrenir, sonra konuşma eylemi gelir. Görmenin yanıtı yine görme ile olabilecektir ve bunun için bir öğrenme gereksinim yoktur. Ancak konuşmanın yanıtı ise yine konuşma ile olacağından, bir öğrenme süreci gereklidir. Yani bir dil, kuralları, söz dağarcığı bilinerek konuşulabilecektir.

8U M354J 21HN1M12IN N3 K4D4R H4R1KUL4D3, 3TK1L3Y1C1 53YL3R
Y4PT1Ğ1N1N K4N1T1D1R. 845L4NG1ÇT4 0KUM4K 20RDU, F4K4T 51MD1
8U 54T1R1 Z1HN1N12 K4F4 Y0RM4D4N 0T0M4T1K 0L4R4K
0KUY481L1Y0R D3Ğ1L M1? GURUR DUY4B1L1R51N1Z! S1RT1N121N
S1V42L4NM451N1 H4K3D1Y0R5UNUZ! 83Ğ3ND1YS3N1Z V3 OKUYA-
BİLDİYSENİZ SİZİ KUTLARIM.

Benzer süreçleri dil öğreniminin çeşitli aşamalarında da görebiliriz. Anlama anlatmadan önce gelir. Bir söyleneni anlatan kişi daha sonra onu kendi sözleriyle anlatabilir. *Noam Chomsky*'nin kavramı ile edim (fr. *performance*), edinçten (fr. *compétence*) sonra gelen bir durumdur. Yine okuma, yazmadan önce kazanılan bir eylemdir. İlkokulda öğrenciye önce okuma öğretilir. Bu arada gerçek anlamda yazma işi olmasa da, yazıya hazırlık olması açısından, bazı çizgiler ve geometrik şekillerle harfler arasında benzerlik kurularak (simit çiz, gözlük çiz gibi) yazı çalışması yapılır. Okuyabilen öğrenciler yazmaya yöneltilir. Sözlü dil bir eğitime gereksinim olmadan öğrenilebilir. Ama yazılı dil için bir eğitim gereklidir, belirli bir eğitimden sonra kazanılabilecek bir yetenektir. Okuma yazma bilmek bir eğitim görmek demektir. Bir bakıma sözlü dil edinilir, yazılı dil ise öğrenilir.

İnsan kendi dünyasını ve dış dünyayı dil aracılığıyla anlatır. Bu da kendisinin bildiği kadar bir bilgilendirmedir. Zaman zaman vericinin “nasıl anlatayım”, “ifade etmek için sözcük bulamıyorum” gibi yakarışlarını duyarız. Bu yakarışları iki türde yorumlamak olasıdır: Öncelikle kişinin sözünün (fr. *parole*) ve söz dağarcığının çok kısıtlı olduğunu gösterir. Yani topluma ait dil hazinesinin çok az kısmı vericinin söz dağarcığını oluşturur. Bu da vericinin dil düzeyini ortaya koyar (Örneğin ilkokulda okuyan bir çocuğun dil dağarcığı, bir üniversite öğrencisine göre çok sınırlı olacaktır). İkinci olarak, özellikle okuyan ve düşünen bir verici söz konusu olduğunda, yeni ayırdına varılan bir durumun, bilimsel bir gerçekliğin verici tarafından farkedildiğini, ancak dilde bu yeni durumu belirtecek bir gösterenin olmadığını belirtebilir. İlgili araştırmacı belki de ortaya koyduğu bu durumu adlandıracak ve yeni bir gösterge önerecektir.

1.3. Bir İletişim Dizgesi Olarak Dil

Dilin toplumsal, tarihsel, mantıksal, psikolojik, beyinsel ve başka olguların içinde yer aldığını düşünürsek, dil incelemelerinin de çok yönlü olduğunu kabul etmemiz gerekir. Son derece karmaşık olgular içinde yer alan bir dilin tüm yönlerini içeren

bir çalışma kapsamlı bir iştir. Her türlü dil tanımında, iletişimde kullanılan dilden yola çıkılarak bir betimleme yapıldığı doğrudur. Çünkü dil, her bireyin ayrı ayrı kullanımını nedeni ile incelemeye konu olmaktadır ve dili tek bir nedenle kullanırız: Bilgi aktarımı yani iletişim için. Tarihsel dilbilim, betikbilim ve artzamanlı dilbilim dışındaki tüm dilbilim alanları iletişimdeki dilin şu ya da bu yönünü ortaya koymaya çalışmaktadır. Diğer yandan işlevsel dilbilim ise, kendisine konu olarak iletişimi ve iletişimdeki dil kullanımını seçmiştir.

Bütün canlıların kendi aralarında bir iletişimi söz konusudur. Ama bu iletişim insanlarınkı kadar çok yönlü ve işlevsel değildir. Gelişmiş bir iletişim örnekçesi insana özgüdür. Bu durumu daha önce de belirttik. İnsanların da yalnız olarak geliştirdikleri iletişim düzeneğinde tek yönlü bir iletişim söz konusudur. Düşmanın geldiğini belirtmek için yakılan bir ateş tek yönlü bir iletişim bildirir. Alıcının, düşmanın nereden geldiğini, kaç kişi olduğunu sorma şansı yoktur.

Öncelikle iletişim kavramını tanımlamaya çalışalım. Ancak iletişim kavramı birçok bilim dalını ilgilendirdiğinden, birden çok tanımı olabilecektir. Her bilim kendi ölçütlerine göre ve kendi alanına uygun bir tanım getirir. Ama hangi tanım olursa olsun, hangi bilim tanımlarsa tanımlasın, temelde iki kutup arasındaki bilgi akışı söz konusudur, bilginin kişi, grup ya da kurumlardan oluşan iki kutup arasındaki değiş tokuş edilmesidir.

Toplumbilim iletişim kavramını “düşünce ve duyguların bireyler, sosyal gruplar, toplumlar arasında söz, el-kol hareketleri, yazı, görüntü, vb. aracılığı ile değiş tokuş edilmesini sağlayan sosyal etkileşim süreci, fikir ve bilgilerin herkesçe aynı şekil ve değerde anlaşılır hale gelmesi, paylaşılması ve karşılıklı etkinin paylaşılması süreci” [Kızılçelik, Erjem, 1992:218] olarak tanımlar. Bu tanımdaki açıklanan birçok yön diğer tanımları da içermektedir. Ancak, toplumbilim açısından iletişim karşılıklı etkileşim ve paylaşım sürecidir. Bilgi, görgü, deneyim, görüntü, yazı ya da ses gibi topluma ait değerlerin paylaşımı ve kullanımı yönüyle iletişim ortaya konulmaktadır. Ruhbilim davranış değişikliğine bağlı bir tanım getirir: “İletişim, bir organizmanın [ki bu kavramla hayvanlar ve insanları anlamamız gerekiyor] ürettiği, başka organizmalar için anlamlı olan ve böylelikle onların davranışlarını etkileyen sinyaller”den oluşur [Morgan, 1988:167]. Bu tanımda sözü edilen organizmalar arası etkileşim, ruhbilimsel bir yaklaşımdır. İletişim bilimindeki tanım da benzer yönleri açıklamaktadır: “İletişim, bilginin, fikirlerin, duyguların, becerilerin, vb. simgeler kullanılarak iletilmesidir” [Mutlu, 1993:98]. Anlam aktarma olgusunu öne çıkaran bu tanım, aktarılan nesnelerin türleri ve bu nesnelere aktarmada kullanılan göstergelerin iletişimdeki yerini tanımlamaktadır. Ancak alıcı ve vericinin kimliği belirtilmemiştir. Teknik bilimlerdeki, özellikle bilgisayar bilimlerindeki iletişim tanımında, insanın yanında makineyi de anmak gerekebilir: “İletişim, bir noktadan diğer bir noktaya, iki makine ya da iki kişi arasında herhangi bir ortamdan yararlanarak bilgi gönderme”dir [Kurtaran, Çubukçu, 1991:1992]. Teknik tanımda alıcı ve verici kavramları daha geniş tutulmuştur, çünkü alıcı ve verici bir makine de

olabilir. Kullanılan kodun (ortam) yani bilgisayar dilinin önemi vurgulanmaktadır. Bilgisayar ile insan ya da bilgisayar ile bilgisayar arasındaki bilgi aktarılışı, teknik bilimlerde iletişim olarak değerlendirilmektedir. Her türlü bilgi belirli bir kod yardımıyla aktarılabilir.

Bu tanımların hepsi, iletişimde iki kutup arasında bilgi değiş-tokuşu olduğunu gösteriyor (Yine de tanımlarda, verici, alıcı ve aktarılan bilgi konusunda değişiklikler görülebilir). Bu da dilsel iletişim tanımını aşağı yukarı ortaya koyuyor. Dilbilimsel iletişim tanımının birkaçını belirtelim:

İletişim, konuşucuyla dinleyici arasında bildiri alışverişi; karşılıklı bildiri aktarımı; bildirim eyleminin çift yönlü görünümüdür [Vardar, 2002:43].

İletişim, bir başka özneye yönelik olarak sözcü üreten konuşan özne ile bu sözcüye dinlemeyi isteyen ve/ya da (sözcü türüne göre) açık ya da gizli bir yanıt veren alıcı arasındaki sözlü değiş-tokuştur [Dubois ve bşk., 2002:94].

İletişim, kendine özgü bir durumda, bir kodun birim dizgesi (belirtkeler, göstergeler ya da simgeler) içinde bilgi (bildiri) sunmak ve bu bilgiyi çıkış noktasından (kaynak) varış noktasına (amaç) aktarmaktan oluşan bir süreçtir [Arrivé ve bşk., 1986: 116].

Tanımları arttırmak olasıdır. Bütün tanımlarda, alıcı ve verici, aktarılacak bir bildiri ve kullanılan kod ile karşılıklı bildirimde bulunma işi ortak olarak belirtiliyor. Diğer yandan iletişimin bir anda olan bir şey olmadığı, bir süreç içinde gerçekleştiği de görülüyor. Bu da dilsel olduğu kadar, ruhbilimsel ve toplumbilimsel boyuttaki bir iletişim tanımıdır.

Dilbilim alanında geliştirilen yeni kuramlar, iletişim olgusunu ve kuramını anlamamıza daha çok yardımcı olacaktır. İşlevsel dilbilim, iletişim işlevini soyutlama ilkesi olarak kabul etmiştir. Dilin asıl işlevi insanlar arası iletişimi sağlamak olduğuna göre, iletişim olgusu içindeki dilin yeri ve işlevini belirlemek önemlidir. Ancak diğer dilbilim dalları dilin iletişim boyutunu yadsımıştır diyemeyiz. Sözceleme kuramı ya da edimbilim de iletişimde kullanılan bildirinin üretim aşaması ve dil dışı bağlamlarını öne alarak, iletişim durumunu daha iyi tanımamıza yardımcı olmaktadır.

Dilsel bir iletişim tanımında doğal olarak, kullanılan dil (kod) ve bireylerin (verici ve alıcı) yeri vurgulanmaktadır. İletişim, bir bildirinin kaynak kişiden (verici) hedef kişiye (alıcı) belirli bir kod içinde aktarılması olarak tanımlanabilir. Bu bakımdan iletişim bir bilgi üretme ve bilgiyi alıp çözümleme etkinliğidir.

Burada "bilgi üretme" kavramı üzerinde durmak gerekir. İletişimin tümü demek olan dilin kendisi bir bilgi üretme etkinliğidir. Yani herhangi bir konuda konuşmak, bilgi üretmek demektir. Bu bilginin bir başkası tarafından algılanması da iletişim demektir. İnsanların ürettiği her türlü bilgi bir başkasına yönelik olduğundan, yaptığımız her türlü davranış iletişim içindir denilebilir. Dilin bireysel ve toplumsal yönünü *Aziz Çalışlar* şu şekilde belirtir:

"Dil ne düşünmeden ve bilinçten, ne de bireysel-öznel etkinlikten ve toplumsal-tarihsel praksisten ayrılabilir. Dilin toplumsal-iletişimsel özelliği insan bilincinin toplumsal niteliği ile belirlenir ve dil insan etkinliğinin bir parçasını oluşturur. Çünkü, dil, insanın nesnel gerçekliğini pratik ve amaçlı yoldan dönüşüme uğrattığı toplumsal bir etkinlik biçimidir. Dolayısıyla, dil, düşüncenin nesnel bir varlık biçimi olarak nesnel gerçekliği yansıttığı gibi, tarihsel-toplumsal bireye de bağlıdır; pratik bilinç olarak dil, kendi gerçekliğini, bilinç varlığının praksisinde bulur; insanoglunun toplumsal-tarihsel praksis deneyimlerini genellendirerek bireyler arası iletişim içine sokar" ("Philosophical Orientation of Linguistics Research" adlı çalışmadan (*Theoretical Aspects of Linguistics*, Academy of Sciences, 1977, s. 12) aktaran Çalışlar, 1984: 52).

İnsanların bilgi üretmesinin yalnızca dil ile olmadığı kesindir. Kişinin toplum içindeki bilinçli ve amaçlı her davranışı bir bilgi üretme ve bildirimde bulunma etkinliği olarak görülebilir. Bu davranışlar sözel (sözlü dil ya da yazılı dil) olabileceği gibi, görsel bir dil, bir beden davranışı (yüz hareketi, el ve kol hareketleri), işitsel bir davranış (doğal dil ve doğal dil dışında anlam yaratmak için üretilmiş her türlü sesel davranışlar) olabilecektir. Yani yolda karşılaştığımız kişiyle selamlaşmakla, onu tanıdığımızı ve bu tanıdık olma durumunu belirtmek istediğimizi gösteriyoruz; mağazadaki giysi bölümüne yönelmemiz, bir giysi alma, görme, üzerimizde deneme, vb. isteğimizi belirtir. Bu tür bir davranışta bulunduğumuzda, hiçbir şey söylemek de, ilgili bölüme bakan mağaza çalışanının "nasıl bir şey aramıştınız?" türünden bir soru sorması, ürettiğimiz bildirinin alıcı tarafından algılandığını gösterir; limanda yanaşan gemiyi beklememizden, evde misafiri karşılamamıza değin hepsi bir bilgi üretme etkinliğidir. Vericinin ürettiği bu dilsel ya da dil dışı eylemler ya da yorumların anlamlandırılması alıcıya bağlıdır. Bu üretilen bilginin bir başkasına şu ya da bu şekilde aktarılması da iletişim yoluyla, karşılıklı etkileşim yoluyla olmaktadır. Burada bir kez daha yinelememiz gereken durumdur, üretilen bir davranışın anlamlı olması demektir, verici ve alıcının söz konusu davranışın anlamını ortak olarak ya da yaklaşık olarak benzer şekilde algılamalarına ve benzer biçimde değerlendirmelerine bağlıdır. Kısacası iletişimde kullanılan göstergelerin anlamının tek bir kişiye bağlı olmadığı kesindir. Uzlaşmaya dayanan ve anlam üretmeye yarayan göstergeler, iletişimdeki iki kutup tarafından (hatta toplumun genelince) benimsenmiş ortak değerlerdir. Bu ortak değerleri kullanarak, vericinin bir duygusunu, düşüncesini, ya da eylemini belli bir düzenek (kod) içinde alıcıya aktarması iletişimin temel özelliğidir.

İletişimin gerçekleşmesinde bazı durumlar zorunludur, ancak bazıları ilk planda gerekli olmayabilir. *Roman Jakobson*'un iletişim şemasındaki altı öge zorunludur. Ancak zaman ve uzam kavramları iletişim için gerecelilik içerir. Bilgilerin, düşüncelerin, duyguların biriktirilip aktarılmasının ve alış verişinin hem ortak hem de değişik zaman ve uzam boyutlarında gerçekleştirilmesi her zaman olasıdır. Örneğin karşı karşıya iletişim olabileceği gibi (aynı kodu kullanan iki kişinin yüz yüze konuşması), aralarında belirli uzaklık olan iki kişi, grup ya da toplum iletişim kurabi-

lır. Bugün çevremizde gördüğümüz birçok iletişim biçiminde uzam olarak bir ara vardır. Televizyondaki haber sunucusu ile bizim aramızda oldukça uzak bir mesafe vardır. Roman yazarı ile okuyucusu, sanal sohbetler, uydu anteni ile yapılan bir tele-konferansta, telefonla haberleşme, radyo yayını gibi bir yığın iletişim biçiminde belirli bir ara vardır. Bu durum iletişimin gerçekleşmemesi yönünde bir neden değildir.

Zamansal aralık da iletişimin gerçekleşmemesinde bir neden olmamaktadır. Kuşkusuz bazı ayrıcalıklı durumları her zaman korumak gerekebilir. Her türlü yazılı iletişim biçiminde zamansal aralığın yanında zamansal bir aradan da söz edilebilir. Bir mektup bir süre sonra alıcısına ulaşacaktır. Milattan önce yazılmış bir tableti bugün bir betikbilimci okumaya çalışmaktadır. Ama şu söylenebilir. Bir yazılı tabletin amaçlanmış alıcısı o günkü bir kişi ya da grup idi, bugünkü betikbilimci değil. Burada belki "istenmeyen bir iletişim"den söz edilebilse de her durumda bir bilgi aktarıcı olmuştur.

Genel olarak iletişim kavramının ilk çağrışımı yüz yüze yapılan türdür. Bu tür iletişim en kolay ve vericinin kendini anlatabilmesinde en çabuk yol olarak düşünülebilir. Yüz yüze iletişim de çoğunlukla sözlü dille olmaktadır ve sözlü anlatımda vericinin alıcı üzerinde bir etki yapma isteği daha belirgindir.

Bir sözlü anlatımın eksiksiz olması için bazı gerekli koşullardan söz edilebilir. Bunlar "konuşma ortamı, konuşmayı paylaşan kişiler, konuşmanın amacı, o ana kadar sunulan bilgilere dinleyenin tepkisi, konuşmada kullanılan araç, konuşanın temel düşünce destekleri ve iletişimin biçimi" [Ergenç, 1995:13] olarak belirtilebilir. Bir konuşmanın tam ve etkili bir biçimde gerçekleştirilebilmesi için çeşitli koşulların bir arada bulunması gereklidir. Bunların bir bölümü doğrudan konuşmacıyla ilgilidir. Konuşmacı konuşmasının amacını iyi belirlemeli, konusunun sınırlarını çizerek ona bağlı kalmalı ve konuşma aracı olarak kullandığı dilin olanaklarını iyi tanımalıdır. Doğal olarak seslendiği kişi ya da kişilerin düşünsel ve ekinel düzeylerini, konuştuğu ortamın özelliklerini de göz önünde bulundurmalıdır.

İletişimin yalnızca doğal dille olmadığını söyledik. Ancak dil en kolay kullanılabilen iletişim aracıdır. Göstergeleri kullanma biçimi ve alıcı ile vericinin dil kullanımındaki, diğer tür iletişim araçlarına göre, daha rahat konumda olması bu iletişim aracının en yaygın olarak kullanılmasını sağlamıştır. "Bir iletişim dizgesi, kullandığı gereçlerin doğası ve iletişim koşullarına göre ayrı bir göstergeler dizgesi oluşturur. Kullandığı eklemli dil, daha birçok dizgeler içinde en geliştirilmiş, en işlek ve en çok veriler ortaya koyan bir nesnedir" [Yalçın, 1991:26]. İnsan konuşabilmesi, öğrenebilmesi, anlamlı bir şeyler üretebilmesi ve üretilen bir bildiriyi çözümleyip algılayabilmesi ile diğer canlılardan ayrılır. Bu da dil yoluyla yapılan iletişimle olabilmektedir.

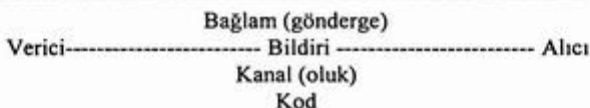
Üretilen anlamlı göstergelerin karşı tarafa aktarılmasıyla, ve alıcıda bir durum değişikliği olmasıyla iletişim gerçekleşecektir. Bu tür bir iletişimde bilgi değiş-tokuşu

yapılır, bir durumu belirtici ya da buyurucu amaçlar için göstergeler üretilir ve alıcıya iletilir. Kısacası en ilkel iletişimden, en modern kitle iletişimine kadar her türlü iletişimde asıl olan, var olan bir şeyi, bir bildiriyi karşı tarafa aktarmaktır.

1.3.1. Dilsel İletişim Örnekçesi ve Roman Jakobson

İnsanların ürettiği her türlü gösterge bireyler arasında bir iletişim kurmaya yöneliktir. Dildeki kavramların tamamı birer göstergedir. Bu göstergeler bir başkasına bir düşünceyi, görüşü ya da savunuyu aktarmak için kullanılır. Dildeki göstergeler, diğer birçok gösterge türünden farklıdır. Dil, vericinin anlığında oluşturduğu imgeleri alıcısının anlığında canlandırarak kavramları iletmeye yarar. Belki kavramlar yardımı ile gerçek nesnelere ait durum ve bilgileri iletmeye yarar demek daha doğru olacaktır. Çünkü dilde kullanılan kavramlar değil, kavramlara verilen göstergelerdir.

Peki bir dilsel iletişim nasıl gerçekleşir? *Roman Jakobson*'un geliştirdiği dilsel iletişim örnekçesi (fr. *modèle*) altı temel öge üzerine kurulur. Öncelikle bu işlevleri *Roman Jakobson*'un yaptığı biçimiyle bir şema üzerinde gösterelim [1963:214]:

Şekil 8. *Roman Jakobson*'un iletişim şeması

Tek bir kişinin kendine özgü dili yoktur. En az iki kişinin konuşacağı bir dil vardır. Dolayısıyla, iletişim denilen olgu (mekanik iletişimden, kitle iletişimine, duygusal iletişimden kültürel iletişime kadar her tanımda) en az iki kişi (ya da iki araç) arasında olmaktadır. Bu iki kişi de *Roman Jakobson*'un iletişim şemasındaki verici ve alıcıdır. Vericinin alıcıya söyleyeceği bir düşüncesi, bir sözü olmalıdır. Bu da bildiri olacaktır. Yani söyleyecek bir şeyi yoksa iletişim de olmayacaktır. Bu üçü dilsel iletişimin temel öğeleridir denilebilir. Ancak diğer işlevler de temel işlevler kadar önemlidir, iletişim için olmazsa olmaz durumundadır. Örneğin verici ve alıcının iletişim sağlayacağı bir fiziki kanala gereksinimleri olacaktır. Kullanacakları bir iletişim dizgesine koda ve bu iletişimde ne açıklandığını belirten göndergeye gereksinimleri de olacaktır. Bu şemaya göre, konuşucu (konuşan kişi, verici, gönderen) dinleyiciye (dinleyen kişi, alıcı, gönderilen) belli bir koddan (kurallar bütünü) yararlanarak bir bildiri gönderir. Bu karşılıklı ya da tek yönlü bildiri iletimi de belli bir bağlamda (dış gerçek) ve «bağlantı» sağlayan bir kanal (fiziksel destek) aracılığıyla gerçekleşir. Dilsel iletişim kısaca bu öğeler yardımı ile gerçekleşir.

Bir göndericinin alıcısına bir bildiri iletmesi ya da aktarması için, her iki tarafça tanınan birtakım göstergeleri vericinin belirli bir amaç için üretmesi gereklidir. Jakobson'a göre bu altı etkenin herhangi birinin oluşmaması halinde sağlıklı bir iletişim gerçekleşemez. Hatta iletişim olmaz. Bu altı kavramı kısaca tanımlayalım.

1.3.1.1. Verici (ya da gönderen)

Verici, bilgiyi aktaracak kaynaktır. Bir bildirinin kaynağı olan, bir başkasına herhangi bir düşünce, görüş ya da bir başka şey aktarmak isteyen kişi ya da başka bir şeydir. Verici, bildirinin kaynağında bulunan, koda uygun bildiriler, sözcüler üreten, bir başka deyişle kodlama işlemini gerçekleştiren, alıcıya bir bilgi aktarmak için belirtkeler üreten ve kim söylüyor, kim konuşuyor sorusunun yanıtı olan kişidir. Bir konuşmayı, metni ya da anlamlı her türlü bildiriye dinlemeye başladığımızdan ya da okumaya başladığımızdan itibaren bu bildiriye gönderen bir verici vardır. Çünkü metin, konuşma ya da herhangi bir anlamlı gösterge grubu bir söylemdir, yani bildiridir. Bildirinin ise söyleyenini varsayması kaçınılmazdır. Bildiri bir anlatım olduğuna göre konuşan, yazan, çizen bir kimlikle karşı karşıyayız demektir.

Bildiriyi kodlama (fr. *encodage*) işlemi yapan ve bir başkasına iletmekle yükümlü verici, bir kişi olabileceği gibi, kolektif bir grup, bir aygıt ya da başka bir şey de olabilir. Bir bildiriye gönderen, uyaran, çizen, yazan, beden ve yüz anlatımında bulunan, yayımlayan bir bireydir, bir kurumdur ya da kuruluştur. Anadolu Ajansı'nın teleksle gönderdiği bir haberde gönderici ajanstır ya da "akaryakıt fiyatlarındaki ayarlama ile ilgili yapılan hükümet duyurusunda" verici hükümettir. Bir başka durumda gazete, televizyon istasyonu, reklam ajansı, muhabir, editör, yayınevi, film ajansı verici durumunda olabilir. Verici konuşan, yazan, çizen, el-kol hareketleri, yüz hareketleri yapan bir kişi olabileceği gibi; bir film stüdyosu, matbaa, radyo ya da başka bir şey olabilir. Her türlü media kurumu verici durumundadır.

Vericisi olmayan bir bildiri yoktur. Her türlü bildiride, gizli ya da açık bir verici vardır. Bu verici bildirinin içinde açıkça görülebileceği gibi varlığını varsayımsal (fr. *hypothétique*) olarak kabul ettiğimiz durumda da olabilir. Bu verici de söylemdeki göstericilerin göndergesi olduğu kişidir. Kuşkusuz her konuşan vericidir, sözceleme/sözce öznesidir. Ama yine de söylemi kullanma biçimine göre değişiklikler göstereceklerdir.

Verici kendi değerlerini alıcıya benimsetmeyi arzular. Ama her zaman bu durum istenilen ölçüde gerçekleşmeyebilir. Verici "kafasında yaptığı birtakım sınıflandırmalar sonucu bildirisini üretir ve bunu söze dökerken, iki yönlü eş zamanlı bir eylem içindedir. Birinci eylemde kişi iç ya da dış dünyasını ilgilendiren (...) kendi evrenini, yani kendi gerçeğini dokumuş olur. Ama öte yandan, gerçekleştirmiş olduğu (...) öğeleri dönüp bu kez bireyin kendisi kurar" [Kante1, 1979b:73]. Sözün kısası aynı bildiri iki kez anlamlandırılır. Önce asıl verici tarafından ne demek istediğini belirtmek için yapılan bu edim, alıcı tarafından, vericinin ne demek istediğini anlamak için yinelenir.

1.3.1.2. Alıcı (ya da gönderilen, dinleyici)

Alıcı kendisine bilgi gönderilen kişidir. İletişim, bir kaynak kişi, aygıt ya da herhangi bir şeyin bir bildiriye belirli bir hedefe aktarılmasıdır. Bu hedef alıcıdır. Onun temel işlevi aktarılan bildiriye algılayıp çözümlemesidir. Bunu da bildiriye aldıktan sonraki yapacağı bir davranış (dilsel bir yanıt ya da bedensel bir davranış) ile gösterecektir. Bir bildiriye, vericinin kullandığı kod ve kanalı kullanarak algılayan, onu çözümleyip değerlendiren, iletişim şemasında vericinin karşısında bulunan kişi ya da bir başka şeydir. Bu bir dinleyen kişi, okuyan, resme bakan, televizyonu izleyen, müziği dinleyen bir kimse ya da kimseler olabilir. Yani bildiriye anlamak sadece okumak ya da dinlemek değildir. Bir konferansta hem dinler hem de vericiye bakarız. Görme ve dinleme eylemini aynı anda kullanırız. Her ikisini de yapan alıcıdır. Bir resme ya da heykele bakarız, televizyondaki bir reklamın görüntüsünü izler ve sözlerini dinleriz. Özellikle kitlesel eylemlerde (bir mitingde, toplantıda), alıcı kalabalık bir gruptur. Bu tür bir iletişimde tek kişinin bir kitleyi bilgilendirmesi söz konusudur. Sonuç olarak iletişim iki kutup arasında gerçekleşen bir eylemdir.

İletişimin gerçekleşmesi için verici ve alıcının ortak çabalarından söz edebiliriz. Yani bilgi üreten verici kadar bu bilgiyi çözümleyecek alıcı da belirli bir eylem içindedir. Özellikle yazılı iletişim de vericinin kimliği, amacı, alıcının kim(ler) olduğu ile yazının açıklayıcı ve bilgilendirici niteliği, alıcının yönlendirilmesinde önemli rol oynar. Zira tek başına vericinin çabaları iletişim için yeterli değildir.

İki kişi arasındaki bir konuşmada, alıcı söylenen şeyleri anlamayabilir, ya da işitmeyebilir. Bu durum sürekli olabileceği gibi, kesintili de olabilir. Bireylerin iletişim sırasında algıladıkları, algılamak istedikleri ile doğru orantılıdır. Dinleyici, vericinin söylediğini, yanlış anlamış olabilir. Bu bilinçli olarak, algılamak istediği şekilde olabilir. Sorularla verilen yanıtlar uyuşmayacağına böylesi bir iletişim fıkralara

konu olur. Türk gölge oyununda Karagöz'le Hacivat arasındaki konuşmada güldürü ögesi, çoğunlukla Karagöz'ün, Hacivat'ın sözlerini yanlış anlaması (ya da anlamak istediği şekilde anlaması) sonucunda olur. Karagöz, Hacivat'a göre daha saf ve daha cahil bir tiptir. Okumamış, saf ve biraz da kurnazdır. Hacivat toplumdaki aydın kesimi simgeler. Simgelediği toplum gereği, dil kullanımı daha karmaşık ve yabancı sözcüklere daha çok yer veren türdedir. Karagöz halk diliyle konuşur. Doğal olarak daha sınırlı bir söz dağarcığı vardır (İşte burada ortak bir göndergeler dizgesinin olmaması görülüyor).

Şekil 9. Yanlış anlamayla ilgili hoş bir çift: Karagöz ve Hacivat

Bu nedenle de Hacivat'ın söylediği bazı sözcükleri anlayamaz, bu nedenle de kendi anladığı şekliyle yanıtlar.

Hacivat'ın sözlerindeki anlamadığı ya da anlamak istemediği sözcüklere anında benzer bir karşılık, yakın kavramlar uydurur:

Hacivat: Vay Karagöz'üm, benim iki gözüm. Akşam-ı şerifin hayırlar olsun.

Karagöz: Sivrisinek burnuna dolsun (*Tokat*).

H.: Aman birâder, bana vurmaya hakkın yok.

K.: Sen de şu yumruğu al burnuna sok (*Tokat*).

H.: Dur Karagözüm sende hiç edep erkân yok mu?

K.: Vardı ama sattım.

H.: Neyi sattın?

K.: Bir evlen bir dükkan.

H.: Yahu Karagöz'üm adam olamamışsın. Hep sözlerin abuk sabuk.

K.: O benim ahbabımdır.

H.: Kim?

K.: Arnavut Sadık.

H.: Tuh Allah iyiliğini versin, yâni hep sözlerin setrepeki [kapalı, gizli].

K.: On paralık da bana al.

H.: Neden?

K.: O sert tömbekiden [Sevilen, 1986: 144-145].

Bireylerin kendisine gönderilen durumu anlaması, edindikleri kültür birikimiyle de orantılıdır. Hacivat'ın daha seviyeli bir dil kullanması (edep erkân, abuk sabuk, setrepeki) ve Karagöz'ün bazı sözcükleri anlamaması buradaki iletişimsizliğin temel nedenleri sayılabilir. Alıcı durumundaki Karagöz, belki işine öyle geldiği için, Hacivat'ın sözlerini hep yanlış anlar. Skeçteki komiklik bu yanlış anlaşılmalardan kaynaklanmaktadır. Ancak benzer durumu zaman zaman Hacivat Karagöz'e yapar. Yani Karagöz'ün sorununa çözüm getirmek yerine uydurduğu sözcüklerle ilgili karşı bildirilerde bulunur. Bu durumda, Karagöz'e, daha kültürlü olan Hacivat'ın davranışı amaçlıdır denilebilir.

Karagöz: Ah Hacivat, babam hatırıma geldileyin tüylerim diken diken oluyor.

Hacivat: Neden?

K.: Neden olacak? Babam öldü.

H.: Nerede gördü?

K.: Mahalle kavgasının önünde rast gelmiş galiba. Alay mı ediyorsun be? Bizim peder sizlere ömür.

H.: Kömür mü?... Karagöz bu tabiatını çok severim. Hiçbir şeyin vaktini geçirmezsin. Bari çokça mı idi? ne kadar aldın bakayım?

K.: Herif saçmalıyor galiba. Neyi be?

H.: Neyi olacak? Kömürü.

H.: Eh alet-tahmin beş yüz okka olmalı.

(...)

K.:babam kalıbı dinlendirdi.

H.: Galata'da değirmene mi gitti? Bundan ne çıkar, belki işi vardır.

(...)

K.: Ulan, en doğrusu, peder vefât etti vefât.

H.: A kardeşim, bunda merak edecek ne var? Mademki Vefa'ya gitti, Zeyrek'in alt başında bekle, avdetle elbette yakalarsın [Sokullu, 1979: 109-111].

Bu sağırlar diyalogu sürüp gider. Kuşkusuz buradaki diyaloglarda iletişimsizlik amaçlı olarak yapılmaktadır. Gülme ögesi bu iletişimsizlik üzerine kurulmuştur. Ancak benzer türdeki yanlış anlaşılma gerçek yaşamda da sık sık olabilmektedir.

Dinleyici, herhangi bir nedenden dolayı, konuşmacının sözlerine dikkat etmeyebilir. Böyle durumda da iletişim gerçekleşmez. "Beni dinlemiyor musun?", "ben boşuna konuşuyorum", ya da *Shakespeare*'in dediği şekilde "kulağınızı bana ödünç verin" gibi sorular ve söylenmeler alıcının dikkatini çekmek içindir. Bu tür sorular alıcıyı uyanık tutmaya çalışır.

1.3.1.3. Kod

Bildirinin oluşturulması ve aktarılması için kullanılan dizgeler ve göstergeleri oluşturmaya yarayan ve anlamlama öğelerini yaratan kurallar bütünüdür. Aynı şekilde bildiriye doğru olarak çözümleyip yorumlamayı sağlayan saymaca nitelikli her türlü simge, gösterge ya da belirtkeler dizgesi de kod olarak açıklanır. Burada verici ve alıcının kullandığı dil söz konusudur. Bu bir doğal dil olabileceği gibi, dil dışı bir dizge de kullanılabilir. Kod her zaman dil ile ilgili değildir. Dil dışı alanlar için de kullanılan bir iletişim biçimidir. Ancak bazı araştırmacıların belirttiği gibi "bildirişim kuramındaki kod, hiçbir zaman dil ile özdeş değildir. Bu konuya değinen çeşitli araştırmacılar (...), bu terimin iletişim tekniğinden ve bilgi kuramından çıkarak dil-bilimde de kullanılır olduğunu, ancak dilsel göstergeler ve doğal dil dizgesinin özelliği için "kod"un uygun olmadığını belirtmektedirler" [İmer, 1990:25]. Mors alfabesi bir koddur ama dil değildir (dilyetisidir). Bu ortak kodun bilinmesi vericiye bildirisini hazırlamayı, anlamlı bütünler oluşturmayı, alıcıya ise gönderilmiş bilginin çözülmesini sağlar. "Bir göndergeye ilişkin olarak vericinin, birtakım öğelerle bunların birleşim kurallarından oluşan koda uygun biçimde çıkış noktasında kodlayıp oluk aracılığıyla aktardığı bildiriye varış noktasında alıcı ya da dinleyici çözer" [Vardar 1982: 44]. Resim, fotoğraf, grafik ya da trafik işaretleri için kullanılan dizge de olabilir. Her gönderici kendi bildirisini şifrelemek, kodlamak zorundadır. Alıcı da bu şifrelenmiş bildirinin şifresini çözerek algılamak zorundadır.

Bir bildirinin kodlanması ve algılanması (kodun çözümlenmesi), verici ve alıcının göstergeleri anlamlandırması ile olacaktır. Göstergelerin belirli bir bağlam ve kanal içinde alıcıya aktarılması ve alıcının da aynı bağlam içinde göstergeleri algılamasıdır. Alıcının yaptığı iş bir bakıma yorumlama edimidir. Bu yorumlama doğal olarak iki kişi arasında daha önceden var olan, göstergelerin anlamları üzerindeki bir uzlaşmaya dayanır. İletişimin gerçekleşmesi verici ve alıcının ortak olarak kullandıkları bir dizge aracılığıyla sağlanabilir. Verici ile alıcının aynı kod üzerinde anlaşmış olmaları iletişim için temel koşuldur. İletişim dediğimiz karşılıklı bildiri aktarımı kullanılan kod sayesinde olmaktadır. Alıcının, vericinin tanımadığı bir kod kullanması (ya da tersi) durumda iletişim gerçekleşmeyecektir. Çok iyi bir etkileşim varsa, bu verici ile alıcının doğal dilde bilinen ortak bir kodu kullanmasıyla olabilecektir. Aynı dili konuşan iki insan, aynı gereçleri kullanan iki merkez birbiriyle anlaşabilir. Aynı kavramları aynı değerleri vermek de doğru iletişimin temel koşullarındandır.

Bildiri olabilecek duygu, niyet, düşünce ya da bir başka şeyin bir insan anlığından bir başkasına, bir merkezden bir başka merkeze aktarılması sırasında kullanılan iletişim yolunun kod olduğunu belirtelim. Yani her şey insan anlığında olup bitiyor. Ama algılanan duruma göre insan bedensel davranışta bulunabilir. Yine verici iletişim sırasında, konuşmadan başka bedensel davranışta da bulunabilir. Bütün bunlar, henüz beyinden okuma diye bir durum gelişmediğine göre, alıcıya belirli bir kod içinde aktarılmak zorundadır.

Kodun işlevini belirtmek için, bugünkü yaşamımızda yeri olan, şifreli televizyon kanalları örnek verilebilir. Eğer bir şifre çözücü (fr. *décodéur*) aracınız yoksa şifreli kanalı izleyemezsiniz. Bu örnekle iletişimde kodun yeri ve önemi daha iyi anlaşılıyor.

Gürültü, uzaklık, zaman kısalığı ya da başka birtakım nedenlerden dolayı, doğal dilin kullanılmadığı durumlarda kullanılacak başka türde iletişim dizgeleri geliştirilmiştir. Örneğin trafik işaretleri, renklerle iletişim, el-kol hareketleri, yüz hareketleri, mors alfabesi, sağır-dilsiz alfabesi, körlere yönelik iletişim dizgeleri, vb. Her birinin algılanması ve anlamlandırılması kendi kodu içinde olabilecektir.

1.3.1.4. Kanal (ya da oluk)

Kanal ile kısaca, iletişimin sağlandığı fiziksel ortamı anlamak gerekir. İletişim anlamında oluk ya da kanal, iletişim sırasında bildirinin izlediği yolu, iletişimin aktarıldığı ortamı belirtir. Yani kanal, bildirinin alıcıya aktarılmasında kullanılan her türlü iletişim biçimidir. Verici ve alıcının bilgi, duygu ve düşüncelerin paylaşımının gerçekleşme sürecinde, bildirinin üzerine yüklendiği araçtır. Aktarılacak bildiri için gerekli ve alıcı ve verici tarafından bilinen bir iletişim biçimi, iletişim yolu (kanal) vardır. İşitmenin uyararı seslerdir. Sözlü iletişimde bu sesler hava yoluyla aktarılır. Bir başkasında telefon teli, hava, su, yazılı bir kağıt, algılama sürecinde sinir sistemi

ve beş duyu organı vb. olacaktır. Kısacası kanal, bir sesli düzen, fiziksel, kimyasal, dokunsal düzen, yazı, elektrik ya da bir başka şeydir. Bildiri, iletici nesnelere titreşimiyle alıcıya aktarılır.

Kanallar genel olarak duyu organlarına hitap ettikleri için, bu duyu organlarına göre adlandırılırlar; görsel (yazılı dilsel bildirimler, trafik belirtkeleri), işitsel (sözlü dilsel bildirimler, çığlık, müzik), dokunma (körler alfabetesi, el sıkışma, öpüşme), koklama (yemek kokusu, parfüm), tat (acı, tatlı) vb. gibi.

Kanalın varlığını ve aktarıcı ortamda olabilecek sorunu anlamak kolaydır. Zaman zaman duyduğumuz ya da bizim kullandığımız "Sesim geliyor mu?" türü bir soru, ya da telefondaki "alo" sesi kullanılan sözlü kanalı denetlemeye yöneliktir. Diğer yandan yüksek sesle konuşan bir vericinin heyecanını, öfkesini belirttiği gibi, kullanılan kanaldan dolayı sorunu olduğunu söyleyebiliriz. Kullanılan kanalda yetersizlik söz konusu olabilir.

"Konuşan kişi kendisinin «söylemek istediği», yani alıcı üzerinde düşündüğü etki, yani anlam, her zaman, [bildirişim eyleminde verici ve alıcının işleri sınıflandırma dizgesinin] sınıflarından birinin içinde bulunuş ve diğerlerinin oluşturduğu mantıksal toplamın dışında kalıpla belirlenmiştir. Alıcı da, aynı şekilde, söz konusu kodun anlamlar alanının içindeki tüm anlamların dağıtımını, kendisine iletilmek istenilen anlamı, bildiriye bu sınıfların içinde arayacağı için, kaçınılmaz olarak yapar" [Kantel 1981:28].

Eğer vericinin ve alıcının yapmış oldukları dağıtım gerçekten birbirini tutuyorsa, vericinin amacına ulaşma, yani bildirisini alıcıya iletme olasılığı vardır. Bu tür bir iletişimde kullanılacak araç ve kanalların önemi büyüktür. Zira amaç alıcıya bilgi vermekten ziyade, bir düşüncüyü esinleme ve kabul ettirmektir (Dilbilimsel olarak bu da bir bilgi aktarma işlemidir. Ancak bilgi aktarmada vericinin işlevi bakımından ayrıcalığının olduğunu kabul edebiliriz).

Bir iletişim sırasında birden çok kanalı bir arada kullanabiliriz. Özellikle sözlü iletişimde, doğal dil dışında başka tür iletişim biçimi de kullandığımızdan; farklı kanallar da kullanmamız kaçınılmazdır. El-kol hareketleri ve yüz hareketleri için kullanılan kanal doğal dil için kullandığımız kanaldan farklıdır. Ya da bazı nesnelere karşımızdakine açıklarken, zora düştüğümüzde, havada ya da toprak üzerine şekiller çizerek anlatmaya çalışırız. Buradaki kanal da farklı olacaktır.

Kanalın televizyon, gazete, radyo, film, kitap gibi araçların yer aldığı kitle iletişimi sürecinde, kaynak (verici) ile alıcı hiçbir araya gelmez. Bu durum kullanılan kanalın özelliğinden doğmaktadır. Ama iletişim yine gerçekleşmektedir.

Bildirinin aktarılamamasının bir nedeni de, verici ile alıcı arasında yanlış bir kanalın kullanılması olabilir. Kanal için telsiz iletişimleri güzel bir örnektir. Alıcıda ve vericide telsiz aracının olması yetmiyor. Alıcı ile vericinin aynı frekansı da kullanması gerekiyor. Aynı frekansı kullanmama durumunda iletişim gerçekleşmeyecek-

tir. Yine sözlü bir iletişim için bütün öğeler tam olmasına rağmen alıcının duyma organlarında (kanalda) bir bozukluk varsa iletişim gerçekleşmez. Verici, alıcının bilmediği ya da o anda kullanmadığı (örneğin ses yoluyla aktarılan bir bildiriye, alıcı dinleme yollarındaki sorundan dolayı kulaklık kullanıyor ve o anda kulaklığını taşıyorsa, ve verici hava titreşimi yoluyla bildirisini aktarıyorsa) bir kanal kullanıyorsa bildirisini alıcısına aktaramayacak ve belirsizlik olacaktır.

1.3.1.5. Bağlam (ya da gönderge)

İletişimde kullanılan her sözcük, gerçek ya da düşsel gönderge dünyası ile ilişkilendirilmesi, gerçek dünyada bir karşılığının bulunması ile anlamlı olur. Yani sözcüğün anlamı, insan beyninde çağrışım yaptığı değerdir. Bu da daha önceki bildiklerimizle doğru orantılıdır. Verici ve alıcının dil dışı toplumsal kazanımlara, kültürel birikimlere, deneyimlere, edindikleri her türlü bilgilere, ruhsal nitelikli kazanılmış her türlü deneyimlere ilişkin verilerin tümü bağlamdır denilebilir.

Diğer yandan aktarılan bir söylemle ilgili olarak, bir sözcüğün ya da tümcenin anlaşılmasında, ondan önce ya da sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını, değerini belirleyen birim ya da birimler de bağlam olarak algılanmalıdır. Bağlam, konuşma sırasında göndermede bulunulan düzlemi belirtir. Üretilen bir bildiri kendisinden önceki bir durumla ilintili olabilir. Böyle bir bildirinin anlaşılması önceki durumları bilmekle yani genel bağlamı bilmekle olabilecektir. Bildiri tek bir tümceden oluşuyorsa, anlamak için önceki herhangi bir bağlama gerek olmayacaktır. Ancak bir romanın herhangi bir bölümü, daha önceki bölümlerle ilgilidir, söz konusu bölümün anlaşılması romanın genel bağlamı içinde olabilecektir. Her bölüm kendinden önceki bölümlerle ilintilidir.

Aslında bildirinin verici tarafından oluşturulması ve alıcı tarafından algılanıp çözümlenmesi aşamasında, her iki kişinin göndergeleri kullanım sırası ve yeri farklıdır. Verici kendi bildirisini oluştururken, gerçek ya da düşsel gönderge dünyasından (bu durumda gönderge sınırsızdır ya da vericinin bildiği kavram ya da düşüncenin tamamıdır denilebilir. Bildiriyi oluşturma aşaması bu sınırsız göndergelerden aktarılacak düşünceye göre bir kavram seçme işidir), oluşturacağı bildiriyle ilgili olanları seçer. Daha sonra bu göndergelerin herhangi bir doğal dildeki kavramlarını seçerek beyninde eşleştirir. Kavramlaştırılmış bu göndergeler, belli bir kod ile alıcıya aktarılır. Alıcı ise göndergeye en son aşamada başvurur: Vericiden belli bir kodda gönderilmiş doğal dili algılar. Bildirideki her kavramı kendi gönderge dünyasında değerlendirir. Bir bakıma vericinin yaptığı işlemin tersi bir durum vardır. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu kadar uzun uzun anlattığımız durumu insan beyni, bildiğimiz zaman kavramlarından da kısa bir sürede gerçekleştirir.

Oluşturulmuş bir bildiriye gönderge, vericinin alıcıya aktardığı sözcenin içeriğidir denilebilir. İletişimin içinde yer aldığı gerçek dünyayla ilgili ortamdır. Hangi konudan söz edildiği, bildirinin dış gerçekle olan ilişkisidir. Bu dış gerçek, bir yer, bir

zaman ve bildiride geçen kişileri belirleyen dilsel özelliklerle ilgilidir. Yine bildirinin alıcı tarafından anlaşılabilmesi için alıcı ve verici arasında sözü edilen bildirinin gönderme yaptığı düzlemi belirten ortak bir bağlam olması gerekmektedir. "Bir bildirişme eyleminin başarıya ulaşması için, verici ve alıcının aynı "sınıflandırma dizgeleri dizgesi" üzerinde anlaşmış olmaları gerekir" [Kantel 1979: 106]. Alıcı, vericinin bildirisini belli bir bağlama uygun bir biçimde algılamak zorundadır. Bu da vericinin kullandığı bağlamdır ve bunun dışındaki algılamalar yanlış olacaktır. İletişimin gerçekleşmemesi demektir. Sözel anlatım için dilsel bağlam gerekirken, bir başka kullanımda müzikle, mimari, resim, heykel ya da bir başka bağlama göre anlamlandırılacaktır.

Sözlükteki bir sözcüğün karşısındaki açıklamayı, herhangi bir sözcüğe yönelik bağlamı belirleme olarak düşünebiliriz. Bazı tartışmalarda bir konu üzerinde konuşurken, karşımızdakine "Sen 'demokrasi' sözcüğü ile ne anlıyorsun?" gibi bir soru sorarsınız. Aslında bu tartışmada sorulan bu tür sorularla bağlam konusunda ortak görüş oluşturma çabası amaçlanır. Bazen bir olayı açıklamak için "bu durumu şu bağlama göre düşünmek gerekiyor" gibi bir kullanım, aktarılan bildirinin anlaşılması için öngörülen bağlamı belirtmeye yöneliktir.

Aktarılan bildiri, verici ve alıcının tanıdığı bilinen doğal bir dille olabilmektedir. Ancak bildiride kullanılan göstergelerin gerçek dünyadaki karşılığı bilinmezse, iletişim gerçekleşmeyecektir. Yani, verici ve alıcının bildiri ile ilgili dış gerçek durumları bilmesi gerekebilir. Onların önyargısı, beklentisi, kişisel ya da toplumsal beklentilerini bilmek bildirinin bağlamsal durumlarıyla ilgilidir.

Bir yurttaş, açtığı davaya yargıcın aldığı «adem-i takip kararı»nı (Dava kovuşturmaya değer bulunmadı) öğrendikten bir süre sonra, aynı yargıca gelip şöyle demiş: «Adamı takip edeceğiz» dediniz, ama adam hâlâ elini kolunu sallayıp ortalıkta dolaşüyor [Kaş, 1989:185].

Burada dilsel iletişim için gerekli olan diğer öğeler vardır. Ancak alıcı, vericinin aktardığı bildirinin içeriğini anlamamış, dış gönderge ile bir bağ kuramamıştır. Bu nedenle iletişim gerçekleşmemiş ya da yanlış iletişim söz konusu olmuştur.

1.3.1.6. Bildiri (ya da oluşturulmuş metin)

İletişimin en temel ögesidir. Alıcıya aktarılacak bir düşünce, bir duygu, bir eylem, bir niyet ya da başka bir şeydir. Bildiri, hava titreşimleri, kağıt üzerine anlam taşıyıcı olarak yapılmış her türlü çizimler, şekiller, grafikler, bir el hareketi, kısacası iki ya da daha çok kişi arasında anlam taşıyıcı özelliği olan, anlam aktarmak için üretilmiş her türlü dilsel ya da dil dışı gösterge ya da göstergeler topluluğudur. Bu kişilerin birbirlerine bir bilgi aktarmak gibi amaçlarının olması iletişimin asıl yanıdır. İstenilen, düşünülen bir bilgiyi aktaracak bir bildiri olması gerekir. Yani alıcı ve vericinin bulunması iletişim için gerekli koşuldur, ama yeterli değildir.

Aktarılabileceğinin anlaşılabilir olması önemlidir. Bu da vericinin düşüncesine uygun kavramları seçmesi ve alıcıyla paylaştıkları bir kanal kullanmasıyla olabilecektir. Özellikle bildirinin beyindeki oluşum aşaması bu düzlemde düşünülmelidir. Oluşturulan sözcenin söyleme aktarılması da gerekli özenle olabilecektir. Sınıfta öğrencinin bir konuyla ilgili kompozisyon yazması, ona gerekli özeni göstermesi, düşüncelerini düzenleyip onu belli bir konuşma zinciri üzerine yerleştirmesi, oluşturulacak bildirinin düzgün ve anlaşılabilir olması içindir. Bir politikacının mitingdeki konuşma için günlerce çalışması da aynı nedenledir.

Bir bildiri aktarırken dilbilimsel mi yoksa göstergebilimsel mi bir iletişim dizgesi kullandığımızı aklımıza bile getirmeyiz. (Ancak beynimizin bu tür bir etkinliği her bildiri üretiminde ve algılamasında yaptığını da unutmamalıyız). Her türlü göstergeyi bir arada kullanabiliyoruz. Bir mektup yazarken havadan sudan söz edebiliriz. Ancak sayfanın bir yerine çizilen herhangi bir siyasal partiyi gösteren simge, bir ideolojiyi belirten amblem yapabiliriz. Delikanlı sevdiğine yazdığı mektubuna bir kalp resmi çizebilir ya da kırmızı bir gül koyabilir. Her bir anlamlı gösterge bir bildiri durumundadır. Bu resimden doğal dille bahsedilmemiş bile olsa, kendi başına bir anlamı vardır. Ancak bu tür göstergelerin anlam kazanması için verici-gibi alıcı tarafından da bilinmesi gereklidir. *O'Henry'nin bir öyküsü vardır:*

Aşırı sıkılgan genç bir adam, Yunanca bildiğini söyleyerek övünen genç bir kıza, adı Yunanca "seviyorum" anlamına gelen bir sakı kaktüs gönderir. Ne var ki, genç kız Yunanca bilmediğinden delikanlının sevgisinden habersiz olarak, tutar bir başkası ile evlenir [Aktaran Kantel, 1981: 34].

Benzer şekilde, erkek arkadaşının gönderdiği mektubun içindeki kırmızı gülü gören kız, arkadaşının çiçek koleksiyonu yaptığını düşünerek, söz konusu göstergeye farklı bir anlam yüklerse (yani yanlış anlarsa) iletişim gerçekleşmemiş olur. Bu durumda dildeki her gösterge gibi dil dışı göstergelerin de bir anlamı vardır. Çoğunlukla uzlaşım bir ilişkiyle bu göstergeler anlamlandırılmıştır. Bu değerler bir toplumca benimsendikten sonra iletişimde kullanılabilirler.

1.3.1.6.1. İletişimde Kullanılan Bildirinin Özellikleri

İletişimin özü bir bildirinin bir başkasına aktarılmasıdır. Bir bildirinin aktarılması için belirli koşulların oluşması gereklidir. Yani iletişim yazılı anlatım ise yazılı anlatım için gerekli ortamın, sözlü aktarım ise, konuşma ortamının olması gereklidir. Bildiri kadar iletişim gerçekleşmesinde diğer özelliklerin de sağlıklı olması zorunludur. Örneğin uzamsal olarak farklı yerlerde bulunan verici ile alıcının kanalı denetleyebilmesi bazen zor olabilir. Bu tür iletişimde alıcının geri bildirim, yani bildiri aldığı belirten bir tepkisi önem kazanır. A alıcısına bir bildiri gönderilmiş, ama ulaşım ulaşmadığından verici emin değil. Aynı bildiriyi bir daha gönderse, alıcı ne için gönderildiğini anlayamayacaktır. Arkasından bir başka bildiri daha gönderilirse, birincisini almadıysa, alıcı yine ikinci bildiriden de bir şey anlamayacaktır. Bu tür durumda iletişimde kullanılan kanalın denetlenememesi sorunu vardır.

İletişimin odak noktasını bildiri oluşturur. Zira alıcı ve verici ancak bu bildiri sayesinde karşılıklı olarak ne söylemek istediklerini birbirlerine iletebilirler. Bildirinin temelinde iletişimin özü yatar. Bildirinin oluşumuna bir göz atalım: bildiri tek bir öğeden oluşabileceği gibi, pek çok öğeden de oluşabilir. Yeter ki bu öge ve ögeler topluluğuna yüklenen anlam karşındaki alıcı tarafından anlaşılsın. Bir toplulukta bundan doğal bir şey olamaz. Zira her toplumda, bu toplumun üyeleri arasında, bir tür sözleşme vardır ve bu sözleşmeye uyarak topluluğun bireyleri birbirleriyle iletişimi sağlarlar. Bu uzlaşım, o topluluğun bireylerinin göstergelere aynı anlamları yüklemesinden kaynaklanır.

Her bildiri aynı kolaylıkla ya da zorlukla anlaşılmaz. Kolaylık ya da zorluk, bildirinin taşıdığı kavramın özelliğine ilişkindir. Niceliksel açıdan, basitlik ya da karmaşıklık, bildirinin kaç öge içerdiğine bağlıdır. Tek bir kavrama dayalı bildiri daha basit, birden çok kavram üzerine kurulu bir bildiri daha karmaşık olacaktır. Niteliksel açıdan basitlik ya da karmaşıklık ise, kavramın somut ya da soyut oluşuna göre değişir. Somut kavramlar daha basit, soyut kavramlar ise daha karmaşık bildiriler oluştururlar. Bu bağlamda göndergesi, görülebilen, algılanması kolay olan nesnelere ilgilendiren bir bildiri niteliksel olarak daha yalın ve basittir, anlaşılması da kolay olacaktır. Ama soyut göndergeleri içeren bir bildirinin anlaşılması da karmaşık ve zor olacaktır. Örneğin felsefe ile ilgili bir bildirinin zor olması göndergelerinin zihinde kolaylıkla canlandırılmamasındandır. Soyut kavramlar açısından, duygular, ilişkiler, düşünceler hep bildiriye karmaşık yapan öğeler arasında sayılabilir.

Saussure'un görüşlerini yaygınlaştırma ve daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlayan Prag Dilbilim Okulu, yalnızca sesbilim ve sesbilgisinin gelişmesini sağlamakla kalmamışlardır. Aynı okulun temsilcilerinin dilin ruhsal yapı ile olan ilişkisi ya da iletişim durumundaki dilin kullanımı konusunda da geçerli görüşleri vardır. Örneğin Avusturyalı ruhbilimci *Karl Bühler* iletişim olgusuna ilgi duyar ve "dil organon örneği" adlı [Ducrot ve Schaeffer, 2002:779] kuramı ile iletişimde kullanılan dilin işlevini ortaya koymaya çalışır. Aslında bu iletişim şemasından öteye iletişimdeki dilin bildirisinin hangi işlevleri açıklamaya yönelik olduğunu tanımayı amaçlayan bir etkinliktir. *Bühler*'in oluşturduğu gösterge kuramında "göstergenin gösterim işlevinin değişik biçimlere bürünebileceği ve bunların tözden çok işlev bakımından birbirinden ayrıldığını" [Vardar, 1982:42] belirtir. Ona göre, dil konuşma bağlamında dil üç temel etken çevresinde anlaşılmalıdır. Vericideki alıcıdaki ya da söz konusu dilsel göstergedeki değişiklik dile de yansır. Bu üç durumu dilin üç ayrı temel işlevi olarak değerlendirir: "Gösterge ile verici arasındaki bağıntı anlatımsallık işlevidir (fr. *fonction expressive*); gösterge ile alıcı arasındaki bağıntı seslenme işlevi (fr. *fonction d'appel*), gösterge ile sözü edilen olgular arasındaki bağıntı ise temsil işlevidir (fr. *fonction de représentation*)" [Garvin, 1982: 26, Ducrot ve Schaeffer, 2002:780]. Daha sonra aynı dilbilim okulundan *Jan Mukarovsky* "estetik işlev"i de ekler. Bu işlevler daha sonra *Jakobson* tarafından yeniden değerlendirilir ve altı işlev olarak tanımlanır.

1.3.1.6.2. İletişimde Kullanılan Bildirinin İçeriği

Bütün dilbilim kuramlarının temelinde, insan ile dili arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya yönelik tanımlamalar ve ölçütler vardır. Bu tanımlamalar, değişik aşamaları içerebilir, ancak yine söz konusu olan, kullarındaki dil ile birey arasındaki bir durumdur. Bazen bireyin anlksal sürecini tanıma amaçlı, kullanılan dilin tarihsel gelişimini açıklamaya yönelik ya da bazen üretilen bildirinin bir yönünü ortaya koymakla ilgili olabilmektedir. Örneğin bir bildirideki dil kullanımı da, vericinin kimliğini, bildirinin yeri ve zamanını ya da bildirinin vericisi ile alıcısı arasındaki toplumsal katmanlaşmayı açıklayabilmektedir. Bu durumda her bildirinin zamana, uzama ve kendi iç dil kurgusuna göre ayırt edici yönleri olabilecektir. Bildirilerin iç farklılıkları şu tür bir sınıflama ile ortaya konulabilir [Chiss ve bşk., 1992:10]:

1. Artzamanlı içsel ayırım (fr. *interférence diachronique*): Zaman içindeki değişimler. Ne zaman ve ne amaçla bildiri söylenmiştir? Her sözcenin söylendiği an ile algılandığı, çözümlendiği an arasında bir zamansal ayırım olabilir. Karşılıklı konuşmada bu zamansal ayırım yoktur ya da yok denecek kadar azdır. Yazılı anlatımda ise bu süre çok uzun bir dönemi, belki bir asrı bile kapsayabilir. XVI. yüzyılda yazılmış bir roman XXI. yüzyılda okunabilir. O zaman bildirilerin üretilişi ile çözümlenişine göre bir ayırım yapılabilir.
2. Artyerdeşlik (fr. *diatopique*) ayırım: Uzama bağlı değişimlerdir. Nerede, nasıl, kime söylenmiştir. Zamansal değişimlere benzer durum, uzamsal değişimler için de geçerlidir. "Kimler geldi, kimler geçti" gibi bir tanımlama aynı uzam içindeki kişilerin değişimini belirtir. Bir söylemdeki yer belirleyicileri "burası, burada, orası, orada" gibi belirleyiciler, konuşan özneye bağlı bir yer saptamasıdır. Karşılıklı konuşmada aynı uzam içinde bildiri üretilir ve algılanır. Ama bir telgraf, mektup, gazete, dergi ya da anlatsal yazılarda bildirinin oluşturulduğu yer ile algılandığı yer arasında uzamsal bir ayırımdan söz edilebilir.
3. Artkatmanlaşma (fr. *diastatique*) ayırımı: En genel anlamıyla, dil biçemlerinden (fr. *style*) ileri gelen değişimdir. Biçembilim, bildirinin sunuluş biçimi ile toplumsal bağlamları arasındaki ilişkide belirginleşir. Kişiler iletişim durumuna bağlı olarak kendi biçemlerinde gerekli ayıklamayı yaparlar. Bildirinin üretildiği toplumsal bağlama uygun düşecek dilsel anlatımı seçerler.
4. Toplumsal kullarımdan (fr. *sociolecte*) gelen ayırım: Bir toplumsal grubun dil varlığı diğer bir toplumsal grubundakinden farklıdır. Bunu da üretilen bildirisinde yansıtması kaçınılmazdır. Bir mesleğe, bir sosyal gruba ait toplumsal kullarımlarından doğan değişimler bildirilerin sınıflandırılmasında dikkate alınmalıdır. Artkatmanlaşmadaki durum gibi, her sosyal grubun kendi dilsel biçemleri vardır. Ancak bu dilsel biçemlerin kullanım yerleri farklıdır. Yani her ortamda çok rahat kullanılacak bir dil durumu değildir.

Aktarılacak bildirinin alıcıda bir durum değişikliği yapması gereklidir. Yani her bildiri alıcının bilişsel evreninde (fr. *univers cognitif*) bir değişiklik yaratmaktadır. Alıcıdaki bu değişiklikler çeşitli başlıklar altında toplanabilir. Örneğin bir konuyla

ilgili bilgileri alıcıya aktarmada, alıcıyı bilgilendirmek ya da daha önce yer alan bir bilgiye yeni bilgilerin eklenmesi amaçlanmış olabilir. Yine alıcının bildiği sanılan yanlış bir bilginin doğrusu iletilerek düzeltilmesi ya da alıcıdaki (vericinin çıkarlarına ters düşmesi nedeniyle ya da bir başka nedenle) bir bilginin silinmesi de, alıcıyı bilgilendirme bağlamında düşünülebilir. Bu tür nedenleri arttırmak olasıdır. Ama her durumda vericinin, kendi çıkarlarına uygun bir bildiri ürettiğini (sorulan bir sorunun yanıtı bile bu bağlamda düşünülebilir) ve kendi amaçları doğrultusunda alıcısını bilgilendirdiğini anımsamamız gerekiyor.

Üretilmiş bir bildiri, iletişim niyetinin ancak bir kısmını belirtebilir. Her zaman örtük olarak kalmış kısımlar olabilecektir. Bu tür bildirinin eksiksiz anlaşılması bildirinin üretildiği ortamdan, vericinin bireysel özelliklerine (kültürel durum, yaş, cinsiyet, sosyal çevre, nezaket kuralları, tümce kullanımı, dil düzeyleri: sen/siz ayrımı, gündelik/yazınsal dil kullanımı gibi), alıcının kültür durumundan, kullanılan koda ya da göndergelerin doğru kavramlaştırılmasına değin bir yığın dil içi ve dil dışı etkene bağlıdır. Her türlü iletişimde, vericinin sözleri belirli koşullar içinde üretilir ve belirli bir konu hakkındadır. Gürültü, bildirinin üretilme anı ve yeri, alıcı-verici arasındaki ilişki düzeyi, vericinin ve alıcının sağlık durumu gibi bildiri dışı koşullar, bildirinin anlaşılmasına olumlu/olumsuz katkıda bulunabilir.

Dilbilimin alt alanlarından olan edimibilim ve sözceleme kuramı iletişim aşamasında anlamsal özelliği olan dil dışı durumların ortaya konulmasını amaçlar. Dil dışı anlamsal öğeler bir iletişim sırasında bildirinin dilsel öğelerinden ayırt edilmez. Hatta bazı toplumlarda iletişimi tam olarak anlayabilmek için yüz anlatımları ile beden hareketlerinin dilini iyi izleyebilmek zorunluluğu [Wells, 1984:171] olabilir. Her dilde buna benzer durumlar vardır. Özellikle bildirinin üretim koşulları bildirideki sözcükler kadar önemli olabilir.

Burada edimibilimin kısaca dil içi ve dil dışı durumlara getirdiği yaklaşımı açıklamaya çalışalım. İnsanın bir konuşma edimi içinde olmasının nedeni alıcısına bir şey söylemek içindir: Vereceği bir düşüncenin olduğunu, alıcısı üzerinde bir etki yapmak istediğini, alıcısını yönlendirmek istediğini anlayabiliriz. J.L. Austin'in kuramında konuşma eylemi üç düzeye dağılmış bir bağımlı eylemler hiyerarşisi tarafından oluşturulur: Düz söz (fr. *locution*), edimsöz (fr. *illocution*) ve etkisöz (fr. *perlocution*) [Austin, 1991:113-114].

Düz söz, anlatma ya da önerme eylemi düzlemdir, yani bir bildiriye söyleme, karşındakine aktarma işidir. Bildiriye dönüşen bir tümcenin alıcıya aktarılmasıdır. Bu durumda anlamlı ve doğru bir tümce oluşturma beklenir.

Düz söz aşaması, bizim çok kolayca anladığımız bir sözce oluşturma aşamasıdır. Yani kendi söz dağarcığımızdaki sözcüklerden, bildiğimiz bir dilin dilbilgisel kurallarına bağlı olarak tümce üretme aşamasıdır. Elbette sözlü söylemde ifade gücü, yüz hareketleri, el-kol hareketleri ve söylemin bürünbilgisi (fr. *prosodie*) dediğimiz, açıkça belirtilmeyen, söylenmeyen öğelerinden de destek alır. Davranışların ya da

yüz hareketlerinin değişmesiyle insanın ruh halini öğrenmek olasıdır. Anlatım biçimi söylemin en az söylem olan parçasıdır; daha çok dürtü anlamında söylemdir. Çünkü dilsel söylem gibi her türlü göstergeyi çok doğru olarak anlamlandıramayız.

İkinci dil edimi aşaması edimsözdür. Aktarılan konuşmaya bağlı olarak yapılan eylemi belirten durumu anlatır. Anlatımla ilgili olmayan eylem ya da güç düzeyi, yani söylerken ne yaptığımız bu aşamada anlatılmak istenir. Örneğin vericinin herhangi bir söylemi aktarırken, söylemin içeriğine uygun davranması edimsözdür. Verici "buraya bakar mısın" gibi bir bildiri ürettiğinde, bildirisi söyleme eylemidir (I. aşama: Düz söz). Ama bunu alıcısına bir rica olarak değil de bir buyruk gücünde söylediği zaman yaptığı davranışlar, dil dışı edimlerdir (II. aşama. Edimsöz). Bu tür bir durum karşısındaki seslenme aşamasında belirginleşir.

Vericinin söylerken ne yaptığı aktarılan bildiri kadar önemlidir. Kısacası anlatımla ilgili olmayan eylem ya da güç düzeyi konuşma türüyle ilgilidir. Konuşma türü nasıl? Rica mı, emir mi yoksa heyecanlı bir anlatımı mı var? Donuk, ağdalı, olağan, kuralsız ya da bildik konuşma türüne göre yaptığı davranışlar nasıl? Konuşmasını destekliyor mu? Hangi bedensel eylemlerden yardım alıyor. Bunlar konuşma eylemi kuramın ikinci türü içinde incelenebilecek eylemsel davranış türleridir.

Austin'in dil edimlerinin son aşamasını etkisöz (fr. *acte perlocutoire*) oluşturur. Bu aşamada konuşucu, deyim yerinde ise, konuşma aşamasında asıl bildiriye satır aralarında verir, davranışlarıyla verir. Alıcıyı konuşmasının ötesinde etkilemeye çalışır. Verici alıcıya bir emir verirken, heyecanlandırmak, üzme, sevindirmek ya da korkutmak gibi belli etkiler de yaratmış olabilir. Bu etkiler, söylemi, belli sonuçlar yaratan bir dürtü haline getirebilir. İşte bu da vericinin söylemekle yapmak istediği şeyi ortaya çıkarır. Yani seçim meydanında konuşan öznenin yaptığı hareketler söyledikleri kadar etkileyici bir dildir. Alıcısı tarafından farklı yorumlara açık bir beden dilidir.

İki özne arasında geçen bir konuşma, bir buyruk ya da edimsöz edimi (fr. *acte illocutoire*), bir istek, bir etkileme ya da etkisöz edimi (fr. *acte perlocutoire*) ya da ikisi olarak anlaşılabilir. Ancak bir konuşmacı karşısındaki istediğini her zaman kabul ettirmeyebilir. İsteği içinde bulunulan toplumsal, ruhsal koşullar nedeniyle bir şaka, bir aşağılama olarak kabul edilebilir, ya da değişik bağlamlarda değişik biçimlerde anlaşılabilir. Örneğin «milyonlarca kişiyiz, aramızda anlaşmalıyız» sözcüsünün bir siyasal partinin sloganı olduğunda başka, bir bira markasının reklam sloganı olduğunda başka türlü anlaşıldığı, Kanada'da açıkça gözlemlenmiştir [A. KIRAN, 1983:108-109].

Aslında vericinin konuşması, dil edimleri bakımından, temel olarak birkaç başlıkta toplanabilir: Bu bir bildirme durumudur, bir istektir, bir iknaya yönelik anlatım türüdür. Her durumda üç türlü dil ediminin işlevini bulabiliriz.

İletişimde kullanılan bildiri bir konuşma metni olabileceği gibi, yazılı bir tür, kitap, afiş, el ilanı, resim, müzik ya da başka bir şey olabilir. Üretilen bildirilerde zamansal, uzamsal ya da toplumsal yönden ayırt edici yönler bulunabilir. İletişimde, tek bir kişi ya da grup olabilecek verici ile dinleyici arasında bilgi alışverişi; karşılıklı bildiri aktarımı vardır. Bildirilerin içerik olarak da bir sınıflandırılması yapılabilir. Bu bildiri içerik olarak alıcıya ya da vericiye yönelik olabilir. Bir buyruk ya da öneri olabilir. Kullanılan kanal, kod ya da bir başka konu üzerine olabilir. Her türlü bildiride temel olarak şu tür bilgiler olabilir [Freedman ve bşk. 1989: 442, Tura, 1980: 115-122]:

1. Bir anlaşma durumunu belirtebilir: belirtik söz verme (Söz, yarın kitabı size getireceğim), bildiri (Arkadaşlar, aleyhimize olan bu kararlar geri alınmazsa derse girilmeyecek), kutlama (Seni kutluyorum, beklediğim gibi davrandın), olurlama (Tamam Yasemin, geliyorum!), sözleşme yapma (Dersine çalışırsan sinemaya gitmene izin vereceğim), söz verme (Söz veriyorum, bir daha yapmayacağım), yarıtlama (Evet seni duyuyorum)
2. Bir anlaşmama durumunu belirtebilir: anlaşmama (Seninle aynı dili konuşmuyoruz galiba), geçersiz sayma (Yaptığın bu tutum yanlış), geri çevirme (Bu konuyu sizinle tartışmak istemiyorum), paylaşmama (Sizinle aynı görüşü paylaşmak zorunda değiliz), yalanlama (Ben öyle bir şey dedim mi?).
3. Gerilim belirtebilir: bahse girme (Cesaretin varsa güreşelim), belirtik uyarı (Seni uyarıyorum!), eleştirme (Sen hep bunu yaparsın), meydan okuma (Hele bir gel oraya!), oylama (Seçime gidelim), savında direnme (Hayır, gelmeyeceğim), yadırtma (beklediğim gibi davranmadın).
4. Gerilimin giderilmesi: güvence verme (Bu konu çözümlenir, sen merak etme), onama (düşündüm, sen haklısın), onaylama (doğru söylüyorsun galiba), özür dileme (Seni kırdığım için üzgünüm), üstüne alma (Tamam, sorumlusu benim), yemin etme (Vallahi, aynı şey değil, ama böyle olsun).
5. Dayanışma: hal hatır sorma (Ne var ne yok?), örtük kutlama (Çok iyi etmişsin. Aferin sana), teşekkür etme (Size zahmet oldu, çok teşekkür ederim) hitap/seslenme (Benim işçim, benim köylüm, benim esnafım...).
6. Düşmanlık belirtebilir: ayımsama (sandığımdan rezilmiş meğer), buyruk (çabuk bas git!), ilenme (Allah kahretsin topunuzu!), kafa tutma (Sen misin buranın kâhyası?), sövme (Namussuz herif!), suçlama (Kitabı sen almışsın!)
7. Fikir vermeye ilgilili bildiriler olabilir: hüküm bildirme (Karar: Sanık X' in 5 yıl hapsine...), kanı belirtme (Bana göre suçsuzdu), kaniya varma (Sizinle aynı görüşteyim), yargıya varma (Ona çok titiz demek gerek), yineleme (Lütfen bu konuya bir daha dönmeyelim)
8. Öneride bulunma: değinme (Makalenizde de belirttiğiniz gibi...), ileri sürme (şunu ısrarla belirtmek istiyorum ki...), önerme (Bu elbiseyle yeni aldığın ayakkabı daha iyi olur), örtük uyarı (Yüksek banket!), övgüleme (Bugün ne kadar şıksınız!), salık verme (Bu elbiseye bu ayakkabı uymamış), salık verme (O yapıtı okumanı

isterim. Çok beğeneceksin), sonuç çıkarma (Bu kadar konuşmana gerek yoktu, zaten anlaşıldı), yargı bildirme

9. Bilgi verme: açıklama, açıklama yapma (Ben Gülnar'da doğdum), belirtik açıklama (Bunu sonra tartışalım demek istiyorum), belirtik yanıt (Hayır, onu hiç tanımadım), betimleme (İşte senin isteğine yanıt verecek konforlu bir oda), bilgi verme (Bildığım kadarıyla Ali dilbilim alanında çalışıyor), kanı belirtme (Sanırım sizin işiniz oldu), örtük yanıt (Onu hiç tanımadım diye yanıt vereceğim bu sorunuza), sonuca varma (Kazanın şoförün uyumasından olduğu anlaşılıyor), sözde buyruk (Buyur et, içeri al, oturt, kahve yap, hatırını sor. Ev sahipliği budur kızım), sözde soru (Dinler mi elin kızı seni?), söz etme, vurgulama, yanıt verme, yetki verme (Satış işlerinden bay X sorumludur).

10. Fikir isteme: başvurma (Bana şu adresi bulmamda yardımcı olur musunuz?), istekte bulunma (Benim için şu şarkıyı çalarsanız sevinirim), şaşkınlık (sözde soru) (Kıscak elbiseyle sahneye fırlamaz mı?)

11. Öneri isteme: sızlanma (Her şeyi önlerine hazır koy, kimse teşekkür etmesin), sızlanma- şaşkınlık (İnanılmaz şey, şu çocuğun yaptığına bak), yakınma (Her gün yorgun gelmemi istemezsin değil mi?)

Verici alıcıya soru sorarak bildirisini kontrol etmeye çalışır. Ama bu sözlü iletişim için geçerli olacaktır. Ancak gerçek anlamda soru sormak alıcıdan bir şey öğrenmek içindir. Soru sormak şu tür durumları açıklar: "1. Konuşanın bir bilgiye gereksinimi vardır. 2. Konuşan bu bilgiyi gerçekten bilmemektedir. 3. Konuşan, dinleyenin bu bilgiyi bildiği kanısındadır. 4. Konuşan, dinleyenin bu bilgiyi kendisine vereceği kanısındadır. 5. Edimsöz (fr. *illocution*), konuşanın dinleyenden bilgi alma girişimidir. 6. Etkisöz (fr. *perlocution*), dinleyenin doğru yanıtı vermesidir" (Tura, 1980: 121). Verici gerçek anlamda bir soru sorarsa bu tür bir amacı vardır. Alıcı da, eğer iletişimin tüm öğeleri varsa, soruyu anlar ve geri bildirimde bulunur.

12. Bilgi isteme: atama, iletişim kurma (Alo, beni duyuyor musun?), kendi kendine sorma (Acaba mektubumu aldı mı?), sorma, sorma (Toplantıya kimler gelecek?).

Kuşkusuz bu sınıflamalara yeni alt maddeler eklenebilir ya da yeni bir grup daha konabilir. Diğer yandan bir grup altında belirttiğimiz bir durum, bir başka grup içinde de belirtebilir. Örneğin emir/buyurum tümcesi: Yerine göre gerilim (Defol git buradan), dayanışma (Dost olacağız, olmak zorundayız), düşmanlık (karşımda böyle konuşma, ezerim), fikir verme (dersine çalış, başaracaksın), öneri isteme (görüşünü yazılı olarak belirt) ya da bir başka grubu belirtebilir. Biz şimdilik bu kadar bir sınıflama ile yetineceğiz.

Burada belirttiklerimizi seçtiğimiz bazı metinler üzerinde kısaca uygulamaya çalışalım:

"UYARILAR/ÖNLEMLER: 1. Böbrek ve Karaciğer fonksiyonları bozuk olanlarda dikkatle kullanılmalıdır. (fikir verme, hüküm bildirme) 2. Pediatrik hastalar fenilpropanolamin'in vazopressör etkisine daha duyarlı olabilir (Öneri, ileri sürme). Klorfeniramin çocuklarda paradoksal ekstasyona neden olabilir (Öneri, ile-

ri sürme). Bu yönden Katarin'in 6 yaşından küçük çocuklarda kullanılmaması yerinde olur (Öneri, kanı belirtme)". *Katarin Kapsül (ilaç) (prospektüs)*

"DEĞERLİ TELEFON KULLANICISI (Hitap, seslenme): Şehirlerarası telefon aramalarında kullanılan Telefon Kod Sistemi, ülkemizde telekomünikasyon alanında son yıllarda yaşanan hızlı gelişme ve büyüme karşısında yetersiz kalmıştır (Bilgi verme) (...) Teknolojik gelişmelerin bizi zorladığı bu değişimi mazur göreceğinizi, uygulamanın başarılı olması için bize yardımcı olacağımız umuyoruz (Öneride bulunma) *PTT İşletme Genel Müdürlüğü Türkiye Kod ve Telefon Numaraları Rehberi.*

"Haziran 1997 fatura tutarı 1.470.000 TL' dir. (Bilgi verme). Ödemeyi yaptıysanız bu uyarıyı dikkate almayınız (Fikir verme). 163'ten borcunuzu öğrenebilirsiniz (Sahk verme). *Türk Telekom-Türkcell GSM Faturası.*

Aşağıdaki metni kendimiz oluşturduk ve birçok bildiri türü kullanılmaya çalışılmıştır. Belki daha da uzatılabilir. Ancak buradaki sınıflandırmadan yola çıkarak günlük söylemlerimizin tamamını bir şekilde tanımlayabiliriz.

- Günaydın (Dayanışma)
- Günaydın (Dayanışma, anlaşma)
- Müdür okulda mı? (Bilgi isteme)
- Değil (Bilgi verme). Sanıyorum müdür bey bugün gelmeyecek (Fikir verme)
- A, doğru gelmeyeceğini söylemişti (Anlaşma). O zaman sen de git (Öneride bulunma)
- Ben gidersem binayı kim bekleyecek, telefona kim yanıt verecek? (Fikir isteme). Buna ne diyeceksin? (Öneri isteme)
- Telefonu açık bırak (Fikir verme). Açık kalmış dersin (Öneri verme)
- Git be adam! (Buyruk, anlaşamama) Benim başımı belaya mı sokacaksın? Sen yalancısın (Anlaşamama), Defol git buradan! (düşmanlık)
- Gitmesem ne olur? (Gerilim)
- Polis çağırırım (Tehdit, düşmanlık)
- Canım kızma, ben seni deniyorum (Gerilimin giderilmesi). Müdür bey böyle yapmamı istedi (Bilgi verme). Görevine sadıksın, teşekkür ederim (Dayanışma)

1.3.1.7. Roman Jakobson'un iletişim şemasının eleştirisi

Roman Jakobson'un iletişim şeması sonraki dönemlerde dört açıdan eleştirilmiştir [Paveau; Sarfati, 2008: 169].

Jakobson'un geliştirdiği şema türdeş (fr. *homogène*) ve çizgisel (fr. *linéaire*) bir iletişimi belirtir. Halbuki verici ile alıcı arasında belirli oranda bir anlaşma vardır. Her zaman eksiksiz bir anlaşma olmayabilir.

Bu şemada kod iletişimin dışında bir durummuş gibi gösteriliyor, halbuki kod, konuşan öznelere içsel bilgilerinde vardır. Konuşan öznelere kod vardır ve bu koda göre bildiri üretir. Bir dilin kurallarını bilmeden konuşma şansı yoktur.

Bu şemada ötedilsel edinç (fr. *compétence extralinguistique*) konusunda herhangi bir açıklama yoktur. Bu konuda hiçbir şey söylenmiyor. Halbuki kişilerin ansiklopedik bilgilerinin, psikik durumlarının ya da kültürel birikimlerinin iletişimde çok önemli bir yeri vardır.

Bu şema ideal bir iletişim durumunu belirtiyor. Vericinin üretim durumu yani iletiyi kodlamasını ve alıcının algılama durumunu yani iletinin kodunu çözmesini göz önünde bulundurmuyor.

Bu tür nedenlerle *Jakobson*'un iletişim şeması sonraki yıllarda eleştirilmiştir. Ancak bazı eksikleri olsa da yine de dilsel iletişim için çok önemli bir şema olduğunu söylemek durumundayız.

Catherin Kerbrat-Orecchioni *Jakobson*'un bu şemasını biraz daha geliştirerek verici ve alıcıya ait bazı kısımları ekler (Kerbrat-Orecchioni, 2009: 19).

Vericiye ait olanlar: Dilsel edinç (fr. *compétence linguistique*) ve dildışı edinçleri (fr. *compétence paralinguistique*) göz önünde bulundurmak durumundadır. Dilsel edinç olarak sesbilimsel durumları ya da yazılı olması durumunda yazıyla ilgili yanları, dille ilgili biçimbilimsel-sözdizimsel özellikleri, sözcüksel (fr. *lexicale*) ve metinsel yanları anlamak gerekiyor. Dildışı edinç olarak da titremleme (fr. *intonation*), ton, sözel olmayan sesler, dizem (fr. *rythme*), durak (fr. *pause*) akla gelebilir. Yine kültürel edinç ve ideolojik edinç, "ruh" ile ilgili belirlenimler, söylem evreniyle ilgili güçlükler, üretim örneği de vericiyle ilgili olan sorumluluklar arasındadır. Bunların hepsi vericinin bildirisini oluştururken başvurduğu ya da göz önünde bulundurmak zorunda olduğu durum, koşul ya da değerlerdir.

Alıcıya ait olanlar ise, vericideki gibi dilsel ve dildışı edinçleri göz önünde bulundurmak zorundadır. Vericiyle ilgili yazılan ideolojik, kültürel durumları, ruhsal yanları da alıcı kendi bağlamında düşünmek zorundadır. Vericiye ait her durum bu aşamada da vardır ancak hepsi alıcı bağlamında ve verici tarafından kodlanan bilginin kodunun çözülmesi bağlamında bu olgular göz önünde bulundurulmak zorundadır.

1.4. İletim + (geri) İletim = İletişim

Elbette iletişimin ilk ve tek amacı bir bildirinin iki karşı kutup arasında değiş tokuşudur. Bu da vericinin bir düşünceyi beyinde oluşturup, bir dizge içinde alıcıya aktarması ile ve alıcının da vericiden gelen bu sesli ya da yazılı bildiriye algılayıp, beyinde çözümlemesi ile olacak çift yönlü bir etkinliktir. Öğretmenin ders anlatması da bir iletişimdir, haber okuyan bir spikerin yaptığı da. Her durumda dil bir bilgi aktarıcı işlevi yerine getirmektedir. Ortama getirilen iletişim bilinci geliştirmiş

bir insan, sürekli iletişim içinde olduğunun farkındadır. Her iletişim eyleminde karşıdakine, çevredekilere ve kendine bilgi verdiğinin bilincindedir. "Ortama getirilen bilincin üç temel boyutu vardır: 1. İki insan birbirinin farkına varınca iletişim içinde olduğunun farkında olmak. 2. Her iletişim eyleminde mesajın üç hedefinin olduğunun bilincinde olmak. 3. Her iletişim eyleminin insanın toplumsal ve bireysel gereksinmelerinin içinde yapıldığını bilmek" (Cüceloğlu, 2008: 141). Burada sözü edilen temel bir iletişimin zorunlu durumlarıdır denilebilir.

Üretilen her bildirinin anlaşılmasını sağlayan uyaranı (fr. *stimulus*), gerçek ya da düşsel olan bir gönderge dünyasıdır. Bildirinin üretilmesi vericinin bu göndergeler dünyasından seçme ve dildeki kavramla göndergeyi ilişkilendirme işiyle başlar. Bunları bağlamla ilgili olarak açıkladık. Burada iletişimin vericinin beyninden alıcının beynine kadar uzanan sürecini kısaca açıklamaya çalışalım.

Bildirinin kodlanması yani, bir soyut düşünce biçiminin bildiri olarak alıcıya aktarılması genel olarak üç aşamada gerçekleşir: Anlamsal aşama, sözdizimsel aşama, sessel aşama. Anlamsal aşamada konuşucu, üzerinde daha önceleri uzlaşma sağlanmış anlamlı birimleri bir araya getirir, yani göstergelerin içerik yönlerini göz önünde bulundurur.

Verici oluşturacağı bildiriye ait kavramlarla ilgili bir seçme yapar. Bu aktarılacak bildirinin göndergelerini bildiği bir doğal dilde kavramlaştırma işidir. Örneğin yazı yazarken elimizde olmadan konuyla ilgili bir yığın sözcük aklımıza gelir. Ama aklımıza gelen her sözcüğü kullanmayız. Onlardan en uygun olanı kullanırız. Diğer yandan aklımıza gelen sözcükler, aktarmaya çalıştığımız bildiri ile yakından ilgilidir. Konuşma anında, beyinde sözcük seçimi yapılırken, alıcıyı etken durumda tutmak ve iletişimi sürdürmek için yinelemeler yapılır. Bu yineleme anında gerçekte beyinde bir seçme işi söz konusudur. Devlet yöneticileri ya da konuşmaları sorumluluk gerektiren tüzel kişilerin, ellerinde yazılı bir metni yoksa, oldukça yavaş konuşmaları beyindeki düşünce ile dilsel kavramı arasındaki eşleştirme işine güzel bir örnektir. Sonuçta bütün gereksiz yinelemeler ya da bekleyerek konuşma, beyinde oluşan kavrama uygun bir sözcük belirleme bir seçme ve denkleştirme işidir.

Kavram ile gönderge arasında bir çağrışım söz konusudur: Nesne aracılığıyla adın canlandırılması ve ad aracılığıyla nesnenin canlandırılması. En yalın bir iletişimde bile verici ile alıcıda birçok zihinsel durumlar olmaktadır. Gönderge olarak belirlenmiş ve dildeki kavramlarla eşleştirilmiş bu bildiri henüz alıcıya aktarılmış bir bildiri değildir. Hatta daha sözlü dile bile aktarılmamıştır. Bu beyindeki bildirinin oluşum sürecidir. Bu aşama oldukça soyut olmakla birlikte beynin işlemesi ve düşüncenin (bildirinin) oluşumu bakımından kabul etmemiz gereken bir süreçtir.

Bilinen tüm gönderge dünyası içerisinde seçilerek oluşturulan bildirinin ilk hazırlıkları bu şekilde oluşturulduktan sonra, alıcıya iletilmeden önce gerçekleştirilmesi gereken birkaç durum daha vardır. Belirlenen kavramların alıcıya aktarılması için, verici ve alıcının konumuna uygun olan bir kod seçilmelidir. Kavramlaştırılmış dü-

şüncelerin, bir bildiri olarak aktarılması için doğal dildeki göstergelere dönüştürülmesi gereklidir. Bu göstergeler, verici ve alıcının bildiği bir kod (doğal dil) içinde aktarılır. Bu sözdizimsel aşamadır, verici, bir araya getirdiği bu anlamlı birimleri, dilin sözdizim kurallarına göre ilişkilendirerek sıralar. Aslında kuramsal olarak da bu işlem beyinde gerçekleşmektedir.

Üçüncü, yani sessel aşamada, anlamlı birimlerden oluşturarak belirli kurallar dahilindeki bu bütünü seslere dönüştürerek kodlama işlemini gerçekleştirir. Son durumda beyinle birlikte, örneğin sözlü dilde, ağızın, ses üretme organlarının çalışması söz konusudur. Bu sürecin sonucunda bildiri alıcıya iletilmiş olur.

Benzer sürecin tersini alıcı da yaşamak zorundadır. Örneğin bildiriye doğal dilin koduyla algılayacaktır. Bu henüz bildiriye anlama değildir. Algıladığı bildiriye kavramlara ayırarak bu kavramların kendi gönderge dünyasındaki değerlerini bulacak ve bildiriye anlamış olacaktır. Anlama bildirideki kavramların göndergeleriyle eşleştirilmesinden sonra olabilecektir. Eksiksiz anlama vericinin gönderge-kavram eşleştirmesiyle, alıcının gönderge-kavram eşleştirmesinin çakışmasıyla olabilecektir. Bir bakıma iletişim, verici ve alıcının etkinliğine bağlı olarak, insan zihninde gerçekleşen hatta iki zihin arasındaki karşılıklı, çift kutuplu bir çağrışım ve kavramlaştırma olgusudur denilebilir.

Vericiden alıcıya doğru yapılan bilgi aktarımında, alıcının bildiriye çözmesi çok uzun bir süreyi gerektirmez. Hatta dinleyicinin (alıcı) algılaması için gereken gönderge, bağlam, kod ve kanal koşullarının açık olup olmadığı sıklıkla dile getirilir. “Beni anlıyor musunuz?”, “Şunu iyice dinleyin” türünde sorular, iletişimin doğru olarak aktarılması için yapılır.

Alıcı, vericinin yaptığı gibi bildiriye beyninde kurarak çözer. Bu kodlanmış bildiriye çözme işinde, alıcı ile vericinin çeşitli kişisel özellikleri bildirinin algılanmasında ortaya çıkacaktır. Bildiriye çözmeyi amaçlayan alıcının, bildiriden (yani bildirinin bütününden) önce dili (dilbilimsel boyutta) çözmesi gerekecektir. Bu da bir dili konuşan kimsenin, dilin yapılarını, dilin ayrı ayrı öğelerini ve bunların birleşme kuralları gibi dilbilgisel bütünü tanıması ile gerçekleşir.

Verici ve alıcının burada belirttiğimiz durumuna bağlı olarak, iletişim kavramını iki aşamaya ayırabiliriz: Önce verici alıcıya bir bildirimde bulunmalıdır (1. bildirim). Bu bildirim sonucunda psikolojik, fizyolojik bir değişimle alıcı (bu sefer verici durumunda) karşı bildirimde bulunmalıdır (2. bildirim). Her iki durumda yukarıda anlattığımız beyinsel etkinlikler hem alıcıda hem de vericide gerçekleşecektir. Birinci bildirimde verici, göndergelerle kavramları eşleştirip alıcıya bir bildiri olarak aktaracaktır. Alıcı bu durumu benzer süreçle çözecektir. Sonra alıcı verici olarak bir başka süreçle yeniden bildiri oluşturacak ve karşısındakine aktaracaktır. Anlatımı bu denli uzun olmasına karşın insan beyninin bu etkinlikleri çok çok kısa sürelerde yaptığını bir kez daha belirtmeliyiz.

İletişim tanımlarında bilgi alışverişi, bilgi değiş tokuşu gibi sözler kullandık. Gerçekten de verici ve alıcının karşılıklı olarak bilgilenmesi söz konusudur. Tek taraflı bir bilgi aktarımı iletişim değil iletimdir. Karşılıklı iletimler iletişimi oluşturur (iletim 1 + (geri) iletim 2 = iletişim). Bu çift yönlü bir eylem ne sadece iletme ne de alımadır. Her ikisinin bir arada olmasıdır. Mantıksal açıdan, bilgi edinme bilgi vermeyi gerekli kılmaktadır. İletişim, birimlerden birinin ortadan kalkması halinde gerçekleşmeyen bir olgudur.

Vericinin bildiriye algılayıp, buna uygun bir geri bildirimde bulunmasına geri iletişim denir. İletişim, konuşucunun dinleyiciye bildiriye iletmesiyle başlar. İletişimin devamı için dinleyicinin geri bildirimde bulunması gerekir. İletişim sürecinde, verici, aktardığı bildirin, alıcıda ne düzeyde anlaşıldığını öğrenmeye çalışır. Bu bilginin anlaşılmasına bağlı olarak iletişim sürecidir. Vericinin öğrendiği bu bilgi, söz konusu iletişim sürecinin sürekliliğini ve gelecekte sürebilecek iletişim türü ve davranışları konusunda vericiye kaynaklık edecektir. Yani kaynak birimin gönderdiği bir bilgi alıcı tarafından değerlendirilip, geri bir bildirim olması iletişimin gerçekleşmesidir, geri bildirim süreci sürekli olması da iletişim süresini gösterir denilebilir.

İnsan düşüncelerini sözcüklerle anlatabileceği gibi, duyu yoluyla ya da başka şekillerde de anlatabilmektedir. Aynı şekilde geri iletimde de benzer yollar seçilebilir. Alıcı geri bildirimde bulunması aşamasında, vericinin kullandığı kanalı kullanmayabilir. Uzun bir sorunun yanıtı sadece baş sallamakla verilebilir. Bu bakımdan, diğer bedensel davranışlar gibi, sözcükler de kişilerin duyu ve düşüncelerini aktaran araçlar olmaktadır. Vericinin tutum ve davranışı da aktardığı bilginin yanında birçok şeyi belirtebilecektir. İnsanlar arası iletişimde birçok etkenden söz edilebilir: “İnsanlar arası iletişimde göze çarpan yüksek değerli işlevlerin, insanlarda bulunan etkileyici (fr. *expressif*), işaretleyici, betimleyici (fr. *descriptif*) ve kanıtlayıcı (fr. *argumentatif*) yetilerin sonucunda ortaya çıktığı görülmüştür” [Özönlü, 1991: 179]. Konuşma türü de iletişim için yeterli bir durum olabilmektedir. Sözsüz iletişimde bile vericinin ne demek istediği davranışından anlaşılabilir. Özellikle kişilerarası iletişimde (yüz yüze) iletişim ortamının çok önemli bir yeri vardır. İletişime katılanların birbirlerine olan yakınlıkları ve iletişim konusu iletişim ortamında belirgin bir rol oynar. Örneğin çok samimi olduğumuz bir kişi ile konuşmamızda seçtiğimiz sözcüklerle, hiç tanımadığımız biriyle yaptığımız konuşmada seçtiğimiz sözcükler aynı değildir. Ayrıca ev ortamında konuşurken herhangi bir resmi dairede davrandığımız gibi davranmayız. Bu da bize iletişim ortamının iletişim üzerinde önemli bir rol oynadığını gösterir. Yine sözlü iletişimde, ses perdelerine bakarak bir kimsenin doğru söyleyip söylemediği çözümlenmiştir. Kişi “yalan söylerken, sesinin ortalama (ya da daha teknik olarak temel) perdesinin, gerçeği söylerken olduğundan, daha yüksek olduğunu göstermiştir” [Freedman ve bşk. 1989: 89]. Bu ayırım belki dinleyerek ayırt edilemeyecektir. Ancak laboratuvarlardaki ses ölçer aletlerle bu durum kanıtlanmıştır.

İletişim sağlamak için üretilen her türlü bildiriyi şu şekilde ikili sınıflara ayırmak olasıdır: Her türlü iletişim biçimini ses özelliğine göre: Sesli (fr. *vocal*) ve sesli olmayan diye ikiye ayırmak gerekir. Sözlü dil sesli bir bildiri türüdür, ama beden hareketleri ile yaptığımız el-kol hareketleri, yüz hareketleri, anlamlı her türlü davranışlar sesli olmayan bildiri türleridir. (Bazı durumlarda beden hareketleri ile de sesli bildiriler üretilebilir). İkinci olarak bildiriler, dilsel ve dildışı olarak sınıflandırılabilir. Yazılı ve sözlü dile dayalı bildiri türlerinin yanında, diğer tüm göstergelerle aktarılan bildirileri (trafik işaretleri, beden dili, simgeler, görüntüsel gösterge, belirti, belirte, vb.) de sayabiliriz. Ancak her türlü bildiri sözel (fr. *verbal*) bildiri kadar işlevsel olmayacaktır (Sözel kavramıyla dilsel anlatımın tümünü anlamak gerekir. Söze, sözcükle ifade edilen her çeşit bilgi, açıklama vb. söz birimleridir. Bu bakımdan sözel anlatım denildiğinde gerek sözlü gerekse yazılı anlatımı içine alır).

Sesli-sesli olmayan ve dilsel-dilsel olmayan bildiri türlerinden oluşan dört tür anlatım biçimi ortaya konmuştur (Baylon, Fabre, 1983: 24). Bu anlatım biçimleri her türlü iletişimde kullanılan tüm anlatım türlerini içermektedir:

- a. Sesli-sözel (fr. *vocal-verbal*): Dilsel birim olarak sesbilimsel sözcükler.
- b. Sesli-sözel olmayan: Titreleme (fr. *intonation*), sesin niteliği, tımturak (fr. *emphase*)
- c. Sesli değil-sözel: Dilbilimsel birim olarak yazılı sözcük, grafiksel yazı.
- d. Sesli değil-sözel değil: yüz anlatımı, el-kol hareketi, davranış.

Bütün bildiriler bu öğelerden biri ya da birkaçı bir arada kullanılarak oluşturulur. Ancak insanlar, her türlü iletişim biçiminde bu dört türden birini kullanmak zorundadır. Sesli-sözel anlatımda kişilerin ne söyledikleri bulunabilir, sesli-sözel olmayan ya da sesli değil-sözel değil anlatımda ise söylediklerini nasıl söyledikleri ortaya çıkar. Günlük yaşamda kişilerin ne söylediği yerine nasıl söylediğinin arandığını düşünürsek, sözlü dilin yanındaki diğer anlatım biçimlerinin yerini de görebiliriz.

Dilsel iletişim (sesli-sözel ya da sesli değil-sözel) daha çok kavramlarla gerçekleşmektedir. Yani iletişimde nesnelerin bizzat kendisini değil ona verdiğimiz kavramları kullanmaktayız. Ancak iletişimde kavramların belirttiği duyguyu, tutumu ya da davranış biçimini de iletmemiz gerekebilir ("b" ve "d" şıkları). Daha doğrusu dilsel iletişim yanında bu tür davranışlar aktarılan bildirinin inandırıcılığını arttıracaktır. "Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!" türü bir bildiri buyurum türünde söylenmiştir (seçeneklerden 'a' durumudur). Ama bu kavramların anlattığı buyurum tümcesi ile üretilecek uygun el-kol ve yüz hareketleriyle ('b' şıkkının da eklenmesi) anlatılmak istenen şey daha da belirginleştirilebilir. Bu nedenle kavramların aktarıldığı sözel iletişime, el, kol, yüz hareketleri, ses tonlamaları eklenmesi, vericinin coşkularının, isteklerinin, amaçlarının doğal bir şekilde anlatılması, dilsel iletişimin anlaşılmasını kolaylaştırır. Aynı tümce sesli ama sözel olmayan ('b' durumu) biçimde bildirim, ünlem ya da soru tümcesi olarak da kullanılabilir. Bu tümceler Ata-

türk'ün buyurum tümcelerinden farklıdır. Hatta söylenen dilsel anlatım aynı bile olsa, vericinin kendi anlatımını güçlendirici davranışları ile tümceler farklı anlamlar içerebilecektir.

1.5. Bildirinin İletilmesinde Başarısızlığın Nedenleri

İletişimde temel amaç bildirinin verici tarafından alıcıya ulaştırılması ve alıcıda bir durum değişikliği olmasıdır. Ancak bu her zaman böyle olmayabiliyor. İletişimin başarısızlığı çeşitli nedenlere bağlanabilir. Başarısızlıkla ilgili temel nedenleri iletişimin altı özelliğinden yola çıkarak açıklamaya çalışalım:

Öncelikle altı öğenin hepsi iletişimin gerçekleşmesi için temel nedenlerdir. Birisinin olmaması ya da eksik, yanlış olması durumunda iletişim gerçekleşmez.

Kanal: İletişimde kanal seçimi çok önemlidir. Yanlış yerde ve zamanda seçeceğimiz kanal iletişimin gerçekleşememe nedeni olabilir. Belli kavramlar, insanın ancak belli duyu organları yoluyla algılanabilirler. Gözleri görmeyen bir alıcı için görsel kanal kullanırsak iletişim gerçekleşmez. Aynı şekilde duymayan bir alıcı için işitsel kanal kullanırsak iletişim gerçekleşmez. İki insan arasındaki iletişimde verici, alıcının duyamayacağı kadar yavaş, ya da izlemeyeceği kadar hızlı konuşuyorsa alıcı her iki durumda da eksik anlama ya da yanlış anlama durumuyla karşılaşacaktır.

Gürültü kanala yönelik bir durumdur. Gürültü iletişimin aktarılması aşamasındaki başarısızlığa yol açan her türlü sessel öğedir. Dil dışındaki anlamsız sesler gürültü olabileceği gibi, iletişim içindeki anlamsız bir söz, ya da anlaşılmayan bir gösterge, söyleyiş bozukluğu da yerine göre gürültü demektir. Bu durumda iletişimin aktarılması sırasında anlam taşımayan her türlü sessel öğe gürültüdür denilebilir. Bildirinin aktarılması sırasında iletişimde kullanılanlar dışında, farklı türde sesler iletişimi engelleyebilir ya da azaltabilir. Özellikle sözlü dilde yapılan iletişimlerde gürültü önemli bir iletişim engelleyici durumdur. Yanlış anlaşılma ya da eksik anlamayı gidermek için verici, aynı bildiriye (farklı sözcüklerle de olsa) yinelemek durumunda kalabilir. "Geniş bir dinleyici kitlesinde herkes, sırf akustik sorunundan ötürü olsa bile, konuşmacının her bir sözünü anlamayabilir. Bazen konuşmacının aynı ya da benzer sözleri iki, üç kez tekrarlaması, merakını daha iyi anlatmasına yarar; örneğin "hem...hem"li bir konuşmada ilk "hem"i kaçırdınızsa bunu ikinci "hem"den çıkarabilirsiniz" (Ong, 1995: 56). Özellikle konuşma içinde yinelenmeyen, bir tek kez geçen bir sözcüğün gürültüye karşı daha duyarlı olduğu söylenebilir. Alıcı bir nedenle ilgili sözcüğü algılayamamışsa, eksik anlama, yanlış anlama ya da bildirinin tümünün anlamama tehlikesi doğabilir. Bu gereksiz görülen, konuşma ortamında zaman zaman yapılan yinelemeler, sözlü iletişimin sağlıklı olabilmesi için gereklidir. Ancak aynı yineleme yazılı dilde yapıldığı zaman hoş karşılanmaz. Yine sanat bağlamında aynı türdeki bildiriye aynı resimlerle anlatmak da hoş karşılanmaz. Kıscası yineleme sözlü dilde bir derece hoş görülse de diğer anlatım biçimlerinde hoş karşılanmayabilir.

Alıcı-verici ilişkisi: İletişimdeki her öge önemlidir ve gereklidir. Ancak iletişim için sadece bunlar yeterli değildir. Bazı dil dışı durumların da olması gereklidir. Örneğin verici (ya da alıcı) karşısındaki kişiyi tanımayabilir. Bu durumda iletişim gerçekleşmez, ya da tanışma yönünde bir iletişim kurulabilir. "Sen kimsin?/siz kimsiniz?, kiminle konuşuyorum, daha önceden sizi tanıyor muydum?" türü sorular vericinin alıcıyı tanımadığını belirtir. Kişinin, başkalarıyla ilişki sırasındaki güven ve kendine verdiği değer duygusu ilişki kurmayı olumlu yönde etkiler. Verici (ya da alıcı) karşısındaki kişiyi tanıdığını sanarak iletişim kurmaya çalışırsa iletişim yine gerçekleşmez. Özellikle sözlü iletişimde verici alıcıyı tanıdığı ölçüde bir iletişim düzeni oluşturacaktır. Tanımadığı bir kişiyle kurduğu iletişim farklı, daha önceden tanıdığı bir kişiyle kurduğu iletişim farklı olacaktır. Bu fark, çoğunlukla bildiri ve gönderge kavramları üzerinde yoğunlaşır. Diğer yandan, verici tanımadığı kişi karşısında kullandığı kanalda da daha seçmeci davranır. Örneğin el-kol işaretlerini daha rahat olarak kullanamaz. Ama verici, sevmediği bir kişi ile konuşmamak için, ters davranır. Ona sevmediğini belirten bir bildiri (dilsel olabileceği gibi, herhangi bir el-kol hareketi ya da yüz hareketi de aynı işlevi yapabilir) gönderebilir. Belki de insanlar karşısındaki söyledikleri yanında söylemek istediklerini de anlayarak iletişim kurmaktadırlar. İletişim vericinin amacının alıcı tarafından doğru olarak sezilmesine de bağlıdır. Sonuçta iletişimin gerçekleşmesi vericinin amaçlarına da bağlı bir durumdur.

Yine de her türlü iletişim için alıcıyı tanımaya gerek olmayabilir. Özellikle daha sonra söz edeceğimiz kitle iletişiminde bu geçerli bir durumdur. Çok alıcı durumunda, verici yalnızca alıcılara bildiri iletmekle yükümlüdür. Bir mal satıcısının oluşturduğu bildirinin temeli, karşısındaki tanıma yerine, kendi malını tanıtmaya olacaktır. Çünkü onun amacı, alıcısını tanıma değil, malını satabilmedir. Bu da bir tür enformasyondur, iletişim özelliği ikinci düzeydedir.

Alıcı ve vericinin beklentileri de farklı olabilir. Bu durumda da yanlış ya da eksik iletişim olabilir. Ya da verici ve alıcının kültür düzeyleri farklı olabilir. Önceki bölümlerde verdiğimiz Karagöz-Hacivat skeçlerinde bu tür iletişimsizlik vardır.

Alıcının dikkatsizliği de iletişimin eksik ya da anlaşılmasına, bazen de hiç anlaşılmasına yol açabilir. Çevremizdeki iletişim türlerini gözlemlediğimizde, dikkatsizliğin ne denli önemli olduğunu farkedebiliriz. Kuşkusuz dikkatsizlik alıcının tutumuyla ilgili bir durumdur.

Sosyolojik çevrenin değerleri olan kurallar, değerler, inançlar, görenekler ve benzerlerimizle ilişkimizi yürüten kanunların yarattığı ahlâk bu tür ortamda belirleyici roledir. Alıcı ve vericinin farklı toplumsal katmanlardan gelmesi kendi aralarında ki ilişkinin sürmesi/sürmemesi yönünde belirleyici olabilir.

Bildiri: Bildiride kullanılan göstergelerin çeşitli nedenlerle anlaşılabilmesi, belirsiz bir duruma yol açar. Bir dildeki belirsizlik (fr. *ambiguïté*) kavramı hep iletişim aşamasında gerçekleşen durumdur. Dilde kullanılan sözcüklerin birden çok anlamı

olduğundan, bağlamı çok net olmazsa, kullanılan sözcüğün hangi anlamda kullanıldığı bilinmeyebilir. Yine anlambilimsel özellikler olan eşanlamlılık, eşadlılık, çokanlamlılık, altanlamlılık gibi özel kullanımlar belirsizlik nedenleri sayılabilir. Belirsizlik, vericinin oluşturduğu bildiri ile ilgili bir durumdur. Belirsizlikte söz konusu olan, aktarılan bildirin birinden çok anlama gelmesidir. Söylenen bir sözde benzerlik ya da bulanıklık olabilir. Alıcı bildiriye yanlış yorumlayacaktır. Türk gölge oyunlarında da amaçlı olarak, gülmeye yönelik yanlış anlaşılma olgusu vardır. Ses benzerliğine dayanarak, anlamların zıt anlamlı sözcükler kullanılarak yanıt verilmesi gülme nedeni olmaktadır. Gülmecelerin çoğunda bu tür eksik anlaşılma ya da bulanıklık durumu vardır. Bu durumda iletişim gerçekleşmez ya da eksik iletişim olur.

Hacivat: Vay! Sen mektebe başladın mı?

Karagöz: Başladım ya ne sandın?

H.: Başladığımız mektep iptidai [Osm. İlkokul] mi yoksa rüştiye [Osm. Ortaokul] mi idi?

K.: Ulan ne eşeksin be! İptida [Osm. İlkın, en önce, başta] ben başladım.

H.: Mürekkep yaladınız mı?

K.: Evet Yaladım.

H.: Elif yuttunuz mu?

K.: Yuttum.

H.: Kağıt karaladınız mı?

K.: Paraladım.

H.: Yazı çıkarabilir misiniz?

K.: Yazı çıkarması bir şey mi? Gel, g...ün varsa kışı çıkar. Evde ne odun ne kömür, kesene bir paralar hak getire [Sokullu, 1979: 96].

Buradaki eksik iletişimi dilbilimsel anlatımla şöyle açıklayabiliriz: Hacivat'ın kullandığı bir dilsel göstergenin göndergesi vardır. Karagöz ise, Hacivat'tan duyduğu, fakat anlayamadığı gösterenin (işitim imgesi) gösterileni (anlamı) ve göndergesi (gerçek dünya belirttiği nesne) yoktur. Bu nedenle duyduğu göstereni, o anda kendi bildiği birisine benzeterek yeniden üretir. *Barthes*'ın deyimiyle "her insanda, sahip olduğu bilgilere, kültür düzeylerine göre sanki birçok sözcük dağarcığı, birçok okuma yedeği vardır." [Barthes, 1985: 258]. Aslında Karagöz'ün yaptığı da kendi içinde doğrudur. Bilmediği bir dilsel gösterge yerine bildiği bir dilsel göstergeyi kullanarak iletişim sağlamaya çalışmaktadır. Ancak, bu son gösterge Hacivat'ın göstergesinden farklı olduğundan iletişim sağırılar diyaloguna dönüşmektedir.

Alıcı o anda hangi anlama geldiğini bilemeyecektir, anlamlardan birini benimseyerek iletişimi anlamaya, çözmeye çalışacak ve yanlış sonuçlara gidebilecektir. Kullanılan sözcüğün bir tek anlamı olmadığından iki türlü belirmesine yol açar. Çokanlamlılık (fr. *polysémie*) tümcelerde kullanılan gösterenlerin, birden çok gösterileni-

nin aynı bağlam içinde kullanılabilir olmasından kaynaklanmaktadır. Bilimsel dilde kullanılan kavramlar olabildiğince tek anlamlıdır. Ancak günlük dilde kullanılan sözcüklerin genellikle birden fazla anlamı vardır. Çokanlamlı tümcelerin en az iki ayrı anlamı olabilecektir. Ama tümceler bir bağlam içinde kullanıldığında çokanlamlılık olgusu ortadan kalkacaktır.

Bazen amaçlananın dışında bir anlam ortaya çıkması sözün hiç anlaşılmasında sonucunu doğurur. Vericinin “ben öyle demek istemedim aslında”, “Beni yanlış anladınız” türü sızlanmaları, aktardığı bildirinin anlamı, kendi yüklediği anlamdan farklı olmasındandır. İletişimde belki de önemli olan vericinin ne demek istediği değil alıcının ne anladığıdır. Alıcısı olmayan bir bildiri ya da alıcısının yanlış anladığı bir durumda iletişim gerçekleşmemiş olur. Bu durumda “nesnelerin gösterilenleri, bildirinin vericisine değil de büyük ölçüde alıcıya yani nesnenin okuruna bağlıdır.” [Barthes, 1985:257]. Alıcı, vericinin amacı dışında bir bildiriye de anlamış olabilir. Aynı söylemi dinlemiş iki alıcının farklı yorumlar çıkardığını zaman zaman görürüz. Bu da iletilen bildiri vericinin amaçladığı değil, alıcının anladığıdır demek daha doğru olacaktır. Hatta verici tarafından tamamen olumlu bir anlamda aktarılan bildiri alıcı tarafından tam karşıtı bir anlamda algılanabilir. *Ahmet Kocaman*, Türkçemizdeki “«evet» sözcüğünün anlamının “sadece “kabul etmek” değildir; toplumsal duruma göre, “ne istiyorsunuz?”, “sizi dinliyorum”, “süzdürün konuşmayı”, “demek öyle” anlamlarına” [1979: 15] gelebileceğini belirtiyor. Örneğin Türkiye’de bir dönem yapılan halkoylamasında verici tarafından iki seçenek alıcıya sunulur: Evet/hayır. Ama alıcı verici tarafından olumsuz anlamda belirtilen “hayır” sözcüğünü *Hayır’da hayır vardır* mantığı ile olumlu bir anlam vererek (tabi bu durumda verici tarafından olumlu anlamda aktarılan “Evet” sözcüğü de olumsuz bir anlam kazanmış olacaktır) vericinin beklentisi doğrultusunda bir sonuç ortaya çıkmamıştır.

Sözcüklerin vurgusundan, söyleyiş biçimine değin her türlü anlamsal, bürünbilimsel ya da sesbilimsel belirsizlik bildirinin anlaşılmasına neden olabilir. Belirsizliğin kaldırılması, bildirinin oluşturulduğu bağlamla olabileceği gibi, sözlü anlatımlarda, alıcının karşı soru sormasıyla da gerçekleşebilir. Alıcının “Burada şunu mu demek istediniz?”, “Burada ne demek istiyorsun?” gibi soruları, iletilen bildiriye anlamadığını, eksik anladığını ya da yanlış anladığını gösterir.

Bir bildiriye anlamak, vericinin görüşlerine katılmak demek değildir. Vericinin görüşüne hiç katılmadan da bir bildiri anlaşılabilir. Elbette bildiriye anlayıp ve vericinin görüşlerini de paylaşmak olasıdır. “Sizi anlıyorum” gibi bir kullanımın, bizim toplumumuzdaki kullanımına bağlı olarak, en az iki değeri olacaktır:

- a. Söylediklerinizi anlıyorum
- b. Görüşlerinize katılıyorum.

Hatta bunlara, “içinde bulunduğunuz durumu anlıyorum”, “yaptığımız çabaları görüyorum, ama yeterli karşılık alamıyorsunuz” gibi değerler de eklenebilir.

Alıcının aktarılan bildirinin tamamını doğru olarak algılaması iletişim için gerekli koşuldur. Alıcının bildiriye ne kadar anladığını sormak gerekiyor. Yani gönderenin örneğin 3 birimlik bildirisi alıcıda yine 3 birim oranında mı anlaşılmıştır? Bu anlaşılma 3 birim olabileceği gibi 2 ya da bir, hatta 4 birim kadar da olabilir. Semiramis *Kantel* alıcının durumunu şu şekilde belirtir: "Alıcı kendisine ulaşan göstergesi (her söz bir göstereni ve bu gösterenin gösterilenden oluşan bir gösterge olduğuna göre) yorumlaması sonucu bildiriye ya anlar, ya anladığını sanır, ya eksik anlar ya da hiç anlamaz" [1981: 27]. Bu durumda anlama nedir? Bildirinin alıcı tarafından çözümlenmesi yani kodunun çözülmesi anlama olarak tanımlanabilir.

Anlama, alıcının yaptığı bir algılama sürecidir. Anlama, ayrı ayrı insanların iç hallerine ve toplumsal davranışlara verdikleri anlamlardan oluşur. Bu bakımdan anlama, geri bildirimden önce olması gereken bir işittir. Anlama aşaması alıcının zihinsel sürecinin bir sonucudur ve insanların davranışındaki niyetli anlamı bilmek için yaptıkları zihinsel bir işittir. Verici çeşitli bilgileri düzgün bir şekilde alıcısına aktarmaya çalışır. Alıcı da bu bildiriye doğru olarak anlamaya çalışır. Burada uzun uzun anlatmaya çalışsak da, anlama edimi (yanlış anlama, eksik anlama ya da tam anlama durumlarının hepsinde) çok kısa bir sürede olur.

Anlama, açıklamadan da nedensel çözümlemeden de önce gelir, çünkü, açıklamadan önce anlamak gerekir. Açıklamak, anlamı olan olgular arasında mantıklı bir bağlantı kurmak demektir. Anlama yalnız bireysel bir bilgilenmedir. Beyinde gerçekleşen bir süreçtir. Anlama bireysel bilinçleri yöneten anlamların ve değerlerin bireysel bilinçlerce yorumlanmasını gerektirir. "Anlam bir özne içindir ve bir durumun bağlamı içindedir; bir şey hakkındadır; bir alanın bir parçası olarak vardır; ve anlamın basit öğeleri diye bir şey yoktur." [Rabinow, Sullivan, 1990:5]. Bir özne iletilen bildiriye çözümlenebiliyorsa bu bildirinin anlamı o özne için vardır. Bildiriye çözümlenmesi anlama olgusunun olmadığını, dolayısıyla iletişimin gerçekleşmediğini gösterir.

Burada alıcı ile verici arasında kullanılan bildirinin anlaşılması konusunda birkaç tür eksiklik olabilir. *Kantel* bu tür ilişkileri şöyle belirlemiştir [1981:32-35]:

1. Bildirinin tam olarak anlaşılması. Burada iletilen bildiri ile çözümlenen bildirinin çeşitli bakımlardan denkliği söz konusudur. Yukarıda verdiğimiz örnekle, vericinin 3 birimlik bildirisinin alıcıda da 3 birim olarak değerlendirilmesi tam anlama demektir. Kuramsal olarak tam anlama var denilse de, her bireyin diğerinden farklı yönü olduğu için, hiçbir zaman tam anlama yoktur denilebilir.
2. Vericide oluşan bildiri alıcının anladığı bildiriden küçükse, yani vericide oluşan bildiri alıcının anladığı bildiri tarafından içeriliyorsa eksik anlama söz konusudur. Bunun çeşitli nedenleri olabilir: Alıcı, vericinin bildirisinin bir kısmını duyabilmiştir ya da bazı sözcükleri tam olarak işitememiştir. Duydukları ile anlamaya çalışır. Söylenen bazı kavramların göndergesi kendinde yoktur. Bildirideki bazı sözcükler anlaşılmamıştır. Toplumsal katmanlardan ya da kültürel etkilerden dolayı,

bazı gelenek ya da alışkanlıkları bilmediğinden, bildiride bu tür kullanımları değerlendiremeyecektir.

3. Bir önceki durum tersi de olabilir. Bu sefer alıcının anladığı bildiri vericinin aktardığı bildirinin bir kısmını içerebilir. Alıcı her şeyi anladığını sanabilir, ancak yine de bir eksik anlama söz konusudur. Şunu söylememiz gerekiyor: İletişimin gerçekleşmesi ancak anlama doğru ve tam ise başarılıdır. Eğer alıcı, çeşitli nedenlerle belirsizlik durumundan kurtulamazsa, aktarılan bildiri ile çözümlenen bildiri eşit oluncaya kadar alıcıda bir çaba olacaktır.

Verici açısından ilk arzu edilen şey, bildirinin alıcı tarafından doğru olarak algılanmasıdır. Bu da bir durumda alıcı ve verici tarafından bilinen dilin, yani edincin, alıcı tarafından doğru olarak algılanması demektir. Bu son aşama dildeki edim aşamasıdır. Bir başka deyişle, anlama olgusu, dili konuşan ve dinleyen dildeki başarı/başarısızlık durumuyla (dilin edim boyutu) ilgilidir. "Edinç kuramsal olarak herkes için aynı olsa bile, edim yani edincin uygulanmaya konması, bellek, dikkat, bir söyleme duyulan ilgi derecesi, anlatım gereksinimi, yorgunluk, heyecan, dili konuşanın sosyo-kültürel durumu, ele aldığı konu ve bulunduğu çevre gibi çeşitli dil dışı etkenlere göre kişiden kişiye büyük değişiklikler gösterir" [Z. Kıran, 1979: 121-122]. Bu durumda alıcı ile vericinin ruhsal durumlarının kendi edim durumuna yansması olasıdır.

Bildirinin iletilmesinde olabilecek başarısızlık, *Louis Prieto*'ya göre bildirinin yanlış anlaşılması, seçilen ara kavrama dizgesinden (fr. *systeme de classement d'intercomprehension*) kaynaklanmaktadır: Vericinin kendisinin bildiriye kurma ve seçme önceliği vardır bu nedenle "kendisi için yanlış bir ara-kavrama dizgesi söz konusu değildir ve alıcı, bu konuda, vericiye uymak zorundadır" [Aktaran Kantel, 1981: 28-29]. Bu durumda yanlış ara kavram dizgesini kullanmak alıcıya özgüdür demek yerinde olacaktır. Alıcının kullandığı yanlış ara kavram dizgesi sonunda iletişim gerçekleşmeyecektir.

Bildirinin anlamlandırılması alıcı ve vericiye bağlı olduğu gibi, diğer yan etmenlere de bağlıdır. Bireysel kavrayış sürecinde kişilere özgü özellikler, algılama, anlam ve anlamlandırma biçimi değişiklik gösterecektir. Bu iletişimin aktarılmasında (olumlu ya da olumsuz durumda) bir etkidir. Vericinin aktardığı bildiri çeşitli nedenlerle alıcıya ulaşmayabilir; ya da yanlış, eksik ulaşabilir:

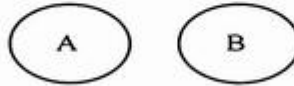
1. Alıcı duyduklarını yanlış bir kod ile çözmeye kalkarsa, birbirini dışlayan iki sınıf ortaya çıkar. Çünkü alıcı bildiriye tanıdığını sanarak onu farklı bir yere yerleştirir.

Prieto, vericinin söylemek istediğini belirlemesine yarayan ve üzerine konuşma eyleminin temellendiği bu dizgeye «ara kavram dizgesi» adını vermektedir. Alıcının kararsızlığına son veren sınıflama dizgesi, kural olarak, konuşma eyleminin üzerine kurulu olduğu bir dizgedir. Eğer değilse alıcı yanlış bir ara kavram dizgesiyle çalışıyor demektir: O zaman biri bir şey söylemekte öbürü bambaşka bir şey anlamaktadır" [Kantel, 1981:28].

Yazılı bir anlatım duyu organı aracılığıyla algılanmaya çalışılırsa, kullanılan kod da yanlışlık vardır. Ya da duyduklarını yanlış algılamış olması da bir algı yanlışmasını getirir. Yani duyu uyarımlarının yanlış yorumlanması, bir nesnenin özellik ve ya niteliklerinin, duyu organlarının dolayımından geçerek değişime uğrayarak beyne, gerçekte olduğundan farklı olarak yansımaları söz konusudur.

2. Verici yanlış bir dizge kullanıyorsa, ara kavrama dizgesini doğru kullansa bile, eylemin başarılı olması son derece zor. Üç durum var (Koşul: alıcı doğru ara kavrama dizgesini kullanıyor):

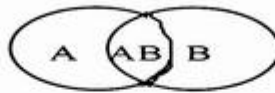
a) *Dışta bırakma*: İki bildiri birbirinden apayrı (yanlış anlama ile başarısızlık).

A. Verici için bildiri B: Alıcı için bildiri

Anlaşılmamanın eksik ya da kusurlu olması, yetkinliğe ulaşmaması, bir kısmı iletişim ortamından kaynaklanabilir ama alıcı ya da vericinin konuyla ilgili düşüncelerinin yetersiz olması da iletişimin gerçekleşmemesine neden olabilir. “Dışta bırakma” durumunu düşünce bağlamında alınırsa, alıcının yetersiz bilgisi olduğu sonucuna varılabilir. Aynı durum “bildirişim olanaksızlığı” (Vardar, 1982:49) biçiminde de tanımlanabilir. Bu durum koşulların elverişsiz olmasından ve verici ile alıcı arasında bir ortaklık (aynı kanal, kod kullanımı, vb.) kurulamamasından kaynaklanır.

b) *Kesişim*: İki bildirinin ancak bir bölümü birbirini tutuyor, kalan bölümleri apayrı (eksik anlama).

c) *İçerme*: İki bildiriden alıcınınki vericinin bildirisinin kapsamındaysa eksik anlama söz konusudur. İnsan beyni kendine sunulanı, bir iletişim etkinliği bileşeni olarak algılamak üzere programlanmıştır. Bir bildiriye algılayan beyin benzer şekilde karşısındaki için de bir bildiri hazırlayabilir ve gönderebilir. Bu nedenle bildirinin ilk tümcesini içinde bulduğumuz bağlam içinde değerlendiririz. Yani ilk tümce, bildirinin kendi düşsel evreninin dışında bir evrende (gerçek evren) değerlendirilir. Bu da ilk bildiriye algılamak her zaman, daha sonradan gelen bildiriye göre zordur.

Bu üç durumda da bildirinin yanlış ya da eksik anlaşılması söz konusudur. Semiramis *Kantel*'in belirttiği biçimde, doğru anlaşma, alıcı ile vericinin aynı dizgeyi ve aynı ara kavrama dizgesini kullanması ile gerçekleşir.

Gerek keşişim gerekse içermeye "sınırlı iletişim"den [Vardar, 1982:48-49] söz edilebilir. Her iki durumda da eksiksiz bir iletişim için koşulların tümü yerine getirilmemiştir. Verici ile alıcı arasında belirli bir orantıda ortaklık vardır.

Sanat yapıtlarında kullanılan göstergelerin göndermeleri çok kesin değildir. Her alıcı kendi bireysel özelliğine göre bu göstergelerin göndermelerini oluşturur. Sanat yapıtlarındaki bildiride bir tek gösterene birden çok gösterilenin sahip olması amaçlıdır. Böylece yorumlamada çeşitlilik getirilebilir. Bu tür algılama yanlış anlama değildir, bireysel yorumlama olarak değerlendirilmesi gerekir.

Bölüm 2

Dil ve Tarih

Dil insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Dil üzerine yapılan çalışmalar da şüphesiz çok eskilerden bu yana sürüp geliyor. İnsanlar sürekli değişerek bugünlere geldiler. Diller de bu değişimden kendi payına düşeni aldı. Aslında yalnız dil değil, insana özgü her türlü davranış ve değerler dizgesi de kendi bağlamında bu değişikliği yaşadı ya da bu değişikliğe uğramak zorunda kaldı.

“Yazının karanlıkta kalan bölümleri, bu bilinmeyen topraklar belki de anakalarının en büyüleyicisidir. Yazıları ilk tasarlayanlar kadar onları ilk çözenlerinde ilk dehaları sayesinde, kendiliğinden konuşan bu göstergelerin sonsuz güzelliği karşısında neden söz ettiklerini anlamasak da büyüleniyoruz. Gizemlerle dolu bir serüven diyebileceğimiz yazının romanı aynı zamanda bir değişimin romanıdır: Muhasebe işlemleri ve hesap kayıtları için altıbin yıl önce doğan yazı, bir düşünme, kavrama, yaratma ve varolma biçimine dönüşmüştür. *Roland Barthes*’ın deyişiyle yazı bundan böyle “özgürce üretilen bir dilin gereğidir” [*Jean*, 2006:126].

Georges Jean’ın açıklamasında da belirtildiği gibi yazı Sümerlilerin muhasebe işlemleri ve hesap kayıt işlemlerinin bir sonucu olarak doğmuştur. Bu çivi yazısı değişti ve günümüzde çok farklı yazı biçimleri olarak bulunmaktadır. Bilindiği gibi yazı sözlü dilden çok sonra geliştirilmiş bir düzene sahiptir. Sözlü dilin kalıcı olması, toplumların bir belleği olması gibi amaçlarından da söz edilebilir. Ama her şey değişime açıktır. Sözlü dil her zaman değişimi yaşayabilmektedir, yazı da bu değişimi kendi bağlamında yaşamıştır. Değişim olmasaydı yeryüzünün her tarafında çivi yazısı kullanıyor olmalıydık.

Toplumun bütün dalları, bütün değerleri birbirine bağlıdır ve birindeki değişim diğerlerine de az ya da çok yansır. Ama toplumdaki bazı gelenekler gibi dildeki her şey de değişmeyebiliyor. Kimi zaman kaynak dilden gelen bir sözcüğün aynen korunmuş olduğu görülse de, genel kural olarak değişime uğramaları olağandır. Eski Türkçedeki “barmak” fiili “varmak” haline dönüşmüştür ama “barmak” fiilinden türeyen “barış” sözcüğü bu değişimi yaşamamıştır [*Eren*, 1988:XVII-XVIII] ve hâlâ kullanılmaktadır. Benzer bir durumu *Benveniste* şöyle dile getirir: “Tarihsel evrim göz önünde bulundurulursa, dil ile toplumun ayrı ayrı geliştikleri görülür. Bir dil en derin toplumsal çalkantılar arasında aynı kalabilir. 1917’den beri Rus toplumunun yapısı büyük ölçüde değişti, ancak Rus dilinin yapısında benzer bir değişim gerçekleşmedi” [1995:165]. Bu tür bir kullanım, dil tarihiyle ya da dil sınıflamasıyla

uğraşan araştırmacılar için önemli bir ipucu olabilecektir. Bugün iki dil arasındaki benzerlikler çok eskilerden bu yana kullanılan sözcükler yardımı ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Diller arası benzerlik, aynı dil ailesi içinde olma gibi sınıflamalar da sözcüklerin kökenlerinden yola çıkılarak yapılabilmektedir. Sonuçta dilsel değişme, toplumsal değişme kadar hızlı olmayabiliyor. Ya da dilsel değişme toplumsal değişmeyi her zaman izlemeyebiliyor. Yalnız birindeki değişme ya da gelişme hemen diğerinde görülme de, ikisinin birbiriyle etkileştikleri doğrudur. En azından toplumdaki bir gelenek ya da kullanılan bir nesnenin yok olması ya da kaybolması ile o nesneye ait göstergenin de yok olmasını ya da anlam değişimine uğrayarak yaşamasını gerektirir.

Çağdaş dil incelemesi, çeşitli yönleri ve konularıyla hem toplum hem de doğa bilimlerinin birçokları ile sıkı bir ilişki içindedir. Bu ilişkiler sonucunda her zaman değişik düşünceler olabilmektedir. Dil ile ilgili görüşlerde zaman zaman farklılıklar görülür. Dile yaklaşım bu yüzyılım başında yeniden değişmiştir. Biyoloji bilimindeki gelişmeler dil incelemesine de öncülük eder. Dil, doğan gelişen ve ölen bir canlı organizma olarak tanımlanır [Baylon, Fabre, 1983:3, Mounin, 1971:24]. Bu yaklaşımdan yola çıkılırsa, diğer canlı organizmaların geçirdiği ve geçireceği evrimi dil de kendi bağlamında yaşamak zorundadır. Almanya'da tarihsel dilbilim görüşünden çıkmış *Yeni Dilbilgiciler* (1870) okulunun görüşüne göre "dil, kendisini konuşan insanlardan bağımsız olarak gelişen, büyüyen ve ölen canlı bir varlıktır. Bu nedenle dilin, tarihsel bir sürece bağlı dönüşümler geçiren herhangi bir varlık gibi incelenmesi gerekir" [Chauveau ve başk., 1982:12]. Dil hem tarihsel bir kalıttır, hem de sürekli biçimde değişen, kullanıma bağlı olarak yeni dönüşümler, kullanımlar içeren bir yapıdır. Öyleyse dilin, diğer canlıların incelenmesinde izlenen yöntemden hareket ederek, her aşaması ayrı ayrı incelenmelidir. Yaşayan dil, konuşulan ve kendi içinde sürekli bir değişim geçiren dildir. Eğer dil içinde bir değişim yoksa, bu dil artık konuşulmuyordur. Kendi içinde değişim olmayan dil, kaybolmaya ya da ölmeye yüz tutmuştur. Bu nedenle yaşayan, kaybolmak üzere olan ve kaybolan dillerin incelenmesi önemlidir. Hatta dil diğer canlılara oranla daha özenli incelenmelidir. Kimyasal ve fizyolojik özellikleri olan herhangi bir canlı yok olunca ya da ölünce ardında bazı özellikler bırakabilir. Örneğin kemikleri ya da fosilleri kalabilir. Ancak ölen ya da kaybolan bir dil için insanlığın bu denli şansı olmayabilir. Kaybolan bir dilden geride hiçbir şey kalmayabilir. Özellikle yazı dizgesi olmayan dillerde bu durum daha belirgindir. Tarihte kaybolmuş bir yığın dil düşünüldüğünde bu durumun doğru olduğu görülür.

Anlaşma aracı olan dildeki her sözcüğün bir değeri vardır. Ancak bu sözcüğün değeri her zaman aynı kalmayabiliyor. Zamanla eski değerlerinden bazısının geçerliliği kalmaz ve yeni değerler belirlenmeye başlar. Anlam değişimi, anlam kayması, anlam aykırılığı, anlam genişlemesi ve anlam daralması gibi tanımlamalar bir sözcüğün aynı dil içinde geçirdiği evrimleri açıklamalarda kullanılır. Bu nedenle bir dilde her zaman araştırılacak ve incelenecek konular bulunur.

Her canlı varlık gibi dil de yetişme döneminden sonra mükemmellik dönemini yaşar. *Georges Mounin* bu mükemmellik dönemi için yazıya geçmeden önceki dönemdir diyor. Zira ona göre “diller yazıya geçirildiği anda yaşlanmaya başlar” (1971:24). Yazıya aktarılan sözlü dil, aktarıldığı dönemin özelliklerini belirtir olacaktır. Yıllar sonra da ilgili yazılı belgede o dilin kaleme alındığı döneme ait özellikler olacaktır. Örneğin ilk olarak yazıya aktarılan dil bugün konuşuluyor mu, konuşuluyorsa yazıya aktarıldığı durum ile şimdiki konuşma dili arasında bir ortak yön kalmış mıdır? *Kaşgarlı Mahmut*’un *Dîvânü Lugati’t-Türk* adlı sözlüğü, o günkü yaşayan Türkçe ile yazılmıştı. Sözlü Türkçe değişerek günümüzde kullandığımız biçime geldi. Hatta yaşadığı sürece bu sözlü Türkçe yine değişerek gelişecektir. Ancak 1072 yılında yazdığı *Dîvânü Lugati’t-Türk* adlı çalışmasındaki Türkçe kitap sayfaları arasında kalmıştır. *Mounin*’in sözünü ettiği yazıya geçirilen dilin yaşlanması olgusu budur.

Yazı dili sözlü dile göre daha durağan bir yapıya sahiptir. Ayrıca dil konuşulduğu sürece vardır, varlığı yani yaşayan dil olması yazılı biçiminin olmasına bağlı değildir. Her türlü dilsel iletişim öncelikle konuşma diline dayanır. Her dilin en ince ayrıntısı daha çok sözlü dilde görülebilir. Çünkü yazı dili, dille ilgili her şeyi ortaya koyamaz. Yazı dili daha çok sözlü dilin kalıcı olması için sonradan geliştirilmiş bir düzenektir, bir dilsel etkinliktir. Bu etkinlik de dilin doğuşundan çok sonraları kullanılmaya başlanmıştır. Bugünkü yazı dilinin en gelişmiş bile sözlü dile ilgili her şeyi yansıtamamaktadır.

Diğer yandan dildeki değişme önce sözlü dilde olmaktadır. Bu nedenle yazı dili, belirli bir dönemdeki sözlü dil-yazılı dil durumunu belirtir. Örneğin bir dönemde kabul edilmiş bir yazım kılavuzundaki durum o dönem için geçerli olabilir. Ancak konuşma diline bağlı olarak, zaman içinde söz konusu kılavuzdaki yazım kurallarını ya da dille ilgili bazı kuralları gözden geçirmek gerekebilir (“eczane > eczane > ezzane”, “postahane > postane”, “Tuğba > Tuba”, “Diğdem > Didem”, “Kağan > Kaan”, “merhaba > meraba”). Bir ülkedeki dille ilgili kurumların zaman zaman yeni yazım kılavuzu hazırlamasının bir nedeni de budur. Sözlü dilde olan değişikliklerin kalıcı olan kısmını yazı diline de aktarma çabasıyla belirli aralıklarla yazım kılavuzları yenilenir ya da sözlükler güncelleştirilir. Kısacası yazı dili, bir dili konuşan ve resmi dil olarak benimsemiş toplumun resmi politikası ile değişebilir. Diğer durumda sözlü dildeki gibi hızlı bir değişim olmaz. Yazı dilindeki değişime ülkemizdeki yazım kılavuzu örneğini verebiliriz. 1932 yılından bu yana Türk Dil Kurumu, yazım kılavuzunu, konuşma dilindeki değişikliğe (ve dildeki yabancı sözcükleri Türkçe karşılıklarını bulma kaygısıyla yapılan çalışmaları da anmak gerekiyor) bağlı olarak güncellemek durumunda kalmıştır. Benzer şekilde Fransızlar, bazı sözcüklerin yazılış biçimini, sözlü dildeki değişikliğe bağlı olarak değiştirmişlerdir. Fransızlar, dil konusunda oldukça tutucu olmalarına karşın, konuşmaya dayalı günlük dildeki bazı kullanımları yazı diline aktarma çabası içindedirler. Konuşulan her doğal dilin sesletim, sözdizim, söz dağarcığı ve yazım alanlarında zaman içinde değişiklik kaçınılmaz olabilir.

Dil bir etkinliktir, sürekli oluş halinde olan etkinlik. Hiçbir dil son şeklini almış değildir. Sürekli değişim halindedir. Bunu sözcüklerin dağılımı, sesletim, sözdizim durumlarında görebileceğimiz gibi, anlam olaylarında da daha belirgin olarak görebiliriz. Bir sözcük bir süre sonra anlam genişlemesi, anlam daralması ya da anlam değişimine uğramış olarak kullanılabilir. Sözlü dildeki her gelişme yazılı anlatımda karşılığını bulamayabilir. Ama kalıcı olan yazıdır. Diğer yandan yaşayan dil sözlü dildir. Latincenin yazılı şekli vardır ancak yaşayan bir dil değildir.

Yazının doğuşu ile ilgili olarak bazı araştırmalar M. Ö. 1500 yıllarını gösterir. "Tarih yazıyla başlar" ya da "Tarih Sümerler ile başlar" sözünde doğruluk payı vardır. Bir toplumun yazılı kültüre geçmesi için; toplumun tükettiğinin ötesinde bir üretim fazlası, dolayısıyla gelişmiş özel bir mülkiyetin olması gerekir. Bu durumu Sümerlerde görebiliyoruz. *Walter J. Ong*'a göre "M. Ö. 2000-1000 yılları arasında "sesler" etkilerini yitirmeye başlamıştır" [1995:44]. Bu dönem yazıya geçiş dönemidir. Sonuçta şu tür bir yargıya varılabilir: Yazı dili, konuşma dilinin her zaman gerisindedir ve yaşayan (bir toplumca konuşulan) bir dil, yazı dili için her zaman değişime uğramak zorundadır.

2.1. Dilin Doğuşu ve Tarihsel Dilbilim

İş yapan insan olarak gösterilen *Homo Sapiens* için 30.000 ila 100.000 yıllık bir yaştan söz edilir. "Bugün insan toplumlarında görülen geniş kapsamlı dilsel yetinin, *Homo sapiens* ile, başka deyişle, türümüzün anatomik açıdan çağdaş olan örneği ile ortaya çıktığına inanılır. İsrail ve Güney Afrika'daki yeni bulgular *Homo sapiens*'e geçişin 100.000 yılı kadar önce meydana geldiğini gösteriyor" [Renfrew, 1996:10]. Var olan bilgiler ışığında ilk insanın Afrika kıtasından dünyaya yayıldığı söylenebilir. Tek bir yerden dağılma ile birlikte, insan sahip olduğu dilini de götürerek, dünyanın diğer bölgelerine genişlediği var sayılabilir. Bu genişleme ve dağılma insan dilinin ve dilsel çeşitliliklerinin açıklanmasını sağlayan çerçeveyi oluşturur.

İlk insandan bu yana beyin yapısında da değişiklik olup olmadığı her zaman merak edilen konulardan birisi olmuştur. Beyin yapısı ile kullanılan dil arasında bir ilişki olup olmadığı da çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Ancak *Homo Sapiens*'e ait ilk bilgi arkeolojik kazılar kadar çok veri sağlamaz araştırmacılara. İnsanın çok eskilerden beri konuştuğu kesin. En eski insan olarak bilinen Güney Afrika İnsanı'nın beyinde konuşmayla ilgili özelliklerin ve bölgelerin (Rolando yarığı, beynin iki kesitli durumu: sağ yarımküre ve sol yarımküre, Broka alanı, Wernick alanı) bulunmasıyla bu durum doğrulanmaktadır. Ancak sorun bu konuşmalarla ilgili belgelerin olmaması. Bu eksiklik de arkeolojik kazılarla giderilmeye çalışılmaktadır. "Resim ve söylem çok uzun zamandan beri insanın temel ifade biçimleri olmuştur, ama çok uzun zamandan beri resim üretilirken, yazıyı sabitlemek zaman almıştır. Sözü ilk ilkel temsilleri M. Ö. IV. binyıldan ötesine uzanamaz. Tanımı gereği kalıcı olmayan o ünlü uçan sözleri kaydetmek üzere toplu bir gereksinimden doğan ilk yazılar resim yazılardır ve düşünce ifade eden kodlar ve sonrasında da, bugün kul-

landığımız sesçil yazı ancak çok yavaş ilerleyen bir evrim sürecinin sonunda ortaya çıkmıştır” (Jean, 2006:134).

En eski bilgi M.Ö. 6.000 yılına kadar götürülebilmektedir. Burada belirtilen tarih, yazının ilk kullanımıyla ilgilidir. Yazıyı bilen insanın konuşması da gerekmektedir. Yani insanlık M.Ö. 6.000 yılından bu yana konuşabilmektedir. Ancak insanın varlığı ile (özellikle bir arada yaşamaya başladığı an ile) birlikte bir dilin varlığının da kabul edilmesi gerekir.

İnsan beyni dış görünüşçe at, kedi, köpek, maymun gibi, örgütlenişlerindeki karmaşık derecesi yüksek memelilerinkini andırır. Bununla birlikte, insanda ulaştığı iç kuruluşundaki aşırı girişkenlik, insanın, öbür canlılardan, bu arada adı anılan memelilerden de irak düşmesinin başlıca nedenlerindedir. İşte, insan beyninin örgütlenişindeki bu olağanüstü incelik, çapraşıklık insanda dil yetisinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Nasıl insan beyninin iç kuruluşu, dilin belirlenmesine ortam hazırlamışsa, dili de aklın anlatım bulmasını olabılır kılmıştır. Bu bakımdan dilin tarihi, insan - **Homo sapiens**- türünün tarihine denk düşse gerek. İnsan alet yapmadan önce de konuşuyor olmalıydı. Toprağın altında her ne denli “taşillaşmış ses kayıt cihazları” çıkarılmıyor, insanların tarih öncesi çağlardan kalma söyleşilerini belirten çivi yazıları bulunamıyorsa da, yapıp ettiklerinden -elişi- günümüze değin gelebilmiş olanlar, insanların o dönemlerde dahi bir dil yapısına sahip olduklarına yeterince tanıklık etmektedir (Duralı, 1987:18).

Birlikte yaşayan insanların ortak bir dili olması gerekli görünüyor. Buradan insanlığın ilk dili nasıl oluşturduğu ya da nasıl iletişim kurduğunu saptamak zordur, ancak bazı varsayımlara dayandırılabilir. “İnsanoğlu konuşma yeteneğini 1.5 ila 2 milyon yıl boyunca uğradığı fizyolojik ve nöropsikolojik değişimler sonucunda edinebilmiştir. İnsanın biyokültürel evriminde, ilk ayak üzerinde yürüme / ellerin serbest kalması, köpek dişinin küçülmesi, alet yapma, beynin irileşmesi ve konuşma yeteneğinin edinilmesi birbirilerini karşılıklı olarak gerektiren kazanımlardır” (Altınörs, 2003:29). Bu alıntıdan da anlaşıldığı gibi, dili konuşması için kişinin vücut yapısında da bazı değişikliklerin oluşması gereklidir.

Bazı araştırmacılar dilin doğuşu ya da insanların dili oluşturması ile ilgili farklı yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Geliştirilen yaklaşımlar bilimsel veriler değil, akla uygun bir varsayımdır denilebilir. İnsanların önce yalın eylemler yoluyla iletişim kurmaları doğaldır. Daha sonra taklide dayalı bir dile, bir açıdan doğa diline geçeceklerdir. Bu dilde benzer eylemleri anlatmak üzere, eylemler gösteriye dayalı olarak üretilirler. Bu şekilde oluşturulan bir dil tam oluşmuş değildir. Bir bakıma anlamlı bir dil değildir, çünkü konuşmacıların her ikisinde de aynı el-kol hareketinin aynı fikri, koşulu, güdüyü, amacı çağrıştırdığı kesin değildir. Varolan nesnelere adlandırmak için belirli türü bir işaret, bir bağırış, adlandırılan nesneye yöneltilen bir bakış, parmağın bir hareketi yeterli olabilir. “Doğrudan gösterilmeyen şeyler, ya fiziksel ancak uzak nesnelere ya da içsel hallerdir. İlk durumda gene taklide dayalı bir dile başvurulur;

bu dille, tözlerden çok eylemler yeniden üretilir. İçsel hollere kavramlara göndermede bulunmak için eğretilmeler, kapsamlayışlar ya da düzdeğişmeceler yoluyla değişmeceli bir dile başvurulur” [Eco, 2004:92].

Dilin tarihsel gelişimiyle ilgilenen araştırmacılar, bir tek dilin olduğu gibi çeşitli dil ailelerine ait dillerin ayrı ayrı gelişimini inceleyerek, genellemelere varmaya çalışır. Artsüremli çalışmanın yeri için şu tür bir örnek verilir: Briç oyununun ortasında oyuna katılan birisi, oyunun başından beri kişilerin hangi kağıtları verdiklerini bilmediğinden, ilk anda oyuna uyum sağlayamayacaktır. Aynı biçimde dil tarihi ile ilgilenen birisi, dilin bir döneminden yola çıkarak dilin tarihi hakkında bir genellemeye varamaz. Bu nedenle, kendine göre bir başlangıç noktası belirleyerek, dilin tarih içindeki gelişmesini izlemek zorundadır. (Ancak dili konuşmak için böyle bir gereksinim yoktur. Bir satranç oyununun herhangi bir anında oyunu devralıp sürdürme şansımız vardır. Oyunu sürdürebilmek için iki el önce ne oynandığını bilmek çok önemli olmayabilir. O andaki oyun, daha önceki bir hamleye gönderimde bulunmaz). Bu iki örnek dil kullanımı ile dil incelemesi arasındaki ayrımı gösterir: İnsan konuşurken dilin tarihsel gelişimine çok fazla, belki hiç gereksinim duymaz (ama sözcüğü doğru kullanma, sözcüğün tarihsel gelişimine bağlı olarak açıklanabilir. Bu bakımdan tarihsel gelişimine bazen başvurulur). Diğer yandan dil ve dil tarihi ile ilgilenenler için tarihsel gelişim önemli olmaktadır.

XIX. yüzyılın sonlarında gelişme gösteren evrim kuramları ve tarih inceleme yöntemlerinin etkisi dilbilimde de görülür. Nitekim evrimsel dilbilim (fr. *linguistique évolutive*) ve tarihsel dilbilim (fr. *linguistique historique*) bu gelişmelere bağlı olarak çıkmıştır. Tarihsel dilbilim, dilin gelişim sürecini ortaya koymaya çalışır. Tarihsel dilbilim incelemelerinde dil olgusu ile tarihsel olaylar arasındaki ilişki ortaya konularak, dilin evrimi ortaya konulur. Dilden yola çıkarak, o dili konuşan toplumun kültüründeki, toplumsal yapısındaki, düşünce yapısındaki değişimleri saptamaya çalışır. Yalnızca bir ulusun sözcüğündeki sözcüklerin incelenmesiyle bile, o ulusun tarih içinde hangi uluslarla etkileştiğini görebiliriz. Örneğin bizim dilimizde: Arapça, Bulgarca, Cermence (Almanca), Çince, Ermenice, Farsça, Fransızca, İbrance, İngilizce, İspanyolca, İtalyanca, Latince, Macarca, Portekizce, Rumence, Rusça, Sanskritçe, Sırpça, Slavca ve Yunancadan² geçmiş sözcükler bulunmaktadır. Bir dilin sözcük dağarcığı toplum ve kültür alanında çalışma yapacak kişilere yeterince gereç sağlar. *Benveniste*'in belirttiği şekilde “sözcük dağarcığı toplumsal düzenin biçimleri ve evreleri, siyasal düzenler, birbirini izleyen ya da aynı anda kullanılan üretim biçimleri vb. üstüne yeri doldurulamayacak tanıklıklar içerir” (1995: 169). Türk dilinde aktarma sözcük olarak bulunan yabancı kaynaklı sözcükleri düşündüğümüzde, tarih içinde Türk ulusunun hangi uluslarla etkileşimde bulunduğunu anlayabiliyoruz.

² Buradaki diller, Türk Dil Kurumunun Sözlüğündeki kısaltma bölümünde geçen dillerdir. Dilimizde bu dillerden sözcük olmalı ki, kısaltmada yer verilmiş. Örneğin bir Endonezyaca ya da Svhili dili yer almıyor. Bkz.: *Türkçe Sözlük* (1988) Ankara: TDK Yayınları, cilt: 1, Ankara, s. XXXIII-XXXIV.

Abadi Farsça. *a. (a:ba:di:)* esk. Açık saman renginde, ipekten yapılan, yarı mat, kalınca bir tür yazı kâğıdı.

Abandone Fransızca. abandonner. *a. sp.* "Dövüşemeyecek duruma getirmek, sersemletmek; bunalmak, sıkıntı içine sokmak." anlamlarındaki **abandone etmek**, "dövüşemeyecek duruma gelmek, sersemlemek; bunalmak, sıkıntı içinde bulunmak" anlamlarındaki **abandone olmak** birleşik fiillerinde geçer.

Abaşo Rumence. *a. (aba'şo)* 1. *den.* Gemiyi baştan ya da kıçtan halatla karaya bağlama. 2. *sf.* Altta, aşağıda bulunan, alttaki.

Abide Arapça. *a. (a:bide)* mim. Anıt: "*Bu hatlar, bu çiniler, bu nakışlar olmasa bu abideler de olmazdı.*" -O. S. Orhon.

Açalya Yunanca. Fundagillerden, güzel, renkli, kokusuz çiçekler açan bir bitki.

Balalayka Rusça. *a. (balala'yka)* Üç köşeli, üç teli olan Rus halk sazı: "*Akşam eve dönüp de işimi bitirince balalayka çalarım.*" -H. E. Adıvar.

Balet İngilizce. Balet. Barok çağında İtalya'da doğmuş, Fransa ile Rusya'da gelişmiştir. Belli bir düzeni ve kuralı olan dans, dekor ve müzikten oluşan bir gösteri türü.

Boliçe İbranice. *a. hlk.* Yahudi kadını: "*Balat kapısından girdim içeri / Boliçeler oturmuş iki geçeli*" -Halk türküsü.

Guru Sanskritçe. *a. 1.* Brahmacı eğitimde, yüksek kasttan gençleri ve öğrencileri yetiştiren, manevi gücünün en yüksek noktada olduğuna inanılan kimse. 2. Pir.

Kral Sırpça. *a. 1.* En yüksek devlet otoritesini, bütün devlet başkanlığı yetkilerini kalıtım ya da soylularca seçilme yoluyla elinde bulunduran kimse: *İngiliz kralı*. 2. *mec.* Herhangi bir alanda başkalarından üstün, başarılı olan kimse: *Satranç kralı*. 3. *mec.* Çok başarılı ve zengin iş adamı: "*Şimdiki adı konserve kralı olan birisi ile tanıştım.*" -A. Gündüz. 4. *sf. mec.* Üstün, çok iyi: "*Firuzaga'da şirin, kutu gibi, manzarası çok kral bir çatı katına taşındı.*" -A. İlhan.

Kuluçka Bulgarca. *a. 1.* Cıvıv çıkarmak amacıyla yumurtaya yatmış ya da yatmak üzere olan dişi kuş ya da kümes hayvanı, gürk. 2. Bilim ve teknolojide araştırma, geliştirme ve uygulama için hazırlık dönemi.

Lota Latince. *a. (lo'ta, l ince okunur)* hay. *b.* Tatlı sularında yaşayan, bir tür gelincik balığı (*Lota vulgaris*).

Mandarin Portekizce. mandarine *a. esk.* Avrupalıların Çin devlet memurlarına verdikleri ad.

Moruk, -ğu Ermenice. *a. argo 1.* Gençlere göre yaşlı anne, baba: "*Bizim moruk ertesi güne devrisci der de ondan dilim almışmış.*" -S. F. Abasıyanık. 2. Yaşlı erkek.

Palavra İspanyolca. Palabra. *a. (pala'vra)* 1. *argo* Herhangi bir konuda gerçeğe aykırı, uydurma söz ya da haber: "*Delikanlı imparatorluk sözününün bir palavra olmadığını artık yavaş yavaş anlıyordu.*" -T. Buğra. 2. *argo* Uzun ve boş konuşma, martaval. 3. *den.* Genellikle posta vapurlarında üst güvertenin altındaki güverte.

Piyango İtalyanca. bianco *a.* (*piya'ngo*) 1. Düzenleyenlerce bastırılmış numaralı kâğıtları satın alanlar içinden, kazananların kura ile belirlendiği talih oyunu: *Milli piyango*. 2. *mec.* Beklenmedik olay ya da durum.

Soba Macarca. szoba . *a.* (*so'ba*) İçinde kömür, odun ya da gaz yakılan, elektrikle de çalıştırılabilen ısınma aracı: "Gözünü soba ateşine dikip ne düşünüyorsun?" - H. E. Adivar.

Şalter Almanca. Schalter . *a.* 1. *fiz.* Anahtar. 2. *fiz.* Genellikle binaların girişine gelen elektrik akımını açıp kapamaya yarayan araç. 3. *esk.* Gişe: "Şalter dokuz buçukta açıldı." -H. Taner.

Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dil her zaman kendi içinde bir evrim yaşar. Kendini yeniler, yeni sözcükler kazanır, her türlü anlam değişimine uğrayabilir. Bu ve buna benzer konular evrimsel dilbilimin, tarihsel dilbilimin ya da artsüremli dilbilimin konusunu oluşturur. Artsüremli dilbilim çalışmaları için her dönemin ayrı ayrı incelenmesi gereklidir. Bu da eşsüremli bir çalışmayı gerektirir. Eşsüremli dilbilim, bir arada bulunan ve dizge oluşturan dizgelerin öğelerin, aynı toplumsal bilincin algıladığı mantıksal ve ruhbilimsel bağıntılarıyla uğraşacak, aynı toplumsal bilinç onları nasıl görüyorsa o da öyle görecektir. Artsüremli dilbilim ise, aynı toplumsal bilincin görmediği ve aralarında dizge oluşturmada birbirinin yerini alan ardışık öğelerin bağıntılarını inceler [Benveniste, 1995:66]. Tarihsel (ya da artsüremli) dilbilim bu alanda betikbilimden (fr. *philologie*) yararlanır (Betikbilimin de kendi araştırma nesnesini dilbilimden yararlanarak incelediğini de unutmamak gerekir). Özellikle tarihin belli bir dönemindeki dili araştırmaya yönelik eşzamanlı (ya da eşsüremli) dil çalışması yapmak isteyen araştırmacı, belli bir zaman dilimi içinde yazılı metinlerden örnekler seçer. Bu örneklerden yola çıkarak dilin bu andaki durumunu etkileyen tarihsel nedenleri göz önüne almaksızın verileri betimleyecektir. Kuşkusuz daha sonra kendi sonuçlarını tarihsel nedenlerle karşılaştırabilir. Bir dilin tarihsel gelişimini incelemek demek her dönemi kendi içinde incelemek ve bu dönemleri zamansal bir çizgi içinde sıralamak demektir. Yani eşsüremli dilbilimin verilerini artsüremli dilbilim kullanır diyebiliriz.

Diller doğanın bir üretimi değildir. Yani çocuk bir dilin konuşulduğu ortama girmeden o dili öğrenemez. Dil toplumun ve devletin yarası da değildir. Zira dilin dizgesi ya da işleyiş biçimi bir yasa ile değiştirilemez. İnsanların iletişim amacıyla kullandığı dile doğal dil denir, çünkü bu dili insanlar yapay olarak üretmemişlerdir. Diller zaman içinde doğal olarak gelişmişlerdir. Bir dilin olması için en az iki kişi gerekmektedir. Bu da dilin topluluk içinde doğduğunu göstermektedir. Peki dil nasıl doğmuştur? Bu konuda farklı görüşler vardır. Bazı fanatik görüşler konumuzu ilgilendirmemektedir. Örneğin Tanrı İbrance, yılan Fransızca, Adem İbrance ve Havva da Flamanca konuşur [Olender, 1998:13-20] gibi. *Kempe* adlı birisi bu durumu iyice abartır: "Havva Fransızca konuşan bir yılan tarafından baştan çıkarılır; Tanrı

İsveççe, Adem ise Dança konuşur" [Aktaran Eco, 2004: 82]. Bunların tamamı dillerin çok soylu olduğu, köklü bir geçmişinin olduğu düşüncesine dayandırılabilir. *Olaf Rudbeck* adlı bir İsveçli "İsveç'in Yasef ve oğullarının yurdu olduğunu, tüm Gotik dillerin bu irksal ve dinsel gruptan doğduğunu gösterir". *Baron de Ryckholt* ise Flamanca'nın insanlığın doğuşundan başlayarak konuşulan tek dil olduğunu savunur ve hiç de bilimsel olmayan şu görüşü uzun süre batıda varlığını korur: "Yalnızca Flamanca bir dildir, ölü ya da yaşayan öteki bütün diller birer lehçe ya da az çok gizlenmiş birer jargondur" [Eco, 2004:82]. Her toplum kendi dilinin çok önemli olduğunu göstermek ve buna inanmak istiyor. Tanrının dili konusunda birçok sav vardır. Flamanca ve İsveççe dışında Latince, Yunanca ve İbranice için de Tanrının konuştuğu dil yakıştırması yapılmıştır. "İbranice'nin Tanrı'nın dili olduğu fikri tüm Ortaçağ boyunca varlığını sürdürmüştür" der *Eco* [2004:64]. Bunlar doğru savlar değildir. Bu tür bilgileri mitolojik ve folklorik değerler olarak ele almak gerekiyor. Yine her dilin ayrıcalıklı bir yanı olduğu için Tanrı tarafından konuşulan dil olarak görülme istenmektedir. Örneğin Felemenkçenin en yüksek sayıda tek heceli sözcüğe sahip olduğu, seslerin zenginliği açısından öteki bütün dilleri aştığı ve birleşik sözcükler türetme konusunda olağanüstü olanaklar sunduğu [Eco, 2004: 81-82] belirtilir.

Diğer yandan dinsel inanışlara bağlı olarak dilin doğuşu açıklanmaya çalışılır. Örneğin en eski dilin İbranice olduğu savunulur. *Dante* "konuşan ilk insanın dudaklarından çıkan ilk sözlerin «İbranice» olduğunu söyler" [Aksan, 1979:19]. Hıristiyanlık kendi dinince kutsal saydığı metinlerin bulunduğu İbranice, Yunanca ve Latinceyi üstün görme eğiliminde olmuştur. Yine Musevilikte bir Babil kulesi söylencesi vardır. Dil ile mantık arasındaki ilişkide her dilsel olayı mantık bakımından açıklayamayınca, Hıristiyanlar bu durumu Babil kulesi söylencesi ile açıklamaya çalışmışlardır. Tevrat'a göre Nuh'un torunları gökyüzüne ulaşmak için böyle bir kule inşa etmek sevdasına düşer ve Yehova onları cezalandırır. Babil kulesi çeşitli dillerin konuşulduğu yer olarak bilinir. Büyük bir karışıklığın egemen olduğu, kimse'nin kimseyi dinlemeden hep bir ağızdan konuştuğu toplantı yeridir. Tivratta Babil ile ilgili söylence şöyledir:

Ve bütün dünyanın dili bir, ve sözü birdi. Ve vakti oldu ki, şarktan göçtükleri zaman, Şinar diyarında bir ova buldular; ve orada oturdular. Ve birbirlerine dediler: Gelin kerpiç yapalım, ve onları iyice pişirelim. Ve onların taş yerine kerpiçleri, ve harç yerine ziftleri vardı. Ve dediler: Bütün yeryüzü üzerine dağılmayalım diye, gelin kendimize bir şehir ve başı göklere erişecek bir kule bina edelim, ve kendimize bir nam yapalım. Rab ile yarışa girip, göğe ulaşacak bir kule inşa etmeyi istemelerine yol açar. Ve Ademoğullarının yapmakta oldukları şehir ve kuleyi görmek için RAB indi. Ve RAB dedi: İşte bir kavim ve onların hepsinin bir dili var; ve yapmaya başladıkları şey budur; ve şimdi yapmaya niyet ettiklerinden hiçbir şey onlara men edilmeyecektir. Rab onların kibirlerini cezalandırmak ve kulenin inşasını önlemek üzere şu kararı verir. Gelin inelim, ve birbirlerinin dilini anlamasınlar diye, onların

dilini orada karıştıralım. Ve RAB onları bütün yeryüzü üzerine oradan dağıttı ve bina yapmayı bıraktılar. Bundan dolayı onun adına Babil denildi. Çünkü RAB bütün dünyanın dilini orada karıştırdı; ve RAB onları bütün yeryüzü üzerine oradan dağıttı [Aktaran Göktürk, 1986: 129-130, Eco, 2004:10].

Şekil 10. Babil kulesi

Babil sözcüğü karışıklık, kargaşa demektir. Burada ilk insanların tek bir dili olduğu söyleniyor. O dönemdeki konuşulan dil yozlaşmış ve başlangıçtaki yetkin durumundan uzaklaşmıştır. Bu tek dili korumak için kule yapılıyor. Bu dinsel açıklamadan anlaşılın bütün dünya dillerinin tek bir dilden doğduğu yolunda. Böylesi bir bilimsel sonuca henüz ulaşılmadı. Ancak *Scientific American* dergisinde çıkan bir yazıda buna benzer bir görüş ortaya atıldı. İngiliz dilbilimci *Colin Renfrew*'un araştırmasına göre, tüm Avrupa dilleri, tarım ve hayvancılığın zaman içinde Anadolu'dan dünyaya yayılması ile birlikte Anadolu dilinden türediler. Araştırmacıya göre "tarımın Anadolu'daki ve yakın doğudaki kökenlerinden barışçıl bir yolla yayılmış olması" [1996:3] büyük olasılıktır. Daha sonra şöyle der:

"Antropologlarla arkeologların yaptığı araştırmalarda önce Anadolu'da başlayan tarımın, bir nesillik sürede 18 kilometre yayıldığı belirlendi. Toprağı işlemeyi öğrenen 9 bin yıl öncesinin insanların kendi çiftliklerini kurmak için birbirlerinden ayrılıp dağılmaya başlaması ve bunun zaman içinde iyice yaygınlaşması dillerin de taşınmasında en önemli etken sayılıyor" [Renfrew, 1996:8].

Aslında henüz kanıtlanmamış olmamakla birlikte bu tür savların doğruluk payı olabilir. İlk uygarlıkların Mezopotamya, Mısır, Anadolu ve Girit'te çıktığı varsayımı doğru kabul edildiğinde, ilk dillerin de buralarda doğması olasıdır (Ancak yapılan yeni araştırmalara göre ilk insanlık kalıntıları 500.000 yıl öncesinde görülmüştür. Ülkemizdeki kazılarda Antalya'daki Öküzini mağarasında ve İstanbul'daki Yarımburgaz mağarasında 400.000 yıllık fosiller bulunmuştur. Bunlara dünyanın değişik yerle-

rinden daha erken döneme ait örnekler de bulunabilir. Yine ilk insan kabul edilen Neandertaller yaklaşık 150 bin-34 bin yıl önce yaşamışlar [Lewin, 2008:4]. Bunların yaşadıkları yerler genel olarak Batı Avrupa ve Yakın Doğu ile sınırlıydı. Bu sırada diğer ilkel insanlar Doğu Avrupa, Doğu Asya ve Afrika'da yaşıyorlardı. Neandertaller gibi iri yapılı olan bu ilkel insanlar Neandertallere özgü, özellikle yüz çizgilerindeki yapısal aşırılıkları taşıyorlardı [Lewin, 2008:5]. Kısacası ilk insanlar dünyanın birkaç yerinde bulunuyorlardı. Anadillerin bölünerek yeni diller doğurdıkları savı geçerlidir. Bugün Latince'den doğmuş bir yığın dil vardır. Yine 1880'lerde İskandinav ülkelerinde tek bir dil konuşulurdu. Bugün aynı bölgede İsveççe, Norveççe, Danca ve İzlandaca diye dört ayrı dil vardır. Hatta Norveççenin Bokmal, Riksmal, Landsmal, Nynorsk gibi değişik lehçeleri var. İskandinav dilleri arasındaki benzerlik bugün de görülebilir. Danca konuşan birisi ile Norveççe konuşan birisi anlaşabilmektedir. Yalnız farklı ülkelerde konuşulmaya başlandığından, dilbilgilerinde önemli farklılıklar oluşmuştur. Eski Yugoslavya içinde kullanılan Sırp-Hırvatça dili, 1990 iç savaştan sonra yerini Sırpça, Hırvatça ya da Boşnakçaya bırakmıştır. 1990'larda bu ülkelerde tek bir dil konuşuluyordu, şimdi aynı coğrafyada üç farklı dil konuşulmaya başlanmıştır. Ayrılıkların dillerin birbirlerinden uzaklaşmasıyla sonradan ortaya çıktığı kesin bir durumdur. Bu farklılıkların zaman içinde artarak süreceği söylenebilir. *Colin Renfrew*'un savının doğru olduğunu düşünürsek, bugün diller arasında, hatta aynı dil ailesi içindeki akraba diller arasındaki farklılıkların ne denli ileri boyutlarda olduğunu görebiliyoruz.

Benzer dini motifler İslam dininde de görülür. Öncelikle Tanrının konuşmayı öğrettiğinden söz edilir (Er-rahman, 4). İnsanlar arasında dil farkının da olduğuna dikkat çekilir. Örneğin Tanrının insan dillerini ve renklerini başka başka yarattığından söz edilir (Rum, 22). Yani Tevrat'ta sözü edildiği gibi tek bir dilden doğduğu söylenmez.

Kuran'da dilin doğuşundan çok, dilyetisi ile ilgili ipuçları görebiliyoruz. Kuran'a göre konuşma yetisi sadece insana özgü değildir [Özakıncı, 1994:62-63]. Süleyman peygamberle ilgili olarak birçok iletişim biçiminden söz edilir. Örneğin Süleyman peygamber dağla, rüzgarla, karıncayla ve öteki birçok yaratıklarla iletişim kurabiliyor.

"Davutla birlikte tespih etmek üzere, dağları ve kuşları Süleyman'ın emrine verdik" (El-Enbiya,79),

"Süleyman'ın emrine esen rüzgarı verdik ki, bu rüzgar onun emriyle, içine bereket verdiğimiz Şam'a esiyordu" (El-Enbiya, 81),

"Ve Süleyman, babası Davut'a kalıtçı (mirasçı) olup dedi ki: "Ey insanlar! Bize kuş dili öğretildi" (En-Neml,16),

"Bir de Süleyman'a cinlerden, insanlardan ve kuşlardan oluşan orduları toplandı. Nihayet karınca vadisine vardıkları zaman, bir karınca, "Ey karıncalar, yuvalarınıza girin! Süleyman ve ordusu sizi farkına varmadan ezip geçmesin" dedi. Süleyman karıncaların bu sözüne tebessüm edip güldü" (En-Neml,17-19).

Eğer Süleyman peygamberin karıncayla konuşmasını ya da kuş dilini öğrenmesini temel alırsak çok geniş bir dilyetisi tanımına ulaşabileceğiz. Hatta rüzgarla, cinle ve dağ ile oluşan bir iletişim biçimini düşünürsek bu tanım biraz daha genişlemek durumundadır. Yani dilyetisi canlı ve cansızlar arası bir iletişim dizgesi olarak anlam kazanacaktır. Sonuçta İslam dinindeki açıklamalarda dilin doğuşu ile ilgili bilgilerden çok iletişim olgusu üzerinde geniş açıklamalar görüyoruz. Hıristiyanlıkta da benzer dini motifler görülür. *Dante*'nin insanın ilk sesi nasıl çıkardığı ile ilgili görüşü ilginçtir:

“İnsanların çıkardıkları ilk ses, bir acı haykırış iken, Adem'in çıkardığı ilk ses bir sevinç ve aynı zamanda yaradanına bir saygı sesi olabildi. Dolayısıyla Adem'in ilk olarak Tanrının adını, *El*'i telaffuz etmiş olmalıdır (“*El*”in ilk İbrani adı olduğunu, patristik gelenek doğruluyordu). Olasılıkla *Dante*, şu gerçeği öne çıkarmak istiyordu: Adem nesnelere ad vermeden önce Tanrıyla konuşmuştur, dolayısıyla *o bir dil kurmadan önce Tanrı ona bir dilyetisi vermiştir*” [Eco, 2004: 36].

Dilin güç olduğunu ya da dilin ya da sözcüklerin önemi de dinsel metinlerde yer almaktadır. Yuhanna İncili'nin giriş kısmında; dildeki sözcüklerin insanoğlunun ölümü yenmede ve ona direnmede tek silahı olduğu belirtiliyormuş.

Başlangıçta söz vardı ve söz Tanrıdaydı ve söz Tanrıydı.

O, başlangıçta Tanrıdaydı,

Her şey onunla yapıldı ve onsuz yapılamadı, var olanlardan hiçbirini.

Onda hayat vardı ve hayat insanların ışığıydı

Dünyada konuşulan ilk dil ile ilgili çeşitli savlar vardır: “Ünlü tarihçi Herodot'un kaydettiğine göre, M. Ö. VII. yüzyılda Mısır Hükümdarı Psammetik, yeni doğmuş iki çocuğu, yanlarında hiçbir söz söyletmeden büyüttürmüş, iki yıl sonra çocuklardan ilk sözcük duyulmuştur: BEKOS” [Aksan, 1979:95]. Bu sözcüğün Frikya dilinde “ekmek” anlamına geldiği anlaşılmıştır. Bu tür bir deneyin dilin doğuşuyla ilgili olarak ne kadar bilimsel ve sonucunun ne kadar doğru olduğu tartışılabilir. Ama bir başka deneyin sonucundaki durum bugünkü bilimin ortaya koyduğu biçimdedir.

Aynı türden bir başka deneyi de Prusya kralı Frederik yaptırır. Kral Frederik öylesine inançlıdır ki, bir çocuğun etrafından hiçbir söz duymadan büyütülmesi durumunda, konuşmaya başladığı anda ağzından ilk sözcükler dökülecektir. Bu da Krala göre ‘Tanrının Dili’ olan Latince ya da İbranice olmalıdır. Bu düşüncesini kanıtlamak için kral yeni doğmuş bir bebeğin biyolojik ihtiyaçlarını gidermek üzere bir sağirdilsiz kadını görevlendirir. Fakat konuşmaya başlaması sırasında görülür ki çocuk hiçbir dile sahip değildir ve çocuk hiçbir doğal dili konuşamaz.

Hıristiyan dininin kutsal dili konusunda belirgin bir durum yoktur. Örneğin bir araştırmacının bu konudaki görüşleri oldukça ilginçtir:

“Sokrates’in tersine, İsa yazmamıştır. Ama tuhaf bir biçimde Hıristiyanlar Tanrının söylediklerini saklayamamıştır. Çelişik bir biçimde, kahramanın yazı yazdığı sahneyi korumuşlar, ama ne sözcüklere ne de bu sözcüklerin genel anlamlarına aldırılmışlardır. Onun hangi dilde yazdığından da söz etmemişlerdir. Tanrılarının hangi harfleri kullandığını da belirtmemişlerdir. Bu tuhaf sahne Yuhanna İncil’inin 8. kitabında yer alır” (Jean, 2006:206).

Dinsel anlatımlarda söylenceyle dinsel olgular bazen birbirine karışmış olarak bulunur.

Dil, toplumsal iletişim açısından ne denli önemli olursa olsun, dilin kökeni oldukça farklı bir şeyle ilintili olmuş olabilir. Dil, kendi kendini irdeleyip sorgulayabilen düşünme ve imgeleme yetisidir. Bu düşünme imgeleme yetisinin dilin doğuşuna nasıl etkisi olabileceği tartışma konusudur. Böylesi yetilerle donatılmış insan beyni, karmaşık, pratik ve toplumsal sorunlarla baş edebilecek bir iç dünya örnekçesi yaratır. Dilbilim dilin doğuşu ile ilgili olarak ortaya üç temel görüş koyar. *Yansıma, inlem ve iş kuramı* (Aksan, 1979:96-97). Dilin doğuşunda yansımanın (fr. *onomatopée*) önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Yansıma sözcükler “dış gerçeklik düzleminde var olan ses ya da gürültüleri, işitimsel izlenimi yansıtacak biçimde aktaran, adlandırdığı gerçeği ses öykünmesi yoluyla belirten dilsel öge” (Vardar, 2002:216) olarak tanımlanır. Her dilde doğadaki sesleri yansıtan, taklit eden ses öğelerine rastlanır. Doğal olayların çıkardığı seslerde (vınlama, şırıldama, şarılta, şaklama, çağlama, tınlama, gürültü vb.), hayvanların çıkardığı seslerde (vızıldama, miyavlama, havlama, böğürme, kükreme, meleme vb.) ve insanın farklı eylemleri kullanırken çıkardığı seslerde (üfleme, oflama, puflama, zırlama, horlama, inleme, inilti, hohlama vb.) taklit ve yansıma özellikleri vardır. Sonuçta dilin ilk çıkışı yansımadır denilirse belirli bir gerçeklik payı olacaktır. Ancak dildeki tüm sözcüklerin yansıma ile doğduğunu söylemek saflık olur. Her dilde yansıma ile oluşmuş sözcük sayısı yüzlerle açıklanabilir. Hatta bazı diller kendi kutsallığını bu tür taklit sözlerle kanıtlamaya çalışır. Barok döneminde yaşamış Alman *George Philippe Hardsdörffer*, 1644 yılında Almanca ile ilgili şu tür açıklamalarda bulunur:

Almanca bütün sesleri çok iyi algılayabilir şekilde dile getirerek, doğanın dilleriyle konuşur... Almanca gökle gürler, hızlı bulutlarla şimşek çakar, doluyla ışık saçar, rüzgarlarla uğuldar, dalgalarla köpüklenir, kilitledrle kilitleme sesi çıkarır, havayla hava sesi çıkarır, toprakla patlar, aslan gibi kükrer, öküz gibi böğürür, ayı gibi homurdar, geyik gibi bağırır, koyun gibi meler, domuz gibi homurtu sesi çıkarır, köpek gibi havlar, at gibi kişner, yılan gibi fıslar, kedi gibi miyavlar, kaz gibi tıslar, ördek gibi bağırır, eşekarsı gibi vızıldar, tavuk gibi gıdıklar, leylek gibi gaga vurur, karga gibi öter, kırlangıç gibi öter, serçe gibi cıvıldar... Doğa, kendine özgü bir ses çıkaran her şeyde dilimiz Almanca’yı konuşur; bu yüzden, birçokları ilk insan Adem’in kuşları ve yeryüzünün bütün hayvanlarını ancak bizim sözcüklerimizle adlandırmış olabileceğini öne sürmek istemişlerdir. Çünkü Adem doğuştan gelen ve kendiliğinden ses özelliği olan her varlığı doğaya uygun olarak dile getiriyordu;

bundan dolayı, tüm kök sözcüklerimiz büyük ölçüde kutsal dille çakışmasına şaşır-mamak gerekir [Aktaran Eco, 2004:83-84].

Bu alıntıda bir bakıma araştırmacı Almancada yansıma sözcüklerin sayısı da verilmiş olmaktadır. Genelde hayvanların ve bazı doğa olaylarının adlandırılmasında, bir eylem sırasında çıkardıkları seslere dayalı bir yaklaşım izlenmiştir. Bu durum yalnızca Almanca ile sınırlı değildir.

Dilin doğuşunu taklide bağlamak ya da taklit olarak oluşturulan seslerin diğerlerine göre daha gerçekçi olduğu gibi bir yargıya varmak zordur. “dilin doğanın takliti olarak mı, yoksa bir uzlaşımın sonucu olarak mı doğduğu tartışılabilir; ancak bu, bir dilin öteki dillere göre ayrıcalıklı olduğu sorununu zorunlu olarak gündeme getir-memizi gerektirmez” [Eco, 2004:63].

İnsan içinde yaşadığı doğanın bir parçasıdır. Doğadaki her türlü ses insan tarafından taklit edilmiştir. Özellikle doğal olayları adlandırmada ve hayvan adlarında yansıma kuramı geçerli görünüyor. Hatta bu olayları adlandırma konusunda diller arasında benzerlikler görülebilir. Örneğin Fransızca *Miauler* fiili ile *Miyavlamak* fiili aynı durumu belirtir. Yine *Hurler* fiili ile *Ürmek*³ eylemi arasına sessel bir benzerlik görülür. Bu durumda dilde kullanılan bir sözcük yansıma, eğretileme ya da kapsamlayış yoluyla da olsa bir anlam kazanmışsa, her durumda o sözcük son şekliyle gerçek dünyadaki bir nesnenin ya da olgunun tanımını verir. Ancak her yansıma sözcük farklı dillerde aynı biçimde belirtilmeyebilir. Örneğin ördeğin “vak vak” sesi, Fransızcada “kuen kuen” (fr. *coin coin*), Dancada “rap rap”, Almancada “gak gak” (gack gack), Rumencede “mak mak” (mac mac), İtalyancada “kua kua” (qua qua), Rusçada “kriak” olarak belirtilmiştir. Aynı yansıma durumu başka dilde farklı biçimde dile getirilmiştir. Bir dildeki yansıma biçimi bir başka dilin topluluğu tarafından nadiren kabul edilir bulunmuştur [Niklas-Salminen, 2003:12]. Horozun sesi için birçok dilde yansıma sözcük kullanılmıştır. Fransızlar “cocorico” derken, İngilizler “cock-a-doodle-do”, İtalyanlar “chichirichi” [kikiriki], Japonlar “kokekokko”, Hollandalılar “kukeleku” ve Finliler “kukkokiekuu”, Türkler ise “ü-ürü-ü” şeklinde tanımlamışlar.

Almanca: Kikeriki, Arapça (Fas): Kokoukuuu,
Çekce: Ky-ky-ri-ký, Çince: Co Co Co, Endenzyaca:
Kukuruyuk, Esperantoca: Kokeriko, Felemenke:
Kukeleku, Fince: Kukkokiekuu, Fransızca: Cocorico,
İngilizce: Cock-a-doodle-do, İspanyolca: Quiquiriqui,
İsveççe: Kuckeliku, İtalyanca: Chicchirichi [kikiriki],
İzlandaca: Gaggalagaggalagó, Japonca: Kokekoko,
Portekizce: Cocorococo, Rumence: Cucuriguuuu,
Rusça: Coucarékou, Taylandca: Ake-e-ake-ake,
Türkçe: Ü-ürü-Ü, Yunanca: Coucouricou

³ Halk ağzında “Ulumak” anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Derleme Sözlüğü, (1979) cilt: XI, Ankara: TDK Yayınları, s.4070.

O zaman aynı gerçek (horoz sesi gerçek dünyada bir tektir) farklı dillerde, dillerin özelliklerine bağlı olarak, yeniden ve farklı biçimlerde yorumlanmıştır.

Diller arasında benzerlik ve akrabalık bulmada sadece birkaç yansıma sözcükten ya da aynı anlama gelen rastlantısal birkaç sözcükten hareket etmek yeterli değildir. Sözcüklerin gelişimi, kökenleri ve tümcenin sözdiziminde benzer kullanımda olması dil sınıflandırmasında önemlidir. Yansıma sözcüklerde benzerlik ilişkisi görülebilir ancak bu durum dillerin akraba olduğunu göstermez. Örneğin Türkçede de kullanılan Farsça *bad* sözcüğü ile (berbad/berbat) İngilizcedeki *bad* sözcüğünden yola çıkarak Türkçe ve İngilizcenin akraba olduğunu söylemek zordur (Elbette Farsça ile İngilizcenin aynı dil ailesinden olduğunu unutmamak gerekiyor). Yine Türkçedeki *men* takısı ile İngilizcedeki *men* takısı aynı anlamda olabilir. *Öğretmen*, *policeman*, *eğitmen*, *fireman*. Bu tür ayrıntıları rastlantıya bağlamak gerekecektir.

Bazı doğal olayların anlatımında kültürel farklılıklar görülebiliyor. Örneğin suyun yukarıdan düşüşünü Türkler sessel olarak anlatırken, "Çağlayan", Fransızlar görsel olarak suyun yaptığı eyleme göre anlatmışlardır: "Chute d'eau" (Suyun düşüşü). *Nermi Uygur* bu durumu şöyle açıklar: "Tabiattaki belli bir görüntümü, Türkçe, bir ses olarak yorumlamış; olay, bir deyim, Türkün kulağına çarpmış, olayı Türk kulağıyla yakalamış; Fransız ise, bazı Avrupa dilleriyle birlikte, her şeyden önce gözleriyle ilgilenmiş olayla, olaya gözle dikkat etmenin vargısını bildirmiş" [Uygur, 1988: 35-36]. Bu tür ayrıcalık her dilde görülebilir. Bu da o dili konuşan toplumun görme, düşünme biçimi ve algılama şekliyle yakından ilgilidir.

Türk		Fransız
		
Çağlayan	Gerçek dünyadaki bir olgu	Chute d'eau (suyun düşüşü)

Şekil 11. Farklı dillerde dış dünyanın algılanma biçimi

Dil öğrenimindeki taklit kuramı ruhbilimde de ilgi görür. Çocuk 2-3 yaşına kadar bir dildeki tüm sesbirimleri çıkarmaya çalışır. Bu öğrenme ve tanıma süresi 7-8 yaşına kadar devam edebilir. Bu sesbirimleri çevresindeki kişileri taklit ederek kazanmıştır. Bazı savlara göre çocuk bir dili taklit ederek öğrenir.

Davranışçı kuramlar, çocukta dilin pekiştirmeyle geliştiğini savunurlar. Tanınmış kuramcı *Skinner*, çocuğun taklit yoluyla dili öğrendiğini, her taklidin ailece pekiştirildiğini, dilin böyle geliştiğini öne sürer. Örneğin çocuk “baa” der, aile “baba” der, büyük sevgi gösterisinde bulunur, sonuçta çocuk yinelemelerle “baba” sözcüğünü çıkarır. Bu taklit ve pekiştirme yaklaşımının dilin öğrenilmesini ve gelişmesini açıklamada elbette ki katkısı vardır. Nedir ki yeterli değildir. Çünkü üç yaşındaki çocuğun geniş sözcük varlığını düşünürsek, her sözcüğün taklit edilip pekiştirilip öğrenilmesi, üç yıl değil on yıl olabilir [Lecompte, 1980:154].

Aslında bu sav dilin doğuşunu açıklamak için yetersizdir. Doğada ne kadar taklit edilebilecek ses vardır? Bunlar ne kadar süre içinde taklit edilerek öğrenilmiştir? Bütün bunlar dil öğrenimi için yılların hatta asırların geçmesi gerektiğini gösteriyor. Bu da zor olmalı.

Dilin doğuşunu ünleme dayandıran görüş ise, “insanların çeşitli olaylar karşısında ruh ve bedenle ilgili duygularının etkisiyle çıkardıkları ünlemleri sonradan sözcüğe dönüştürmesi” [Aksan, 1979:96-97] şeklinde açıklanabilir. Toplu biçimde iş yaptıkları sırada kas gücünü desteklemek için çıkardıkları seslerden dilin doğduğu görüşü benimsenir. Oflamak puflamak bunlara örnek olarak gösteriliyor.

Birlikte iş yapmaya başlayan insanların, ilkel düzeyde de olsa birbirlerine karşı sesli iletim kurma isteği geçerli bir nedendir. Belki ilk sesler boğumsuz, tek heceli ve sert çıkan seslerdi. Bugünkü toplumlarda bile ortak bir eylem gerçekleştirilirken, aynı eylemler için ortak ritmik ses çıkarma, koro biçiminde aynı anda ses çıkarma görülebilecek bir durumdur. Ortak bir iş yapılırken “ha”, “hoop”, “hıh” gibi ünlemler çıkarılıyor. Grup halinde çalışan insanların kasa ve güce dayalı zorlu iş yaparken nefesiyle çıkardığı sesler kısa ve serttir.

Bu kuramların yanında değişik görüşler vardır. *Max Müller*'in Ding-dong kuramına göre, “ilkel insanın dışarıdan gelen, kendisi tarafından algılanan her izlenime yönelik anlatımlarından” [Perrot, 1986:90] dil doğmuştur. Yine Bow-wow kuramına göre, insanların hayvanların çıkardığı sesleri taklit ederek dili kazandığı (Perrot, 1986: 89), Pooh-pooh kuramına göre dilin heyecan ve duyguları açıklama sonucu çıktığı, Yo-he-yo kuramına göre ise ses tellerinin titreşiminin dilin ilk ögesi olduğu savunulur. *Ernest Renan Dilin Kökeni (De l'Origine du Langage, 1848)* adlı yapıtında, her ırkın kendine özgü bir zorlama ile dili oluşturduğu yönünde farklı görüşler ortaya konulur. Bunların hepsi varsayımdır. Dil ile ilgili olarak açıklanan doğuş nedenlerinin hepsinin belirli oranda gerçeklik payı vardır. Ancak bir dilin doğuşu ve bu kadar sözcüğün oluşumu birkaç yalın kurama dayandırılmaz. Genel bir kanı olarak her dilin benzer bir gelişim süreci yaşadığı kabul edilebilir.

Çocuğun dil öğrenmesi konusunda kazanılacak yeni bilgiler insan dilinin doğuşuna da ışık tutacaktır. Çocuk, doğduğu andan başlayarak yemek-içmek gibi doğal gereksinimlerini ve fiziksel sıkıntılarını birtakım görsel ve sessel işaretlerle anlatır (bunlar dilin doğuşuyla ilgili ipuçları da verebilir). Ancak kullandığı dil kodlanma-

mıştır ve çift eklemlilik özelliği taşımaz. Diğer yandan yaşamının çok kısa bir süresi içinde bir dili öğrenmede oldukça başarılıdır. "3-4 yaşındaki bir çocuğun zihinsel yeteneklerinin oldukça kısıtlı olduğu bilinen bir gerçektir. Nedir ki, 3-4 yaşındaki çocuk, anadilinin çok karmaşık yapısının üstesinden gelebilmektedir" (Lecompte, 1980:153). Yine çocukların önce sesleri tanınması sonra sözcükleri oluşturma ve bir düzen içinde kullanması ve son olarak da sözcüklerin anlamlarına ilgi duyması dilin doğuşu konusunda bir bilgi belirtebilir mi?

Dilin doğuşuyla ilgili yukarıda sözü edilen kurallara göre de ilk dilde çift eklemlilik olgusunun olmadığı söylenebilir. Çocuğun tek taraflı oluşturduğu bu dili herkes anlayamayacaktır. Ancak yakın çevresi, özellikle annesi anlayabilir. Bu durumda yaratılmış bir işaret dili, başlangıçtan itibaren bir uzlaşmayla oluşmuştur. Aslında her çocuğun bir konuşma yeteneği vardır. Bu tür bir yetenekle doğmuş çocuk, çevreyi algılamaya başladığı andaki duyduğu sesleri taklit ve öykünme yoluyla çıkarmaya çalışır. Bu öğrenme sürecinde ağız yapısı öğrenilen dilin ses özelliklerini yansıtacak biçimde gelişir. İnsanların bir başka dildeki sesleri çıkarmadıkları yöndeki görüş çok doğru olmasa gerekir. Bazı sesleri çıkarmadıkları yeteneksizlik genel olarak kişilerde çevre etmenlerinin bir sonucudur. Her dilin sessel yapısında farklılıklar olabiliyor. Bu nedenle de bir dili konuşan birey bir başka dildeki bir sesi çıkarmada zorluk çekebiliyor.

Dilin doğuşu ile çocuğun dil öğrenişi arasındaki bir başka benzerlik de şu yönde kurulabilir: Çocukların dili öğrenirken büyüklerinden duyduğunu taklit ederek öğrendiği söylenir. Ancak, çocukların zaman zaman hiç duymadığı bir tümeceyi de oluşturabildikleri gözlenir. Yani sözcükleri taklit ederek öğrenmiş olsa da, bir dilin sözdizimini sezgi yoluyla öğrendiği sanılmaktadır.

Gerek dilin doğuşu gerek dilin iletişimdeki işlevi sadece dilbilimin konusu olarak düşünülmemelidir. Çeşitli bilimlerin kendi alanına bağlı olarak konuyla ilgili görüşünü oluşturmuştur. Her dönemde din, felsefe, dilbilgisi, filoloji, sosyoloji, ruhbilim, insanbilim, vb. alanları ile ilgili olarak dil olguları üzerinde durmuştur. Bugün de dil ile ilgili olarak çeşitli bilimlerin araştırmaları vardır. Geçmişte din adına, felsefe adına ya da dilbilim adına yapılan çalışmalar bugünkü araştırmaların çıkış noktalarıdır.

2.2. Yazının Kökeni ve İlk Yazılı Metinler

"Yazabilmek, "dünyayı fethetme" yollarından
birine sahip olma demektir"
(Jean-Paul Sartre, Sözcükler)

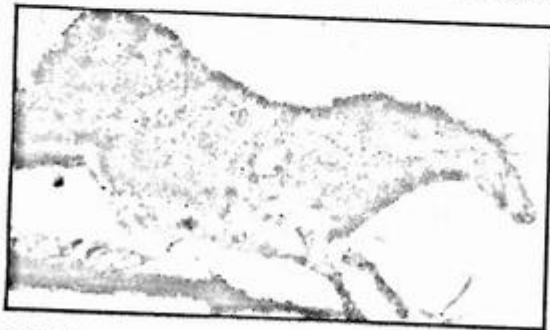
Yazının kökenlerini insanlığın sözlü kültüründen öteye, çizimlere başladığı dönemlerde aramak gerekecektir. Bu da insanın bir düz yüzeye attığı bir işaret, büyüsel özellikli bir resim ya da yer ve zaman belirtebilecek herhangi bir çizimdir. Bu tür

çizgisel anlatımın ilk örneği olarak duvar resimlerini görebiliyoruz. M. Ö. XVII. binyıllarda Fransa'nın Dordogna bölgesindeki Lascaux mağaralarını süsleyen duvar resimleri ilk örnek olarak alınabilir.

Şekil 12. İnsanoğlunun yazı olarak çiziktirdiği ilk çalışmalar
(Lascaux Mağarası, Fransa, M. Ö. 17.000)

Bu resimler bugünkü insanın kökeni ile ilgili olmayabilir ancak 17 bin yıl öncesinden gelen bu resimler bugünkü insanın ne anlama geldiği konusunda bilgi vermektedir. Bu hayvanlar o günkü toplumdaki bazı değerleri belirtiyordu. Örneğin Fransız Antropolog *André Leroi-Gourhan*'a göre "at imgesi erkekliği, bizon ise dişilği simgeliyordu. Erkek geyikle dağ keçisi erkekliği; mamut ve öküz dişilği temsil ediyordu" [Aktaran Lewin, 2008:187]. Diğer resimlerin de başka değerleri vardır kuşkusuz. Mağara duvarı resimleri Afrika, Asya ve Avrupa'da yaygın olarak bulunmaktadır. Ancak Afrika, Asya ve Avrupa biçiminde bir artış görülmektedir.

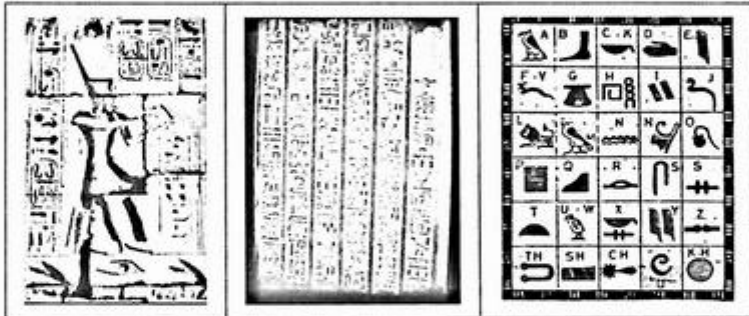

Şekil 13. İlk duvar yazısı örneği (Altamira Mağarası, İspanya, M. Ö. 11.000)

Avrupa'da bu mağaralara benzeyen iki yüzden fazla resimli mağara ve on binin üzerinde taşınabilir sanat diye adlandırılan süslemeli nesne ortaya çıkartılmıştır. En

ünlüleri Lascaux ve Altamira mağaralarıdır. “35 bin -10 bin yıl önce, Batı Avrupa’daki (özellikle Fransa ve İspanya’da) insanlar çoğu kez, derin, ulaşılması hemen hemen olanaksız yörelerde, kimileri gözcü kümeler halinde pek çok oyma, boyama resimler yapmışlardır. Resim sanatının en iyi örnekleri arasında yer alan Fransa’nın Perigord yöresindeki Lascaux ve Kuzey İspanya’nın Cantabrian yöresindeki Altamira mağaralarındaki betimlemeler, 20 bin yıl önce yaşamış halkların ürünleridir” [Lewin, 2008:179]. Bu sanatsal resimler bir yandan o dönemin süsleme sanatını belirtmektedir, diğer yandan da yazının başlangıcını göstermektedirler.

Bu resim örneğinin geçmişi ile ilgili farklı görüşler vardır. Paris İnsan Müzesi’nden *André Leroi-Gourhan* 50.000 yıl, en azından 30.000 yıl öncesi olarak belirtir [Mounin, 1985:17]. Hatta araştırmacı, “yorumlanabilir ilk çizimlerin görüntüsel yazı sayılamayacağını, soyut birtakım çizgilerden oluştuğunu, sözlü bir bağlamı anımsattığı işlev yerine getirdiğini, bu nedenle de çizimlerin dilin varlığının kanıtı olduğunu öne sürer” [Aktaran Vardar, 1982:51]. Ancak her durumda ilkyazı örnekleri olarak karşımıza her zaman duvar resimlerinin çıktığı doğrudur.

Şekil 14. Mısır hiyeroglif yazı örneği

İnsanlar yalnızca yaşayan dillerle ilgilenmemişlerdir. Kaybolmuş dillerle ilgili olarak eldeki belgelerden yola çıkarak önemli çalışmalar yapmışlardır. “İlk ölü dil çalışması *Champollion*’un 1822-1824 yılları arasında yaptığı Mısır Hiyeroglif çalışmasıdır” [Perrot, 1986:14]. Bu dil ile o güne kadar hiç kimse ilgilenmemiştir. Bindiği gibi bu dilin resimsel bir anlatım yöntemi vardır. Yani bizim alfabemiz ve bugün kullanılan birçok yazı dizgeleri gibi tamamen uzlaşmaya dayanmıyor, gösterge ile gönderge arasında bir benzerlik bulunabiliyor. Hiyeroglif yazı genelde görüntüsel (fr. *iconique*) göstergelerden oluşmaktadır. Bazıları kolaylıkla tanınabilir (akbaba, baykuş, boğa, yılan, göz, ayak, elinde bir kupayla oturmuş bir adam). Bazılar sterilize göstergelerdir (açılmış yelken, ağzı gösteren badem göstergesi, suyu gösteren kesik çizgi). Bazıları da en azından “konunun uzmanı olmayan kimseler açısından, temsil ettikleri şeye çok az benzerler; örneğin sandalyeyi gösteren küçük

dörtgen, katlanmış kumaşı gösteren im ya da ekmeği gösteren yarım daire” (Eco, 2004:123) gibi. Bu dilin ilk kullanımında bire bir anlamdan öteye yaklaşık, yorumsamacı bir anlamı vardır. Daha sonraki gelişmelerle, daha somut anlamlara ulaşmıştır.

Yazının doğuşu ile ilgili başka yaklaşımlar da vardır. Yazının bir gereksinimin sonucu çıktığı akla yatkındır. “Hesap kaydı sözlü olarak tutulmaz. Yazı işte bu çok basit nedenden doğmuştur” (Jean, 2006:12). Her durumda yazı bir durum, bir olay için tanıklıktır. Duyguların olduğu kadar anlamın da kaydedicisidir, sismografıdır. Yazının doğuşu konusundaki ilk belge olarak, Sümerlerin Uruk kentinde büyük tapınağın bulunduğu yerde keşfedilen en eski kil tableti olarak görülebilir. Yani yazının hesap kaygisından doğduğunu savlamak yanlış olmaz. En eski Uruk Tableti M. Ö. IV. binyıldan kalmaz (Jean, 2006:13). Sümerlilerin de bu dönemlerde aynı bölgede olduğu bilinmektedir. “V. Yüzyılın başında, aşağı Mezopotamya’da deniz çekilir ve yeni topraklar açılır. Nereden geldikleri bilinmeyen Sümerler ortaya çıkar, Dicle ve Fırat nehirlerinin oluşturduğu vadiye yerleşirler” (Jean, 2006:210). Yazının doğuşu başka birçok icat gibi gerekliliğin bir sonucudur denilebilir. İnsanlar hasatlarının hesabını tutmak için tabletlere işaretler koymuşlardır. Göstergelerin sütunlarda yinelenmesinden bu ilk tabletin bir hesap defterinin parçası olduğu düşüncesi doğmuştur. “Uruk tabletlere, tahıl çuvalları ve büyükbaş hayvan listelerinden oluşup tapınağın bir tür muhasebesini sunmaktadır” (Jean, 2006:13). Ekonomiye yön vermek, dinsel kuralları saptamak, yasaları kaydetmek, şehirler, destansı anlatılar, efsaneler dolu bir sözlü geleneği korumak için düşünce ile ilgili yazıyı (fr. *écriture idéographique*) bulurlar önce. Zaten dünyanın en eski yazısı Uruk harabelerinde bulunmuştur. Bu yazı M.Ö. IV. Binyılın ikinci yarısından kalmaz. Uygarlık konusunda yine Ortadoğu öncülük etmiştir. Yazıcıların, daha sonra güneşte kurumaya bırakılan ya da fırına verilen yumuşak kil tabletlere kaydettikleri göstergeler, nesnelere ya da varlıkları belirtiyorlardı. Bu süreçte yazılı dildeki gösterge ile gönderge arasındaki süreçte sorunlar vardır. Sonunda bazı gelişmelere bağlı olarak dilsel bir anlatım olanağına kavuşulur. “Göstergeler konuşulan dilin sözcüklerine gönderme yapmaya başladıklarında kesin bir ilerleme kaydedilmiş oldu” (Jean, 2006:16). Bütün gerçek yazıların temelinde bu önemli buluş yatmaktadır: Sesi temel alan göstergeler. Sümerlerin olsun, eski Mısırlıların olsun hayranlık veren incelemeleri bir çocuk oyunu kadar basit bir yöntemi, resimli bulmaca yöntemini kullanmaları olmuştur. Doğrudan doğruya nesneyi canlandıran bir resme değil de, ses açısından ona yakın bir nesneden yararlanma düşüncesi böylece ortaya atılmıştır.

Günümüzde ilkokul öğretmenleri dersi daha açık ve verimli duruma getirmek için, tahta kalemi ya da tebeşiri eline alarak, konuşması sırasında basit resimler çiziyorsa, eski insanların da benzer bir süreci yaşadığı söylenebilir. Şöyle bir varsayım geliştirebiliriz: O dönemdeki bir insan daha önce yaptıklarını ya da daha sonra yapacaklarını anlatırken bir yandan ilgilendikleri hayvanların seslerini yansımali bir biçimde çıkarıyordu, diğer yandan da bu hayvanların resimlerini yapıyordu. Hatta hayvan resimleri üzerinden yansıma sesler çıkarması da olasılık içindedir.

Orta Amerika'daki Mayalar ve Meksika'daki Aztekler de hiyeroglif yazı tür kullanırlar. M. S. I-VIII yüzyıllar arasında kullanılan yazılardan kalıtlar bulunmuştur. Bu kalıtlara göre bütüncül bir yazı sistemlerine sahiptiler. Avrupalıların gelişinden sonra bu uygarlıklar gelişme şansını kaybeder.

Şekil 15. Maya ve Aztek Hiyeroglif yazı örnekleri

Yazının yazıldığı zeminle ilgili çok değişik araçlar kullanılmıştır. Taş, bronz, testi parçaları, deve kemikleri ve deniz hayvanlarının kabukları gibi sert zemin kullanımı

yanında daha işlevsel olan zeminler üzerine yazı yazılmaya başlanmıştır. Ağaç kabukları, tahta levhaları, kalın deri, yaprak, ipek kumaşlar ve son olarak da papirüs, parşömen ve kağıtlar üzerine yazı yazılmaya çalışılmıştır [Bayrav, 1998:69]. Fransız araştırmacı *Georges Jean*'a göre insan kendisince uygun olan, çevresinde kolayca bulabildiği her türlü düz zemine yazı yazmaya çalışmıştır.

“Papirus (Mısır), tuval (Mısır), pişmiş toprak tabletler (Mezopotamya), taş (Mezopotamya), Mermer (Yunanistan), bakır (Hindistan), deri (Lut gölü civarı), ge-yik derisi (Meksika), kayın kabuğu (Hindistan), Amerikan nergisi (Orta Amerika), bambu (Polinezya), agaloş kabuğu (Hindistan), palmiye ağacı (Hindistan), tahta (İskandinavya), ipek (Çin ve Türkiye), balmumu tabletleri (Mısır, Batı Avrupa)” [Jean, 2006:158].

Günümüzde sanal ortamlarda, bilgisayarlarda da yazı yazılmaktadır. Bu çok yeni ve daha önceki tüm yazı yazma araçlarından daha farklı aracın kullanımı hem kolay hem de oldukça işlevseldir.

Her ne kadar, resimler yazının ilk kaynağı olarak gösterilse de, resim ile yazı arasında büyük ayrım olduğu bilinir. Resim bir nesneyi temsil eder, gösterge ile gönderge arasında bir benzerlik ilişkisi bulunabilir. Yazıda ise, gösterge ile gönderge arasında herhangi bir benzerlik ya da yeniden sunum yoktur. Ancak ilk resimsel yazıda gösteren ile gönderge arasındaki ilişki, bugünkü anladığımız resimden oldukça farklıdır. Bir bakıma uzlaşma vardır denilebilir. Bugün kullanılan Çin yazısının da temeli resimdir. Ancak “oldukça karışık yoldan biçimlenmiş ve kodlanmış olan Çin yazısı [resim, ideograf, kavram yazı], dünyanın gelmiş geçmiş en çetrefil yazı sistemidir” [Ong, 1995:106]. Sonuçta bugünkü resim kavramıyla düşünülürken, resmi gören bir kişi, ilgili göstergenin (resim) göndergesini hemen kavrayabilmesine karşın, resim-yazı olan Çin yazısı için bu durum geçerli değildir. Belki resim yazı olmasından dolayı Çince alfabe yoktur. Her bir ideogramın ya da yazı karakterinin kendine özgü ayrı bir anlamı vardır ve her birinin ezberlenmesi gereklidir. Çince karakter sayısının seksenbini bulduğu söylenir [Farber, 1994: 177]. Yine Çin yazısının resimsel özelliğinden yola çıkarak Çin insanının ruhsal yanıyla ilişkiler kuranlar bile vardır. “*Yarın* sözcüğünün Çincesi *ming tien* “parlak gün” anlamındadır. *İyi* için kullanılan karakter, çocuklu bir anneden oluşmakta, anne ve çocuk iyi olan her şeyin simgesi halini almaktadır. *Huzur* için kullanılan karakterde çatı altında bir kadın görülür. *Anlaşmazlık* ise bir çatı altındaki üç kadının bulunduğu karakterle yazılır” [Farber, 1994:178]. Çince’de *kriz* sözcüğünün iki alt simgeden oluşan bir karakterle yazılır. Bunlardan biri *tehlike* diğeri *fırsat* anlamına gelmektedir. Çin yazısının bir anlamda yorumu da içeren bir yanı vardır. Yine, *kaygı* simgeleyen harf, ölümlerin yakıldığı ateşi simgeleyen harfe benzer. Çin yazısı bir şiir sanatına dönüşmesini sağlayan çok incelikli bir dizi kurala uyar. Örneğin *kulak* göstergesine *ejderha* göstergesi eklenince, *sağır* anlamına gelen karma bir harf elde edilir. Çin resimiyazılarının (fr. *pictogramme*) yalnızca saymaca bir değeri yoktur, aksine simgesel bir değerinden de söz edilebilmektedir. Kimi göstergelerde

güzelyazılar (fr. *calligramme*) kullanılır. “Çinde dilin seçil bir çözümlemesini sunmayan yazı, hiçbir zaman sözün az çok sadık bir kopyası olarak görülmemiş ve bu nedenle grafik gösterge tek ve eşsiz bir gerçekliğin simgesi olarak en baştaki saygınlığını büyük ölçüde korumuştur” (Jean, 2006:184). Dünya nüfusunun beşte birine yakını alfabetik olmayan düşünce yazıyı (fr. *idéogramme*) kullanır. Bu farklı sistemlere onların belki sonucu belki de hedefi olarak yine farklı toplumsal ve ruhsal yapılar denk düşer. Resim yazıları yalnızca nesnelere değil, düşünceleri de göstermektedirler.

Şekil 16. Çin resim yazı örnekleri

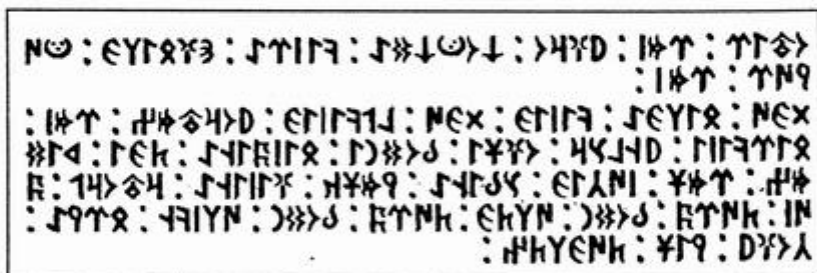
Dünyadaki kullanılan yazılar içinde en eskilerden birisi Çin yazısıdır. Günümüzden 1400 yıl öncesine ait yazılar bulunmuştur.

Dilin doğuşu gibi yazının doğuşu ile ilgili de bazı söylenceler vardır. İlk Çin yazısı örneği, sert bir cisimle kemik ya da kaplumbağa üzerine yazılmıştır. “Çinlilerin inancına göre, yazıyı sırtındaki birtakım şekiller yardımıyla imparatora öğreten bir su kaplumbağası. Babil’de ise, yarı balık yarı insan bir deniz canavarı açıklıyor yazının sırlarını. Ve Mısır’ın baş tanrısı Ra, dil tanrısı sayılan Vak aracılığıyla yaratmış dünyayı ve varlıkları” (Ethemoglu, 1983:136). Kuşkusuz bunlar doğru savlar değildir. Ancak toplumlar bazı etkinliklere kendilerinin öncülük ettiğini belirtmek için bu tür söylenceler üretirler.

Şekil 17. Bugünkü Çincenin atası sayılan Çin resim yazıları örneği

Alfabe ile toplumsal yapı, düşünce biçimi arasında ilişki yalnızca Çin yazısında geçerli değildir. Yunan büyük harfi geometriktir, bütün harfleri aynı ölçüdedir. Yunan toplumunun düzen, yöntem ve aynı zamanda uyum gereksinimini dile getirir şekilde görüşler öne sürerler. "Kökeninde daha düzensiz olan Latin büyük harfi, başlangıçta bir birlik anlayışındadır, ama bir süre sonra her birinin biçimine göre harflerin kapladığı alanı çeşitlendirir. Ve bu birlikten uzaklaşır, düzenin yerine ritmi koyar, bu da denge sorunudur. Aynı anda bizim de ilgi duyduğumuz kalın biçimler ortaya çıkar. Bu da Romalıların, imparatorluğun gücüyle fethettikleri ülkelerde kendi zaferini ilan etmek üzere her tarafa yaydıkları anıtların çoğaldığı döneme rastlar" [Jean, 2006:160]. Her yazı için buna benzer görüşler oluşturulabilir. Göktürkçenin 38 harfinin olması, bu yazının belli bir olgunluğa ulaştığını gösterir. Bir devlet dili olarak kullanıldığına göre çok geniş bir anlatım olanağının olduğunu da belirtir (Göktürkçe ya da Köktürkçe, Türkçenin bilinen ve yazılı metinleri ele geçirilebilen en eski dönemine verilen addır. Göktürkçe, M.S. 7. yüzyılda Moğolistan'da yaşayan Göktürkler'in (Tukyular) konuşup yazdığı dildir. Göktürkçe yazılı belgeler 2. Göktürk Devleti döneminden kaldığından Göktürkçe kağanlığın resmî dili hâlinde olmuştur. Kısacası, bu dönem, Göktürk Kağanlığı'nın hüküm sürdüğü dönemin sonuna kadar süren evreyi kapsar).

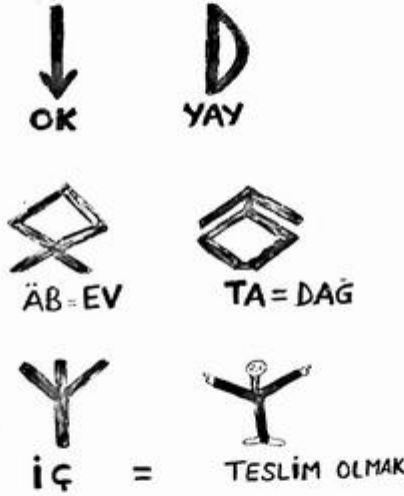

Şekil 18. Göktürk yazısı örneği

Bir şekil, işaret ya da resimsel anlatım dil ile ilgili bir durumu belirtiyorsa, dili yanıttıysa o şekil, yazıdır denilebilir. Bu nedenle yazının başlangıcını insanların duvarlara çizdiği resimlerden başlatmak doğru olacaktır. İnsanlığın çizgiyle anlatımı bu resimlerle başlamıştır, diğer yandan ilk yazıların resim kökenli olması da bu savı doğruluyor. Her türlü anlamsal işareti, anlam yaratmak için çizilmiş işareti, insanın çizdiği ve bir anlam yüklediği her tür görünen ya da algılanan işareti yazı olarak almak olasıdır.

Ayrıca duvardaki çizimler yazının bir anda icat edilmediğini gösterir. Yazı dizgeleminin çoğunluğu, birden çok biçimde söylenebilen nesnelere, resim yoluyla belirtilmesiyle ortaya çıkmıştır. İnsanlar birçok olayda olduğu gibi, yazıya geçme aşamasının başında da taklit ögesinden yararlanmışlardır. Yaşanan olayları, alışverişte

kullanılan malları belirtmek için resimsel bir anlatım kullanmayı denemişlerdir. Yine gösterilen bir kahramanlık (öldürülen vahşi hayvan sayısı, yapılan etkinlikler,...) için de duvarlara resim çizerek kalıcı olmayı amaçlamışlardır. Tek bir resmin bir tümce ya da anlamlı bir sözce olarak kullanılması [Février, 1984:43] yazılı anlatımın başlangıcıdır denilebilir. İşte bu resimsel anlatım bugün kullanılan alfabenin çıkış noktası olmuştur. Yani sonuçta yazılı anlatımlarda da taklit ögesi yola çıkmıştır. Örneğin eski Mısır Hiyeroglif yazısında tamamen taklit ögesi egemendir. Yine Sümerlilerin ve Çinlilerin kullandıkları yazı biçiminde de taklit ögesi içeren resimsel anlatımlar görülmektedir. Bu alfabede Latincedeki gibi harf yoktur. Bizim harf diye tanımlayabileceğimiz en küçük birim bir yapım ekidir. Yapım ekleri tek hecedir. Bu aynı zamanda bir sözcüktür de. Resim yazı denilen bu alfabede nesnelere simgeleştirilmiş resimlerle belirtilir. Göktürk yazısının da taklit ögesi olduğu söylenebilir. Şu örnek ilginç:

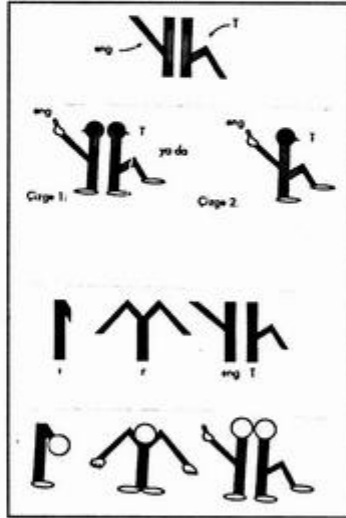

Şekil 19. Göktürk yazısı örnekleri

Bu örneklerde gösterge dediğimiz dilin grafiksel anlatımı (yani sözlü anlatımı değil) ile gösterilen dediğimiz kavram ve gönderge dediğimiz, dilde kullanılan göstergenin belirttiği gerçek varlık arasında bir benzerlik ögesi görebiliyoruz. Yani Göktürk yazı dizgesi doğal nesnelere biçimini andırıyor. Örneğin "bu yazıda EV diye seslendirilen gösterge, bir ev çizimidir. OK diye okunan gösterge, bir OK çizimidir. YAY diye okunan gösterge bir YAY çizimidir. DAĞ diye okunan gösterge, bir DAĞ çizimidir" [Özakıncı, 1994:55].

Dilsel gösterge (gösteren ve gösterilen) ile gönderge arasındaki ilişkinin nedensiz olduğu sürekli vurgulanır. Ancak gösteren ile gönderge arasında bazı durumlarda nedenlilik ilişkisinden söz edebiliriz. Örneğin yansıma sesler ya da resimyazı (fr. *pictogramme*), düşünceyazı (fr. *idéogramme*) ya da görüntüsel yazı (fr. *iconographie*) biçiminde olan gösterenlerde bazı benzerlikler bulunabilir. Üstteki Göktürk yazısı resimyazı ya da düşünce yazı örneğindedir ve gösteren ile gönderge arasında bazı benzerlikler ya da nedenlilikler bulunabilmektedir.

O'yu (üçüncü kişi) gösteren simge "EN" anlamındadır, bunu sıfatın derecelendirilmesi anlamında da alabiliriz: En büyük, en yücedeki kullanımlardaki durum gibi. Diz için bir dikey çizgi ve yanında bir diz durumunu belirten özellik kullanılıyor. "Eski Türklerde DİZ, yalnızca bir eklem yerini değil, bunun ötesinde GÜÇLÜLÜĞÜ belirten bir sözcüktür" (ÖZAKINCI, 1994:56). Orhun yazıtlarındaki TENGRI sözcüğünün TENG bölümü ENG (O = Üçüncü tekil kişi) ve DİZ (güçlü) anlamında oluşur.

Şekil 20. Göktürk yazısında "tanrı" kavramı

Bu görsel yazı "GÜÇLÜ OLAN ODUR" anlamına gelebiliyor. Buradan şu tür bir sonuç çıkarılabilir: Göktürk yazısındaki simgeleştirmede, gösterge ile gönderge arasındaki ilişkide uzlaşmanın ötesinde benzerlik ilkesinden yararlanılmıştır. Türklerdeki "tengri" kavramı ile Sümercedeki "tingir" kavramı arasında bir akrabalık ilişkisi olduğu da söylenir. Yine "tanrı" kavramını belirten sözcük ilk olarak Türkçede rastlanmıştır.

Her ne kadar dinsel olarak ilk dilin İbranice olduğu söylene de, insanlığın tanıdığı yazılı metin olarak ilk dil Sümercedir. Sümercenin geçmişi M. Ö. 5500 yıllarına dayanır [Aksan, 1979:95]. Sümerlilerin ülkesi, Akadça konuşulan Samiler tarafından işgal edilir. Sümerce böylece ikinci planda kalır. Ama Akadçanın da dört bin yıllık geçmişinden söz edebilmektedir. Yine bir başka Ortadoğu dili Mısır Hiyeroglif yazısı da dört bin yıldan beri biliniyor. Ama bu yazı M.S. 700 yıllarında Arapların bölgeyi işgal etmesiyle yok olmuştur. Bugün Hiyeroglif yazı dizgesi değiştirilmiş olarak Mısır'daki Hıristiyan Kopt halkının dili durumundadır. Fenikeliler de Mısır yazısına dayanarak alfabe diye bildiğimiz bir dizge geliştirmişlerdir. Yine ilk diller sınıfına Hititçeyi de koyabiliriz. Hititlerin dilinin 3000 yıllık geçmişini tanıyoruz.

Eski Grekçenin ilk metinleri Homeros destanları olarak bilinir. Bu dil de M. Ö. bin yıllarından bu yana tanınmaktadır. Ancak, antik çağ edebiyatıyla ilgilenenler, zaman zaman "İlyada ve Odyssea destanlarının diğer Yunan şiirlerine benzediklerini ve kaynaklarının belirsiz olduğunu" [Onç, 1995:31] söylerler. Yine bazı araştırmacılar, örneğin *Josephus*, Homeros'un okuma yazma bilmediğini belirtirler.

A	B	Γ	Δ	E	Z	H	Θ	I	K	Λ	M	N	Ξ	O	Π	P	Σ	T	Υ	Φ	X	Ψ	Ω
α	β	γ	δ	ε	ζ	η	θ	ι	κ	λ	μ	ν	ξ	ο	π	ρ	σ	τ	υ	φ	χ	ψ	ω

Şekil 21. Yunan alfabesi

Burada diller arası bir kayırma ve bazı dilleri üstün tutma durumu seziliyor. Örneğin *Josephus* bu savıyla "yazıyı bilen İbrani kültürünün eski Yunan kültüründen üstün olduğunu" [Onç, 1995:31] ortaya koymak istemiştir. Ancak Yunan alfabesinin M.Ö. 720-700 yıllarında geliştirilmiş olduğunu çeşitli araştırmacılar ortaya koyarlar. Bu son düşüncenin benimsenmesi daha doğru bir yaklaşımdır.

Yunan alfabesi, âlim *M. Chishull*'ün 1727'de yayımladığı Sigeion yazıtından alınmıştır Burada harfleri yazıldıkları iki farklı biçimde vermeye özen gösterdik, kimileri soldan sağa, kimileriye sağdan sola doğru okunur. Papaz Fourmont'un Yunanistan yolculuğundan dönüşte getirdiği bustrofedon yazısıyla verilen yazıtlar da böyle düzenlenmiştir. Buna bustrofedon yazı denir, çünkü harfleri mermerlere işleyen Yunanlılar soldan sağa doğru mu yazmaları gerektiğine, yoksa Fenikelilerden öğrendikleri gibi sağdan sola doğru yazmayı sürdürmeleri mi gerektiğine karar veremeyince, sonunda her iki yöntemi de kullanmışlardır, böylelikle, ilk satıra sağdan sola doğru başlayıp ikinci satırı soldan sağa doğru yazmışlar ve yazıyı satır satır bu biçimde işleyerek, tarla süren öküzlerin oluşturduğu saban izlerini taklit etmişlerdir. Bustrofedon terimi de bu anlama gelir [Jean, 2006:189-190].

Türk ulusunun çok eskilerden beri var olduğu bilinen bir durumdur. Ancak Türklerin tarih sahnesinde Türk ismiyle görünmeleri M.Ö. 552 yıllarına kadar gider. Bu

konuda Çin kaynakları temel alınmaktadır. Çeşitli kaynaklarda geçen bazı kavimlerin Türk olduğu yolundaki savlar, bilimsel olarak henüz ne doğrulanabilmiş ne de yalanlanabilmiştir.

J. V. Hammer Heredotos'un doğu kavimleri arasında belirttiği **Targita**'lar, *W. Tomaszek* İskit topraklarında oturdukları söylenen **Tyrkae**'ler (*Yurkae*), *Tevrat*'ta adı geçen **Yâsef**'in torunu **Togharma**, eski Hint kaynaklarında rastlanan **Turukha**'lar (*Turuşka*'ya da tesadüf edilir), **Thrak**'lar, eski Ön Asya çivi yazılı metinlerde görülen **Turukku**'lar, Çin kaynaklarında M. Ö. I. bin içinde rol oynadıkları belirtilen **Tik** ya da **Di**'ler, **Troia**'lılar, İran rivayetlerindeki hükümdar **Feridun** (*Thraetaona*)'un oğlu **Tûrac** ya da **Tûr** -ki *Turan* adı da buradan gelir- Türk adı taşıyan ilk Türk kavimi sanılmıştır. İran kaynaklı *Zend-Aveste* rivayetleri ile İsrail kaynaklı *Tevrat* rivayetlerinde "Türk" adı aranmıştır. Ancak ne arkeolojik araştırmalar, ne de dil araştırmaları yukarıdaki iddiaları doğrulamamaktadır. Son araştırmalar gösteriyor ki, Türk kelimesi 6-8. yüzyıldan önce yalnız çift heceli söylenmiş, daha önceleri ise **Törük** şeklinde geçtiği ileri sürülmüştür. Bundan değişerek **Törük**, **Türük**, **Türk** şekline dönüştüğü iddialarına yer verilmiştir [*M. Tekin*, 1991: 5].

Çin'deki *Chou* hanedanının yıllığında "T'u-küe" ya da "T'u-chüeh" biçimindeki tanımlamaların Türkler için kullanıldığı sanılmaktadır. Aynı Çin kaynaklarında "Jong", "Ti", "Mele", "Ting-ling", "Citi", "Dingling", "T'ie-le", "Kao-ch'e" sözcüklerinin de Türkleri ya da Türk boylarını belirttiği savlanmaktadır. Bu kavimlerin hepsi Türkleri belirtmeyebilir, ama bu kavimleri, Türk kavriminden önce tarih sahnesinde görülen ve Türkçe konuşan halkları, Türklere akraba topluluklar olarak görülebilir.

Türkçeye ait ilk yazılı metin M. S. VII. yüzyıla aittir. Türk isminin ilk olarak Göktürkler tarafından M. S. 552 yılında kullanıldığı kesindir. Ancak bu dönemde kullanılan "Türk" sözcüğünün bir ırkı ya da kavmi belirtmekten öteye siyasal bir kimlik olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar birtakım yazı parçalarıdır, tabletlerdir.

İlk eski Türk yazısı olan Göktürk yazıtlarından yola çıkarak, ulusumuzun VIII. yüzyıldaki durumunu ortaya koyabiliyoruz. Bilindiği gibi Türkler tarafından kullanılan ilk grafik yazı Göktürk alfabesidir. İskandinavların kullandığı Runik yazısına benzediği için *Eski Türk Runik Yazısı* diye adlandırılır. Ünlü Danimarkalı betikbilimci (fr. *philologue*) *Wilhelm Thomsen* tarafından 15 Aralık 1893 yılında çözülmüştür. Göktürk yazıtları MS 719-735 yılları arasında yazılmıştır. En eskisi "Doğu Gobi'de bulunan *Çoyren* yazıtıdır. Bu yazıtın II. Göktürk hanedanının kurucusu *İlteriş Kağan* (hükümdarlık yılları 682-692) zamanından kaldığı sanılmaktadır" [*Tekin*, 1978: 18]. Bu alfabede 38 harf vardır. Bunların 4'ü ünlü diğerleri ünsüzdür.

ÜNSÜZLER			ÜNLÜLER	
Orkun		Latin	Orkun	Latin
Köken	İncir		İ	A - E
ᠰ	ᠱ	s	ᠠ	i - I
ᠰ	X	d	ᠤ	o - u
ᠶ	ᠸ	g	ᠨ	ö - o
ᠮ	ᠶ	k	ᠬ	é
ᠵ	ᠶ	l	ÇİFT SESLİLER	
ᠳ	ᠨᠰ	n	Orkun	Latin
ᠬ	ᠲ	r	ᠠ	ik - k - ki
ᠶ	ᠰ	s	ᠲ	İç - çl
ᠰ	ᠮ	r	ᠵ	OK - UK
D	ᠶ	y	ᠮ	ÖK - ÖK
BÜTÜN ÜNLÜLERİ KULLANILANLAR			ᠮ	LD - LT
Orkun	Latin		ᠰ	İÇ
ᠠ	ç		ᠶ	ND - NT
ᠮ	m		ᠶ	NG
ᠰ	p		ᠶ	NY
ᠶ	s		SÖZCÜK AYIRMA TAMGASI	
ᠮ	z		:	

Şekil 22. Türklerin ilk alfabesi olan 38 harfli Gök Türk alfabesi

Göktürk yazılarında da benzer ilişkiler bulunuyor. Göktürkçe Ural-Altay dil ailesinden olmasına karşın, alfabede yazı sağdan sola doğru yazılıyor. Yani Sami dil ailesiyle bir ilişkisi olduğu söylenebilir.

Ancak bir tek özelliği ile bir dil ailesine bağlamak da şüpheli bir durumdur. Göktürkçeyi resim yazı türüne dayalı aynı yazı türü olarak değerlendirmek gerekebilir. Böylesi bir durumda iki farklı dil ailesinden Göktürkçe ile Çincenin bir ilişkisinin olabileceği düşünülebilir.

Yine başlangıçtaki Türkçe ile ilgili zaman zaman farklı düşünceler ortaya atan da olur. Ömer Demircan Türkçedeki ünlü uyumunu sorgularken “birinci heceden sonra düz-yuvarlak karşıtlığının kalktığını, yalnızca dar-geniş karşıtlığının sürdüğünü söyleyebiliriz. Öyleyse düz-yuvarlak ayrımı birinci hece dışında sesletimsel bir olaydır” [Demircan, 2005:51] der. Burada Türk dilinin yapısı ile ilgili bir sorunu tartışır: “Birinci hece sesbirimsel ünlü ayrımlarının kullanılıp öteki (ikinci, üçüncü vb.) hecelerde ortadan kalkması Türk Dilinin, başlangıçta kökleri tek heceleri bir dil olduğuna bir başka tanık mıdır?” [Demircan, 2005:51]. Bu hem Çince gibi bir dili anımsatır hem de Gürcü dilbilimci Nikolay Marr’ın tüm dillerin kaynağını *sal, ber, yon, ve roş* gibi tek heceli sözcüklere dayandırması ile ilgili bir duruma da bağlamak olasıdır. Dil pleontolojisi konusundaki görüşünde tüm dillerin ilk öğelerini ya da ilk kavramlarını açıklarken dört tek heceli sözcükten yola çıkar [Dulicenko,

2005: 94). Bunların yalnızca dillerin ses düzenini değil aynı zamanda anlam düzenini de belirttiğini söyler. Marr sözünü ettiği durumların her dil için geçerli olduğunu söylüyor ama çok da kabul görmüş bir durum değildir.

Yazı sistemindeki değişik kullanımlar diğer Türk yazı sistemlerinde de görülebilir. Uygur yazısı başlangıçta sağdan sola yazılmıştır, daha sonra Çincenin etkisi ile yukarıdan aşağıya yazılır olmuştur. Türklerin farklı dönemlerde kullandığı Soğdak yazısı sağdan sola, Çin yazısı yukarıdan aşağıya, Tibet yazısı sağdan sola, Mani yazısı sağdan sola, Peçenek yazısı sağdan sola, İbrani yazısı sağdan sola, Ermeni yazısı soldan sağa, Arap yazısı sağdan sola, Latin yazısı soldan sağa [Duralı, 1988:47-52] yazılmıştır. Çincenin yazı dizilişi de zaman içinde değişmiştir. "Sokak Çincesi soldan sağa okunuyor olsa da, şiir dili ve bilim adamlarının kullandığı Çince tam tersine yukarıdan aşağıya ve sağdan sola okunmaktadır" [Jean, 2006:49]. O zaman aynı dili farklı biçimlerde yazma işi yalnızca Türkçeyle sınırlı değildir.

Yazının yazma düzenini farklı durumlara bağlayanlar olmuştur. Örneğin *Michel Foucault*, "yazının sağdan sola ya da soldan sağa doğru yazılışı ve okunuşu iki tür göksel harekete uygun olarak oluşturulmuştur. Birincisi için güneşin doğuşu-batışı, ikincisi için yedi gezegenin hareket yönü örnek alınmıştır" [Aktaran Soykan 1990: 114] biçiminde bir görüş belirtir. Bu tür bahaneler bulma konusunda her ulusun artalan bilgisi zengindir. Örneğin Türkçe aşağıdan yukarıya doğru yazılır olsaydı Türk tarihinden, inandığı dinden bir sürü kutsal açıklamalar bulunabilirdi.

Écritures du monde

كتابات العالم

World Scripts

Письма мира

ᲞᲠᲣᲚᲗᲢᲕ ᲠᲣᲚᲗᲢᲕ

எழுத்துலகம்

世界文字

Şekil 23. Farklı alfabelerden örnekler

Avrupalıların bugün konuştuğu dillerin en eskisi Germence M. Ö. dördüncü yüzyıllara dayanır. İlk Fransızca metin M.S. 9. yüzyıldaki *Serment de Strasbourg*'dur (Strasbourg Andı). 842 yılında yazılan bu metin Fransızcanın doğuşu olarak kabul edilir. "842 tarihli Strasbourg Yeminleri, resmi bir belgede halk dilinin ilk ortaya çıkışını belirler. İmparator *Charlemagne*'ın iki torunu *Kel Charles* ve *Cermen*

Louis, Roman dilinde yazılmış ve okunmuş bu anlaşmada üçüncü torun *Lothaire*'e karşı birbirlerine sadakat yemini etmektedirler" [Jean, 2006:74]. Avrupa'daki yazılı metnin ilk örneklerinde destanlar, dinsel bir kişinin yaşamı gibi konular yer alır.

2.3. İlk Dil Çalışmaları

Dil üzerine ilk çalışmalar ise Hintlilerde görülür. M.Ö. IV. ve V. yüzyıllarda Hintli dilcilerin dinsel kaygılarla yaptığı dil çalışmalarının en önemlisi *Panini*'ninkidir. Bu dilcinin *Ashtadhyayi* (sekiz kitap) adlı çalışması dil incelemesi konusundaki ilk kitap olarak bilinir.

Sanatura doğumlu olan ve dünyanın ilk dilbilimcisi sayılan *Panini*, daha M. Ö. IV. Yüzyılda, Tanrıların dili Sanskritçenin ünlü ve ünsüzlerinin kesin işleyişini "betimleyebilmiştir". Sanskritçe, din adamları ve bilginleri tarafından tahminen M. Ö. 4500 yıllarında Ganj bölgesinde dini amaçla inşa edilmiş olup kavim dili değildir. Bu durum bir ölçüde, Hint yazılarının bütünüyle alfabetik oluşuyla ve iyi yapılanmış bir ses dizgesi sınımasıyla açıklanmaktadır" [Jean, 2006:68-69].

Hintli bilim adamı çalışmasını kendisinden önceki 64 dilcinin araştırmalarına dayandırır. Yani ondan önce de dille ilgilenenler vardır, ancak adları bilinmemektedir. *Panini*, Sanskritçe ile ilgili 4000 kadar kuralı ve söz varlığına ait yazıları bir araya getirmiştir. Aslında Hint'teki dil çalışmalarında da dinsel kaygılar ön plandadır. "M. Ö. X. yüzyıldan öncesine uzandığı anlaşılan dinsel bilgi ve dua derlemeleri ve da'lara gösterilen özenin dile ve dille ilgili bilgilere önem verilmesini sağladığı anlaşılmaktadır" [Aksan, 1980a:11]. Uzun süre insanlar dil ile ilgilenirken hep dinsel kaygıları ön planda tutmuşlardır. Hatta Sanskritçe'nin kutsal bir dil olduğunu söyleyenler de vardır: "Devanagari yazısının kökeninde Brahmi yazısı vardır. Hindistan'ın büyük bir bölümünün kutsal dili Sanskritçe, en yaygın dillerden biri olan Hinduca bu yazıyla kaydedilirdi. Bütünüyle alfabetik olan Brahmi yazısı ünlü ve ünsüz harfleri de içermekteydi. Bu durum, tarihçilerin, bu dillerin kullanıldıkları yerlerde doğmadıklarını, Fenike alfabesinin değişikleri olduklarını düşünmesine yol açmıştır" [Jean, 2006:67].

Daha sonra Araplarda, özellikle Basra'da dilbilgisi okullarını görürüz. Bu okullarda Arapça sözdizimi ve sesbilgisi konusunda yoğun çalışmalar olmuştur. VII. Yüzyıldaki Basra okulunun en önemli bilgini Sibevni bir Arapça dilbilgisi kitabı hazırlar. *El-Kitab* adlı yapıt değerini bugün de yitirmemiştir. Hintlilerdeki dini bilgileri kaybetmeme ve doğru öğretilmesi için dile verilen önem diğer dinler için de geçerlidir. Arapça ile ilgili Kufe ve Basra'da açılan dil okulları da aynı kaygıları gütmüştür. Arapçanın korunmasında ve geliştirilmesinde bu okullar önemli görevler yapmışlardır. Yine X. yüzyılda yaşayan *İsmail Cevheri*'nin *Sihah* adlı büyük sözlüğü, sözcükbilgisi ve sözlükçülük açısından önemlidir [Aksan, 1980b: 64].

वर्णमाला		वर्णमाला							
अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ऋ	ॠ	ऌ	ॡ
अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ऋ	ॠ	ऌ	ॡ
इ	ई	उ	ऊ	ऋ	ॠ	ऌ	ॡ		
इ	ई	उ	ऊ	ऋ	ॠ	ऌ	ॡ		
उ	ऊ	ऋ	ॠ	ऌ	ॡ				
उ	ऊ	ऋ	ॠ	ऌ	ॡ				
ऋ	ॠ	ऌ	ॡ						
ऋ	ॠ	ऌ	ॡ						
ऌ	ॡ								
ऌ	ॡ								
ॠ	ॡ								
ॠ	ॡ								

Şekil 24. Sanskritçe alfabesi

Arapların kullandığı en eski harfler, Fırat nehri üzerinde bulunan Kûfe kentinden esinlenerek küft adını almıştır. Çağdaş Arap harfleri ise, Miladi takvime göre 933 yılında halife *Muktedir Cafer* döneminde yaşayan *Vezir Mukle*'nin buluşudur. Bu vezirin çevirdiği entrikalar onun önce sağ, sonra sol elinin ve en sonunda da dilinin kesilmesiyle sonuçlanmış ve uzun ve sefil bir hayat sürerek 949 yılında ölmüştür. Rivayete göre sağ elini kaybetmeye mahkûm olduğu zaman kendisine hırsız muamelesi yapılmasından şikayetçi olmuş ve Kuran'ı üç kere yazan, gelecek nesiller içinde kalıcı örnekleriyle en iyi yazıyı hazırlayan birinin elinin kesilmemesi gerektiğini söylemiştir. Bir başka rivayete göre, bu güzel harfleri bulan *İbni Mukle*'nin kardeşi olan *Abdullah El Hasan*'dır. Bugün hâlâ olanca güzelliğini koruyan Kûft anıtlar vardır, ancak yabancı süslemelerle dolu olduklarından okunmaları çok zordur [Jean, 2006:190].

Batıda dilbilimin Yunan felsefesinden kaynaklandığı görüşü egemendir. Eski Yunan'da sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında olduğu gibi dil üzerinde de derinleşmesine durulur. Dilin doğuşu ilk inceleme konusu olmuştur. Bu konu ile ilgili olarak dil doğuştan getirilen bir yetenektir (physei), dil sonradan kazanılan bir yetenektir (thesei) şeklinde iki görüş ortaya çıkar. Dil doğal mıdır yoksa bir tür anlaşma ile varılan bir dizge midir görüşü uzun süre tartışılır. Daha sonra dil felsefi bağlamda incelenir. Yine bu döneme ait yapısal çözümleme denemeleri vardır. "Eflatun, dili bir «adlar dizgesi» olarak görmekte, bu nedenle adların kaynağı, doğruluğu üzerinde derinleşmeye çalışmaktaydı. *Kratylos* adlı yapıtında *Hermogenes*, (...) sözcüklerin nesnelere ilişkisi sorununu ve seslerin anlamlarının olup olmadığı konusunu incelemeye yönelmişti" (Bayrav, 1998: 37). Aynı döneme ait hekim *Hipokrates* ve dü-

şünür *Aristoteles*'in sesbilim üzerine çalışmalarından söz edilebilir. *Aristoteles* ile *Eflatun* (Platon) dilin doğuşu konusunda karşıt görüştedirler. Platon sözcüklerin doğal uygunluğundan yana görünür. *Aristoteles* ise onların saymaca olduğu görüşünü savunur.

“Kültürün insanların davranışlarından ayrı bir bütün olduğunu kabul edenlere (kavramların hakiki varlıkları karşıladığına inanan orta-zaman felsefecilerine atfen) realist (gerçekçi) denmiştir. Bunların karşısında kültürün birçok süreçlerden meydana gelen bir olay olduğunu, kavramın ayrı bir varlığı olmadığını, onun yalnız bir toplum olaylarını fark etmeye yarayan bir kavramlaştırma türü, hakikati görmemize yardım eden bir gözlük olduğuna inananlara nominalist (adçı) denmiştir” [Mardin, 1986:47]

Daha sonraki Yunanlı düşünürlerden, Stoacılar, bugün de geçerli olan “biçim ve anlamı, gösteren ve gösterileni ayırt etmişler, kökenbilimsel incelemelere girişmişlerdir” [Vardar, 1982:18]. M. Ö. II ve I. yüzyılda yaşayan Dionysios Thrax, geleneksel dilbilgisi kitabının ilk örneğini hazırlar: *Tekhne Grammatike*. Bu çalışmasında araştırmacı daha önce yapılanları bir bütün olarak sunar ve sekiz sözcük türünü (fr. *partie du discours*) ortaya koyar: Ad, eylem, bağlaç, adıl, belirteç, ilgeç, ortaç ve tanımlılık. Yazın geliştirmesiyle birlikte her dildeki sesler, heceler ve tümce kuruluşları farklılık göstermeye ve ayırt edilmeye başlanmıştır. Her ulusun kendi dilinin kurallarını belirlemeye başlaması sonucu ortaya çıkan bu dilsel bilgiler bütünlüğü dilbilgisi olarak adlandırılmıştır.

İsa'nın doğduğu dönemlerde Kuzey Afrikalı bilgin *Martianus Capella*'nın *De Neptüs Philologiae et Mercuri* adlı yapıtı dil çalışmaları bakımından kendisinden uzun süre söz ettirir. M. S. 410-439 yılları arasında yazıldığı sanılan bu yapıtta, özgür sanatlar olarak yedi temel bilim bir söyleneceye dayandırılarak tanımlanır ve eğitimdeki öncelik ve sonralık durumuna göre sınıflandırılır [Bayrav, 1998:21-22]. *Martianus Capella*, bu temel bilimleri öğretim düzeni içinde iki gruba ayırarak, başlangıçta ve sonraki dönemde öğretilmesi gerekenleri sınıflandırır. Öncelikle öğretilmesi gerekenler: *dilbilgisi, sözbilim ve diyalektiktir*. Daha sonraki eğitimde *aritmetik, geometri, uzay bilimi ve müzik* öğretilenlerdir. Her ne kadar *Capella*, ilk öğrenilmesi gerekenler dilbilgisi, sözbilim ve diyalektik şeklinde belirtmişse de, zaman içinde bu sıralama değişmiştir. Örneğin “V-VIII. yüzyıllar arasında sözbilim, VIII-X yüzyıllar arasında dilbilgisi, X-XV. yüzyıllar arasında ise diyalektik başa geçmiştir” [Bayrav, 1998:23]. Ancak ilk öğretilmesi gerekenler bu üçü olarak her zaman aynı kalmıştır.

Türkçe üzerine bilinen ilk çalışmayı, XI. yüzyılda Karahan Türklerinden *Kaşgarlı Mahmut* yapmıştır. 1073 yılında yazdığı *Divânü Lugati't-Türk* (Türk Lehçeleri Sözlüğü) ile *Kaşgarlı Mahmut* ilk Türk dilbilimcisi olmuştur. Türkçe için birçok alfabenin kullanıldığı daha önce belirtilmiştir. Kullanılan her alfabe ile birçok kültürel ürünler verilmiştir. Örneğin *Yusuf Has Hacip*'in 1069'da Arapça olarak yazdığı ve

1440'ta Herat'ta Uygurcaya çevrilen 6645 beyitlik aruz ölçüsünde manzum bir yapıt olan *Kutadgu Bilig* (Mutluluk veren bilgi) ve *Edip Ahmet Bin Mahmut Yükneki* tarafından aruz ölçüsü ile yazılan eğitici bir kitap olan *Atabetü'l Hakayık*'ın (Gerçeklerin eşiği) günümüze kalan en iyi örnekleri Uygur alfabesi ile yazılmış olanlarıdır. Daha sonra *Ali Şir Nevai*'nin Türkçe ile Farsçayı çeşitli yönlerden karşılaştıran sözlük çalışması *Muhakemetü'l Lügateyn* gelir.

Şekil 25. Kaşgarlı Mahmut'un *Divânü Lügati't-Türk* adlı çalışmasında bulunan dünya haritası örneği (1072-1075)

Ortaçağda dil çalışmaları, matbaanın bulunuşuyla hızlanır. Bu dönem dilin olgunlaşma dönemi sayılır. Zira her dilde yazım kurallarında birlik sağlama dönemidir. Hıristiyanlıkla ilgili dinsel kaygılardan dolayı Avrupalıların Latince üzerinde yoğunlaşmaları ortaçağda başlar. Sevilialı *Isodoro*'nun Latinceyle ilgili kökenbilimsel çalışmalar bu dönemde önemli bir etkinlik olmuştur. Bu yazarın uzun süre kabul görmüş temel ilkeleri şunlardır (Bayrav, 1998:35): Bir sözcüğün nereden geldiğini bilmek gerekir. Örneğin *Homo* (insan) sözcüğü *humus* (toprak) sözcüğünden doğmuştur. Bir sözcükteki anlamsal nedeni ortaya koymak gerekir. *Rex* (kral) sözcüğü *regere* (yönetmek, doğru hareket etmek) eylemine bağlanabilir. Son olarak da sözcüklerin karşıtı da kökenbilimsel açıklamayı ortaya koyabilir. *Lucus* (kutsal koruluk) sözcüğü loş yeri belirtir ve *non lucendo* (aydınlık olmayan) sözcüğünün karşıtı olarak oluşturulmuştur.

Sevilialı *Isidorus* o dönemde dünyada var olan 72 dile ilgili, hayal ürünü bir değerlendirmeye girerek, farklı bir kökenbilim çalışması yapar:

Corpus (beden), *corruptus perrit*'in, yani "çürüyüp yok olur"un kısaltmasıdır; *homo* (insan), *humus*'tan (toprak) gelmektedir; çünkü insan çamurdan doğmuştur; *iumenta*

(yük hayvanı), *iuvat*'tan, yani "yardım eder"den gelmektedir, çünkü at insana yardım eder, *agnus* (kuzu) annesini tanıdığı (*agnosci*) için bu adı almıştır (Eco, 2004: 69).

Bunlar biraz dinsel kaygılar ve kutsal dil olarak Latince'nin yüceltilmesi uğruna yapılan çalışmalardır. Bilimsel yanı yoktur.

XVI. yüzyılda İtalyan ozan *Dante*'nin dillerin çeşitliliği üzerinde çalıştığı biliniyor. Daha sonra yoğun bir şekilde incelenecek olan Avrupa dillerinin akrabalığı ve benzerliği konuları ilk olarak *Dante* tarafından ortaya atılmıştır. Yine bu dönemde özellikle Avrupa'daki dillerin kendi varlıklarını kanıtlamaya çalıştıkları dönemdir. Örneğin Fransızcanın "moyen français" denilen bu dönemi, Latince'den ayrı olarak varlığını en belirgin biçimiyle ortaya koyduğu dönemdir.

XVII. yüzyıl keşifler dönemidir. Avrupalı gezginler gittikleri yerlerde yeni dillerle karşılaşır. Bu dil enfasyonu karşısında ilk kez çok dilli sözlükler hazırlanır. Bu yüzyılda dil konusunda akılcılık ve deneycilik biçimindeki iki karşıt kutbun çatışması vardır.

Gerçekte dil alanındaki çalışmalar yalnızca sözlüklerin hazırlanış biçimlerine bakarak bile değerlendirilebilir. Örneğin XVI. ve XVII. yüzyılda iki dilde sözlükler hazırlanır. Bu, dillerin tanınmasını belirten bir süreçtir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında her dilin ayrı sözlüğü hazırlanır. Artık kavramların tanınması dönemine gelinmiştir. Bu sözlüklerle dildeki sözcüklerin değeri ortaya konulur. XVIII. yüzyılda ansiklopedik sözlükler hazırlanır. Bu da insanlığın dil konusundaki bilgilerinin ansiklopedilere yetecek düzeye geldiğini gösterir. Her nesnenin dildeki kullanımından öteye yananlam ve çağrışımsal anlamdan söz edilmeye başlanır. XIX. yüzyılda tarihsel sözlükler, kökenbilime dayalı sözlükler hazırlanır. XX. yüzyıla geldiğimizde "ne nedir?" türü sözlüklere geçilmiştir. Bu sözlüklerde fotoğraflar ve okla göstermeler gibi görsel öğeler de kullanılmıştır. Burada şunu da belirtmek gerekir: Her tür sözlük çalışması bir yüzyıl ile sınırlı değildir. Örneğin XVI. yüzyılda hazırlanan iki dilli sözlükler daha sonraki yüzyıllarda geliştirilerek sürdürülmüştür. Bugün de aynı türden sözlükler hazırlanmaktadır. Ancak sözlüklerin değişim geçirmesi bakımından bu zamansal sıralama ilginçtir. Dil araştırmaları için de benzer şeyler söylenebilir. Dünyadaki dilleri tanıma dönemi XVI. yüzyılda yapıldı diye diğer zamanlarda bu araştırma durdurulmuş değildir. Aksine bugün de birçok yeni dilin varlığı ortaya konuluyor.

Fransa'da *René Descartes*'ın içinde bulunduğu Port-Royal Okulu (1660) dil felsefesi ve mantık çerçevesinde dili incelemeye başlar. **Port-Royal Dilbilgisi** (fr. *Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal*) taraftarları dilde akılcılık görüşünü savunurlar. Port-Royal Dilbilgisinin "dil olayları ve dilbilgisi kavramlarının aydınlatılması, dillerin birtakım ortak mantık temellerine oturtulması yolunda" (Ak-san, 1980a:12-13) çabaları olmuştur. Bu görüş, yönetsel kesinlik görünüşüne uygun olsa da, akılcı olduğu ölçüde, kuralcı ve değer yargılarına dayalı bir nitelik

taşır. Port-Royal okulundan olan araştırmacıların amacı "farklı dillerin elvrebileceği kullanımı en uygun ve tutarlı biçimde yorumlamak değil (böyle olsa, dil kuramınının bir dilin bütün olası kullanımlarıyla örtüşmesi, konuşucuların "hata" olarak gördükleri kullanımları da göz önünde bulundurması gerekirdi), kullanımları akla uygun hale getirme çabası içinde onların çeşitliliğini ortadan kaldırmaktır" [Eco, 2004:264]. *Dionysios Thrax*'ın birçok görüşleri ve sözcük türleri bu okulca aynen alınır. Port-Royal dilbilgisi okulunun dil ile başka kurumlar arasında ilişki bulma düşüncesi daha sonra da taraftar bulmuştur. Dil ile toplum, dil ile birey, dil ile kültür, dil ile gerçek, dil ile ruhsal yapı gibi konular daha sonra *Wilhelm von Humboldt*, *Bacon*, *Leibniz* gibi düşünürlerce de araştırılmıştır.

XVIII. yüzyılda dil sınıflandırmaları sürerken, dil ile düşünce (Leibniz), dil ile toplum arasındaki ilişkiler ağırlık kazanır. Skolastik felsefenin egemen olduğu zamanda, dil ile uğraşanlar dilbilgisi yerine dil felsefesi ile ilgilenmeye yönelmişlerdir. Skolastik filozoflar, dili "tümdengelimli bir yöntemle, temel ilkelerden elde ettikleri önermelerde toplamaya çalışmışlardır. Çünkü onlara göre, dil ile doğa arasında bakışım olduğundan, gerçeğe götüren yollardan biri de dilin yapısını incelemektir" [Bayrav, 1998:36]. Port-Royal dilbilgisi örneği bu dönemde de sürdürülür. Bu dilbilgisi bütün dillerdeki bazı kuralları açıklamayı ve bu kuralların kullanımlarıyla ilgili sağlam veriler ortaya koymayı amaçlamıştır. Dilin kurallarının ortaya konulmasına bağlı olarak dil öğretimi ve öğrenimi de gündemdedir.

XIX. yüzyıla geldiğimizde, artık dünyadaki tüm dillerin varlığı bilinir olmuştur. Dünyanın her yanı tanınıyor. Bu yüzyıl dilcilerin dünyanın her yanındaki dil ile ilgilendiği bir dönemdir. Yüzyılın başlarında İspanyol papaz *Hervás*, 6 ciltlik *Catalogo de la Lenguas de la Nationel Conocidas* [Madrid 1800-1805] adlı kitabında 300 dilin ve lehçenin sınıflamasını yapar [Rastier, 1993:76, dipnot:2]. Bu diller Amerika, Avrupa ve Asya'da konuşulan dillerdir. Artık dillerin çeşitli düzeylerde karşılaştırma dönemine girilmiştir.

Dillere bu kadar ilgi duyulmasında din adamlarının da etkisi vardır. Bu dönemde misyonerlik çalışmaları yoğunur. 1804 yılında kurulan *İncil Kurulu* (fr. *La Société de la Bible*), *İncil*'i çeşitli dillere çevirir. Çeviri nedeniyle her iki dilin de dilbilgisini ve diğer özelliklerini bilmek gerekecektir. *İncil*, 1954 yılına kadar 826 dile çevrilmiştir.

1786-1816 yıllarında Avrupalı dil araştırmacıları Sanskritçe ile karşılaşır. XVI. Yüzyılda İtalyan *Sassetti* ve XVIII. yüzyılda Fransız papaz *Coeurdoux*'nun farkettiği, Sanskritçe, Yunanca ve Latince arasındaki benzerliği, İngiliz yarıgıç *William Johnes*, 1786'da sunduğu bildiri ile [Bayrav, 1998: 62] ortaya koyar. Alman dilci Franz *Bopp* Sanskritçe ile Avrupa dillerini karşılaştırır. Bu karşılaştırmada ilginç benzerlikler bulunur. Bu dönemde birçok dil birbiriyle karşılaştırılır. Örneğin Fransızca ile İngilizce arasındaki g-w değişimi bu dönemde çok ilgi çeker. Fransızcadaki *guerre, garant, gard, gardien, garderobe, guise* sözcükleri İngilizce-

de *warre*, *warrant*, *ward*, *warden*, *wardrobe*, *wise* sözcüklerine dönüşür. Sonuçta Hint-Avrupa dil ailesi ortaya çıkarılır. Elbette bu akrabalığın bulunması dillerin doğuşu konusundaki bazı dinsel yaklaşımların tılsımını bozar. Dilbilim tarihinde karşılaştırmalı dilbilgisi (fr. *grammaire comparée*) ya da karşılaştırmacılık (fr. *comparatisme*) kavramlarıyla birlikte anılan Franz Bopp, Hint-Avrupa dil ailesini ortaya koyan kişi olarak tanınır. Yazı olarak da benzerlik olabileceği düşünülür. Hint yazılarının Latin alfabesi ile aynı kaynaktan türediği düşünülür. Bu konuda anımsanması gereken diğer adlar ise, *August Wolf*, *Franz von Schlegel*, *Grimm* kardeşler ve daha sonradan da Danimarkalı *Rasmus Rask*'tır.

İncelenen belge çok sayıda olmasına karşın, yapılan karşılaştırma, söz dağarcığı, sözdizim ve sözcüklerin özellikleri üzerine yoğunlaşmıştır. Çoğunlukla diller arasındaki ortak yönleri açıklamaya çalışmışlardır, yani diller arasındaki farklılıklar ilk planda pek önemsenmemiştir. Bu çalışmalar ileriki yıllarda kapsamlı olarak yapılmıştır. Karşılaştırmalı dilbilim öncülerinin ortak yönleri şunlardır [Ducrot ve Schaeffer, 2002: 26-27]:

1. XVIII. yüzyılın sonuna doğru, yeni arayışlara bağlı olarak, eski Hindistan'ın kutsal dili Sanskritçe ile eski ve yeni Avrupa dillerinin birçoğu arasındaki benzerlik ilişkisi sonucu; bu araştırmacılar, en uçta bulunan iki dilden yola çıkarak Hint-Avrupa (ya da Hint-Cermen) dil ailesini tanımladılar.
2. Araştırmacılar, söz konusu diller arasında yalnız bir benzerliğin olmadığını, bir akrabalık ilişkisinin olduğunu ortaya koydular.
3. Franz Bopp ve arkadaşlarının yöntemi karşılaştırma üzerine dayanır: Önce diller arasındaki ilişkileri bulmaya çalıştılar. Bu nedenle bir dildeki özelliğin bir başka dildeki durumunu incelediler.
4. İki dil arasındaki karşılaştırma öncelikle dilbilgisel öğelerin karşılaştırılmasıdır. Sözcük bağlamında ise, kök denilen sözcükler düzeyinde karşılaştırma yapılmıştır. Yine dilin işleyişinde önemli bir yeri olan dilbilgisel ekler de bu karşılaştırmada araştırılmıştır.

XIX. yüzyılda ayrıca, Danimarkalı dilbilimci *Rasmus Rask*, 1881'de İzlanda dilinin Latince, Almanca, Yunanca, Baltık dilleri ve Slavca ile akraba olduğunu ortaya koyar. İngiliz Sir *William Jones* Sanskritçe ile Grekçe ve Latince'nin benzerliklerini belirler. *Jones* "Eskilik derecesi ne olursa olsun, Sanskrit dilinin olağanüstü bir yapısı vardır. Yunancadan daha kusursuz, Latince'den daha zengin ve her ikisinden daha incelikli bir rafineligi olan bir dildir ve her ikisiyle de benzerlik ilişkisi içindedir, gerek fiillerin kökleri, gerek dilbilgisel biçimler açısından" [Aktaran Eco, 2004: 87] der. *Jones*'un diller arasındaki akrabalık sorununu ortaya koyması, yüzyılımızın başında dilbilimin hangi doğrultuda gelişeceğini göstermesi bakımından önemlidir. 1820'lerde Alman *Jakob Grimm*, Almanca ile Latin dillerinin ünsüz harf dizgesinin gelişimini izler.

Çağdaş dilbilimin 1816 yılında Franz Bopp tarafından yazılan **Hint-Avrupa Dillerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi** (*Grammaire comparée des Langues indo-européennes*) ile başladığı söylenebilir. Bopp'un çalışmaları önceki yapılanlardan farklıdır. Zira dilin doğuşu ve kökeni konusunda metafizik konulara bağlamaz, dilin kökenini tamamen bilimsel verilerle açıklamaya çalışır. Modern bilimlerin kullandığı karşılaştırma yöntemi ya da karşılaştırmacılık dil incelemesinde de kullanılmaya başlanır. *Antoine Meillet*'nin dediği gibi "Bopp Hint-Avrupa dillerinin kökenini araştırırken karşılaştırmalı dilbilgisini buldu, tıpkı Colomb'un Hindistan yolunu ararken Amerika'yı bulması gibi" [Aktaran Mounin, 1971:24]. Aslında Bopp'un çalışması Port-Royal dilbilgisi üzerine kurulmuştur ve dil felsefesi ile beslenir.

Yine ilk dilbilim kürsüsü 1865'te Paris'te College de France'da *Michel Bréal* tarafından kurulur. *Bréal*'in izleyicisi *Antoine Meillet*, *Durkheim* sosyolojisinden yola çıkarak, dil ile toplum arasındaki ilişkiyi belirlemeye çalışır. *Antoine Meillet*, dilin değişim geçirmesi yani evrimini, onu konuşan toplumun evrimine bağlar.

Burada dilbilgisi ile bir açıdan ondan doğmuş dilbilim arasındaki ayrımı da kısaca verelim. Dilbilgisinin kuralcı ve yasa koyucu bir özelliği vardır. Dilbilim ise yalnızca dilsel olgular arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkilerini ele alır ve kaydeder. Dilbilgisi betimsel bir bilgi alanıdır, dilbilim ise açıklayıcı bir bilimdir. Belli bir bakış açısı ile, olayları birbirine bağlayan karşılıklı bağımlılık ilişkileri, gereksinimleri, işlemler ve dilsel açıklar arasındaki karşılıklı bağımlık ilişkilerini ele alır, değerlendirir ve belli bazı yargılara varır. Bir dilbilgisi kitabında herhangi bir dil ile ilgili kurallar vardır ve doğru kullanım yolları öğretilir. Bir dilbilim kitabında ise, bir dil ile ilgili her türlü kullanım özellikleri, bunların betimlenmiş ve farklı kullanım ile ilgili yaklaşımlar vardır. Bir bakıma dilbilgisi kitabı ceza yasası kitabına, dilbilim kitabı ise toplumbilim kitabına benzetilebilir. Dilbilgisindeki bir kural zaman içinde değişebilir, bozulabilir. Dilbilim kitabında ortaya konulan bilimsel veriler değişmez.

Sonuç olarak yirminci yüzyılın otuzlu yıllarına kadar dilbilim, yalnızca diller arasındaki akrabalıkları incelemekle yetiniyor, dilsel biçimlerin evrimini incelemeye önem veriyordu. Hatta *Saussure*'ün çalışmasına kadar gelişen dilbilim için tarihsel bir bilim olarak tanımlanıyordu. *Saussure* ile birlikte dilbilimin amacı ve alanı değişir. Artık dilbilim, uygun bir yöntemle güncel dil durumlarını inceler ve betimler, dilin kendi biçimsel öğelerini eşsüremlî bir yaklaşım içinde ele alıp inceler.

Bölüm 3

Dil Türleri

Dil sözcüğünün her dilde en az iki anlamı vardır. Örneğin **Türkçe Sözlük**'ün "dil" maddesinde 11 ayrı alt başlıktan başka 92 tane de *dil* ile yapılan sözcük, bileşik sözcük ya da içinde *dil* geçen fiil, deyim ve diğer sözcük grupları var. *Dil balığı, dil çıkarmak, dil oğlanı, dil otu mu yedin? dillere destan, dile gelmek, dili bir karış, dili döndüğü kadar, dili kurusun, dili uzun, dilinden düşürmemek, dilin kemiği yok, dilini eşek arısı soksun, dilini tutmak, dilinin altında bir şey olmak, dilinin ucunda gibi* kullanımlar sözlükteki dil maddesinin altında yer almaktadır. **Ömer Asım Aksoy**'un **Deyimler Sözlüğü**'nde dil ile ilgili 29 deyim vardır [1984:599-602]: *Dil ağız vermemek, dilden dile dolaşmak, dil dökmek, dil ebesi, dile kolay, dili açılmak, dili (başka) bir dile çalmak, dili damağına yapışmak, dili dolaşmak, dil ile tarif (tabir) olunmaz, dilinde tüy bitti, diline kira istemek, dilini bağlamak gibi.*

Sözlükteki tanımlardan ilk ikisini alalım: "1. Ağız boşluğunda, tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan, etli uzun hareketli organ, tat alma organı. 2. İnsanların düşüncelerini ve duygularını bildirmek için sözcüklerle ya da işaretlerle yaptıkları anlaşma". Fransızların **Petit Robert** sözlüğünde "Langue" maddesi iki temel alt başlıkta incelenmiş. Her bir maddelerin de alt başlıkları var. Birincisinde "Etten, kaslı uzun ve hareketli ağız içine yerleşmiş organ" olarak tanımlanmış. İkinci başlıkta ise, "bir topluma ait iletişim ve anlatım dizgesi" olarak tanımlanmış.

Bu tanımların ilki daha çok tıp ve biyoloji bilimlerini ilgilendiriyor. Bir insan organı olarak dilin bileşenini, fiziksel yapısını ve insan vücudunda nerede bulunduğunu belirtiyor. Sözkonusu edilen ve incelenecek olan dil konusunu ilgilendirmiyor. Ancak sesbilgisi (fr. *phonétique*) tıp bilimleriyle birlikte ortak çalışmalar yapabilir. Bir bakıma dilin birinci tanımı sesbilgisini, ikinci tanımı ise sesbilimi ilgilendirmektedir.

Sözlükteki dilin ikinci tanımı üzerinde durmamız gerekiyor. Burada **doğal dil** denilen belirli bir coğrafi alan üzerinde belirli bir insan topluluğu tarafından konuşulan iletişim aracından söz ediliyor. Her dilin konuşulduğu alanda önceden kabul edilmiş uzlaşmalardan söz edilebilir. Yani bir dili konuşan kişi de onu dinleyen de aynı kurala, aynı göstergelere aynı değerleri vererek ve soyutlama olgusunu kabul ederek belirli bir iletişimi gerçekleştirebilir. **Roman Jakobson**'un dilsel iletişim örnekçesinde verici ile alıcının ortak bir koda, bir kanala ve göndergeye gereksinimi olduğunu belirtmesi buradaki durumu da açıklar.

Doğal dillerin büyük çoğunluğu bir ülke genelinde konuşulan dillerdir. Ancak aynı dil birçok ulusun da dili olabiliyor. Emperyalist ülkelerin dilleri (İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Portekizce, Rusça vb.) bu duruma örnektirler. Diğer yandan bir ulusun birden çok ulusal dili de olabiliyor. Belçika, İsviçre ve Kanada'daki durum buna örnektir.

İngilizcenin resmi dil olduğu ülkeler: 1. Afrika kıtasında: Botswana, Eritre, Gambiya, Gana, Güney Afrika, Kenya, Lesotho, Liberya, Malavi, Maurice, Namibiya, Nijerya, Sierra Leone, Svaziland, Uganda, Zambiya, Zimbabve. 2. Amerika kıtasında: Amerika Birleşik Devletleri, Anguilla, Antigua ve Barbuda, Bahama adaları, Barbados, Belize, Bermuda adaları, Kayman adaları, Dominik, Grenade, Guyana, Jamaika, Kanada, Porto Riko, Sainte-Lucie, Trinidad ve Tobago, Türk ve Kaik adaları. 3. Asya kıtasında: Bahreyn, Brunei, Filipinler, Hindistan, Hong Kong, Pakistan, Singapur. 4. Avrupa kıtasında: İrlanda, İngiltere, Malta. 5. Okyanusya kıtasında: Avustralya, Fiji, Guam, Kiribati, Marshall Adaları, Mikronezya, Nauru, Papua Yeni Gine, Salomon, Samoa, Tonga, Tuvalu, Yeni Zelanda

Fransızcanın resmi dil olduğu ülkeler: 1. Afrika kıtasında: Benin, Burkina Faso, Burundi, Cezayir, Cibuti, Çad, Ekvator Ginesi, Fas, Fildişi Sahilleri, Gabon, Gine, Kamerun, Komor adaları, Kongo Cumhuriyeti, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Madagaskar, Mali, Maurice, Merkezi Afrika Cumhuriyeti, Moritanya, Nijer, Ruanda, Senegal, Şeyşel adaları, Togo, Tunus. 2. Avrupa kıtasında: Andorra, Belçika, Fransa, İsviçre, Lüksemburg, Monako. 3. Amerika kıtasında: Haiti, Kanada. 4. Asya kıtasında: Lübnan. 5. Okyanusya kıtasında: Vanuatu, Yeni Kaledonya

İspanyanın resmi dil olduğu ülkeler: Arjantin, Bolivya, Ekvator, Guatemala, Honduras, İspanya, Kolombiya, Kosta Rika, Küba, Meksika, Nikaragua, Panama, Paraguay, Peru, Porto Rico, Salvador, Şili, Uruguay, Venezuela.

Portekizcenin konuşulduğu ülkeler: Angola, Brezilya, Cap-Vert, Gine-Bissau, Macao, Mozambik, Portekiz, Sao Tome ve Principe Adaları, Doğu Timor Adası

Türkçenin resmi dil olduğu ülkeler: Türkiye Cumhuriyeti, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Kosova, Makedonya Cumhuriyeti (Yaygın olarak konuşulduğu ülkeler: Almanya, Azerbaycan, Bulgaristan, Çin (Doğu Türkistan), Irak, İran, Rusya, Suriye, Yunanistan)

3.1. Dil Değişkenlikleri

Her ülkede konuşulan aynı dilin değişik lehçeleri vardır. Bu lehçelerden bir tanesi ölçünlü dil (fr. *langue standard*) yani devletin resmi dili haline gelir. Ölçünlü dil olan lehçenin, öteki lehçeler arasında giderek bir ağırlığı ve saygınlığı olur. Bu da daha çok devletin yönetim merkezinde konuşulan lehçedir. Diğer yandan, ülkedeki yazar çizer grubunun kullanması da önemli bir etkidir. Ölçünlü dilin kuralları çoğunlukla yazılı kurallardır ve sıklıkla değişmez. Ölçünlü dilin daha resmi ve dura-

ğan bir yapısı vardır. Anadili öğretimi olarak yapılan, ölçünlü dilin öğretimidir. Ayrıca konuşma dilindeki değişmelere bağlı olarak yanlış kullanımlar, ölçünlü dilin yazılı biçimleri temel alınarak düzeltilmeye çalışılır.

Bir ülkede ulusal bir dilin kullanılması bölgesel dil değişkenliklerini ortadan kaldırmaz. Doğal dillerin yanında ona karşın ve onunla birlikte daha küçük çevrelerde konuşulan diller vardır. Örneğin lehçe (fr. *dialecte*), ağız (fr. *parler*), taşra ağzı (fr. *patois*), jargon, argo ve değişkenlik (fr. *variation*) gibi. Bu diller aynı dilin farklı açılardan bozulmuş şekilleridir. Bir dilin süre, uzam ve toplum içinde değişik biçimlere bürünmesi olarak tanımlanabilen dilsel değişkenlik her dönemde ve her dilde vardır. Aynı dil farklı konuşma alanlarında ve topluluklarda zamanla değişime uğrar. Aslında ölçünlü dil olarak kabul edilen bir dizge içinde her zaman farklı lehçe, ağız ve taşra ağzı vardır.

Ancak bir ulusal dilin konuşulduğu yerde aynı dilden çıkmamış farklı kökenleri olan bölgesel diller de vardır. Örneğin Fransa'da Fransızcadan doğmamış Brötonca, Bask dili, Keltçe, Katalanca, Korsika dili, Flamanca, Alsace Almancası ve Occident dilleri [Chiss ve başk., 1992:31] kökenleri farklı olan yerel dillerdir. Özellikle azınlık dili (fr. *langue de minorité*) durumundaki Brötonca ve Bask Dilini konuşan insanlar kendi bölgesel dillerini daha çok kullanma eğilimindedir. Azınlık diliyle ilgili genel bir durumu belirtelim: Ülkede konuşulan resmi dile akraba olmayan bu dilleri konuşan kişiler her zaman kimlik sorununu gündeme getirirler. Her ortamda kendi azınlık dilini konuşmaya çalışırlar. Devletin bu dili tanımasını isterler. Bir azınlık dilini konuşan bireyin devlet kurumlarının aşağılandığı yönünde sürekli bir propaganda vardır. Zaman zaman bağımsızlığı gündeme getirirler. Azınlık dili için açıkladığımız bu durum Fransa'da ya da bir başka yerde aynı özellikleri taşır.

Lehçe, aynı dilin çeşitli nedenlerle söyleniş, sözdizimi ve söz dağarcığı bakımından farklılıklar göstermesidir. Her lehçe belirli koşullarda ve dilin herhangi bir döneminde bir başka dilden, kök dil diyebileceğimiz bir dilden, ayrılarak kendi içinde özel gelişimi ile farklılıklar gösteren bir dil değişkenliğidir. Azeri lehçesi, Türkmen lehçesi Türkçenin (kök dil) lehçelerindedir. Ölçünlü dile göre daha değişken ve konuşan bireylerin yaşama biçimine daha uygun bir yapıdadır.

Lehçe çalışmaları *Saussure*'ün Genel Dilbilim Dersleri'nden sonra da çağdaş dilbilimin konusunu oluşturmuştur. XIX. yüzyıl başlarında, yeni dilbilgisi (fr. *néogrammarien*) taraftarları, lehçebilimi (fr. *dialectologie*) ayrı bir bilim olarak geliştirmişlerdir. Çağdaş dilbilim araştırmalarıyla birlikte lehçe çalışmaları yine önem kazanmış ve yapısalılık akımıyla birlikte yapısal lehçebilim çalışmaları günümüzde de sürmektedir. Bugün lehçe, ağız, taşra ağzı gibi dil değişkenlikleri konusu toplumdilbilim (fr. *sociolinguistique*), insanbilimsel dilbilim (fr. *linguistique anthropologique*), karşılaştırmalı dilbilim (fr. *linguistique comparative, linguistique comparée*), budundilbilim (fr. *ethnolinguistique*) ve coğrafi dilbilim (uzamsal dilbi-

lim) (fr. *géolinguistique*) gibi alanların konusu olmaktadır. Her biri bölgesel dil değişkenliklerini çeşitli açılardan incelemeyi amaçlamaktadır.

Taşra ağzı ise “çevrede kullanılan ortak dil ya da lehçeyi konuşanlara oranla genel olarak daha sınırlı bir alanda bulunan ve çoğu kez kırsal kesimde yer alan az sayıda kişinin kullandığı yerel ağzı”dır [Vardar, 2002:191]. Belirli bir grupça konuşulan bir dil değişkenliğidir. Sesletimi, sözdizimi, ve kullanılan söz dağarcığı bakımından devlet dilinden ayrıldığı yerler çoktur. Anadolu’da birçok köy aynı bölgenin ağzını konuşmasına karşın, her köyün kendi taşra ağzı vardır. Bir ülke genelinde ya da dar bir alanda farklı lehçe, ağzı ya da taşra ağzının sınırlarını net olarak çizmek zordur.

Ağzı ise taşra ağzına göre daha geniş, lehçeye göre daha dar bir alanda kullanılan bir dil değişkenliğidir. Konuşma dilindeki söyleyiş farklılığı ile anlaşılabilir. Bir dil alanı içinde görülen, konuşma biçimlerini, söyleyiş türlerini, kimi durumlarda da toplumsal özelliklerini yansıtan kullanımlar olarak tanımlanabilir. Taşeli bölgesi lehçesi içinde Gülnar ağzı, Tarsus ağzı gibi. Bu ağzı değişkenliğine bağlı olarak bölgelerde kullanılan bazı ses değişimi, genel dil içinde anlaşılmayı zorlaştıracak duruma gelebilir. “Trakyalı tarih öğretmeni Asan (Hasan) bey sözlü sınavda öğrenciye sorar: X savaşı hangi tarafla hangi taraf arasında olmuştur, bu savaşta hangi komutanlar vardı?”. Burada Trakya bölgesine ait bir ağzı özelliğini görebiliyoruz: Trakya Bölgesinde oturan insanlar “h” ile başlayan sözcüklerin başındaki “h” sesini çıkarmıyor ya da çıkaramıyor. Ülkemizde satılan “Algida” dondurmalarının (sözcük İtalyancadır ve ‘alcida’ biçiminde söylenir) doğru söyleme ile ilgili yapılan bir araştırma ilginçtir:

İlgili firma yetkilisi çeşitli marketlere telefonla sorar:

- Siz dondurma satıyor musunuz?
- Evet.
- Hangi dondurma var?
- Algida,.. (Burada satıcının okuduğu şekliyle yazıyoruz)
- Teşekkürler.

Bu soruşturma bir süre sürer. Son marketten alınan yanıt ilginçtir:

- Hangi dondurmayı satıyorsunuz?
- Alcida....
- Bravo. Sizi kutluyorum. Size bir ödül vereceğiz, lütfen adresinizi söyler misiniz?
- Temel cida pazarı...

Aynı dilin konuşulduğu alan içinde de ağızdan söz edilebilir. Karadeniz ağzı, Trakya ağzı gibi. Bir ülke üzerinde konuşulan birçok lehçeden bir tanesinin ulusal dil olarak belirlenmesi ile diğer lehçeler birçok özelliğini kaybetmiş ya da konuşulmaz olmuştur. Dar kapsamda kullanılan yerel dil değişkenlikleri, söz konusu bölge insanının kendi toplumu dışındakilerle az ilişkide bulunmasına, yani dar çerçevede otu-

ran toplumların birbirlerinden uzaklaşmalarına bağlanabilir. Erzurumlu Trabzonluyu Türkçeyi yanlış kullanmakla suçlar. Tartışma uzar ve Erzurumlu Trabzonludan “bakmak” fiilini çekmesini ister: “Pakayrum, pakayrsun, pakayr, pakayruz, pakayrsunuz, pakayrlar”. Erzurumlu kızar. O fiil öyle çekilmez şöyle çekilir der: “Bakiirem, bakiirsən, bakiir, bakiiriz, bakiirsiniz, bakiirler”. Araya Muğlalı girer. O da “bakıp durum, bakıp durum, bakıp duru...” şeklinde çekmeye başlar.

Ağız ise taşra ağzına göre daha geniş, lehçeye göre daha dar bir alanda kullanılan bir dil değişkenliğidir. “Bir dil alanı içinde görülen konuşma biçimlerini, söyleyiş türlerini, kimi durumlarda da toplumsal özelliklerini yansıtan kullanımlar” (Vardar, 2002:14) olarak tanımlanabilir. Karadeniz lehçesi içinde Rize ağzı, Trabzon ağzı gibi. Dilbilimle uğraşanların yerel kullanımın sınırlarını ve ayırt edici özelliklerini içeren dil atlasları (fr. *atlas linguistique*) oluşurması gereklidir. Örneğin bugünkü resmi dilde “patates” olarak adlandırılan sebzenin nerede “patates”, nerede “gompil”, “kartol” ya da bu sözcüklerde bazı değişikliklerle söylenen biçimlerini gösteren bir dil atlası gereklidir. Dilbilimci bir doğal dilin konuşulduğu ülke sınırları içindeki sesbilimsel, sözdizimsel, biçimbilimsel ya da sözcükbilimsel değişkenlikleri saptamak durumundadır.

Jargon bir çeşit argodur. Marjinal dar bir grup tarafından, konuşmalarının başkalarının anlaşılmasını için yapay olarak oluşturulmuş bir dildir. Bu tür bir dilde doğal dildeki sözcüklerin anlamı, biçimi ve kullanım yeri değişmiş olabilir. Yine sözdizimsel bozukluklar da jargonun kendi yapısı gereğidir.

Argonun ise kullanım alanı ise, ulusal dilin konuşulduğu tüm alandır. Çok geniş bir kullanım alanı vardır. “Bir toplumdaki genel geçer dilden ayrı, ama ondan türetilen olan, belli çevrelerce kullanılan ve herkesçe anlaşılmayan, eğretilmelerin (fr. *métaphore*) büyük yer tuttuğu, kendine özgü sözcük ve deyimlerden oluşan özel dildir” (Vardar, 2002:24). Argonun kullanım sıklığı toplumun katmanlarına göre değişir. Kültürel düzeyi düşük kesimlerde daha egemen bir dildir.

Bir dilde bulunan sözcükleri herkes kullanmaz. Bazı sözcükler bireysel ve toplumsal kimliği ele verebilecek türdendir. Özellikle yerel dil kullanımı ile argo ve jargon türü belli bir grupça konuşulan diller buna örnektir. Örneğin argoyu herkes kullanmaz ya da argo her yerde de rasgele kullanılmaz. Bu nedenle kullanılan sözcük kullanıldığı topluluk ve toplumsal ortama bağlı kalır. İntihar etmiş bir kişinin evinde intihardan söz edilmesi ne ölçüde doğaldır? Ya da çok sevilen bir kişinin ölümü “cartı çektii, tahtalı köye muhtar oldu, nalları dikti” gibi anlatımlarla belirtilebilir mi? Sonuçta dili bilmek yetmez, onun kullanımını da bilmek gerekir. Bu da öğrenme ile olacaktır. Yabancı dil öğrenen kişilerin öğrendiği dili, o dilin konuşulduğu ortamda konuşurken çevredekilerin gülüşmeleri, genellikle sözcükleri kendi bağlamları dışında kullanmalarından kaynaklanır.

Dil incelemesinde yalnızca yerel dil değişkenliklerinin incelenmesi yeterli değildir. Çeşitli meslek dilleri, siyasal grupların ve diğer toplumsal değişmeye bağlı dil

değişkenliklerinin de ortaya konulması gereklidir. Günlük basında, teknolojiye her zaman yeni kullanımlar ortaya çıkabilmektedir. Dilbilimci bu tür değişimleri saptayıp, neden-sonuç ilişkisini ortaya koyabilmelidir.

Bölgesel dil kullanımlarının dışında belli meslek gruplarına özgü dillerden de söz edilebilir. Herkes bir dili kullanır. Ama her dil kullanıcısı kendine özgü kültürünü, toplumsal katmanını, kişiliğini, coşkusunu, sağlık durumunu, yaşıyla ilgili özelliklerini, cinsiyetinden gelen yanlarını ya da bireysel özelliklerini kullandığı söyleminde yansıtabilir. Sınıfların, öbeklerin ve özel etkinliklerin üstünde birey toplulaşmasından bir topluluk oluşturan ve üretimin ve topluluğun varlığını sürdürmesine olanak sağlayan birleştirici güçlerden birisi de ilgili grubun kendi aralarında oluşturduğu dildir. Diğer yandan meslek adamlarının bir çeşit jargon olarak değerlendirilen kullanımları da vardır. Bu da bir tür toplumsal dil kullanımıdır.

Toplumsal kullanım da (fr. *sociolecte*) doğal dilin yanında gelişmiş bir kullanımdır. Toplumsal kullanım, dili toplumsal katmanlaşma ve toplumsal sınıflara göre incelemeyi amaçlar. Her toplumsal grubun dil varlığı diğer bir toplumsal grubundakinden farklıdır. Bir mesleğe, bir sosyal gruba ait toplumsal kullanımlarından doğan değişmelerin nedeni çeşitli bakımlardan incelenebilir.

Alman dilbilimci *Oskar Reichmann*, kendine özgü bir dili ya da kendi kimliğini ele verebilecek bir dil kullanımı olan toplumsal grupları şu şekilde sınıflandırır [Aktaran: İmer, 1980:162-163]:

1. Toplumsal katmanlar (köylüler, orta soylu kentliler ve kentsoylular (burjuvalar),
2. Mezhep grupları,
3. Cinsiyet grupları,
4. Yaş grupları,
5. Söz konusu olabilecek tüm çıkar grupları,
6. Aile, akraba ve dost grupları,
7. Eğitim grupları,
8. Meslek grupları,
9. Politik gruplar, özellikle partiler.

Burada sözü edilen her grubun kendi topluluğunu ele verebilecek farklı türde dil kullanımı vardır. Oluşturulan dil yardımı ile vericinin hangi toplumsal gruptan olduğunu anlayabileceğimiz gibi, kişinin ya da grubun dünyaya bakış açısını da öğrenebiliriz. Bütün bu açıklamalardan anlaşılın, dilin bireysel özellikleri belirtebileceği gibi, toplumsal kimlikleri de ele verebilecek özellikler taşıdığıdır.

3.2. Yapay Diller

“Bütün kuramsal tartışmalar boşuna: Esperanto işliyor”

Antoine MEILLET (1918) *Les Langues Dans l'Europe Nouvelle*,
Paris: Payot, s.268

Dünya üzerinde doğal dillerin sayısı çoktur ve kültürler arası etkileşim her geçen gün artmaktadır. Her dil için o dilin sözcüklerini, anlamlarını, sözcüklerin kullanım yerlerini, sözdizimini öğrenmek gerekir. Bu her dil için ayrı ayrı yapılmak zorundadır. Bir insanın birden fazla doğal dili öğrenmek zorunda kalması, insanları yapay dil oluşturmaya zorlamıştır. İşte burada kullanım alanı daha yaygın bir dil yaratma girişimleri başlar. Burada söz konusu olan kusursuz bir dil aramak değildir, evrensel denilebilecek, kullanım alanı daha geniş bir dil yaratma söz konusudur. Hatta *Eco*'ya göre “Nesnelerin doğasını yansıtabilecek bir dil aramak başka şeydir, herkesin konuşabileceği ve konuşmak zorunda olduğu bir dil aramak başka şey. Kusursuz bir dili az sayıda kişinin kullanmaması ve evrensel olarak kullanılan bir dilin kusurlu olmaması için hiçbir neden yoktur” [*Eco*, 2004:63]. Yapay diller başlangıçta kusursuz dil olarak yaratılmaya çalışılmış olabilir ama her yapay dilin kusursuz ve/ya da evrensel olacağı gibi bir genel yargılamaya gitmek zordur.

Bu tür çalışmanın yüzyıllık bir geçmişinden söz edilebilir. Bu konuda ilk çalışma Alman dilci *J. Damm*'a aittir. 1876 yılındaki pasigrafik bir yapay dil oluşturma çalışmaları başarısız kalmıştır [*Janton*, 1977:26]. Pasigrafî, tamamen görsel uzlaşmaya dayanır. Bu görsel uzlaşmalar harfler, sayılar, göstergeler, ideogramlar ve hiyeroglif şekillerden oluşur. Daha sonra *Johann Martin Schleyer*'in 1879'daki Volapük adındaki yapay dilini görürüz (vol: İngilizcedeki “word” sözcüğünden esinlenerek “vol: dünya” demektir. “a” bağlantı ünlüsüdür. “pük” ise İngilizcedeki “to speak” eyleminden esinlenerek oluşturulmuş bir eylemdir. “pük: konuşmak”. Volapük: dünya konuşuyor). Volapük'te 28 harf vardır, her harfin tek bir sesi vardır ve vurgu her zaman son heceye düşer. Uluslar arası sesletilebilirlik kaygılarına kapılan *Schleyer* r'yi kaldırmıştı; çünkü Alman dilciye göre Çinlilerin bu sesi telaffuz etmeleri olanaksızdı.

Bu konuda çok fazla çalışma olmuştur. En kalıcı olanı Polonyalı Doktor *Leyzer Ludvik Zamenhof*'un 1887'de tasarladığı Esperanto adlı yapay dil olmuştur. Yazar Ruslar için yazdığı *Uluslararası Dil. Önsöz ve Eksiksiz Elkitabı* (Ruslar için) adlı kitabını, *Doktor Esperanto* (Ümitli doktor) adıyla imzalamış olduğundan, *Esperanto* adı tüm dünyaca benimsendi. Volapük gibi 28 harften oluşan bu yapay dilin abecesi şu ilkeye dayanır: Her harf için yalnızca bir ses ve her ses için yalnızca bir harf vardır. Vurgu, düzenli olarak, sondan bir önceki heceye düşer [*Eco*, 2004: 275].

Harf	Adı	Sesbilim alfabetisi ile yazılışı	Türkçe Ses	Harf	Adı	Sesbilim alfabetisi ile yazılışı	Türkçe Ses
<u>A</u> a	a	/a/	a	<u>K</u> k	ko	/k/	k
<u>B</u> b	bo	/b/	b	<u>L</u> l	lo	/l/	l
<u>C</u> c	co	/ts/	kısa ts	<u>M</u> m	mo	/m/	m
<u>Ĉ</u> ĉ	ĉo	/tʃ/	ç	<u>N</u> n	no	/n/	n
<u>D</u> d	do	/d/	d	<u>O</u> o	o	/o/ ya da /ɔ/	o
<u>E</u> e	e	/e/	e	<u>P</u> p	po	/p/	p
<u>F</u> f	fo	/f/	f	<u>R</u> r	ro	/r/ ya da /r̥/	r
<u>G</u> g	go	/g/	g	<u>S</u> s	so	/s/	s
<u>Ĝ</u> ĝ	ĝo	/dʒ/	c	<u>Ŝ</u> ŝ	ŝo	/ʃ/	ş
<u>H</u> h	ho	/h/	h	<u>T</u> t	to	/t/	t
<u>Ĥ</u> ĥ	ĥo	/x/	-	<u>U</u> u	u	/u/	u
<u>I</u> i	i	/i/	i	<u>Ŭ</u> ŭ	ŭo	/u/	-
<u>J</u> j	jo	/j/	y	<u>V</u> v	vo	/v/ ya da /v̥/	v
<u>Ĵ</u> ĵ	ĵo	/ʒ/	j	<u>Z</u> z	zo	/z/	z

Şekil 26. Esperanto alfabetisi ve seslerin değerleri

Aynı dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nde Amerikan Felsefe Kurumu (American Philosophical Society) de evrensel bir dil yaratma uğraşına girmiştir. Oluşturulacak bu yapay dilde şu özellikler göz önünde bulundurulmuştur.

- Yazımı sesbilgisi abecesine uygun olacaktır.
- A-e-i-o-u ünlü harfleri olacak ve heceler bu ünlü harflerin diğer sessiz harflerle birleşmesinden oluşacaktır.
- Bu dil için Latin harfleri kullanılacaktır.
- Oluşturulacak dilbilgisi çok basit ve anlaşılır olacaktır.
- Söz dağarcığı Hint-Avrupa dil ailesinden, özellikle de Latince'den alınacaktır [Janton, 1977:23].

Aslında Amerikan Felsefe Kurumu'nun oluşturmaya çalıştığı yapay dil bizim dilimize çok benzemektedir: Türkçenin sesbilgisel bir yazım özelliği vardır. Sesli harfler aşağı yukarı aynıdır. Birkaç ekleme vardır. Latin harfleri kullanılmaktadır. Söz dağarcığı konusunda farklılık vardır.

Felsefeciler ve dilbilimciler, amatör dilciler gibi ortak bir dil oluşturma işine merak duyarlar. Alman filozofu *Gottfried Wilhelm Leibniz*'in de ülküsel bir dil oluşturma düşüncesi bilinir. *Ars combinatoria* adlı bu çalışma felsefeciler arasındaki en iddialı olan evrensel dil genelcesi olarak görülür.

Bu konuda oluşturulmaya çalışılmış bazı yapay dil adlarını söyleyelim: Avusturyalı *Julius Lott*'un *Mundo Lingue*'i, Alman *Fieweger*'in *Dil* adlı yapay dili, Fransız *Marchan*'ın *Dilpok*'u, Fransız *Cuturat*'nın *İdo*'su, ve en son çalışma olarak Fransız *Agopoff*'un 1965'teki *Unilingua*'sı bu alandaki çalışmalardan birkaçıdır. Danimarkalı dilbilimci *Otto Jespersen*'in de bu türde çalışması olmuştur. *Jespersen*, *Novial* dediği yapay dili 1928 yılında geliştirir. Bu dil Esperanto'ya benzerdir. Ondan ayrıldığı en önemli yanı *Novial* dilinde söz dağıncığı Cermenceden alınmıştır. Ancak diğer yapay diller gibi *Novial* de fazlaca bir yaygınlık göstermemiştir.

Pierre Janton'un kitabından öğrenebildiğimiz kadarı ile dünyada yapay dil çalışmasının kısa bir özeti şöyle gösterilebilir [Janton, 1977:26-27]:

Tarih	Dil adı	Kurucu	Tarih	Dil adı	Kurucu
1879	Valapük	Schleyer	1911	Simplo	Ferranti
1884	Rosental	Baranowski	1915	Nepo	Tcheshikhine
1887	Esperanto	Zamenhof	1915	Wede	Bauman
1888	Spelin	Bauer	1920	Beobi	Gordin
1888	Germanic English	Molee	1922	Occidental	Von Wahl
1888	World English	Bell	1925	Lega	Nield
1889	Spokil	Nicolas	1925	Esperido	Raymond
1889	Mundo lingue	Lott	1927	Novial	Jespersen
1892	Balta	Dormoy	1929	Panoptic	Ogden
1893	Dil	Fieweger	1930	Anglic	Zachrison
1896	Velparl	Von Arnim	1930	Latinesso	Macmillan
1898	Dilpok	Marchand	1935	Basic	Ogden
1899	Langue bleue	Bollak	1943	Suma	B. Russel
1902	Idiom Neutral	Rosenberger	1943	Interglossa	Hogben
1902	Tutonish	Molee	1951	Esperantuisho	Zalesny
1904	Pario	Talundberg	1951	Interlingua	I.A.L.A
1904	Lationo sine flexione	Peano	1956	Intal	Weferling
1907	Ido	Couturat	1956	Romanid	Magyari
1907	Apolema	La Grasserie	1961	Neo	Alfandari
1908	Ro	Foster	1961	Unilo	Jorgensen
1910	Novesperanto	R. De Saussure	1963	Malfalsito	Roussel
1910	Semi-Latin	Mooser	1965	Unilingua	Agopoff
1911	Molog	De Sarrauton			

Benzer çalışmalar ülkemizde de yapılmıştır. *Aksan* bu yapay dil konusunda "Mithat Sertoğlu'nun saptadığına göre bizde, 1605'te ölen *Mehmet Muhiddin*, bütün insanların, hiç olmasa bütün Ortadoğu uluslarının anlaşmalarını sağlamak üzere bir yapma dil meydana getirmişti. 1580 tarihini taşıyan bir yazmada özellikleri gösterilen bu dil *Bâlibilen* adını taşıyordu" (1979: 91-92)der. Oluşturduğu dilin adında Babil kulesi söylencesinden esinlendiği görülebilir. Aslında bu tür çalışmalar her zaman insanların ilgisini çekecektir. Çünkü dünya üzerindeki iletişim ve etkileşim her geçen gün artmaktadır, hatta çağımızda en yüksek düzeydedir.

Fransız yazar Pierre Loti'nin Aziyadé romanında Balibilen'e benzer bir dilden söz edilir.

Samuel İngilizcede bildiği üç sözü bana söyleyecek kadar cesaretlendi:

"Do you want to go on board?" (Gemiye gitmek ihtiyacında mısınız?)

Ve melez bir dilde devam etti:

"Te portarem col la mia barce" (Seni kayığımla götürürüm)

Samuel doğu memleketlerinde konuşulan Arapça, Osmanlıca, Fransızca, İtalyanca ve İspanyolcadan karma melez dili biliyordu.

LOTI, Pierre (1967) *Aziyade*, Çeviren: Nahit Sırrı, İstanbul: Hüseyin Hilmi Kitabevi, s. 9

François Rastier dilbilimin doğuşu konusunda üç temel görüşten söz eder [Rastier, 1993:75-76]: Birincisi özellikle Avrupa'da ulus kavramına bağlı olarak yeni doğmuş devletler, tarihsel ve dilsel bir geçmiş yaratmak için her biri kendi dilinin incelenmesine öncülük etmiştir. Yine aynı ölçünlü dilin konuşulduğu alanda, değişik yerel dil değişkenliklerinin olması, insanları dil araştırmaları üzerine yoğunlaştırmıştır. Son olarak da *Rastier*, emperyalizm, sömürgecilik ve dinsel nedenlerden dolayı insanlar diğer dillerle ilgilenmiştir diyerek; karşılaştırmalı dilbilimin gelişmesinin bu son duruma bağlı olduğunu söyler. Aslında XIX. yüzyılda batıda bilimselliğe kavuşan dil çalışmalarını bu toplumun geleneği, kültürü ve o dönemde toplumsal yaşamda önemli bir yeri olan keşiflerin bir sonucu olarak görmek olasıdır. Ancak özellikle Avrupalılar sömürgeci altına aldığı yerlerin dillerini öğrenmekten öte kendi dillerini bu bölgelere götürmüşlerdir. Dünyanın pek çok yerinde, başlangıçta yerli halkın konuştuğu diller, dışarıdan gelen halkların diliyle ya bütünüyle ya da kısmen yer değiştirmiştir. Bunun sonucunda da değişik dil durumlarıyla karşılaşmıştır. Amaçlı yapay dil oluşturmanın yanında belirli durumların sonucunda oluşmuş yapay diller de vardır. Özellikle Avrupalıların sömürgecilik ve yönetme merakına bağlı olarak karma diller oluşmuştur ya da birçok küçük yerel dil yok olmuştur. Hollandaca (Felemenkçe), İngilizce ve Afrika yerli dillerinden oluşmuş Afrikaner, bugünkü Güney Afrika devletinin resmi dili durumuna dönüşmüştür. Fransızca ve Arapça karışımı Sabir dili (ya da Lingua franca) bütün Akdeniz liman-

larında konuşulan bir dildir. Pidgin-English, uzak doğuda İngilizce ile yerel dillerin özellikle Çincenin karışımından oluşmuş bir dildir. Yine Haiti ve Jamaika'da konuşulan Kréole denilen İspanyolca, Fransızca ve yerel dillerden oluşmuş yapay diller vardır [Chiss ve Bşk., 1992:32]. İnsanlar arası bu etkileşim sürdüğü oranda bu tür yapay dillerin oluşması kaçınılmaz görünüyor.

Osmanlıca'yı da bu gruba katabiliriz. Yani o da karma bir dildir. Özellikle taşra kültürü dışındaki saray kültürü ve saray bağlamında bu yapay dil uzun süre kullanılmıştır. Bu yapay dil üç farklı dil ailesinin karışımı durumundadır. Bilindiği gibi Türkçe Ural-Altay dil ailesindedir, Arapça Hami-Sami dil ailesinden, Farsça ise Hint-Avrupa dil ailesinden. Üç farklı dil ailesinden üç farklı dilden yeni bir dil yaratarak bu dili imparatorluk dili olarak kullanmak dil konusunda önemli bir beceridir diye düşünmek gerekiyor. Belki de bu topraklarda yaşayanların bir özelliği birkaç dil ailesinden bir yapay dil yaratmaktır.

Yapay dillere bir örnek de XIX. yüzyıl başlarındaki ulusçuluk akımına bağlı olarak devlet adına göre yeni dil yaratma çabalarıdır. Bu konuda Çekce, Endonezya'nın dili Malayca örnek verilebilir. Yine Afrika'da Haoussa ve Svahili dipleri de geniş bir kesimce konuşulmaktadır. Bu diller de yerel dillerden yola çıkılarak daha geniş kesimlerce konuşulması için geliştirilmiş yapay denilebilecek dillerdir. İbraniceyi de bu gruba katabiliriz. Dünyanın çeşitli yerlerindeki Yahudiler, kendi devletlerini kurduktan sonra, çeşitli lehçelerden bir İbranice dilini yaratmışlardır.

Doğal dillerin genelde önemli bir kısmı, iletişim kurma arzusunun sonucudur. Eco'ya göre felsefi temelleri de vardır. "Doğal dillerin yüzeysel yapısına değil, olsa olsa bütün dillerde ortak olduğu varsayılan derin bir dilbilgisini dile getiren kurallara dayanmaları anlamında önseldir. Felsefidirler; çünkü mantığın kurallarına uygun olarak kurulan bu derin dilbilgisinin, gerek insanlarda gerek makinelerde ortak olan bir düşüncenin dilbilgisi olduğunu varsayarlar" [Eco, 2004:261]. Bir doğal dil, başlangıç ve gelişimi bakımından bilinçsizce olan, gelişimi ya da değişimi oldukça yavaş işleyen bir insan düşünce ve davranışının sonucunda var olmuştur. Yine doğal dilin dilbilgisi kuralları da bilinç dışında yaşar, kuralların ne olduğunu yazılı hale koymadan da onları kullanmak ve yenilerini yaratmak olasıdır. Halbuki bazı diller (Esperanto, Volapük, Novial, vb.) ve dilyetileri (sağır-dilsiz alfabesi, bilgisayar dili, trafik işaretleri) bilinçli olarak hazırlanmıştır. Oluşturulması ve kullanıma geçirilmesi çok kısa sürede olmuştur. Barthes da yapay dillerin ancak doğal dilden sonra edinilebileceğini söyler. Çünkü ona göre "insanlar için önemli olan, birçok anlam dizgesi kullanabilme olduğuna göre, doğal dil yapay dillerin düzenlenmesine yardımcı olur" [1977:12]. Bilgisayar dili Türkçe, Fransızca gibi doğal dillerden tamamen ayrıdır. Günlük yaşamın bir parçası durumuna gelen bilgisayarı, dolayısı ile bilgisayar dilini (dilyetisini) (fr. *langage informatique*) de burada anmak gerekiyor. "Bilgisayar dili, bilinçaltından değil, tamamen bilinçlilik düzeyinden kaynaklanır. Bilgisayar dilinin kuralları ("dilbilgisi"), önce belirlenip sonra uygulanır. Doğal dillerin dilbilgisi "kuralları" ise, uygulanmaya başlandıktan sonra kullanım biçimle-

rinden soyutlanıp kelimelerle binbir güçlkle açıklanır ki bu açıklamalar da yetersiz kalır” (Ong, 1995:19-20). Bu nedenle, sonradan bilinçli olarak oluşturulmuş yapay dillerin aksine, her doğal dilde, dilin kendi özelliklerinden doğan ayrıcalıklar vardır. Bir kural her yerde geçerli değildir. Geleneksel bir dilbilgisi kitabında, çoğunlukla geçerli olan bir durum kural olarak verilir ve hemen ardından ayrıcalıklı durumlar sıralanır.

Bilgisayar diline yakın olarak yapay dilleri gösterebiliriz. Bilindiği gibi yapay dil-lerde önce dilbilgisi, dilin tüm kuralları ortaya konulur, sonra bu kurallara göre konuşulması istenir. Bu nedenle yapay dillerde dilbilgisel kurallar azdır ve her yerde aynı değerde geçerlidir. Örneğin Jespersen’in geliştirdiği yapay dil *Novial* için bir ansiklopedi tanımında kurallar şöyle belirtiliyor: Bir tek belgili tanımlılık vardır; kişi adları dışındaki adlarda cins ayrımı yoktur; adlar -s sonekiyle çoğul yapılı; iyelik ve belirtme durumları vardır, ama kullanılmayabilir; sıfatların tek bir biçimi vardır, eylemler kişi ya da sayıya göre çekilmez [Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, 1986-1989:609]. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, çok yalın bir yapısı ve oldukça kolay dilbilgisi kuralları vardır.

3.3. Dünya Dil Aileleri

İnsanların her zaman ilgisini çeken önemli bir sorun da dünyadaki dil sayısıdır. Bu soruya kesin bir yanıt vermek çok zor görünüyor. Çünkü dil sınıflaması için geçerli ölçütler konusunda her zaman tartışmalar olabilecektir. Bazı lehçelerin dil olarak sayılması ya da çok az kişi tarafından konuşulan bir dilin bu sayıya katılması her zaman tartışılabilir. Bu konuda yine de genel olarak kabul edilmiş dil ailelerinden yola çıkılarak dünya dil soyağacı ve dil sayısı çıkarılmıştır. Böylece dillerin hangi aileden olduğu çeşitli karşılaştırmalarla ortaya konulabilir.

Diller arası karşılaştırma XIX. yüzyılda yoğun bir biçimde yapılmıştır. Var olan iki dilin benzer yönlerini karşılaştırmak kolay görünebilir. Ancak asıl karşılaştırma her dilin zaman içindeki gelişmesine bağlı olarak, benzeyen ve benzemeyen yönlerini tanımlama yönelik bir yaklaşımla yapılabilecektir. XVIII. yüzyılın sonuna doğru bu tür çalışmalar başlamıştır ve bilimsel bir temele oturtulmuştur. Yüzyılımızın başındaki dil çalışmalarında karşılaştırma yöntemi egemen olduğundan, çağdaş dilbilim çalışmalarında da karşılaştırmacılık en çok yapılan çalışmalardan birisi olmuştur. Bilimsel yaklaşımın temel özelliğinden birisi, bir olguyu betimlemek için ona ilişkin tüm özelliklerin gözlemlenmesinin gerektiridir. Bilimsel yaklaşım genelde tündengelemlili bir yöntemle çalışır. İşte, her dil önce betimlenir, sonra da karşılaştırılır. XIX. Yüzyılda bilimsel temelli karşılaştırmalar birçok dil arasında yapılır.

Dilin değişimi konusunda iki tür düşünce egemendir (Ducrot ve Schaeffer, 2002: 23-24): Dillerdeki değişim yalnızca insanların bilinçli isteklerinden ya da bir iç zorunluluktan kaynaklanmamaktadır. Dil sadece değiştirilmemiştir, kendi kendine de değişmiştir. Diller arasında aktarma sözcükler (fr. *mot d'emprunt*) vardır. Bir başka

dilden öge alma söz konusudur. Yine bir dilde köken olarak doğduğu dilden kalıt olarak elde bulunan sözcükler vardır. Latince "hospitale" (hastahane) sözcüğü bugünkü Fransızca'da "hôpital" olarak yaşamaktadır. Yani küçük bir değişim de geçirse, köken dilden elde bulunan bir kalıttır. Bununla birlikte örneğin Fransızca'da "hospitale" sözcüğünün korunduğu biçimler de görülebilmektedir: Hospitalier, hospitalisation, hospitaliser, hospitalité... gibi.

İkinci olarak dilsel değişim düzenlidir ve dillerin kendi iç düzenine uygun olur. Eğer benzerlik bir ölçü olarak kabul edilmekten vazgeçilirse, iki dilin soy zinciri nasıl kanıtlanabilir? Diller arasındaki benzerlik dil ailesi çalışmalarında ilk çıkış noktalarından birisidir. Sözcükler ve sözdizim arasındaki benzerliklerden yola çıkılarak yapılan kökenbilimsel (fr. *étymologique*) çalışmalarla bir dil ailesi ortaya konulabilir. Diller arasındaki karşılaştırmada öncelikle sözdizimsel ve sözcük düzeyinde çalışmalar yapılmıştır. Ancak dilbilgisel kullanımlar hatta sesbilimsel çözümler de karşılaştırmada göz önünde bulundurulmaktadır.

Dil incelemelerinde dilleri belirli bir grupta toplamak o dili inceleyen kişi için büyük kolaylık olmuştur. Bu tür bir sınıflandırmada üç yol göz önünde bulunduruluyor: Yapı bakımından, tümce öğeleri bakımından ve köken bakımından sınıflandırma.

Yapı bakımından dört tür dil grubu vardır:

Tek heceli diller: Ayrımlı dil de denilen bu gruptaki dillerde, sözcük herhangi bir değişikliğe uğramaz, yani çekimsizdir. Türetme ya da çekim söz konusu değildir. "Bu dillerde sözcüğün ne anlamda kullanıldığını başına getirilen öteki araç sözcükler belirtir" [2. Kıran, 1996: 47] Bu grubun en belirgin dili olarak Çin-Tibet dilleri örnek gösterilir: Çince, Tibetçe, Siyamca, Birmanca, Garo, Boda, Naga, Kaşin ve Karen dilleri. Bu dillerde sözlere ve yapım eklerini karşılayan sembolere dayalı bir dizge kullanılır. Çince'de harf olarak bilinen her simge bir yapım ekini belirtir.

Bitişken ya da bağlantılı diller: Bu gruptaki dillerde, kök sözcüklerin başına, arasına ya da sonuna ek getirerek anlamca ve işlevsel olarak farklı yeni sözcükler elde edilir. Bu dildeki sözcükler çekilir ve türetilir. Örneğin Türkçe, Moğolca, Macarca, Tunguz dilleri (Türkçe dışında en önemlisi, bir yazılı edebiyatı olan Mançucadır) bu grupta yer alır. Dilimizdeki ismin halleri (fr. *suffixe de cas*) sözcüklerin çekimidir. Kafkas Dillerindeki türetme ve çekim ekleri önek ve son eklerle gerçekleştirilebilir. Bu ekler asıl sözcük kökünden kolaylıkla ayrılır.

Bükümlü diller: Bu gruptaki dillerde, çekim sırasında kök sözcük değişikliğe uğrar. Bir ek, tek bir kavram yerine pek çok kez, birkaç kavramı birden açıklar. Arapçadaki durum buna örnektir. Arapça ve İbranice sesli harfleri kaydetmez. Noktalarla birleştikleri zaman sayıları yirmi dokuza çıkan on sekiz harften oluşur. İşlek yazıda harfler birbirine bağlanır. Hint-Avrupa dil ailesini de bu grupta saymak gerekecektir.

Çok bükümlü diller: *Zeynel Kiran* bu dil grubunun en belirginini olarak Groeland adasında konuşulan Gröland dilini verir. "Bu dillerde tek bir köke eklenen belirteç ve takılarla ya da kökün dönüşümleriyle uzayan sözcük bir tümce olur" (1996: 48). Yine dildeki sıralanma, dilin anlamlandırılmasında önemli bir yer tutar.

Bir başka dil sınıflandırması ise, tümcenin temel öğelerinin sıralanmasından yola çıkılarak yapılmaya çalışılmıştır. Kimi dillerde yüklem tümcenin başında yer alırken, kimilerinde tümcenin ortasında, kimilerinde de sonda yer alıyor. Amerikalı dilbilimci *J. H. Greenberg*, dünya dillerinin sınıflandırmasını, dilin temel üç öğesinin (özne-nesne-eylem) sıralanışına göre yapar [*Aktaranlar Çağlar*, 1978:55-56, *Dede*, 1980a:42-43]. Bu öğeler mantıksal olarak altı türde bulunabilirler: 1.Özne-eylem-nesne, 2. özne-nesne-eylem, 3. nesne-özne-eylem, 4. nesne-eylem-özne, 5. eylem-özne-nesne, 6. eylem-nesne-özne. Ancak *Greenberg*'in saptamasına göre, dünya dilleri bu altı türü de içermemektedir. Dünyadaki diller bu öğelere göre üç türde bulunmaktadır: 1.Özne-eylem-nesne, 2. özne-nesne-eylem, 3. eylem-özne-nesne.

Diller sözdizimsel yapılaraya göre bu türlerde bulunabilirler. Örneğin Türkçe ya da Japonca özne-nesne-eylem dizilişine ait diller grubunda iken; Arapça ya da İbranice eylem-özne-nesne grubundadır. Birçok Avrupa dili ise özne-eylem-nesne grubuna girmektedir. Bu sınıflandırma yapılırken, genel olarak bir dildeki sıralama ele alınmıştır. Yoksa Türkçede devrik tümcede ya da edilgen yapıda bu kural geçerli olmayacaktır.

Greenberg diller arasında ortak olduğunu gözlemediği özelliklere dikkat çeker. Bu özelliklerin birçoğu sözcük düzeni ile ilgiliydi. Örneğin dillerin çoğunda koşul tümcecigi genellikle sonuçtan önce geliyordu. "Piyangodan para çıkarsa araba alacak" gibi. *Greenberg* bu tür tümellerin bir olasılıkla insan bilişselliğinin temel ilkelerini de yansıtan, temel dilbilimsel eğilimleri yansıttığına dikkat çeker. Bir dilin birtakım dilbilgisel özellikleri bağıntılı olsa bile başka özellikler arsında öyle bir bağıntının olmadığını belirtir. Örneğin yüklem-özne ilişkisiyle ilgili sözdizimsel özellikler nesne-yüklem ikilisi için geçerli olmuyor.

Bir başka sınıflama ise tüm dünya dillerini bükümlü (fr. *langue flexionnelle*) diller ve bitişimli (fr. *langue agglutinante*) diller olmak üzere iki sınıfa ayırıyor. Türkçe'nin de içinde yer aldığı Ural-Altay dil ailesi bitişimli diller sınıfında yer alır. Bitişimli dillerde sözcüğün kökeni değişmez, aynı kalır. Hint-Avrupa dil ailesi ya da Sami-Hami dil ailesinde bulunan diller ise bükümlü diller içinde yer alır. Bükümlü dillerde kök sözcük değişebilir. Arapça "faala" eyleminden "fail: yapan kişi", "fiil": yapma eylemi, "meful: yapılan şey", "faal: sık yapan" anlamına gelmektedir ve kök sözcük değişime uğramaktadır. Tüm dünya dillerini bu iki grup içinde değerlendirmek olasıdır.

Dilbilimcilerin önem verdiği dil sınıflandırması köken bakımından yapılan sınıflandırmadır. Bu sınıflandırmada, aynı kökten doğmuş diller arasında, sesletim biçimi

minde, sözdiziminde, söz dağarcığında ve biçimbilimsel çeşitli yönlerde ortak yanlar bulunur. Dilleri aile ağacı içerisinde gösterme XIX. yüzyıldan bu yana sürdürülen bir yaklaşımdır. "1860'lı yılların başında, Alman dil uzmanı *August Schleicher* tarafından başlatılan ağaç yaklaşımı, pek çok tarihiç-dilbilimcinin dil ailelerinin gelişmesi hakkındaki düşüncelerine bir çerçeve sağlar. Ağaç örnekçesinin (fr. *modèle*) temsil ettiği temel süreç, farklılıkları içeren bir süreçtir: Diller birbirinden yalıtıldıklarında, giderek farklılaşır; lehçeler de farklılaşarak zamanla ayrı dillere dönüşür" (Renfrew, 1996:4). Sözlün kıyası bazı dilleri aynı dil ailesi içine koymak için rastgele bir seçim değil, tersine o gruptaki diller arasında birçok yönden benzerliklerin olması gerekmektedir.

Yapılan sınıflandırmalar içinde bazı diller kaybolmuştur. Bazı dillerin ilk durumundan yeni bir dil doğmuştur. Bazı dillerin o dil ailesinden olup olmadığı hâlâ tartışılmaktadır. Araştırmalar sürmektedir. Kolay olan yöntem bir dili var olan dil ailesinden birisi içinde göstermek şeklinde olmuştur. Belki ileride yeni dil aileleri benimsenebilecektir.

Dilbilimciler dünya üzerindeki dilleri başlıca 8 grupta toplar⁴: Ancak biz, dünya dil aileleri sınıflandırması konusunda hâlâ tartışmalar olduğunu belirtmek için, Gürcü dilbilimci *Nikolai Marr*'ın yaptığı sınıflamayı da en sona eklemeyi uygun gördük. Kuşkusuz bu sınıflamaları yenileri eklenebilir ya da bir dil ailesindeki dil bir başka ailesi içinde gösterilebilir.

a. Ural-Altay Dil Ailesi: Her dilin köken olarak ayrımının yapılmasının temelinde, o dil ailesindeki diller arasında ortak olan öğelerin sınıflandırılması yatar. Örneğin Ural-Altay dil ailesinde şu tür ortak yanları görebiliriz: Ünlüsü bol olan bu gruptaki dillerde ses uyumu kuralı vardır. Benzeşme (fr. *assimilation*) adı verilen ünlü ve ünsüz uyumları Türkçe gibi bazı dillerde görülür. Sözcüklerde cinsiyet ayrımı yoktur (toplumsal bağlamda bazı sözcüklerin cinsiyetinden söz edilebilir. Türkçede toprak ana, devlet baba, ay dede, Allah baba, tabiat ana (doğa ana?) gibi sözcüklerle birlikte cinsiyeti belirten yapılar kullanılır. Bunlar ilgili sözcüklerin o toplumdaki artalan bilgisine bağlı bir değerlendirmedir). Dilde tanımlık yoktur, çekim ve sözcük türetme eklerle yapılır. İsim çekiminde iyelik eki kullanılır, sözdiziminde özne tümleş ve yüklem sırasını izler. Sayı sıfatından sonraki adlar tekildir, ünlüler ve eylem biçimleri zengindir. İlgeçler adlardan sonra gelir, ayrı bir soru eki vardır. Bu türden ayırıcı özellikleri her dil ailesi için bulmak olasıdır.

⁴ Buradaki dil sınıflandırması için başlıca şu kitaplardan yararlanılmıştır. Her kitabın yaptığı sınıflandırmaya zorunlu bir uyuma gözetilmemiştir. (Alfabetik sıralama ile) AKSAN Doğan (1979) *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, cilt: I, Ankara: TDK Yayınları, ss. 110-122, ARRIVÉ, Michel; François GADET, Michel GALMICHÉ (1986) *La Grammaire d'Aujourd'hui, Guide Alphabétique de Linguistique Française*. Paris: Flammarion, ss. 333-335, DUBOIS, Jean ve bşk. (1974) *Dictionnaire de Linguistique*. Paris: Larousse, ss. 207-212. KIRAN, Zeynel (1996) *Dilbilim Akımları*, 2. Baskı, Ankara: Onur Yayınları, ss. 47-55, PERROT, Jean, (1986) *La Linguistique*, Paris: PUF, Que sais-je?, ss.: 79-93.

İki koldan oluşur: Ural ve Altay kolları. Ancak bu kolların iki ayrı dil ailesi olduğunu söyleyenler de vardır: Tahsin Banguoğlu Altay kolunu "Türk (Hun) Dilleri Ailesi" olarak tanımlar ve "Turan Dilleri, Ural-Altay, Altay dil aileleri üzerine kurulmuş eski nazariyeler değerini yitirmiştir" (1986: 12) diyerek farklı bir ayırım yapar. Biz burada birçok dilbilim kitabında geçtiği şekliyle Ural-Altay dil ailesi olarak alıyorduk ve kısaca bu iki kolda bulunan dillerin adlarını vermeye yeteniyoruz.

Ural Kolu: İki gruba ayrılır; Fin-Ugor: Fince, Macarca, Estonyaca, Lapça, Ob Ugorcası, Votyak dili, Çeremiş dili, Hanıry dili, Mansi dili gibi diller bu grupta yer alır.

Bu guruptaki dillerin dilbilgisel özellikleri oldukça ayrıntılıdır. Ya da şöyle bir espriyle gerçeklik payı vardır: "Fince ve Macarca akraba dillerdir. Ama Fince tüm sesli harfleri almıştır". Yine de akrabalık bu tür değişimle kaybolmaz. Örneğin Fincece on beş tekil, on altı tane de çoğul ad çekimi vardır [Farber, 1994:40]. Benzer zorluk Macarca için de geçerlidir. Hatta Macarca bir yabancı dil olarak öğrenilmesi bakımından, dünyanın en zor dili olarak tanınır.

Samoyed Kolu: Samoyedçe.

Altay Kolu: Bu kolda: Moğolca, Mançuca, Tunguz dilleri (Evenkice) ve iki ayrı kolu ile Türkçe bulunur.

Şekil 27. Altay dil ailesi

Batı grubu: Türkiye Türkçesi, Azerice, Gagavuzca, Türkmen lehçesi;

Doğu Türkçesi: Özbekçe, Uygurca, Kazakça, Kırgızca, Kumukça, Karakalpakça, Kazan Türkçesi, Başkurtça, Karaim Türkçesi, Kırım Tatarcası, Nogayca, Karaçayca, Malkar Türkçesi, Altayca, Abakanca, Tuvaca, Hakasça, Yakutça ve Çuvaşça.

Türkçenin sınıflandırılması birçok Türkologu ilgilendirmiştir. Örneğin Banguoğlu'ndan başka, Reşit Rahmeti Arat, Johannes Benzing, Karl H. Menges, Nicholas Poppe, Gerhard Doerfer ve son olarak da Talat Tekin'in bu konuda çalışmaları olmuştur. Tekin'in son sınıflandırmasında Türkçe 12 grupta toplanır [1991: 5-18]:

1. Çuvaşça, 2. Halaçça, 3. Yakutça, 4. Tuvaca, 5. Hakasça, 6. Altaycanın kuzey lehçeleri, 7. Altayca, 8. Kırgızca, 9. Özbekçe, 10. Tatarca, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçay-Balkarca, Karaimca, Kırım Tatarcası, 11. Salarca, 12. Türkmençe, Horasanca, Azerice, Kaşkayca, Kerkük ve Erbil lehçeleri, Türkiye Türkçesi.

Son zamanlarda Korece, Japonca, Hokkaido adasındaki Ainu (fr. *ainou*) dili de Altay kolunda sayılmaya başlandı [Perrot, 1986:86]. Ama Sibirya bölgesindeki dilleri de bu grupta göstermek gerekecek mi bu henüz belli değil. Hattice, Hititçe ve başka Anadolu dillerini de belki ileriki zaman içinde Ural ya da Altay kolu içinde değerlendirilecektir.

b. Hint-Avrupa Dil Ailesi: Hint-Avrupa dilinin konuşulduğu alan çok geniştir. Rusya'daki Dinyeper havzasından, aşağı Volga vadisine, Kazakistan steplerinden Britanya adasına kadar uzanmaktadır. Avrupa kıtasındaki hemen hemen tüm diller Hint-Avrupa dil ailesindedir. Avrupa kıtasında Hint-Avrupa dil ailesi dışındaki diller şunlardır [Arrivé ve bşk., 1986:334]: Fin-Ugor dilleri (Fince, Karel dili (fr. *carélien*), Laponca, Macarca) ve Bask dili.

Bugüne değin en çok üzerinde çalışılan dil ailesi Hint-Avrupa (Hint-Cermen dil ailesi de deniliyor) dil grubudur. Bu durum için çeşitli nedenler ortaya konulabilir: Bizce bu dil ailesi içinde büyük dilsel gruplarca konuşulan çok sayıda dil vardır. Diğer yandan bu dil ailesindeki diller ekonomik olarak daha zengin bir toplumca konuşulmaktadır. Benveniste "1900'e kadar Hint-Avrupa dilleri önceliği olduğu söylenebilir. Bu dillerin tarihini binlerce yıl boyunca izleyebiliyoruz: Hümanizmayı besleyen çok güzel ve varsil yazınlara aracılık etmişler ve bu nedenle de ayrıcalıklı bir konum edinmişler" [1995:68] der. Bir başka önemli etken de Avrupalıların araştırmada diğer kıtalara göre öne geçmesi sonucu bütün dünya dillerini araştıran dilbilimcilerin çoğunluğu bu kıtadadır. Önceliği kendi dillerine ve dil ailesine vermeleri doğal sayılmalıdır. Bunun sonucu olarak dil betimlemelerinde temel ölçüt Avrupa dilleri olmaktadır. Örneğin *Jean-Paul Sartre*'in görme ve görülme betimlemesini yaparkenki açıklaması, Avrupa dilleri ile başka diller arasındaki durumu da açıklar: "Görülmenin ne demek olduğunu sizin de hissetmenizi istiyorum. Çünkü beyaz insan üç bin yıldır görülmeden görme ayrıcalığına sahip" [Aktaran Gurbilek, 2008: 27]. Beyaz insan, yani Avrupalı hep başkasını kendi yaklaşımı ile gözlemlemiş ve kendine göre yargılamıştır.

Dünya coğrafyasında çok geniş bir alana yayılmış olarak bulunan bu dil ailesindeki benzer yönler sözcük dağarcığında, dilbilgisinde ve sesbilimde (sözcüklerin seslenin kullanımında) görülür. Bu dillerin en büyük özelliği sözdizimsel olarak özne ve yüklem ikilisinin tümcenin başında bulunmasıdır. Tümcenin diğer öğeleri bu ikiliden sonra gelmektedir.

Bu ailedeki diller için belli belli başlı ana kollardan söz edilebilir, ancak biz belli başlı kollardan yola çıkarak bu dilleri on dört grupta topladık:

1. Hintçe: Sanskritçe (ölü dil), Hindi, Bengalce, Nepalce, Urduca, Assame dili (fr. *Assamais*), Oriya, Mahret (fr. *mahrette*) dili. (Birinci grup dillerin konuşulduğu bölgede konuşulan diller oldukça farklı dil ailesine aittir. Örneğin Hindistan'ın güneyinde konuşulan Dravendiyen dili ile Kafkas dilleri arasında bir benzerlik vardır).
2. Toharca (ölü dil).
3. Farsça (Farsça, Afganca), Tacikçe, Baluçi dili.
4. Ermenice.
5. Hititçe (ölü dil), Luvi dili, Pala dili.
6. Eski Yunanca (Modern Yunanca).
7. Arnavutça.
8. Keltçe (Galce "Gaulois" (ölü dil), İrlandaca "erse", Brötanca, Galler (Gallois) dili "Wales", İskoç dili.
9. Kornik dili "fr. *cornique*, ing. *cornish*" (Keltçenin Cournouailles'da konuşulan lehçesi (ölü dil)).
10. Germence (İngilizce, Yidiş dili, Flamanca, Almanca, Gotça, Frizce (ölü dil)).
11. İskandinav dilleri (İzlandaca, Norveççe (Bokmal, Riksmal, Landsmal, Nynorsk), Danca, İsveççe).
12. Baltık dilleri Letonca (Letonya dili), Eski Prusça, Litvanyaca).
13. Slav dilleri (Lehçe, Çekçe, Rusça (Rusça, Beyaz Rusça), Ukraynaca, Bulgarca, Slovakça, Sırp-Hırvatça, Makedonca, Slovence).
14. Roman dilleri (İtaliç "Batı Roma'da konuşulan dil). a. Oskça (ölü dil). b. Ombrience (ölü dil). c. Latium / Latince (Oksitan dili, Katalanca, Sardça, Fransiyen (Fransızca), Pikardça (ölü dil), Anglo-normand dili (ölü dil), Oc dili (Provansal dili), İspanyolca, Portekizce, İtalyanca, Romence, reto-romen dili (ladin), Dalmaçça).

Latineden doğmuş olan diller, günümüze uzanan süreçte sayısız değişimlere uğramış ve gelişmişlerdir. Aynı dilden doğmuş olmasına karşın, bu diller arasındaki farklılıklar zaman içinde daha artacaktır. Örneğin İskandinav dillerinden (İsveççe, Norveççe, Danca ve İzlandaca) birisini konuşan kişiye, dilinin diğer dillerle benzerliği söylense, ilgili dillerdeki benzerlikten öteye farklılık ortaya konur. Bu kendi dillerini koruma ve geliştirme kaygısı ile yapılan bir durumdur. Diğer yandan yabancı dil öğrenmede bu benzerliklerin büyük yararı olduğu da kesindir. Sırp-Hırvat dilini öğrenen bir kişi Bulgarca'yı da %70 oranında öğrenmiş sayılabilir. Flamanca, İngilizce ile Almanca arasında yer alır. İngilizce için *Farber*'in saptaması ilginçtir: "İngilizce German dil ailesi içindeki kara bir koyun gibidir. İngilizceye en yakın dilin Flamanca olduğu söylenir. Oysa Flamanca İngilizceye, Hollanda Amerikaya ne kadar yakınsa o kadar yakındır" (1994: 38). Bu benzetmeden de anlaşılacağı gibi, aynı dilden doğmuş da olsa, iki dil arasındaki farklılık her geçen gün artarak sürecektir.

c. **Kafkas Dilleri:** Bu gruptaki diller daha az sayıda insan tarafından konuşulur. Ancak çok dar bir alanda bu kadar farklı dillerin konuşulduğu bir başka yer yok gibidir. Bu bölge dillerinin sınıflaması ile uğraşan dilbilimciler, bu dar alanda 60⁵ değişik Kafkas dili saptamışlardır (Cumhuriyet, Bilim Teknik, 18 Ağustos 2001, sayı: 752, s. 2). Üç gruba ayrılır (Özsoy, 1998:130, 136):

Doğu Kafkas Dilleri: Çeçence, İnguş, Bats dili, Avar, Dido, Lak, Lezgi dilleri

Güney Kafkas Dilleri: Gürcüce, Lazca, Mingrelce, Svanca.

Kuzey Batı Kafkas Dilleri: Abhazca, Adigece, Ibihaça, Kabartayca.

U _u	F _f	G _g	T _t	E _e	Z _z	E _h	L _l	θ _θ	ʃ _ʃ	I _i	L _l	h _h
ayb	ben	gim	da	ech	za	eh	et	to	zhe	ini	lwn	xeh
a	b	g	d	e, y	z	é	é	t'	zh	i	l	kh
[ə]	[b]	[g]	[d]	[jə-, -ə-]	[z]	[e]	[ə]	[ʔ]	[ʒ]	[i]	[l]	[x]
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	20	30	40
Ɔ _ɔ	Ɔ _h	Z _h	Q _h	Ŷ _h	ʒ _h	U _h	θ _h	ʃ _h	Ɔ _h	U _h	Q _h	Ŷ _h
ca	ken	ho	ja	ghad	cheh	men	yi	now	sha	vo	cha	peh
ts	k	h	dz	gh	ch	m	y, h	n	sh	o	ch'	p
[ts]	[k]	[h]	[dz]	[ɣ]	[ʃ]	[m]	[h-, -]	[n]	[ʃ]	vo-, -o-	[ʃ'	[p]
50	60	70	80	90	100	200	300	400	500	600	700	800
Q _h	Ŷ _h	U _h	Ɔ _h	S _h	L _h	θ _h	Ŷ _h	Ɔ _h	Ɔ _h	U _h	Q _h	Ŷ _h
jeh	ra	seh	vew	üwn	reh	co	u	pwɹ	keh	oh	feh	
j	r	s	v	t	r	ts'	u	p'	k'	ð	f	
[dʒ]	[r]	[s]	[v]	[t]	[r]	[ts']	[u]	[p']	[k']	[ð]	[f]	
900	1000	2000	3000	4000	5000	6000	7000	8000	9000			

Şekil 28. Kafkas dil ailesinden Gürcüce

Bu gruptaki dillerin en belirgin özelliklerinden birisi gırtlak ünsüzlerinin çok olmasıdır. Sözcük başında ya da sözcük sonunda çok sayıda ünsüz bir arada kullanılabilir. Bu dil ailesi içinde ünlü bakımından en zengin denilebilecek dillerden birisi olan Gürcücede bile (en zengini olarak Çence gösterilir. 9 Temel ünlü, 6'sı ise temel ünlülerin değişkenlikleri içeren 15 ünlü sesbirim bulunmaktadır), sözcüğün başına beş altı tane ünsüz konulabilmektedir (Örneğin "ptkvnidnen" sözcüğünde (onlar koparıyordu) beş ünsüz bulunmaktadır). Yine ünlü bakımdan oldukça fakir olan bu diller sesbilgisi uzmanlarının dikkatini yeterince çeker. Belçikalı dilbilimci Aert Kuipers, Kuzey-Batı Kafkas Dillerinin (Abhazca, Adigece, Ibihaça, Kabartayca) ünlü sesbirim açısından çok fakir olduğu söyler (Özsoy, 1998:137). Örneğin Kuipers, Terek boyları ve Stravopol'un günündeki bazı bölgelerde konuşulan Kabartaycada dilinde neredeyse hiç ünlü sesin bulunmadığını fark etmiştir.

⁵ İlgili dil ailesindeki dil sayısı konusunda farklı görüşler vardır. Örneğin A. Sumru Özsoy bir çalışmasında (1998: 130) 37 dil olduğunu belirtir.

Bitişimli dil olan Kafkas Dil ailesindeki dillerde türetme ve çekim ekleri hem önek hem de sonek olarak kullanılabilir.

Yine sayı dizgesi açısından da bu dillerin kendine özgü kullanımları vardır. Kafkas dillerinde ondalık sayı dizgesi yerine yirmili sayılama dizgesi kullanılmaktadır. Örneğin Bats dilinde 10321 "25 çarpı 20 artı 16 çarpı 20 artı 1" biçiminde söylenmektedir (Sayı sisteminde farklı kullanım için iki örneği daha anmak gerekebilir. Göktürkçe ve Sümercedeki durumlar da ilginçtir. Göktürkçede 10'dan sonraki bölümü "onluk sayı - artuğu - birlik sayı" biçimindeki (otuz artukı yiti (37), yigirmi artukı üç (23) gibi) kullanımların yanında farklı bir kullanım biçimi de görülmektedir. Doğan Aksan'ın belirttiğine göre "10'dan sonraki sayılarda 10'lar evinden sonraki evin kullanılmasıyla oluşturulan bir dizgeye de ratladığını" [Aksan, 2000:85] söyler. Örneğin altı yigirmi = 16, dört otuz: 24. gibi. Bir başka örnek de Sümerce'de görülür. Arimetikte iki farklı sistem kullanılır. *Bottéro* bu konuda şunu belirtir: "Kullanılan sayı sistemi, iki farklı aritmetik kültürünün (hangi kültürler, hiçbir bilimiz yok) ürünüdür: Bunlardan biri ondalık, diğeri altmışlık bir temele dayanır, nitekim sistem şu şekilde ilerler: 1-6-60-360-3600 vb) [Bottéro, 2006:99]. Her kültürde başkalarına benzer yanların ötesinde bazı değişiklikler olabilmektedir.)

Böyle bir sınıflandırma yapılmakla birlikte Kafkas dil grubu içindeki dillerin akraba olup olmadığı tartışılmaktadır. Dravendiyen (fr. *dravindien*) denilen Hint yarım adasındaki dille bir akrabalığı olduğu yolunda görüşler vardır [Perrot, 1986:87]. Ancak aynı Hint yarım adasının kuzeyinde konuşulan Mundo dili ile böyle bir benzerlik yoktur. *David McAlpin*'e göre "bugün Güneybatı İran'daki Kuzistan'ın bir bölgesi olan eski Elam krallığının dili olarak bilinen Elam dilinin, Dravendiyen dilleri ile ilişkisi vardır" [Aktaran Renfrew, 1996: 10], dolayısıyla Elam dili ile Kafkas dilleri de akraba olmalıdır. Mundo dili ile Khemer dili arasında bir benzerlik görülür.

Son zamanlardaki araştırma sonuçlarına bağlı olarak, İspanya ve Fransa'nın bir bölgesinde konuşulan Baskça da Kafkas dil ailesinden sayılmaktadır [Perrot, 1986: 87]. Her ne kadar bazı insanbilimcilere göre "İspanya ile Fransa sınırındaki Pirene dağlarının bazı yörelerinde konuşulan bu dil, belki de tarih öncesi çağlarda yaygın olan eski bir dilin günümüze ulaşan son kalıntısıdır" [Wells, 1984:160] denilse de, Bask dili ile Kafkas dilleri arasında bir akrabalık olduğu kesinleşmiştir.

Bir bakıma Kafkas dilleri Hint-Avrupa dillerinin konuşulduğu yerlerde konuşulmaktadır. Tabii konuşanların sayısı daha azdır. Diğer yandan Hint-Avrupa dil ailesindeki birçok dil kadar yaşama şansı da bulunmamaktadır. Bugünden Batsça, Ubikçe gibi birçok dil yok olmaya başlamıştır (Kuşkusuz bu yalnızca Kafkas dil ailesinin sorunu değildir. Bazı dilbilimcilere göre günümüzde her 14 günde bir dil yok olmaktadır. Varsayımlara göre dünya üzerindeki 6000 dilden yarısı bu yüzyıl içinde yok olacaktır).

ç. **Hami-Sami Dilleri:** İki ya da daha çok dil oluşsal ve tarihsel olarak akrabalık ve çeşitli bağlamlarda benzerlik gösteriyorsa, bu dillerin aynı dil ailesinden olduğu söylenebilir. Bugün o dil ailesi içindeki ulusların birbiriyle çok iyi ilişkiler içinde bulunması ya da aralarında düşmanlıkların olması, söz konusu diller arasındaki akrabalık derecesini değiştirmez. Hami-Sami (Afrika ve Asya dilleri (fr. *langue afro-asiatique*) de denir) dillerini konuşan ulusların bazıları (İsrail ile neredeyse tüm Arap ülkeleri arasında) arasında düşmanlık vardır (Benzer durum iki düşman ülkenin, Pakistan ve Hindistan, dilleri için de söylenebilir. İki ulus birbirlerine düşman da olsa, Hintçedeki ya da Urduçadaki "bugün" ya da "yarın" sözcüklerinin aynı biçimde söylenmesini engellemez).

Şekil 29. Arapça ve İbranice yazı örnekleri

Bu gruptaki dilleri beş ana başlıkta toplayabiliriz:

1. **Sami kolu:** Temel olarak çeşitli lehçeleriyle Arapça ve İbranice bu kolu oluşturur. Yine Etopya dilleri (Amharik, Tigrina, Guez, Etopyaca), Asurca (ölü dil), Akadca (ölü dil), Baylonien (ölü dil), Aramice (ölü dil), Eski Suriye Dili (fr. *Syriaque*) (ölü dil), Fenikece (Önemli bir lehçesi Kartacadır) (ölü dil) bu kolda yer alır.

2. **Mısır Dilleri:** Eski Mısırca, Koptça (kıpti dili).

3. *Berberi dilleri*: Kabil, Şlöh (fr. *chleuh*), Zenega, Tamahek.

4. *Kuşitik* (fr. *Couchitique*) *dil grubu*: Bu grupta doğu Afrika'da konuşulan bazı diller yer almaktadır: Somali dili, Galla ve Bedja dilleri.

5. *Çad dil grubu*: Bu gruptaki diller daha az kişi tarafından konuşulur. Houssa dili dışındaki diller pek tanınmaz.

Bu aile içinde birçok dile kaynaklık etmiş Fenike dili de vardır. Alfabenin ilk örnekçesi olan Fenike alfabesi ünlü harfler içermez. “Kesin olarak bilinen bir şey varsa, o da Fenike alfabesinin yalnızca ünsüzlerden, yani konuşma dilinden ancak “çınladıklarında”, bir başka deyişle ünlülerle birlikte kullanıldıklarında duyulan seslerden ya da sesbirimlerden oluştuğudur. İbranice ve Arapça gibi Sami dillerinin özelliği çok az ünlü içermeleridir” [Jean, 2006:52-53].

𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌
aleph	beth	gmel	daleth	he	waw	zayin	heth	teth				
'	b	g	d	h	w	z	h	t				
𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔	𐤕	𐤖	𐤗	𐤘	𐤙
yod		kaph		lamed		mem		nun		sarnekh		
y		k		l		m		n		s		
𐤚	𐤛	𐤜	𐤝	𐤞	𐤟	𐤠	𐤡	𐤢	𐤣	𐤤	𐤥	𐤦
ayin	pe	sade	qoph	resh		shin				taw		
'	p	s	q	r		sh/s				t		

Şekil 30. Fenike alfabesi örneği

Yine bu grubun en önemli dili Arapça'nın sesbirim açısından çok zengin olmadığı söylenebilir. Arap yazısı da İbranice gibi sağdan sola yazılır ve okunur, sesli harfleri kaydetmez. Noktalarla birleştikleri zaman sayıları yirmi dokuza çıkan on sekiz harften oluşur. İşlek yazıda harfler birbirine bağlanır.

Hami-Sami dil ailesinin en eskilerinden birisi Akadcadır. Arapların ve İbranicilerin Sami ataları olan Akadlar, sonunda bütün Mezopotamya'ya egemen olurlar. “Üstünlükleri o kadar artmıştır ki bir süre sonra M.Ö. 2000 yılına doğru, ülkenin tamamında yalnızca Akad dili konuşulmuştur. Çiviyazısı o zaman gerçek bir yazıya dönüşmüş, yalnızca Akad dilini değil, kutsal bir dile dönüşmüş olan eski Sümerceyi de kaydedebilmiştir” [Jean, 2006:18].

Hami-Sami dil ailesine katılabilecek bir başka dil grubu da Somali bölgesinde konuşulan dillerdir. Bu grubun en büyük dili Songhai'dir. Diğerleri daha küçük gruplarca konuşulan dillerdir.

d. Nil Havzası Dil Grubu: İsminden de anlaşılacağı gibi Nil nehri çevresinde konuşulan diller bu aile içinde yer alır.

Bu diller ikiye ayrılır: Nil Havzası Dil grubu: Bu diller pek tanınmaz. Kuzey Sudan'daki Nuba dili oldukça tanınmıştır, diğerleri pek bilinmez. Orta Sudan'daki Baguirmi ve Moru dilleri ile Orta Sahradaki Kamuri dilleri konuşulduğu alanlar daha geniş olan ve araştırmacılar tarafından tanınan dillerdir. Merkezi Nil Dil Grubu: Uganda ve Kenya bölgesinde konuşulan dillerdir.

e. Nijer-Kongo Dilleri: Afrika kıtasındaki birçok dilin bulunduğu geniş bir dil ailesidir. Bu dil ailesi de birkaç alt gruba ayrılır.

Batı Atlantik grubunda Sierra Leone'de konuşulan Timne, Bulom dillerini, Senegal'deki Uolof, Fulbe dillerini sayabiliriz. Mandeng grubunda Liberya ve Sierra Leone'de konuşulan Kpel, Loma, Mende, Malinke, Bambara dilleri vardır. Kıwa grubunda Liberya'daki bazı küçük dilleri ve Kamerun'daki bütün lehçeleriyle Akan dilini sayabiliriz. Yine Kamerun'dan Kongo'ya kadar konuşulan Zande ve Sango dilleri farklı bir grubu oluşturur.

Bantu grubu çok geniş bir alanda konuşulur. Bu nedenle bazı dilbilimciler, Bantu grubunu Nijer-Kongo dil ailesi içinde saymak yerine, bu grubun ayrı bir dil ailesi olduğunu belirtirler. Doğu Afrika'daki Swahili dili, Kongo'daki Kongo, Luba, Ngala dilleri; Zambiya'daki Şona ve Bemba dilleri, Angola'daki Mbudu, Güney Batı Afrika'daki Herero gibi diller Bantu dil grubunu oluşturur.

Son olarak Koin grubu dillerini sayabiliriz. Bu grupta Tanganika bölgesindeki Sandav ve Hata ile Güney Afrika'daki Boşiman ve Hotento dilleri vardır.

f. Doğu Asya ve Polinezya Dilleri: Bu gruptaki dillerde, Ural-Altay dil ailesindeki ya da Hint-Avrupa dil ailesindeki gibi benzerlik ögesi çok fazla değildir. Bu bakımdan da Doğu Asya dilleri kesin bir biçimde sınıflandırılmamaktadır (Perrot, 1986: 77). Değişik araştırmacıların hazırladığı dil sınıflandırmalarında aynı dil bir başka alt grup içinde gösterilebilmektedir.

Bu dil ailesinin isminden de anlaşılacağı gibi, buradaki dillerin öncelikle iki grupta anılması gereklidir. Asya kıtasındaki diller (Çin-Tibet grubu) ve adalardaki diller (Malezya-Polinezya dil grubu).

Çin-Tibet grubu iki alt kola ayrılır: Tibet-Birman kolu ve Çin kolu. Tibet-Birman koluna Tibetçe, Birmanca, Siyamca, Garo, Boda, Naga, Kaşin ve Karen dilleri girer. Himalaya dillerini de bu gruba koyarlar, ama akrabalıkları şüphelidir. "Hindistan'daki belli başlı yazılar sağdan sola okunur ve "A" temel sesli harftir. Bu yazılar çoğunlukla hayali bir hat üzerinde harfleri birbirine bağlayan yatay, büyük bir çizgi etrafında düzenlenir. Bu özel yazı biçimi harflere çarpıcı plastik bir güzellik verir" (Jean, 2006: 69). Bu Hintçe yazısı Güneydoğu Asya'daki başka birçok alfabenin

gelişimine kaynaklık etmiştir. Karmaşık yöntemler izleyerek Hintçeyi örnek alan ve Tibet'te ya da Laos, Tayland, Kamboçya, Myanmar (Birmanya) gibi Güney Doğu Asya ülkelerinde kullanılan birçok yazı ortaya çıkmıştır.

Şekil 31. Brahmi yazısından doğmuş bir Tibet yazı örneği

Çin kolunda, resmi Çince'den (Bugünkü Çin toprakları içinde, Çin Halk Cumhuriyeti'nin resmi dil olarak kabul ettiği, çok fazla lehçeden birisidir.) başka, Çin devleti içinde konuşulan bütün lehçeler ve yerel Çin dilleri girer.

Bazı dilbilimciler Japonca, Hokkaido adasındaki Ainu dilini ve Koreceyi de Çin-Tibet dil grubundan saymak isterler. Bu konuda temel alınan şey, bu gruptaki diller ile Japonca ve Korecenin kullandığı alfabeği gösterirler. Halbuki Farsça Arap harflerini kullansa da bu dil Hint-Avrupa dil ailesindedir. Ancak son zamanlarda benimsenen ortak görüşe göre Japonca ve Korece Ural-Altay dil ailesi içinde anılmaya başlanmıştır.

Kadai dil grubuna Siam'daki Tai (fr. *thai*) dili, Birmanya'daki Lao dilleri girer. Bu grupta sayılan Şan (fr. *Chan*) dillerinin gerçekte Çin-Tibet dilleriyle hiçbir akrabalığı yoktur. Belki ileride ayrı bir dil ailesi olarak sayılabilecektir.

Malezya-Polinezya dil grubunun konuşulduğu alan çok geniştir. Batı ya da Endonezya kolu Malezya'nın Malaya dili, Endonezya'daki Endonezyaca, Java dili, Sundanca, Madure dili, Batak dilleri, Bali adasındaki Balince, Borneo'daki Dayak, Filipinlerdeki Tagal, Vigaya, İloko, Guam'daki Şamoro, Madagaskar'daki Malgaş dili bu kolu oluştururlar.

Batı kolu Mikronezya, Polinezya (Havai dili, Tahiti, Samoa, Maori dilleri) ve Malenezya (Fiji dili) dillerine ayrılır.

Papua grubu Yeni Gine ve Avustralya'daki yerel dilleri içermektedir.

Draviden grubu güney Hindistan'daki birçok dili içerir: Teluga, Tamil, Kanara, Malayalam dilleri. Belucistan'ın Brahui dili, Hindistan'daki Gondi, Huruk, Kui dil-

leri bu grupta yer alır. Güney-doğu Asya'daki birçok küçük dil de bu grupta anılır. Assam'daki Santali ve Hasi, Bengaldeş'teki Nikobaris, Birmanya'daki (Myanmar) Paloung, Va ve Mon dilleri, Kamboçya'daki Kemer ve Vietnam'daki Vietnam dilleri gibi. Draviden grubundaki diller, alfabe olarak Sanskritçeyi ve başka alfabeleri örnek almışlardır. "Karmaşık yöntemler izleyerek Hindistan yazılarını örnek alan ve Tibet'te ya da Laos, Tayland, Kamboçya, Birmanya (Myanmar) gibi Güneydoğu Asya ülkelerinde günümüzde de kullanılan birçok yazı ortaya çıkmıştır" (Jean, 2006: 69). Sözün kısası bu dillerin Sanskritçeyi örnek alarak kendi yazı sistemini geliştirdiği ortadadır.

g. Amerika Yerli Dilleri: Bugün Latin Amerika ve kuzey Amerika'da konuşulan Avrupa dilleri (Felemekçe, Fransızca, İngilizce, İspanyolca, Portekizce gibi diller) bu dil ailesinde söz konusu olan Amerika yerli dilleri ile bir ilgisi yoktur. Bu diller (daha önceden de belirttiğimiz gibi) Hint-Avrupa dil ailesine aittirler. Ancak bu diller yerel dillerden daha fazla konuşulmaktadır.

Kıtada konuşulan bazı dillerin de oldukça fazla konuşanı vardır. Örneğin Guarani Paraguay'da, Kachua Peru, Ekvator ve Bolivya'da, Aymara Peru ve Bolivya'da oldukça fazla kişi tarafından konuşulmaktadır. Yine kıtada Tupi dili ile Guarani dili karışımı olan Lingua geral karma dili de kıtada önemli bir kesimce konuşulmaktadır.

Amerikan yerli dillerini şu kollara ayırmak olasıdır: Algonin kolu: Labrador bölgesinde konuşulur. Atlantik, merkez ve batı grubu olarak üçe ayrılır. Naçe-Muskoge grubu: ABD'nin güney doğusunda konuşulan Krek, Çikasav, Çoktav gibi dilleri içerir. İroküz grubu: Çeroke, Tuskarora, Huron, Conostaga gibi dillerin oluşturduğu bir gruptur. Sioks grubu: Biloksi, Ofo, Tutelo, Katavba, Dakota, Hidatsa, Ceguiba dilleri bu grupta yer alır. Kado grubunu Tunika, İşi, Hoka gibi diller oluşturur. Eskimo-Aleut (fr. *Aléoute*) grubu İnupik, Yupik gibi Eskimo dilleri ve Aleutça dillerinden oluşur. Ancak bazı araştırmacılar, bu gruptaki dilleri ayrı bir dil ailesi olarak gösterirler (Perrot, 1986: 86). Kuzey-doğu Amerika'da konuşulan Saliş, Vakaş ve Çimakuan dilleri bir başka gruptandır. Maya grubu, Guatamela'daki Mam, Kaçi, Kuişe gibi dillerden; Honduras'taki Şorti, Meksika'daki Huakstek dillerinden oluşur. Uto-Aztek grubu Meksika'nın güneyindeki ve Kolarado bölgesinde konuşulan yerel dillerden oluşur. Althabaka grubu Kanada ve Alaska'daki yerel dilleri kapsar.

Özellikle Güney Amerika'da Amazon bölgesinde çok küçük gruplar tarafından konuşulan ve tam olarak tanınmayan çok sayıda diller vardır.

h. Japhetik Dil Ailesi: Gürcü dilbilimci Nikolai Marr, paleontolojik bir yöntemle dilleri yeniden sınıflandırır. Marr'ın çok da sağlıklı olmayan kuramı şudur: Bütün dünya dillerindeki sözcüklerin tamamı: *sal*, *ber*, *yön*, ve *roş* (roch) sözcüklerinden doğmuştur. Bu sözcükler her türlü değişime ve birleşime açıktır. Bakü Üniversitesi'nde verdiği konferanslardan sonra Japhetik dil kuramı tüm dünya dillerine

uygulabilir olduğunu iddia ediyor [Abdulaev, 2005:7]. Marr'a göre "sınıfları ve ulusal kimliği olmayan, bütün dillerin buluşmasından doğmuş tek bir dili konuşabilen bir insanlık kurulabilir" [Aktaran Eco, 2004:96]. Dil sınıflandırması ile ilgili olarak da, kökenleri tam olarak bilinmeyen: Kafkas dilleri, Etrüsk dili, Bask dili ve Türkçenin bir lehçesi olan Çuvaşçayı Japhetik diye bir dil ailesi içine koyar [Perrot, 1986:92]. Marr'ın çalışmaları ilgi uyandırır ancak görüşleri tüm dilciler tarafından kabul edilmez.

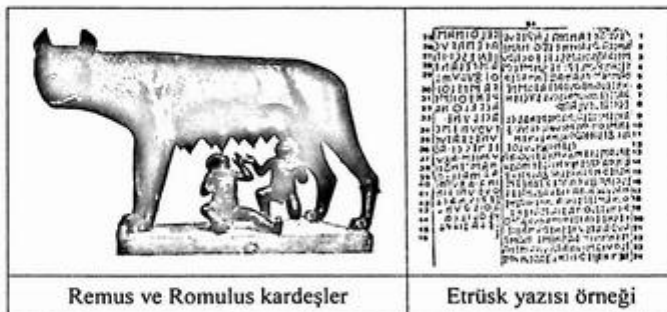
İngiliz araştırmacı *Colin Renfrew*, Hint-Avrupa dillerinin kaynak yeri olarak Orta Anadolu'yu gösterdikten sonra, bu dillerin gelişmesini tarım ve avcılığa bağlı olarak, Anadolu'dan kuzey Avrupa'ya ulaşmasının 1500 yıllık bir sürede olabileceğini belirtir [1996:8]. Avrupa kıtasında konuşulan ve kökenleri Hint-Avrupa dil ailesine bağlı olmayan diller için şu tür bir saptama yapar:

Tarım, Yunanistan'a, daha sonra Balkanlara, Orta Avrupa'ya ve güney İtalya'ya, pekâlâ yeni gelenler tarafından getirilmiş olabilir. Diğer bölgelerde ise tarım, yerli halk tarafından öğrenilip uygulanmış olabilir; bu örnek, Hint-Avrupa dili olmayan pek çok dilin adlandırılmaksızın sürüp gitmesini açıklayabilir. Bunlardan biri, günümüze kadar ayakta kalan Bask dilidir. Diğeri, orta İtalya'da Roma dönemine kadar konuşulan Etrüsk dilidir. İspanya'nın ilk dili İberce'yi ve İskoçya'nın Kelt öncesi dili Pikçe'yi kapsayan diğer pek çok belirsiz dil de benzer biçimde açıklanabilir [1996:8-9].

Bu sonuç tartışılabilir bir durumdur. Yani bu göçebe toplumlar oralara da gelmiş olsalardı, onların dili de Hint-Avrupa dil ailesine bağlı bir dil olacaktı gibi bir sonuç çıkıyor.

Benzer yaklaşımları hem eski dönemlerdeki araştırmacıların çalışmalarında hem de yeni yapılan çalışmalarda görmek olasıdır. Avrupada konuşulan bazı dillerin kaynağını tarihteki önemli bir dile ya da kavime bağlamak zaman zaman başvuru olan bir yaklaşımdır. Örneğin Eco "Kelt dili, Avrupa'da ilk yaşayanların konuştuğu dildir, kökenleri açısından doğuluların diliyle aynıdır ve Yunanca, Latince, Etrüskçe, Trakya dili, Almanca, eski İspanyolların Cantabria dili, kuzey ülkelerinin eski Germen dili ondan türemiştir" der [2004:80] ve ekler: "Toscana dili, Etrüskçeden, Etrüskçenin de Nuh'un konuştuğu Aramiceden doğduğu ortaçğdan beri biliniyor" [2004:80-81] der. Elde yeterli belge yoksa, tarihte kaybolmuş dil ya da diller üzerine söylenen her bilgi şüpheyi de içinde barındırır. Bazı Türk araştırmacılar için Etrüskler Türk kavimidir. Ama bilim ilerlediğine göre, zaman içinde daha gerçek bilgiler ortaya konulacaktır. Bilgi yetersizliğinden Etrüsk gizemi diye bir kavram kullanılmaya başlanmıştır. "Eskil uygarlıkların en zengin birinin mimarlarından olan Etrüskler, mezar taşlarına büyüleyici resimler bırakmışlar, çarpıcı güzellikte ve çağdaşlıkta heykeller yerleştirmişlerdir. Ayrıca Yunan yazısının göstergelerine yakın göstergelerle yazılmış yazıtları da bulunmuştur. Ne yazık ki Etrüsklerin dili araştırmacılar için hâlâ anlaşılmazdır, öyle ki artık bir "Etrüsk gizeminden" söz edilir ol-

muştur” [Jean, 2006:64]. Etrüsklerin, Baskılar gibi Avrupa dışından gelen bir ulus olması daha gerçekçi görünüyor. Türk olma durumu da gerçekçi olabilir. Avrupalıların her önüne geleni Hint-Avrupa dil ailesi içinde gösterme isteğine karşı böyle bir yaklaşımın da olması gereklidir.

Şekil 32. Etrüsk kültürü ve dili örneği

Aslında bu tür bilinmeyen diller daha vardır. Asianik diller denilen Anadolu'daki diller için de köken sorunu hâlâ güncelliğini korumaktadır. Paleo-Sibirya dillerinin hangi sınıfa alınacağı tartışılmaktadır. Yine Afrika ve Asya'daki bazı dil ailesi içinde gösterilen dillerin de yeni bir sınıflandırma içinde gösterilmesi gerekebilecektir. Bengal körfezi açıklarındaki Andaman adasındaki dillerin Hintçe ile akrabalığı yoktur [Perrot, 1986:87]. Hangi dil ailesi içinde tanımlanması gerektiği bilinmemektedir. Sonuçta bu yüzyılda dil ile ilgili yapılan çalışmaların başında dillerin karşılaştırılması ve sınıflandırılması gelir. Ancak daha yapılacak çok işin olduğu anlaşılıyor.

Dillerin sınıflandırılması her zaman kaybolmuş ama varlığını kabul ettiğimiz bir ortak ata dil ya da kök dile göre olacaktır. Bir dil ailesi içindeki dilleri sınıflandırırken, kollara ayırırken, bu ortak kök dile göre yapılmalıdır.

3.4. Anadolu Dilleri

Çağdaş dilbilimin oluşmasında, kendi kuramını geliştirmesinde dil ile ilgili daha önceden yapılan her çalışmadan yararlanmışır. Bunlardan birisi de betikbilimdir (fr. *philologie*). Betikbilimin başlıca çalışma alanı şöyle tanımlayabiliriz: Geçmişteki uygarlıklara ait bulunan dilsel kalıntılarıyla ilgili yazıları metinleri, tabletleri, epigramları, konuşulan dile çevirmek ve o metinlerden yola çıkarak kaybolan uygarlığın dili, töresi, toplumsal yapısı gibi özelliklerini ortaya çıkarmaktır. Ancak bugünkü durumda dilbilim betikbilimden ayrılır. Çünkü betikbilimin konusu sadece ölü dillerin yapısını, söz dağarcığını ve diğer özelliklerini bugünkü dille ortaya koymaktır. *Sedat Alp*'ın şu düşüncesi ölü dillerin neden incelenmesi gerektiğini göstermesi açısından ilginçtir:

“Tanrıça Kubaba Anadolu’da Koloni Çağı’ndan beri tanınan ve kültürüne çok önem verilen bir Hitit tanrıçasıdır. Tanrıça Kubaba’nın ne kadar önemli olduğu Boğazköy’de Frig Çağı’na ait kent surunun kapısında bulunan ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nin kültür hazineleri arasında çok önemli bir yeri olan Tanrıça Kybele heykelinden de anlaşılmaktadır. Kubaba halefleri Kybebe, Kybele ile Batı’da Roma’ya taşınmış ve oradan da diğer batı kültürlerine geçmiştir. Fransızcada Cybele, Almandada Sybille olarak bilinir. Ülkemizde Batı hayranlığı dolayısıyla, Batı’dan tekrar çıkış noktası olan ülkesine bayan adı olan Sibel şeklinde geri dönmüştür. Adların kökenini merak eden ve Sibel adını taşıyan bayanlarımızın dikkatine sunulur” [A1p, 2005:51]

Elde kalan epigramlardan (bir anıt üzerine kazınan kısa yazıt) yola çıkarak ölmüş bir dilin yapısını, işleyiş biçimini ortaya koyar. Bugün betikbilimcilerin inceleyeceği bir yığın ölmüş dil vardır. Bugün bu ölü dillerin sayısı tam olarak kestirilememektedir. Çünkü o dil ile ilgili çok az belge vardır ya da hiç belge kalmamıştır. İnsanlığın birikimi olan bu dillerle ilgili bilgilerin gün ışığına çıkarılması gerekli ve zorunludur. Örneğin Pasifik Okyanusunda bulunan Pak (fr. *Pâques*) adasındaki tabletler üzerindeki yazılar henüz çözülememiştir [Perrot, 1986:15]. Benzer bir durum Girit hiyeroglif yazısında da vardır. Mezopotamya ve Mısır yazılarının sırrını açık etmiş olsalar da eski Girit yazısı bugün hala gizemini korumaktadır.

Çiviyazısı son biçimini alırken, Mısır uygarlığı olağanüstü bir gelişim içindeyken ve hiyeroglif yazılar giderek çoğalırken, M. Ö. II. binyıla doğru, Girit ve hiç kuşkusuz kara Yunanistan’ında, bilim adamlarını büyük sorunlarla karşı karşıya bırakan yazılar türemiştir. Eski Knossos kentinin yıkıntıları arasında, özellikle de XIX. yüzyıl ortalarından itibaren, yazılarla dolu birçok parça bulunmuştur.

Bu hiyeroglifler ya steait denilen yumuşak ve işlenmesi kolay bir taş üzerine ya da kile yazılmıştır. En ünlüleri “Faistos tekeri” bu tarihin en büyük bilmecelerinden biridir. 1906 yılında İtalyan arkeologlar *Girit’te bir yüzünde 45 sarmal gösterge bulunan kilden bir teker bulmuşlardır ve bugüne kadar bu yazıyı çözebilen biri çıkmamıştır* [Jean, 2006:44-45, 124] (biz italik yazdık).

Yine Balkanlar ve Karadeniz kıyısındaki Trako-Friklerin dili tam olarak çözülememiştir. Hangi dil ailesine ait olduğu bilinmiyor.

Karya ve Likya dilleri için Alman betikbilimci Paul Kretschmer “Karya ve Likya dilleri ne Hint-Avrupa, ne de Sami kökenlidir, bunlar Hint-Avrupalı olduğu kadar Sami boylarının da Anadolu’ya göçmelerinden önceki çağlardan kalma olsa gerek” [Erhat, 1984:46] diyor (Asianik diller denilen eski dönemde Anadolu’da konuşulan dillerle ilgili araştırmalarda bir hayli yol alınmıştır. Örneğin *Émile Benveniste* “Anadolu’da konuşulmuş çok sayıda eski dil Hint-Avrupa dil ailesine bağlandı” [1995:11] der. Ama bunlara da şüpheyle yaklaşmak gerekir).

Yine Hitit dili üzerinde çalışma yapan Çek arkeolog ve dilbilimci *Bedrich Hronzy*, -da ekinden yola çıkarak, Hititçenin Akadça ile ilişkisinin olduğunu belirtir.

“Yüzyılımızın başlarında Norveçli bilim adamı Knudtson, Anadolu’dan gitmiş olan ve Mısır’da Tel-Amarna’da ele geçen, Arzawa mektupları denilen iki tableti inceleyerek, Hititçe ile aynı olan bu dilin bir Hint-Avrupa dili olduğunu söylemiştir. Yani Knudtson’a göre Hitit dili bir Hint-Avrupa dili idi. 1917 yılında Viyana Üniversitesi profesörlerinden Bedrich Hronzy de Hititçenin bir Hint-Avrupa dili olduğunu savundu. Hronzy, bu görüşünü ileri sürerken bazı etimolojik yakınlıklara dayanmaktaydı. Örneğin Hititçede “watar”, İngilizcede su anlamına gelen “water” sözü ile aynıdır” [Alp, 2005: 62-63].

Evlenmek Hititçede “almak” anlamına gelen “da-” fiiliyle anlatılıyordu. Akadça Hami-Sami dil ailesine ait bir dildir. Hititçe ise Hint-Avrupa dil ailesi içinde sayılır, ama Hititçenin Türkçe gibi sondan eklemeli bir dil olduğu da ortaya kondu. “Erken Hitit Çağı’na ait olan Karahöyük’ün I. Tabakasında koştur yollar arasında sırt sırta konuşulan, bitişimli (fr. *agglutinant*) sistemde yapılar bulunmuştur” [Alp, 2005: 42]. Hititlere yakın olarak yaşayan, onların komşusu Hattililer, Türkçe gibi bitişimli (fr. *agglutinant*) bir dil konuşuyorlar [Alp, 2005: 5]. Hattilerin dili de Ural-Altay dil ailesine yakın görünmektedir. Hattilerin dili Türkçe gibi sondan eklemeli bir dildir. Hititçe ile Hattice arasında da benzerlikler bulunuyor. *Sedat Alp*’in bu konudaki görüşleri şöyledir:

Hattililerin dili olan Hatticenin, M.Ö. 3. binde Orta Anadolu’nun kuzey bölümünde Kızılırmak ve çevresindeki bölgelerde konuşulduğu kabul edilmektedir. Hatti Uygarlığı, dili ve dini ile Hititleri çok etkilemiştir. (...) Eski Anadolu’da konuşulan bitişimli diller arasında Hatticeden başka, eski Anadolu’nun geniş bir bölgesi olan Güneydoğu Anadolu’da kullanılan Hurice ile Van bölgesindeki Urartuca dilleri vardı. Bu üç dil arasında Urartuca, Hurrice’nin yakın akrabası ve onun (belki de yakın bir kolunun) M.Ö. 1. binin ilk yarısında Doğu Anadolu ve Azerbeycan bölgesindeki uzantısıdır. Hurricede, Türkçede olduğu gibi cinsiyet ayrımı yoktur ve önek (fr. *préfixe*) bulunmamaktadır. Gerek adlar gerekse fiiller sonekler (fr. *suffixe*) ile çalışmaktadır. Hurrice’nin ardılı ve onun gibi bitişimli (fr. *agglutinant*) bir dil olan Urartuca ise M.Ö. 9. ve 7. yüzyıllara ait Asur çivi yazısı ile yazılmış taz yazıtlar halinde ele geçen metinler aracılığı ile tanınmıştır [Alp, 2005: 5].

Sözün kısası Anadolu’daki dillerin betimlemesi ve tasnifi henüz sonlanmamıştır. *Alp* “Hronzy’nin görüşü dünyada çok tartışıldı ve sonunda Hititçenin bir Hint-Avrupa dili olduğu kabul edildi. Türkçe bitişimli bir dil olduğu bir Hint-Avrupa dili değildir. Bu nedenle Hititçe ile Türkçenin bir yakınlığı söz konusu değildir. “Hititler Türk değildir” diyebiliriz ancak iş bununla bitmemektedir” [2005: 63] der.

Sümerce, Akadca, Hititçe, Etrüsk dili, Keltçe ve diğer birçok dilin bugünkü sınıflandırmaya girip girmeyecekleri, yapısı, söz üretme yolları, diğer akraba dilleri gibi konularda alınması gereken uzun yol vardır. Ayrıca bu dillerle ilgili çok az belge vardır. Var olan bilgiler ışığında bazı değerlendirmeler de yapılabilmektedir. Örneğin birbirine çok yakın olarak yaşayan iki dilin ilişkisi konusundaki şu bilgi ilginçtir: “Sümerler ve Akadalar coğrafi açıdan birbirlerine çok yakın olsalar da, Fransız-

ca ve Çince kadar farklı diller konuşuyorlardı. Epey ileri bir uygarlık geliştirmiş olan bu halklar, Babil gibi kentlerin çevresinde küçük topluluklar halinde, birtakım koruyucu tanrılara inanarak, bir hükümdarın egemenliği altında yaşıyorlardı” (Jean, 2006: 12). O dönemi düşündüğümüzde toplumlar arası etkileşim daha az olduğundan diller arasındaki etkileşimin de az olması doğaldır.

Luvi dili (Luvice ya da Luwice) Anadolu'nun yerli halklarından biri olarak kabul edilen Luviler'in dili olup, Anadolu'nun en eski dillerinden biridir. Bu aynı zamanda, Hititler'in hiyeroglif yazılarında kullandıkları dildir. Mısır ve Girit hiyeroglif yazısından farklı olan bu hiyeroglif yazısı daha çok mühürlerde ve kaya anıtları gibi büyük yazıtlarda kullanılmıştır.

Şekil 33. Anadolu dillerinden birisi Luvi dili

Luvi dili Hititçeye çok yakın bir dildir. Eski Anadolu'da en yaygın biçimde konuşulmuş ve aynı zamanda en uzun süre yaşamış olan dil, Hititçenin çok yakın akrabası olan Luvi dilidir. Luviceye ait örnekler bir yandan çivi yazılı tabletlerde, diğer yandan hiyeroglif yazılı anıtlarda ele geçmiştir.

İlk uygarlığın yeri konusunda değişik görüşler her zaman ortaya atılır. Ancak ortak kanı ilk uygarlığın Aşağı Mezopotamya ve Akdeniz havzası kenarında geliştiğidir. Bu nedenle insanlığın her türlü tarihsel birikimlerini bu bölgelerde görmek olasıdır. Örneğin Anadolu üzerinde otuz ayrı uygarlık kurulduğu söylenir. Aranırsa bu topraklarda her uygarlıktan bir kalıntı bulunabilir. Ama bu uygarlıkların dili konusunda aynı cömertliği göremeyiz. Birçok betikbilimcinin ve araştırmacının ortak olarak savdukları durum şudur: “Geleneği kaybolmuş, üzerinde söylenecek sözler bulunan birkaç belgeyle sınırlı ölü diller en çok Anadolu'da vardır. *Asiyatik diller* denilen bu ölü dillerle ilgili insanlığın bilgisi çok sınırlıdır. Bu dilleri çalışanların kaynakları yok denecek kadar azdır” (Perrot, 1986: 15). Örnek mi istiyorsunuz? İşte Hititçe, Luvi, Hurri, Urartu dilleri, Trakların dili, Mysyalıların, Bithynialıların, Frikyalıların (Phrygia), Lidyalıların, Likyalıların dilleri. Bu dilleri tanıma süreci devam etmektedir. Batılı araştırmacılar hepsini Hint-Avrupa dil ailesine bağlamak

* Anadoludaki birkaç uygarlık isimlerini Büyük Larousse Ansiklopedik Sözlük'ten (Cilt: 1, s. 567) aldık. Belirli ki bu topraklar üzerinde yaşayan uygarlıklar bunlarla sınırlı değildir.

istiyorlar. Ancak elde sağlam veriler yoktur. Sümerler, Huriler, Mitanniler ve Urartular gibi Mezopotamya ve Anadolu'daki büyük uygarlıklar kurmuş halkların Türkçe ile akraba, bitişimli (fr. *agglutinant*) diller konuştukları bilim çevrelerinde saptanmıştır. Hurriler Mezopotamya'nın yukarı kesiminde "Mitanni krallığı"nı kurarlar.

Anadolu'daki Hitit kültürü yoğun olarak Hatti kültüründen etkilenmiştir. "Hitit adı dahil pek çok konuda Hatti kültür öğeleri Hitit uygarlığı içine nüfuz etmiştir.. Hititlerden önce Anadolu'nun en eski dili Hatticeyi konuşmuş olan Hattiler de Türkçe gibi bitişimli bir dil konuşmaktaydılar" (ALP, 2005: 67). Güney Doğu Anadolu'da uzun yıllar yaşamış Hurrilerin konuştuğu Hurrice dili de Türkçe gibi bitişimli bir dildir. Dünyanın ilk yazısı olan çivi yazısını bulan Sümerlilerin konuştukları Sümerce de bitişimli dillerin en eskisi ve en önde gidenidir. Sözün kısası arkeologların verilerinden yola çıkıldığında Hititçe ve Hatticeyi Hint-Avrupa dil ailesine bağlamak kolay bir yol görünmektedir.

Azra Erhat'ın, Anadolu'daki bazı yer adları ile ve Anadolu ile ilgili görüşü dikkate değerdir:

"Adlarında bu kentlerin [Alabanda-Alinda-Labranda] eski Anadolu dillerine özgü -nd- eki görülmektedir. Halikamassos adında ve daha başka birçok kişi ve yer adında beliren -ss- eki ile bu -nd- ekinin özelliği Anadolu'da Yunan öncesi uygarlıkların ortaya çıkarılmasında -örneğin Hitit yerleşmelerine yapılan zengin buluntulu kazılardan- çok önce batılı bilginlerin dikkatini çekmiştir. Paul Kretschmer 1896 yılında yayımlanan Yunan dilinin tarihine değin kitabında (*Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache*, Göttingen, 1896, s. 289. Die kleinasiatischen Sprachen) Anadolu'ya özgü dillere değinmiş ve yukarda sözü geçen iki eki taşıyan özel adların Karya ve Likya'ya özgü olduğunu vurgulamıştır. Ancak bu iki dilden kalma yazıtların azlığı yüzünden yazılarının tam çözülemediği gibi, bu dillerin hangi dil soyundan oldukları da saptanamıyor, demişti. Karya ve Likya dilleri ne Hint-Avrupa, ne de Sami kökenlidir, bunlar Hint-Avrupalı olduğu kadar Sami boylarının da Anadolu'ya göçmelerinden önceki çağlardan kalma olsa gerek, diyordu Kretschmer. Üstelik başka kökenli dillere kıyaslama sonucu eski Anadolu boylarının "sui generis", yani kendilerine özgü, eşi benzeri olmayan bir ırk, bir halk oluşturdukları kanısına varıyordu.

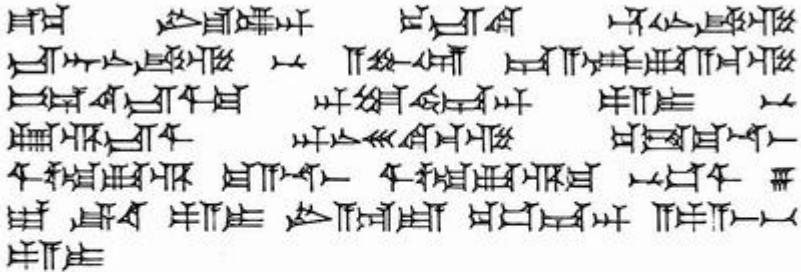
Aradan neredeyse yüzyıl geçti de bilim bu savı çürütecek bir bulgu elde edemedi. Eski Anadolu dilleri vardır, bunlar Anadolu anakarası kadar eski görünür, sonradan gelen Yunan gibi göçmenler, bu dillerden kalma sözcükleri, özel adları kendi dillerine uydurarak almışlar, kullanmışlar, ama ne bu konuda Yunanlı kaynak yapıtlarında bulunan açıklamalar, ne de arkeolojiyle elde edilen yazıtlar, paralar, vb. bu dillerin varlığından öte bir kanıt sağlayamamıştır.

Bilim durmadan ilerler, Anadolu bugüne kadar umulmadık buluntularla gözleri kamaştırmıştır, bundan sonra da çözümünü geciken dillerinin açıklığa kavuşacağı umulabilir" (Erhat, 1984: 44-45).

Azra Erha'nın dileklerine biz de katılıyoruz. Her yıl Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yapılan kazı çalışmaları sonucunda bu dillerle ilgili çeşitli epigramlar (yazılı tabletler) bulunabilecek ve ilgili diller daha iyi tanınabilecektir.

Bu dilleri tanımada araştırmacıların çıkış noktaları bilinen dillerdir. Bilinen ya da bugün konuşulan dillerle ilişki kurarak, ölmüş ya da hakkında çok az bilgi edindiğimiz dillerle ilgili olarak genel kanı oluşturmak gerekiyor. Ancak ölü dillerle yaşayan diller arasında ilişki kurmak da oldukça zor. Zira yaşayan diller çeşitli evrimler geçirdiklerinden ilk durumlarını yansıtmaktan uzaktır. Doğal olarak, ölmüş dillerle bir ilişkisi dahi olsa bu ilişkiyi bugünkü dillerin yapısıyla çözümlenemeyecek kadar zordur.

Avrupalı araştırmacıların uzun süredir üzerinde durduğu bir dil Hititçe'dir. Çek arkeolog ve dilbilimci Bedrich Hrozny Hititçe konusunda uzun süre çalışmıştır. "Boğazköy'de ortaya çıkarılan Hitit kral arşivleri üzerinde çalışırken Hititçenin Hint-Avrupa dil ailesine bağlı olduğunu ve Hitit ülkesinde bu aileden olmayan dillerin varlığını (Luvi dili ve Hurrice) kanıtladı" (Büyük Larousse ansiklopedisi, 1986: 5404). Örnek olarak da (DA-) ekinin "vermek" (Latince: donare) olduğunu belirtir. Fakat Hititçe'deki (DA-) vermek fiili Akadcadaki "almak" fiiliyle aynıdır. Hrozny'ye göre Hititçe'deki (DA-) fiilinin en az iki anlamı vardır (*Aktaran Perrot*, 1986: 16). Hrozny konu ile ilgili çalışmalarını *Hititlerin Dili (Sprache des Hethiter)* (1915) ve *Boğazköy'de Hitit Çivi Yazısı (Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi)* (1919) kitaplarında topladı. Bilindiği gibi Hititçe Anadolu'da yaşamış Hititlerin M. Ö. 2000 yıllarında konuştuğu bir dildir (Perrot, 1986: 16). Ama aynı bölgede yaşayan Luvilerin ve Hurrilerin dilinin farklı olması ilginçtir. Dillerinden yola çıkarak bu ulusların akraba olmadığı söylenebilir. Betikbilimciler daha uzun süre Anadolu dilleri üzerinde çalışacağı benziyor.

Şekil 34. Hititçe bir kanun metni örneği

Etnik bakımdan bir mozayik tablosu oluşturmuş olan eski Anadolu halkları arasında Hititlerin çok önemli bir yeri vardır. Onlar yalnızca bin yıllık süper güç olmakla kalmamış, uygarlık bakımından da birçok konuda dünyaya örnek olmuşlardır.

Anadolu'da, daha yeni olmakla birlikte, betikbilimcilerin ve dilbilimcilerin ortak çalışmalarını gerektirecek durumlar hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Örneğin Kapadokya bölgesinde yaşayan bir sosyal grup, alfabe olarak Grek alfabesini kullanmışlar, ama dilsel göstergeler Türkçedir [Duralı, 1988:49]. Anadilleri Türkçe olan Karamanlılar bu alfabeyi kullanmayı yüzyılın başına kadar sürdürmüşlerdir. Hatta Yunancada olmayan "i,ö,c,ç,ş" gibi Türkçe sesler için özel işaretler geliştirmişlerdir. Yani örneğin "nasılsın" sözcüğü için Grek alfabesi kullanılmıştır. Ama okunusunda bir Türkçe sözcük olarak telaffuz ediliyor. Bu topluluğun Arapça ya da Latin harflerini bilmediğinden bu alfabeyi kullandığını söyleyebiliriz. Birçok yazılı belge vardır. Ama belgelerin çoğunluğu Yunanistan'dadır ve araştırmalara açılmamıştır.

Bölüm 4

Ses ve Yazı

Hep söylendiği şekliyle dil bir dizgedir. Dil, bir bütünlük içinde beş ayrı işlev ile iletişimdeki görevini yerine getirir. İletişim sırasında bu beş dizge de birbiriyle ilişkilidir.

1. Dil öncelikle ses dizgesidir. Seslerin art arda gelmesiyle bir bildiri oluşur.
2. Dil aynı zamanda yapısal bir dizgedir. Seslerden oluşan sözcükler bir dizge içinde bildiriye oluşturur.
3. Dil, yapısal anlam dizgesiyle ses dizgesinin birlikte oluşturduğu sözdizim dizgesidir.
4. Dil anlamlı bir yapıdır, yani anlamsal bir dizgedir.
5. Her dil kullanım içinde değer kazanır. Dilin gerçek bağlamı içinde kullanımını inceleyen edimbilim de dilin temel özellikleri arasında yer almaktadır.

Her dilin sözdizimi içinde belirli kurallar ve genel kullanımlar vardır. Bir dili kullanan kişi bu tür özelliklere uymakla yükümlüdür. Aksi durumda söyledikleri anlaşılmaz olur. Sözcüklerin tümce içinde bulunmaları gereken yerden başka bir yerde bulunması, okuyanı rahatsız eder, tümceleri anlaşılmaz hale getirir. Sonuçta her dildeki sesbilimsel değerleri kullanmada nasıl bir sınırlama varsa, sözdizimdeki biçimbirimleri kullanmada da aynı türde kısıtlamalar olabilecektir. Sözcüklerin tümce içindeki yerinde, sözcükler arası birleştirmelerde, vurgulamada her dilin kendine özgü ölçütleri vardır. Bu kurallar ve ölçütler o dilin sözdizimini oluşturur. Anlamlı sözcük birleşimleri, yani tümceler, bu kurallara uymakla kurulabilir.

İnsanlar iletişim kurarken kuşkusuz dokunma, koklama ve görme duyularını kullanır. Ama temel iletişim dil-kulak arasındaki sese dayalı olmalıdır. Genel anlamda ses titreşim sonucu oluşan fiziksel bir olaydır. Konuşma sırasında akciğerler havayı nefes borusundan yukarı iter. Hava ses tellerini geçer. Teller, gergin olduğu zaman, hava akımı bunların titreşmesini ve ses çıkarmasına yol açar. Doğal dildeki “d”, “b” ve “v” gibi ses böyle oluşur. Ses tellerinin durumu farklı türden ses çıkarmamızda önemlidir. Örneğin “t”, “p” ve “f” gibi ünsüzleri çıkardığımız ya da fısıldayarak konuştuğumuz zaman, teller gevşer ve havayı rahat biçimde ağızımızdan veririz. Her iki durumda da, farklı ses aralıkları üretmek için dil ve dudaklar da dahil olmak üzere ağızımızın şekli değişir.

İnsan her sese karşı aynı ölçüde duyarlı değildir, her şeyi duymayabilir. Bu sağır-lığından değil, kulağının fizyolojik özelliğindedir. İnsan kulağı, genel olarak saniyede 20'den az, 20000'den çok olan titreşimleri duymamaktadır. Bu durumda çevremizde, bizim duymadığımız bir yığın ses vardır. Ama bize özgü duyu organları bu seslerin farkında değildir.

Bir dildeki sesbirimlerin gerçekleştirilme anında, vericide fiziksel olaylar olur. Seslerin çıkarılışları, ses çıkarırken ağız, damak ve diğer ses çıkarmaya yarayan vücut organlarının durumları sesbilim tarafından incelenir. Seslerin nasıl çıktığını, ses çıkarken dilin, ağzın, akciğerin ve diğer sese yardımcı organların durumunu ve yapısını inceleyen sesbilgisi; anatomi, fizyoloji ve fizik bilimleriyle ortak çalışmalar yapar. Zaten sesbilgisinin gelişmesi bir noktada anatomiye bağlıdır. Ama sesbilgisindeki gelişmelerin sonucundan da stenograflar, yapay dil taraftarları ve görme engellilerin eğiticileri yararlanmaktadır.

Herhangi bir doğal dildeki bir sesin nasıl çıkarıldığını incelemek ile o sesin bir dildeki değerini incelemek farklı şeylerdir. Sesin üretilişi sesbilgisini (fr. *phonétique*), anatomi, fizyoloji, fizik gibi bilim dallarını inceler. Sesin bir dildeki değeri ise sesbilim (fr. *phonologie*), bürünbilgisi, sözbilim, şiir incelemeleri gibi alanları ilgilendirir.

Sesbilgisi	Sesbilim
Sesbilgisi (fr. <i>phonétique</i>), toplumsal kodun bireysel kullanım alanıyla ilgilidir, yani <i>Saussure</i> 'ün tanımındaki söz (fr. <i>parole</i>) ile ilgilidir.	Sesbilim (fr. <i>phonologie</i>) toplumsal kodla ilgilidir. Yani <i>Saussure</i> 'ün dil (fr. <i>langue</i>) olarak belirttiği toplumsal kullanım ile ilgilidir.
Sözün seslerini inceler	Dilin seslerini inceler
Sesbilgisi uzmanı bir dilin kullanımıyla ilgili işitsel sesbirimlerin tümüyle ilgilidir. Yani bir kişiye ait söz'ün sesleriyle ilgilidir.	Sesbilimci, iletişimde bir rolü olan her dilsel öğeyi, yani dilsel olarak ayırtedici olan her sesi ayrı ayrı inceler. Bu dildeki tüm sesler demektir.
Sesbilgisi sesin üretilmesiyle, eklemlenmesiyle, bu üretimin fiziksel görünüşü ve bu seslerin algılanma biçimiyle ilgilidir. Kısaca eklemleniş (fr. <i>articulation</i>), sesdağılım (fr. <i>acoustique</i>) ve işitme (fr. <i>audition</i>) özellikleri sesbilgisinin alanı içindedir.	Sesbilim için seslerin temel değeri, sesbirimler (fr. <i>phonème</i>) arasındaki karşıtlık değeridir. Örneğin birbirine çok yakın iki sesbirim arasındaki dilbilimsel karşıtlık sesbilimcinin çalışma alanıdır. Bir dildeki seslerin gerçekleştirdikleri işlev açısından incelenmesi sesbilimin konusudur. O halde sesbilim bir dildeki seslerin işlevini inceler [Gardès-Tamine, 1990: 20].
Bir dildeki seslerin sesbilimsel incelenmesi, anlam olgusuna bakmadan yapıla-	Sesbilgisi, bir ileti taşıması sırasındaki seslerin işleviyle ilgilidir. Sesbilimsel bir

<p>bilir. Yine bir sesbilgisi uzmanı, konuşmadığı bir dilin sesbilimsel özellikleri üzerinde çalışabilir.</p>	<p>çalışma yapabilmek için o dili bilmek ve konuşmak gerekiyor. Sesler arasındaki ayırıcı karşıtlıkları (fr. <i>opposition distinctive</i>) araştırır. Bununla birlikte her dildeki bazı sesletimdeki farklılıklar anlam taşıyıcı özellikte değildir. “Nasılsın” ile “hangisi” arasındaki “n” seslerin sesletimleri farklıdır ancak anlam ayırıcıları yoktur.</p>
<p>Sesbilgisinin başlıca alanları eklemel sesbilgisi (fr. <i>phonétique articulatoire</i>), sesdağılımsal sesbilgisi (fr. <i>phonétique acoustique</i>) ve işitsel sesbilgisi (fr. <i>phonétique auditive</i>) olarak bilinir. Eklemel sesbilgisi sözün organlarını ve sesin üretilişini inceler. Sesdağılımsal sesbilgisi seslerin fiziksel özelliklerini inceler. İşitsel sesbilgisi ise seslerin işitsel araçlarını ve kodunun nasıl çözüldüğünü, alıcı tarafından nasıl algılandığını inceler.</p>	<p>Sesbilimin iki alt alanı vardır. Sesbirimbilim (fr. <i>phonématique</i>) ve bürünbilgisi (fr. <i>prosodie</i>). Sesbirimbilim bir dildeki ayırıcı birimleri inceler. Sesbirimler arasındaki dizisel (baba/çaba) ve dizimsel eksen (dergi/gider) üzerindeki değişimleri inceler. Bürünbilgisi ise seslerdeki ayrıncı (fr. <i>ton</i>), dizem (fr. <i>rythme</i>), ezgisel değişkenlik (fr. <i>variation mélodique</i>), nicelik (fr. <i>quantité</i>), süre (fr. <i>durée</i>), titreleme (fr. <i>intonation</i>), ünlü tınısı (fr. <i>timbre vocalique</i>), vurgu (fr. <i>accent</i>) ve yeğinlik (fr. <i>intensité</i>) özelliklerle ilgilendir.</p>
<p>Dilsel gösterenin gösterilen kısmıyla ilgilendir.</p>	<p>Dilsel gösterenin gösterilen kısmıyla ilgilendir.</p>

Sesyitimi (fr. *aphasie*) fizyolojik bir durum olarak açıklanabileceği gibi, sesbilgisinin de dilbilimsel bir açıklama getirmesi beklenir. Bilim, insanın nasıl işittiğini ortaya koymuştur: “Dış kulak yoluyla orta kulağa giren ses titreşimleri, birbirine değinen bir sıra kemikçikler yardımıyla iç kulağa geçer ve oradaki sinir akımı, belli sinir yollarını izleyerek beyine ulaştığı zaman işitme olayı meydana gelir” [Baymur, 1994: 111]. Ses çıkarırken birçok vücut organı etken haldedir. Örneğin solunum dizgesi (akciğer, solunum borusu), boğaz ve ses telleri ile ağız ve ağız içindeki damak, dil, geniz gibi sesleri çıkarmaya yarayan organlar bu bağlamda düşünülebilir. Yine sesyitimi ile dil edinimi arasında bir ilişki de kurulabilir. *Benveniste*'e göre “çocuğun en son edindiği sesler sesyitiminde ilk yitirilen seslerdir, sesyitiminde en son yitirilen sesler ise çocuğun ilk eklemlediği seslerdir; yitim sırası edinim sırasının tersidir” [1995: 17]. Bu da ilginç bir durumdur.

Ancak dildeki sesleri diğer seslerden ayırmamız gerekecektir. Dil olarak üretilen sesler, amaçlı, düzenli ve boğumlu olarak üretilmesine karşın, diğer seslerde bu özelliklerin hepsini bir arada göremeyiz. Dil dışındaki sesleri düzensiz ve boğumsuz ses olarak adlandırabiliriz.

4.1. Dilin Çift Eklemliliği

Her ses dil midir? Kedinin miyavlaması, bir çağlayandan çıkan ses, ıslık, klakson, insanların farklı durumlarda çıkardığı sesler, acı bir fren sesi, canlılara özgü hırıltılı sesler, davul sesi ve daha nice sesler. Dilin diğer seslerden nasıl ve niçin ayrı olduğu sorgulandığında, eklemlilik olgusuyla karşılaşılır. Bu bakımdan dili, çift eklemlilik ses göstergeler dizgesi olarak ele almak gerekecektir.

İnsan dilini diğer seslerden ayıran özellik, Fransız dilbilimci *André Martinet* tarafından dizgeleştirilen çift eklemlilik (fr. *double articulation*) (Martinet, 1985: 7) olgusu ile açıklanabilir. İnsanlar da diğer canlıların çıkardığı şekilde boğumsuz sesler çıkarabilir. Özellikle içgüdüsel olarak nitelendirilen gülme, ağlama, haykırma, horlama, hıçkırma, esneme gibi istem dışı durumlarda farklı türde sesler çıkarabilir. Ancak iletişimi bu tür istem dışı seslerle yapmıyoruz. Aksine amaçlı olarak üretilmiş seslerle iletişim yapıyoruz. Yani iletişimde boğumlanmış seslerden yararlanıyoruz.

Bir sesin çıkışında insan organlarından birçoğu etkin görevdedir. Akciğer, gırtlak, çeşitli ağız boşlukları (boğaz, geniz, dudak, damak,...), ve dil ile bu organları yöneten kaslar. İşte bu organların belli bir duruma girmesi, daralması ya da kapanması ile insan sesi eklemlilik ya da boğumlu olarak çıkar. Aslında insan dilinin eklemliliğinden öte çift eklemlilikten söz edilebilir.

Çift eklemlilik bildirilerin iki türlü parça içermesinden, üretim sürecinde olsun, çözümleme işleminde olsun iki tür temel öğeyle karşılaşmasından kaynaklanır. Söz zincirinde yer alan en küçük ses birimleriyle bunların oluşturduğu en küçük anlamlı birimlerin çizgisel dizilişi, belli bir bağlamda yer alan bu birimlerin başka bağlamlarda da görevlendirilebilmesi dilsel düzeneğin egemen özelliğidir (Martinet, 1985: 9).

İşte bu eklemlenme yönü, insan dilini diğer seslerden ayıran temel özelliktir. Herhangi bir canlının, doğal olayın ya da aracın çıkardığı seslerde boğumlama olgusu yoktur.

Birinci eklemlilik: Bir dil için en büyük anlamlı birim tümcedir. Her tümce kendi içinde bir bütünlük oluşturur. Ancak her tümcenin daha küçük anlamlı birimciklere, anlamlı göstergelere ayrılabilme özelliği de vardır. Yani anlamlı bir bütün olan tümceyi oluşturucu öğeler vardır. Art arda gelmiş en küçük anlamlı birimlerin oluşturduğu yapı sözcüktür. Söz konusu en küçük anlamlı birimleri dilbilimciler anlambirim (fr. *monème*) olarak tanımlarlar. Her anlambirimin bir göstereni bir de gösterileni vardır. Anlambirim, adından da anlaşılacağı gibi, bir biçimi (gösteren) ve bir anlamı (gösterilen) olan en küçük anlamlı birimdir.

Bir tümcede kullanılan en küçüğünden en büyüğüne kadar her anlambirimin tümcenin anlamının oluşmasına katkısı vardır. "Bahar geldi" tümcesi: "bahar", "gel" ve "di" anlambirimciklerinden oluşmuştur. "di" anlambirimcığının tümce içinde bir değeri olmadığı söylenemez. Ama şu söylenebilir: "di" göstergesinin tek başına bir

değeri yoktur. Bu tümcede bir değeri olduğu kesindir. Örneğin “di” anlambirimciğini, “-ecek”, “-miş”, “-iyor”, “sin” gibi anlambirimcikleriyle değiştirerek yeni tümceler oluşturabiliriz.

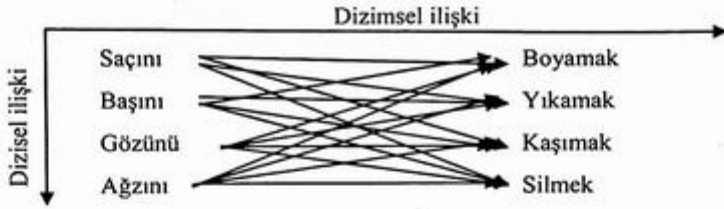
Aynı “bahar geldi” bildirisini bir başka dil yetisiyle de aktarmak olasıdır. Ama dildeki kadar ayrıntılı verilemeyeceği kesin. Baharın gelişi bir müzik parçasıyla, bir çığlıkla, ıslıkla, davulla, resimle, heykelle, el kol hareketleriyle ya da bir başka gösterge türüyle anlatılabilir. Bu içerik olarak tek bir bildirinin anlatımı olacaktır. Ancak “bahar geldi”, bahar gelmiş”, “dağlara bahar gelmiş”, “ilkbaharın ışıltıları bize mutluluk veriyor” türü anlatımları belirtemeyecektir. Ya da baharın gelişini anlatan bir resmi ikiye bölerek “bahar” ve “geldi” göstergelerini elde edemeyeceğiz.

Toplumda daha çok işitsel dilin kullanıldığını söyledik. Bunun en belirgin olanı doğal dillerdir. Ancak diğer işitsel gürültülerle de iletişim sağlanabilir. Afrika’da davul çalarak gerçekleştirilen iletişim türleri vardır. Bizim toplumumuzda da köy ortasında davul çalan köy bekçisinin yaptığı Afrikalının yaptığından farklı değildir⁷. Dil dışındaki birçok sesli iletişim aracından çağdaş toplumlarda da yararlanılmaktadır. Saat zilinden telefon ziline, siren sesinden okuldaki zile değin bir yığın işitsel iletişim aracını her gün kullanırız.

Günlük yaşamda sesli iletişim dizgelerinin bu kadar kullanılmasını şu tür bir sonuca bağlayabiliriz: Sesli göstergeler hem kolay üretilir, kolay algılanır, hem de insan bir başka işi yaparken de bu tür göstergeleri üretebilir ya da algılayabilir. Ruhbilime göre aynı zamanda iki şeye dikkat etmek kolay değil, hatta olanaksızdır. Bununla birlikte aynı zamanda iki işi bir arada görmek olasıdır. Kitap okurken masa tenisi oynamak zordur, ancak örgü ören kadının birisiyle konuşması, aynı anda iki ayrı kişiye farklı telefonlardan yanıt verme, mutfakta bulaşık yıkayan kadının bir şarkı mırıldanması ya da yolda yürürken ıslıkla bir türkü tutturmak her gün yapageldiğimiz davranış türleridir.

Dilde ise anlamlı bir bütün olan tümceden en küçük bir anlambirimciği değiştirerek ya da yeni bir anlambirimcik (fr. *sème*) ekleyerek yeni tümceler elde etmek olasıdır. “Saçını kestirtmek” tümcesinden, “saçını kestirmek, saçını kesmek, başını kesmek, başını yıkamak” gibi yeni tümceler üretebiliriz. Dilin dizisel ve dizimsel işleyişini burada anımsatmak gerekiyor.

⁷ Ancak köy bekçisinin yaptığı ile ilgili şu söylenebilir: Bekçi doğal dili kullanarak bildirisini iletacaktır. Davulla bildiri iletmiyor. Bu durumda davul iletişime yardımcı bir öge durumundadır, yardımcı bir iletişim aracıdır. Yine, bekçi her sözlü dil kullanımında davul çalmıyor. Yani davul iletilecek bildirinin önemli olduğunu, bir duyuru ya da buyruk olduğunu belirtir. Yoksa bekçi komşunun tavuğunun yerini belirtmek için davul çalmıyor. İletilen bildirinin buyruk ya da muhtarın bir isteği olması davul ögesini bir anlamda iletişim aracı durumuna getirir. Yine de bu, bağlama aktarmadaki bir iletişim aracıdır.

“Saçını kestirmek” tümcesindeki “tir” anlambirimciğinin tek başına bir değeri olmayabilir ya da “saç” anlambirimciğinin değeri olabilir.

Saçını kesti.

Saçını kestirdi.

Berbere saçını kestirdi.

Dün berbere saçını kestirdi.

Dün çarşıda berbere saçını kestirdi.

Dün çarşıda berbere uzun saçını kestirdi.

Dün çarşıda berbere uzun olan saçını kestirdi.

Dün çarşıda yakışıklı berbere uzun olan saçını kestirdi.

Bu durumda iki tür anlambirimciğinden söz etmek olasıdır. Birincisi sözlüklerde bulunan ve sözlükbirim (fr. *lexème*) olarak adlandırılan göstergelerdir. Bunların tek başlarına bir anlamları vardır. İkincisi ise sözlüklerde bulunmayan, ancak dilbilgisi kitaplarında bulunan ve dilin kullanımında ortaya çıkan dilsel özellikler olan biçimbirimler (fr. *morphème*) vardır. Eylem çekim ekleri, tamlama ekleri, türetme ekleri gibi. Bu durumda bir anlambirim çoğunlukla anlamlı bir öge (sözlükbirim: ad ve eylem kökleri) ile görevli ögeden (biçimbirim: çekim ekleri, durum ekleri ve yapım ekleri) oluşur. Bir başka durumda anlamlı öge olan sözlükbirimler tek başına bulunabildiği halde, biçimbirimler tümcede tek başına bulunamazlar.

Sonuç olarak dilin birinci eklemliliğinde sözce, art arda gelmiş en küçük anlamlı birimlerden, yani anlambirimlerinden (fr. *monème*) oluşur.

İkinci eklemliliğe gelince, tümceyi oluşturan anlambirim dilin en küçük birimi değildir kuşkusuz. Gerek sözlükbirim (fr. *lexème*) gerekse biçimbirim (fr. *morphème*) daha küçük parçalara ayrılırlar. Hepsisi de çeşitli seslerin bir araya gelmesiyle olmuştur. En küçük anlam taşıyıcı birim olan anlambirim de her türlü dilsel gösterge gibi iki yönlü bir birimdir: “Anlambirimin gösterilen yönü, anlamı ya da değeri ve bunu sessel biçimde ortaya koyan (...) gösteren yönü. Bu birimlere sesbirim denir” (Martinet, 1985:9). Yani bir dilsel göstergenin gösteren kısmının çözümlenerek en küçük parça niteliği taşıyan öğelerine ayrıştırılması ile ses düzlemindeki en küçük

birimlere ulaşılır. Sesbirim gösterenle ilgili bir durumdur, gösterenin bir ögesidir. Sesbirim, konuşma zincirinde ayırt edilebilen en küçük dilsel değerdir. Art arda gelen ayırt edici birimlerin bir araya gelmesiyle anlambirim (fr. *monème*) oluşur. Her anlambirim belli sayıda seslerden oluşur. Sonuçta sesbirimler bir anlambirimi oluşturur. Bu da dilin ikinci eklemliliğidir. Art arda gelmiş ayırt edici birimler olan sesbirimler dilin en küçük anlamlı birimi olan anlambirimi oluşturması dilin ikinci eklemliliğidir.

Her ses ancak söylenirken vardır ve konuşmanın bitimiyle işlevi bitmiş olur. “Ses ancak varlığını yitirirken işitilir. Yalnız yok olabilir değil, özünde geçicidir ve geçici niteliği ile duyulur. Ben «kalıcılık» kelimesini söylerken, «-lık» hecesine geldiğimde, «kalıcı-» çoktan yok olmuştur ve olmalıdır” (Ong, 1995: 47). Aslında *Walter J. Ong*’un bu yaklaşımı dilin en küçük biriminden en büyük birimine değin geçerli bir durumdur. İkinci eklemliliği, yani anlambirimi oluşturan sesbirimlerin ya da birinci eklemliliği, yani sözcüğü oluşturan anlambirimlerin durumları aynıdır. Hatta bir paragraftaki sözcükler de art arda üretilip tüketilmesiyle varlık bulur, dilsel işlevini yapar. Bu da dil denilen uzlaşım sal nesnenin çizgisel (zaman çizgisi, konuşma çizgisi ya da yazma çizgisi) bir doğrultuda işlediğini gösterir. Sözlü dilin üretilmesi ile tüketilmesi çok kısa aralıklarla olmaktadır. Bu üretilen dilsel değerlerin kültürlerin kalıcı olması da yazı dili ile olmuştur. Yani yazı dili okunarak tüketilirse de yazı yerinde kalacaktır. Bir başka alıcı da aynı yazıyı okuyarak tüketme şansına sahip olacaktır.

Sesbirimler dilsel göstergenin gösteren kısmını oluştururlar. Bu durumda sesbirim öncelikle anlambirimin kurucu öğelerinden biridir, diğer yandan anlambirimler de sözcüğü oluşturduğuna göre, sesbirimler sözcüenin de öğelerinden biridir. İkinci eklemliliğe olanak sağlayan sesbirimler, tek başına bir anlamı olmasa da konuşma zincirinin en küçük ayırt edici birimidir.

Bu durumda şöyle bir sonuca varılabilir: İnsan dilinde sınırlı sayıda sesbirim vardır. Yeryüzündeki tüm seslerin sayısının birkaç yüzü aştığı görülür (Wells, 1984: 161, Dubois ve bşk., 2002: 26-30). Bu sayı çeşitli dillerde 20 ila 50 arasındadır. Ama Ubikçede 81’e çıkar, Tahiti dilinde ise 14’e iner. Konuşma dili temel alındığında, Türkçede 15 ünlü ve 27 ünsüz olmak üzere toplam 42 değişik ses vardır (Ergenç, 1995: 41-42). Bu sayı Fransızca da 36, İngilizcede 44’e kadar gider.

Bu sesbirimlerden oluşmuş biçimbirimler her dilde yüzölçü sayılarla belirtilebilir. Yani her dildeki biçimbilimsel ulamlar sonsuz sayıda değildir. Bu ulamların eklemleme ve dönüşüm kuralları her dilin kendi işleyiş biçimine bağlı olarak gerçekleşmektedir. Biçimbirimler açısından Türkçe zengin bir dil olarak kabul edilebilir. Vecihi *Hatiboğlu* Türkçenin biçimbirimlerini üçe ayırır: Çekim ekleri, ad durumu ekleri ve yapım ekleri (Hatiboğlu, 1981:11). Kısaca Türkçedeki biçimbirimler bu üç durumda belirten eklerdir ve sayıları dildeki sözcüklere göre daha azdır (Biçimbirimlerin sözlükbirimlere göre daha az olması bizim dilimize özgü bir durum değil-

dir kuşkusuz). *Aksan* tek bir görev ve kullanım ölçü alınarak, çekimle ilgili 36, türetimle ilgili 96 biçimbirim olduğunu belirtiyor [1980c: 119]. Hatta *Aksan*'a göre Türkçe biçimbirim açısından birçok dilden daha zengindir.

İslam Yıldız tarafından yapılan bir çalışmada Türkçedeki türetim ve işletim biçimbirimlerinin sayısını 335 olarak verir [Yıldız, 2010: 89].

		Toplam
Türetim biçimbirimleri	Eylemden ad	59
	Eylemden eylem	18
	Addan eylem	17
	Addan ad	82
	Türetim Toplamı	176
İşletim biçimbirimleri	Adcıl	27
	Eylemcil	132
	İşletim Toplamı	159
Genel Toplam		335

Türkçe gibi sondan eklemeli bir dil için bu biçimbirimlerin ne denli önemli olduğunu söylemeye gerek bile yoktur. *Yıldız*'ın çalışmasına göre sözlü dilde en sık kullanılan biçimbirimler şu biçimde verilir [Yıldız, 2010: 102-103]:

En sık kullanılan türetim ve işletim biçimbirimleri

Türetim biçimbirimleri	Biçimleri	Yüzdeler
Eylemden ad yapan türetim biçimbirimleri	-(I)K	%3
	-(I)ntı	%2
	(I)m	%2
Eylemden eylem yapan türetim biçimbirimleri	-(I)t	%1
	-(I)ştIr	%1
	-(I)ş	%1
Addan eylem yapan türetim biçimbirimleri	-IA	%6
	-A	%4
	-IAn	%2
Addan ad yapan türetim biçimbirimleri	-rA	%15
	-II ve -IIk	%7
	-CA	%5

İşletim biçimbirimleri	Biçimleri	Yüzdellik
3. tekil İyelik	-(s)I	%8
Bulunma durumu	-DA	%6
Yönelme durumu	-(n)/(y)A	%5
Belirtme durumu	-(n)/(y)I	%5
Çoğul ardılı	-(n)IAr	%4
Eylemcil işletim biçimbirimleri		
3. tekil kişi ardılı	-Ø	%13
Şimdiki zaman	-(I)yor	%7
1. tekil kişi ardılı	-(I)m / (y)Im	%5
Belirli geçmiş zaman	-DI	%4
Olumsuzluk ardılı	-mA/ -mİ	%3

Yine sözlükbirim dediğimiz sözcük sayısı da dillerin gelişmişliğine göre değişir. On binden başlayıp en gelişmiş olan İngilizcede yedi yüz bin kelimeye kadar çıkar. Fransızcada üç yüz otuz bin civarında olan sözcük sayısı Türkçede yüz bini aşkındır. Her dildeki anlamlı ses birleşimleri, yani biçimbirimler, sözcükler çeşitli yönlemlerle hazırlanan sözlüklerde toplanır. Bu sözlüklerde her kavramın o dildeki olası karşılıkları belirtilir. Aynı işlem tümceler için yapılamaz, olanaksızdır.

Bir dil her zaman az sayıda temel öge içerir, ama bu az sayıdaki öğelerle çok sayıda bileşimler yapmak olanaklıdır. Dildeki sesbirimlerin ve sözcüklerin sayısı bellidir. Ama bu sözcüklerin oluşturduğu tümcelerın sayısı sınırsızdır. Bu kullanımda dilsel birimler arasındaki bağıntı kuralları her zaman önemlidir. Dilbilgisi kuralları, tümce oluştururken, o dile özgü kuralları belirtir. Böylece tümcelere de bir anlamda sınırlama getirilmiş olur. O dili konuşan kişiler, dildeki sesbirimleri (fr. *phonème*), sözlükbirim (fr. *lexème*) ve biçimbirimleri (fr. *morphème*) yani anlambirimleri (fr. *monème*) kullanarak ve dilin sözdizim kurallarını da göz önünde bulundurarak sınırsız sayıda sözce oluşturma şansına sahiptir. Belki de doğal dilin iletişimde kullanılmasının asıl nedeni budur.

Sınırlı sayıdaki sesbirim ile yeni bir sözlükbirim (sözcük) üretmek olasıdır. Bu dile yeni bir sözcük kazandırma demektir. Ancak sınırlı sayıdaki sözcüklerle sınırsız sayıda tümce üretmek her zaman yapılagelen bir durumdur. Her dilin kendi olanakları içerisinde üretilebilecek tümcelerın sayısı kuramsal olarak sonsuzdur denilebilir. Bir toplulukta üretilebilecek anlamlı tümceler toplamı, söz konusu dilsel topluluğun dilidir. İşte dilin iletişimde kullanılmasının ilk başta gelen nedeni budur. Bugün bir dildeki sözcüklerden yola çıkarak bugüne kadar hiç duymadığımız bir tümceyi üretebiliriz. Amerikalı dilbilimci *Noam Chomsky*'nin öncülük ettiği üretici dönüşümsel dilbilgisinin temel savlarından birisi budur.

4.2. Sözlü Dil

Türkçeyi 900 seneden beri yaza yaza değil, söyleye söyleye yaratmışız. Yahya KEMAL (Edebiyata Dair, (1971), İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları, s.272)

İlk insanın bir milyon yıl önce yaşadığı yolundaki arkeolojik araştırmaların sonuçlarını göz önünde bulundurursak, sözlü dilin doğuşu hakkında bir ipucu bulabileceğiz. Biliyoruz ki bugün konuştuğumuz dil sözlü dil olarak doğdu ve gelişti. Ama dil tek başına gelişmedi, imgelem yeteneği, yenilikler ve kendi kendine sorgulayıp denetlenebilen bir bilinçlenme de dilin doğuşunda önemli etkenler olarak göze çarpar [Lewin, 2008:211]. Çok uzun süre sonra sözlü dili yazılı şekilde de aktarma olanağı yaratıldı. İnsanlığa ait ilk duvar resimlerinin yirmi bin yıl öncesine, ilk yazılı belgelerin en eskisinin altı bin yıl öncesine ait olduğunu düşündüğümüzde (Dünyadaki en eski yazı türü olarak Sümerce bilinir ve M.Ö. 3400-3500 yıllarına kadar giden bir geçmişinden söz edilir) sözlü dilin yazılı dilden çok daha eski olduğu ortaya konulabilecektir. Ancak dilin doğuşu gibi sözlü dilin oluşumu ile ilgili bilgilerimiz çok sınırlı kalacaktır. Aslında dilin doğuşu ile belirtilmek istenen şey sözlü dille ilgilidir. Yazının doğuşu yaklaşık olarak biliniyor. Yine de dilin temel aracının konuşma olduğu ve yazının konuşmaya dayanarak oluştuğu ve geliştiğini gösteren çok sayıda kanıt bulunabilir. Grup halinde yaşayan insanların sözlerinin ortak yönlerinden dil denen soyutlama olgusu çıkmıştır. Kısacası dil (toplumsal), sözlerden (bireysel) oluşmuştur denilebilir. Söz bireysel de olsa, toplumun malı olan dili sürekli etkiler, değiştirebilir. Tarihsel bakımdan söz olguları dil olgularından önce gelir, yani dili geliştiren sözdür. İnsanlar uzun süre konuştuktan sonra konuşmalarının kalıcı olması için her sese karşılık olarak, grafiksel bir simge uydurmuştur. Yazı her zaman sözden sonra gelir.

Öğrenme ile ilgili bölümde de belirttiğimiz gibi, çocuk okuma yazma öğrenmeden önce konuşmayı öğrenir. Okuma yazma bilen bir kimsenin konuştuğu varsayılar, ama tersi doğru değildir. Yani konuşan herkesin okuma yazma bildiği doğru bir sav olmaz. Bu durum "bir dili bilmek, bir dili konuşmak"la ne amaçlandığını ortaya koyar. Bir dili bilmek, o dili konuşmaktır, yazmak ilk düzlemde gelmez.

İnsanların kültürel birikimine (özellikle de dile dayalı kültürel birikimine) baktığımız zaman öncelikle sözlü kültürün, sözlü dil ürünlerinin ve sözlü yazının (edebiyat) oluştuğunu görürüz. Destanları düşünelim, mani, atasözü, sözlü halk edebiyatı, aşık edebiyatı. Bütün bu türlerde dilin sözlü olarak kullanımı söz konusudur. Sözlü dilin geleneğine ya da egemenliğine vurulan en büyük darbe matbaanın bulunuşudur (Kuşkusuz bu bir başka biçimde sözlü dilin kalıcı olması yönündeki en büyük katkı olarak da değerlendirilebilir). Ancak sözlü dil dilin doğuşu demek olduğuna göre, sözlü dilin yok olması düşünülemez. Sözlü dilin yok olması demek o dilin ölmesi anlamına gelir. Diğer yandan sözlü kültürün önemli ürünleri olan destanlar,

maniler, olağanüstü halk hikayeleri, söylenceler yazılı dilde de yaşamaktadır. Yazılı dildeki roman ve öyküler sözlü dilin kültürel öğeleri üzerine kurulmuş ve gelişmiştir.

Dilin gelişimi ve olgunlaşması sözlü dille gerçekleşmiştir. Bu her tür dil için geçerli bir savdır. Örneğin “Homeros türü şiirlerin belli başlı hemen her özelliği, sözlü birleştirme yöntemlerinin zorunlu kıldığı bir tutumluluğa dayanır” [Ong, 1995: 34]. Bizim destanlarımızda da benzer özellikler vardır. Ancak sözlü anlatıma dayanan ortak yönler çoğunlukla izlek (fr. *thème*) düzeyinde olmaktadır. Yoksa her anlatımda aynı destan farklı sözcüklerle ve farklı biçimlerde anlatılabilmektedir. Anlatıcı, anlattığı olaylara düzen kazandırmak ister, dinleyenler üzerinde çok yönlü etki bırakmak amacıyla dil ve kültürel öğeleri bireylere ve kültürlere özgü kullanır. Anlatıcının duygu, düşünce ve tepkilerini anlatı örüntüsü içine yerleştirir ve dinleyici ile anlatıcı arasındaki etkileşim anlatı içinde görülür. Her yeni anlatılıştta dizelerin sözcüğü sözcüğüne ezberlenmemiş olmasından dolayı, anlatımların birbirinden farklılık göstermesi kaçınılmazdır. Bu nedenle aynı masalın farklı bölgelerde bazı temalarının da değişmiş olarak anlatıldıkları olmuştur. Her yeni anlatımda, anlatıcı eski öyküye yeni öğeler katabilir. Bu nedenle aynı adı taşıyan bir söylence farklı bölgelerde değişik motiflerle anlatılabilmektedir. *Tahsin Yücel* masalları incelediği bir yazısında yazılı metin ile sözlü metini değişik açılardan şöyle karşılaştırmıştır:

İki yazın arasındaki ayırım sözcüleme öğelerine yer verip vermemelerinde değildir: Yazılı yazının metin içi anlatıcısı hep aynıdır, sözlü yazının anlatıcısıysa metnin her yeniden gerçekleşiminde değişebilir. Üstelik, bir bakıma *ilk* ya da *ortak* anlatıcının yerini almasına karşın, öyküye de, öykülemeye de türlü değişiklikler getirebilir. Bu nedenle yazılı yapıt ister istemez *kapanmış* bir metin olarak tanımlanırken sözlü yapıt *açık* bir metin olarak tanımlanır: Tanımı gereği, *güçlü* bir nitelik taşır sözlü yapıt, ancak bir *değişke* biçiminde var olabilir. Bunun sonucu olarak, sözlü yapıtın elle tutulur biçimi olan *değişke*, hem ortak bir *üretim*, hem de bireysel bir *yeniden üretim* niteliğiyle çıkar karşımıza” [Yücel, 1982b: 78-79].

Sözlü gelenekte bir destanın, söylencelerin çeşitlemeleri en az tekrarı kadar çoktur. Ancak yazılı kültüre ait bir ezberlemede böyle farklılık olmayacaktır. Ezberleme yazılı bir metine bağlı olarak yapıldığından, ezber yapan kişi gerektiğinde özgün metine döntüp kontrol yapabilir.

Sözel belleğin kalıcılığı ve güvenilirliği konusunda *Özden Ekmekçi*'nin *Allport* ve *Postman*'dan aktardığı şu deney güzel bir örnek olacaktır:

İçinde birçok kişinin bulunduğu bir metronun resmi tek bir kişiye gösterilmiş ve kaldırılmıştır. Resmi gören kişi, diğer bir arkadaşına resimde gördüklerini aktarmış. Resim yoluyla bilgi alan, diğer bir arkadaşına aktarmıştır. Bu şekilde hikaye bir bireyden öbürüne aktarılırken devamlı değişiklik ve yeniliklere uğramıştır. Bu değişikliğe neden de aktaran kişinin duyduklarını kendi deneyim ve kültürüyle bağdaştırarak bütünlüştirmesinden kaynaklanmaktadır. Anımsamanın bu yönde, kişi duy-

duklarını deneyimine bağlı olarak hayalinde genişletmekte ve yeni aktarılan resmin tanımında ürettiği bu olgulardan yararlanmaktadır” [Ekmekeçi, 1991:55].

Burada aktarılan durum sözlü halk kültürü için de geçerlidir. Aynı anlatının değişik bölgelerde farklı anlatılması, anlatıcının kendi nesnel yönlerini (kültürel birikim, toplumsal katman, yaş, vb.) anlatısına katmasına bağlanabilir. Diğer yandan unutulma durumunu da gözardı etmemek gerekir. Sözlü kültüre dayalı olarak kazanılan bilgilerin unutulma tehlikesi her zaman olmuştur. Öğrenilen bilgilerin unutulup kaybolmaması için sürekli tekrar gereklidir. Bu tekrarlarla her zaman değişiklikler olmuştur. Ancak bu tekrarlarla sözlü kültüre ait değerler, hiç olmazsa ana tema yönünden, unutulmamış olacaktır.

Düşünce ve duygularımızı anlatırken kullandığımız göstergeler ya davranış, ya ses, ya da çizgi biçiminde olur. Davranış göstergeleri el-kol hareketlerinden, yüz hareketlerinden, ses ya da çizgisel göstergelerden ayrıdır. Ses göstergesi gelişerek söz; çizgi göstergesi, gelişerek yazı olmuş, sonunda söz-yazı birliği kurulmuştur. Bugünkü dil kullanımında bu ikisini birbirinden ayıramıyoruz. Sözleri yazı durumuna getiriyor, yazıları da sese, söze çevirerek okuyoruz.

Dili oluşturan özelliklerin temelinde anlamlı ses birlikleri vardır. Konuşma eylemi de temelde sese dayanır. Sözlü dil (fr. *langue orale*) konuşmaya dayalı bir dildir. İnsanların birbiriyle anlaşmak için sesli olarak kullandığı göstergeler dizgesine sözlü dil ya da konuşma dili denir. Sözlü terimiyle sadece konuşarak, ağızla dile getirilen söylemi anlamak gerekiyor.

Saussure'ün ortaya koyduğu dilsel göstergenin iki yönlü oluşunda, sözlü dilin yerini şu şekilde belirtebiliriz: Dilsel bir gösterge iki yönlüdür: *Gösteren* ve *gösterilen*. Ancak, dilsel gösterende (fr. *signifiant*) çift yönlü bir özellik vardır: Söz (anlatım) üzerine kurulmuş işitsel yan (yani ses) daha sonraki insanlara kalması ya da konuşma sırasında orada olmayana aktarmak için sözün görsel biçimi olan yazı geliştirilmiştir. Yazı (yani grafikle anlatım) sözlü dilden çok sonra gelişmiştir. Bir göstergenin tek bir gösterilen kısmı olmasına karşın en az iki türde gösteren kısmı oluşturulabilir: Sözle ya da yazı ile.

Grafik dili, yani yazı dili görsel bir dildir. Bu durumda bir göstergenin gösteren kısmı iki türlü açıklanabilir: İşitsel dil ya da görsel dil. Sözlü dilin grafik olarak anlatımı olan görsel dil ile yazı dilinin grafik anlatımı olan diğer görsel dil (dilyetisi) ile hiçbir ilişkisi yoktur. Yazı (grafik) sadece dildeki seslerin bir uzlaşma sonucu simgeleştirilmesidir. Sözcükler göze görünen nesnelere yansıtılsa da, yazı olmadığı sürece sözcüklerin görsel bir varlığı olamaz. Ancak sessel bir varlığı olabilir. Çünkü sözcükler sestem oluşur. Öte yandan sözlü dilin yazılı (grafiksel) dile göre daha zengin olduğu söylenebilir. Hatta her dildeki ses kadar grafik yani harf olmadığı doğrudur.

4.3. Yazılı Dil

Ulusların kendi kültürel kalıtını gelecek nesillere bırakmada, günlük resmi yazışmalarda hep yazı dili, yazılı dil kullanılmaktadır. Konuşma dilinin aracı ses ise, yazı dilinin de aracı harftir. Yazı dili konuşma dilinden çok sonra ortaya çıkmıştır. Bu konuda *Etiemble* şöyle der: “İnsanlar bir milyon yıldan beri doğup ölmekte, ama yalnızca altı bin yıldır yazmaktadır” [*Aktaran Jean, 2006: 11*]. Yazılı biçimi olan dilin sözlü biçimi vardır, ama bunun tersi doğru değildir. Yani her sözlü dilin yazılı biçimi olmayabiliyor. Yazılı dilin gücünü anlatan bir Kızılderili öyküsü vardır. Kızılderililer, insanların bir kâğıda bakıp konuştuklarını gördükleri zaman şaşırılmışlardır. Hatta bir kâğıdın konuşabileceğine bir türlü inanamazlarmışlar.

Efendisi bir Kızılderili köleyi bir sepet incir ve bir mektupla yola koymuş, köle yolda incirlerin çoğunu yemiş, kalanını gönderildiği kişiye götürmüş; bu kişi mektubu okuyup, sözü edilen sayıda inciri bulamayınca, köleyi mektupta söyleneni anlatarak onu incirleri yemekle suçlamış. Ancak Kızılderili (bu kanıta rağmen) kendinden emin, gerçeği inkâr edip, sahte ve yalancı bir tanık olduğunu ileri sürdüğü mektuba lanet okumuş.

Bu olaydan sonra, benzeri bir sepet ve teslim edilecek incirlerin kesin sayısını açıklayan bir mektupla yeniden gönderildiğinde, köle daha önceki tutumuna uygun olarak, gene incirlerin çoğunu yolda yemiş; ancak incirlere elini sürmeden önce (daha sonraki tüm suçlamaları önlemek amacıyla) mektubu alıp, büyük bir taşın altına saklamış, “mektup incirleri yediğimi görmezse, benden asla söz edemez” diye düşünmüş; ancak şimdi öncesinden daha ağır bir suçlama ile karşılaşınca, [sepeteki incirleri yediğini belirten] suçunu itiraf etmiş, kâğıdın kutsallığına duyduğu hayranlığı dile getirmiş ve gelecekte kendisine verilen her işi sadakatle yerine getireceğine söz vermiş [*Eco, 1996:50-51*].

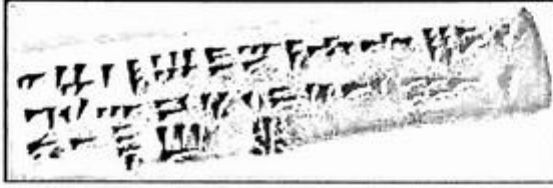
Bu Kızılderili örneğinde de görüldüğü gibi, yazı dili konuşma dilinin kalıcı olması yönündeki bir çalışmadır.

Sözcükler gözle görünür nesnelere belirtse de, yazı olmadığı sürece kendilerinin görsel bir varlığı olamaz. Sözlü dille bir durum anımsanmaya çalışılabilir, başvurulacak başka bir kaynak yoktur. Ancak yazılı dilde durum değişir: Her türlü sözlük ve yazılı belgeler unutulana, anımsanmak istenen bir kavramı ya da düşünceyi insana sağlar. Bir kavrama ait göndergeyi öğrenme işi, bir bakıma yazılı dille olmaktadır.

İnsanlığın yaptığı yoğun araştırma ve kazılar sonucu bilinen en eski grafiksel şekil (yazı olarak) Sümerlilerin dili Çivi yazısıdır (Sümerce). Kendine özgü dilleri, Sümerlilerin bağımsız olarak yaşadıklarını gösterir. Yazı Sümerlilerle başlar. Hatta “Tarih, Sümerle başlar” özdeyişi bu nedenle söylenmiştir. “Yazının Sümerliler tarafından M.Ö. 3200 yılları civarında, uzun süre resim yaptıktan sonra, sanatsal stilizasyonlar yarattıktan sonra icat edildiği hemen hemen kesinleşmiş bir bilgidir” [*Bottéro, 2006:47*]. Sümerliler farklı bir Ortadoğu toplumdur. Sümercenin hangi

dil ailesine ait olduğu hala tartışılmaktadır. Bilinen en eski dünyanın tamamında, onların konuştuğu dilin bir benzeri daha yoktur. Çevresindeki diğer dillere ve toplumlara benzememektedirler. Kısacası bu ulusun kökeni konusunda fazla bir bilgi yoktur. Akadlarla aynı dönemde yakın coğrafyalarda bulunurlar. “Akadlar, gerek kökenleri gerekse akrabalık ilişkileri bakımından insanlık için çok daha gizemli olan diğer etnik topluluğun temsilcileriyle Aşağı Mezopotamya’da karşılaşacaklardı. Onlara Sümerler diyoruz” [Bottéro, 2006:19]. Gelişimi uzun dönemlere yayılan sese dayalı Sümer yazısı çok karmaşık bir biçimde gelişmiştir.

Sümerler, Mısırlılar, Hititler, Giritliler ve Çinlilerde “ilk göstergelerin değişmez bir biçimde çizimler, resim yazılar (fr. *pictogramme*) ve resim yazı bileşenlerinden oluştuğu” [Jean, 2006:48] belirtilir. Yazmayı ve okumayı daha kolay hale getirmek için Sümerli yazıcılar, “göstergenin bir nesneye mi yoksa bir sese mi gönderme yaptığının anlaşılması için sınıflandırıcı işaretler kullanmak zorunda kalmışlardır” [Jean, 2006:17]. Resim yazılar yalnızca nesnelere değil düşüncelerin de göstergesidir.

Şekil 35. Pişirilmiş topraktan tablet (M.Ö. XIV. Yüzyıl, Ugarit, Suriye)

Çivi yazısı M.Ö. 3400-3200 yılları arasında yaygın olarak kullanılan bir yazı biçimidir. Değişik bölgelerde kullanıldığından farklı özellikleri de bulunması kaçınılmaz olmuştur. “M.Ö. XIV. Yüzyılda Suriye’de, Biblos yakınlarındaki Ugarit’te yalnızca 22 göstergenin kullanıldığı bir çiviyazısı vardır. Bu göstergenin hepsi ünsüz harftir. Ünlü harfler sözcüklerin fizyonomisine göre belirlenir” [Jean, 2006: 52]. M.S. 390’a kadar Mısır, Roma egemenliğine geçtiği zaman bile bu yazı herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. Ancak binyıllar içinde gösterge sayısı epey çoğalmış, önceleri 700 iken, Roma işgali sırasında yaklaşık 5000’e ulaşmıştır” [Jean, 2006: 27]. Bu gösterge türü, öğrenmenin önündeki önemli bir etken gibi görünmektedir. Daha sonraki aşamada daha yetkin bir çivi yazısı örneği görülür: “Benimsenmiş çivi yazısı işaretlerinin sayısı bini aşıyordu; çizimleri her yerde tekipteştirilmiş ve bir bakışta tanıncak hale getirilmişti” [Bottéro, 2006:47]. Sonraki dönemde yetkin bir çivi yazısına ulaşıldığı anlaşılıyor. Bini aşkın göstergenin olması hem kullanılan yazının yetkinliği hem de öğrenilmesindeki zorluğu gösterir.

Çince öğrenilecek 1000 tane gösterge vardır. Mezopotamyalı bir öğrencinin öğrenmesi gereken ortalama 600 göstergeli çivi yazısı vardır. Şöyle bir hesap yapmak olasıdır.

Mısırlı bir öğrenci 5000 hiyeroglif gösterge öğrenir,
 Çince için 1000 gösterge öğrenilmek zorunda,
 Mezopotamyalı bir öğrenci 600 gösterge öğrenir,
 Türk öğrenci 29 gösterge öğrenir,
 Arap öğrenci 18 harf ya da 29 bileşik gösterge öğrenir [Buradaki sayılar için
 Bkz. Jean, 2006: 52, 58].

Yazının tarihini kısaca şöyle özetlemek olasıdır:

M.Ö. 3500-3000: Sümer'de Uruk dönemine girilmiştir, rakamları kaydetmek üzere kullanılan resim yazılar (fr. *pictogramme*) ortaya çıkar. Çin'de resim yazılardan düşünce yazılara (fr. *idéogramme*) ve ses yazılara (fr. *phonogramme*) geçilir.

M.Ö. 3000: Hindistan'da buna koşut bir gelişme yapılır. Bakır tablet üzerindeki ilk yazı biçimleri ortaya çıkar.

M.Ö. 3000-2500: Nil kıyılarında "Tanrıların yazısı" hiyeroglif ortaya çıkar.

M.Ö. 1500 yılında Çin yazısı ortaya çıkar.

M.Ö. 1200 yıllarında Minos ve Mikenai «B çizgi» yazısı ortaya çıkar.

M.Ö. 1000-700: Fenike alfabesinden Yunanca ve ünlü harfleriyle çağdaş Yunan alfabesi doğar. Doğuya doğru yayılan Aramlılar (Aramiler), Arap ve İbrani yazılarının öncüsü olurlar.

M.Ö. 600: Roma Etrüskler kadar Yunanlıların da etkisi altında bir merkeze döner. Latince ilk kez Forum'un "kara taşı" üzerinde ortaya çıkar.

Ortaçağ: Karolenj yazısı, gotik ve hümanistik yazılar Batı Avrupa'da Latin dilini yazıya aktarmak için kullanılırken, kıtanın doğu kesimlerinde de Yunancadan türeyen Kiril alfabesi ortaya çıkar

M.S. 50 yılında Maya

M.S. 1400 yılında Aztek yazısı" [Ong, 1995: 105, Jean, 2006:71].

İnsanlığın kullandığı belli başlı 11 yazı türüne baktığımızda genelde saymaca, nedensiz göstergelerin kullanıldığını görmekteyiz. Yazı türlerini 11 farklı başlık altında toplamak olasıdır [Calvet, 1998:34]:

1. Çivi yazısı (fr. *cunéiforme*): Dünyadaki en eski yazı türü olarak bilinir. Bu yazının M.Ö. 3400-3500 yıllarına kadar giden bir geçmişinden söz edilir. Başlangıçta çizgisel bir özellik gösteren bu yazı daha sonraları köşeli bir yazı türüne dönüşür. Bu da kullanılan yazı gerecin-den kaynaklanan bir durumdur. İlk örnekleri Mezopotamya'da görülür.

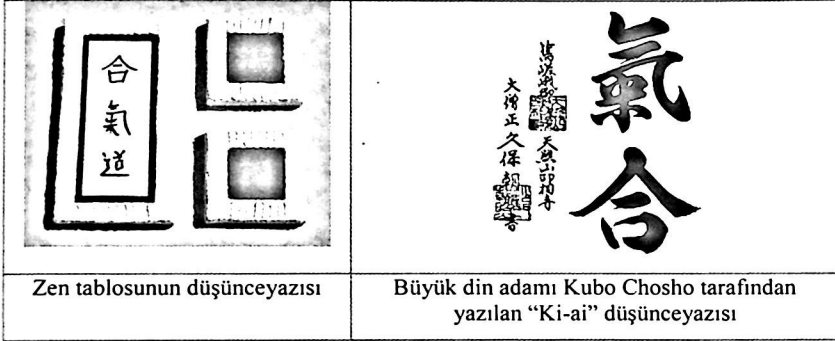
Şekil 36. Çivi yazısı örneği

2. Görüntüselyazı (fr. *iconographie*): Görüntüsel yazının kökeni dinsel resimlere dayanır. Günümüzde ise, görsel sanatlara ait yapıtların yorumlanması ve betimlenmesinde görüntüsel yazıdan söz edilir. Yine aynı izlikle ilgili bir tek konunun yeniden sunumlarının bütünü için de görüntüsel yazı kavramı kullanılmaktadır.

Şekil 37. Adaleti belirten bir görüntüsel yazı

3. Düşüncelyazı (fr. *idéogramme*): Düşüncelyazı, bir sözcük ya da bir düşünce ile temsil edilen yazıya dayalı bir simgedir. Düşüncelyazı, günümüzde konuşulan Çince ve Japonca gibi dillerin yazı biçimini oluşturur. Yine Mısır hiyeroglif (Yunanca “hieros” kutsal anlamına gelir, “gluphein” ise kazımak anlamındadır. Hiyeroglif sözcüğü “tanrıların yazısı” anlamına gelmektedir) yazısı ya da Antik Mısır yazısının da yazı biçimi düşüncelyazıdır. Düşüncelyazıyı resimyazıdan (fr. *pictogramme*) ayırmak gerekir. Resimyazı, somut bir şeyi resim yoluyla, sesi belirtmek için de sesyazı (fr. *phonogramme*) ile gösterir.

Şekil 38. Düşüncelyazı örnekleri

İtalyan bilgin *Giambattista Vico* tüm dilleri üç grupta ele alır. Önce Tanrıların dili, sonra kahramanların dili ve en son da insanların dilinden söz eder. Buna göre “ilk dil *hiyeroglif* dili “ya da kutsal ve tanrısal” dil; ikinci dil *simge* dili, “işaretler ya da kahramanlık armaları” dil; üçüncü dil ise “birbirinden uzak kimselerin yaşamlarının halihazırdaki gereksinimlerini birbirlerine iletmek için” *mektup* dili olmuş olmalıdır” [Eco, 2004:76] diyor. Yani batılı araştırmacılar hiyeroglif yazısını genelde tanrıların yazısı olarak görmüştür.

4. Sözcükharf (fr. *logogramme*): Batı dillerinde kullanılan *logogram* terimi, Yunanca “logos” (söz, sözcük) ve “grama” (karakter, harf) sözcüklerinden oluşturulmuştur. Sözcükharf, sesbirimlerin bir kısmını değil, bir sözcüksel birimin (fr. *lemme*) tümünü belirten tek bir yazıbirimi (fr. *graphème*) belirtir. Gerçekliğin soyut bir ögesini (bir kavram, bir biçimbirim ya da bir sözcüksel birim olarak) belirten sözcükharf, bir düşünceyazıdır. Belirttiği gerçekliği resim şeklinde gösteren bir sözcükharf resimyazı (fr. *pictogramme*) olur.

	<p>Çin yazı karakterlerinde sözcükharf türü bir yazı kullanır. Yanda Hanzi sözcüğünün geleneksel yazı ve günümüzdeki daha basitleştirilmiş anlatım biçimleri görülmektedir.</p> <p>Sözcükharf olarak Mısır hiyeroglifleri, Hitit yazısı, Anadolu kavmi olan Luvilerin yazısı, Sümerlerin çivi yazısı, Akadların ve başka Ortadoğu topluluklarının çivi yazısı, Çin yazısı ve Malayaların yazısı örnek gösterilebilir.</p>
---	---

Şekil 39. Sözcükharf yazı örneği

5. Elifbe yazısı (fr. *abjad*): Arapçadaki elif, be, cim ve dal (ebced) harflerinin oluşumudur. Arapça ve İbranice elifba yazı türünü kullanır. Elifbe yazısı için ünsüz alfabesi (fr. *alphabet consonantique*) de denir, çünkü bu yazıda yalnızca ünsüzler belirtilir. Elifbe yazısı kullanan bazı yazı türleri olarak Arap, İbrani, Uruk yazısı (fr. *ougaritique*), Fenike yazısı, eski Suriye yazısı, hiyeroglif yazısı sayılabilir [Cohen; Péignot, 2005:128]. Mısır hiyeroglif yazısının özgünlüğünü Jean şu biçimde açıklar: Bu yazıda temelde üç ayrı gösterge türünden yararlanılmıştır. “Fikirleri ifade etmek üzere kullanılan birleşik göstergelerin yanı sıra, şeyleri ya da varlıkları temsil eden üsluplu çizimler, yani resimyazılar; aynı çizimleri ya da daha farklı olanları kullanan ve seslere gönderme yapan sesyazılar (fr. *phonogramme*); son olarak, hangi eşya ya da varlık ulamının söz konusu edildiğinin anlaşılmasını sağlayan belirtici göstergeler” [Jean, 2006:28]. Bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi Mısırlılar en başından beri her şeyi anlatabilen grafiksel bir dizge kurmuşlardır.

Arapça	İbranice	Suriye Dili	Grekçe	Değer		
'ālif	א	'ālap	Α	alp ^h a	A	1
bā'	ב	bēt	Β	bēta	B	2
gīm	ג	gāmal	Γ	gamma	Γ	3
dāl	ד	dālaṭ	Δ	delta	Δ	4
hā'	ה	hē	Ε	ep ^s ilon	E	5
wāw	ו	waw	Ϝ	waw ¹	F	6
zāy	ז	zayn	Ζ	z ^d ēta	Z	7
hā'	ח	hēt	Η	ēta	H	8

Şekil 40. Ebced yazısı örneği

6. Seslemyazı (fr. *syllabaire*): Seslemyazı, bir dildeki sesleri betimlemek için kullanılan simgeler bütünüdür. Bu simgeler o dildeki seslemleri belirtir. Alfabe simgeleri bir dildeki sesleri (fr. *son*) ya da sesbirimleri (fr. *phonème*) belirtirken, seslemyazıdaki simgeler, o dildeki heceleri belirtir. "Alfabe dilin temel seslerini ifade eden bir göstergeler dizgesi olarak tanımlanabilir. Sözcük, Latince "alphabetum" teriminden türemiş ve Yunan alfabesinin Sami dillerinden aldığı ilk iki harf alfa ve betanın birleştirilmesiyle oluşmuştur" (Jean, 2006:188).

ア阿	イ伊	ウ宇	エ江	オ於
カ加	キ幾	ク久	ケ介	コ己
サ散	シ之	ス須	セ世	ソ曾
タ多	チ千	ツ川	テ天	ト止
ナ奈	ニ仁	ヌ奴	ネ祢	ノ乃
ハハ	ヒ比	フ不	ヘ部	ホ保
マ末	ミ三	ム牟	メ女	モ毛
ヤ也		ユ由		ヨ與
ラ良	リ利	ル流	レ礼	ロ呂
ワ和				ヲ乎
ン尔				

Japon katakana yazısı örneği

Şekil 41. Seslemyazı örneği

7. Alfabel seslemyazı (fr. *alphasyllabaire*): Alfabel seslemyazı ya da abugida, bir dildeki sesbirimleri temsil etmek için kullanılan göstergelerin tümünü belirtir. Seslemleri belirten göstergelerden oluşan bu yazı türünün, seslemyazı ile alfabe arasında bir yeri vardır.

$K = /ka/ =$	क	
$Ki = /ki/ =$	कि	
$K^* = /k/ =$	क्	(yazbirimin altında <i>halant</i> denilen işaret konulmaktadır)
$K^*M = /kma/ = ;$	कम	
$İK = /ika/ = ;$	इक	
$İK^* = /ik/ = ;$	इक्	
$İKi = /iki/ =, vb.$	इकि	

Şekil 42. Sanskritçe ve alfabel seslemyazı

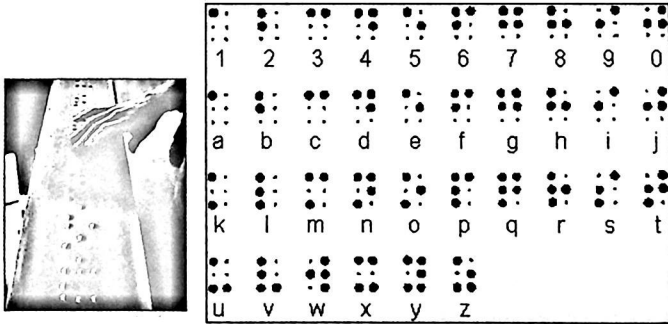
Sanskritçe yazımda kullanılan *devanāgarī* yazı biçiminde alfabeler seslemyazı örneği kullanılmaktadır.

8. Alfabe (fr. *alphabet*): Alfabe, Yunanca alfa ve beta sözcüklerinden türetilen bir sözcüktür. Bir dildeki sesbirimleri (fr. *phonème*) az ya da çok temsil etmeye yönelik, simgelerden oluşan bir bütünlüktür. Bu simgelerin ya da yazıbirimlerin (fr. *graphème*) her birine harf denir. Bizim alfabemizin de temelini oluşturan Latin alfabesi aşağıdaki biçimdedir.

Büyük harfler (yazıbirimler)												
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M
N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
Küçük harfler (yazıbirimler)												
A	B	c	d	e	f	g	h	İ	j	k	l	m
N	O	p	q	r	s	t	u	V	w	x	y	z

Şekil 43. Latin alfabesi

9. Bray (fr. *braille*): Bray dokunmaya dayalı bir yazı sistemidir. Körler ya da ciddi görme bozuklukları çeken kişilere yönelik olarak hazırlanmıştır. *Louis Braille* (1809-1852) adlı bir Fransız tarafından oluşturulmuştur. Braille, bu buluşundan kısa süre sonra bir kazada görme yetisini kaybeder. Kendi geliştirdiği yazı sistemini ilk kullananlardan birisi yine kendisi olur. Bu da kaderin bir oyunudur.

Şekil 44. Körler için geliştirilen Bray alfabeti

10. Stenografi (fr. *sténographie*): Sözlü dili, yani sözlü olarak yapılan bir anlatımı olabildiğince hızlı yazabilmek için geliştirilen bir yazma biçimi

Şekil 45. Stenografi çalışması örneği

11. Resimiyazı (fr. *pictogramme*): Belli bir nesneye ya da belli bir varlığa gönderme yapan yazılara resimiyazı (fr. *pictogramme*) denir. Resimiyazı, soyut bir desenin ya da resmin şematik ve grafik olarak temsilidir. Genelde bir durum ya da olayın tümünü bir resimiyazı belirtir. Bu resimiyazı, yazılı dilde bir gösterge işlevi görür ama sözlü dilde bir şey belirtemez. Gerçek uzamda kişileri yönlendirmek için kullanılan farklı işaretlerdir.

Şekil 46. Günümüzde sıkça kullanılan bazı resimiyazı örnekleri

Birçok resimiyazı bir araya gelip belli bir düşünceyi anlattığı için bunlara düşünceyazı (fr. *idéogramme*) denilmektedir. Mısır hiyeroglif yazılarının çoğunluğu başlangıçta birer düşünceyazıdır. Temsil ettikleri şeyleri onların katıksız birer imgesi değil, sözbilisel yer değiştirme aracılığıyla gösterirler. Eco şu tür örnekler verir: “Şişkin yelken “rüzgar”, elinde kupayla oturan adam “içmek”, inen kulağı “anlamak”, köpek başlı maymun, Tanrı Tot ve onunla bağlantılı “yazmak” ya da “hesaplamak” gibi çeşitli eylemler anlamına gelir” [Eco, 2004:123]. Yüzyıllar geçtikçe düşünceyazılar, gönderme yaptıkları nesneyi artık canlandırmaz olmuş, anlamlarını kendi bağlamlarından almaya başlamışlardır. Bu saptama çok önemlidir. Böylece baştaki nedenlilik zaman içinde kaybolmaktadır.

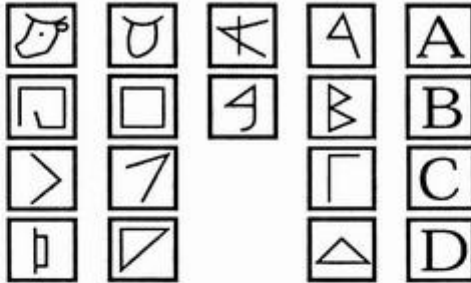
Bazı yazı biçimlerinin de birbirinden etkilendiği söylenir. Örneğin *Rubeck* adlı araştırmacıya göre “Yunan harfleri Rünik alfabeden doğmuştur ve bunlar Fenike harflerinin ters yüz edilmiş biçimidir” [*Aktaran Eco, 2004:83*] der. Çünkü Dor istilası ile Yunanistan’da yaşam alt üst olmuştur. “Yunanlılar M.Ö. II. binyılda sahip oldukları yazı sistemi, M.Ö. 100’e doğru, kültürleri Dor istilası sonucu yerle bir olunca yok olup gitmiştir. Bundan üç ya da dört yüzyıl sonra, Fenike yazısı Yunanistan’da yayılmıştır” [*Jean, 2006:52*]. Diğer yandan bu ilkyazı örneklerinin de başlangıç dönemi ile olgunlaşma (gelişme) dönemi arasında uzun bir dönemin geçmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Sorun bir bildiriye yazılı (grafik, şekil, alfabe ya da bir başka çizgisel yolla) olarak anlatmak olarak düşünülürse, ilk yazı örneğinin Çivi yazısı (fr. *cunéiforme*) olmadığını söyleyebiliriz. Hiyeroglif yazıları da çok eskilere dayanmaktadır. “Hiyeroglif yazılarının bulunduğu ilk belgeler M.Ö. III. yüzyıla kadar uzanır, ama bu yazı türünün daha önceden var olduğu düşünülmektedir.

	
Baş	Kadın
	
Yıldız, gökyüzü ya da Tanrı	Güneş ya da gündüz
	
Balık	Öküz
<p>Buradaki farklı göstergeler aynı simgenin zaman içindeki değişimini göstermektedir. Her simgenin ilki Uruk'ta bulunan yarı <i>piktografik Warka</i> yazısıdır. M.Ö. 4500 yıllarında kullanılan yazıdır. İkinci sıradakiler, Kish'de bulunan yarı <i>piktografik Djemdet Nasr</i> yazısıdır. Üçüncü sıradakiler ise M.Ö. 3500 yıllarında kullanılan en ilkel çivi yazısıdır. En sondaki ise en bilinen genelsel çivi yazısıdır. M.Ö. 650 yıllarında kullanılmıştır.</p>	

Şekil 47. Çivi yazısı örnekleri

Çivi yazısı, hiyeroglifler ya da Çin yazısının ortak yanı, heceleri kaydetmesidir. Bu da okuryazar olmanın önündeki önemli bir engeldir. Okuryazar olabilmek için çok sayıda göstergelye ve harfi tanımak gerektir. Çin yazısının da çok eski olduğu bilinmektedir. Hatta günümüzdeki Çince yazısının çok eskilerde kullanılan yazıya dayandığı bilinmektedir. Çince, Sami dili kadar eskidir; ama figürlü bir yazı olduğu için ve kökeninde, gösterilen nesnelere temsil ettiği için alfabe harfleriyle hiçbir ilgisi yoktur. Başlangıçtaki Çince yazılarda sadece fırça ve “çini” mürekkep kullanılırken, günümüzde aynı yazı farklı biçimlerde kullanılmaktadır.

İnsanlığın ilk döneminde çizdiği resimler hep iletişim amacıyla olmuştur. Bu yazılı iletişimin çok eskilere dayandığını gösterir bize.

Şekil 48. Latin alfabesinin doğuşu

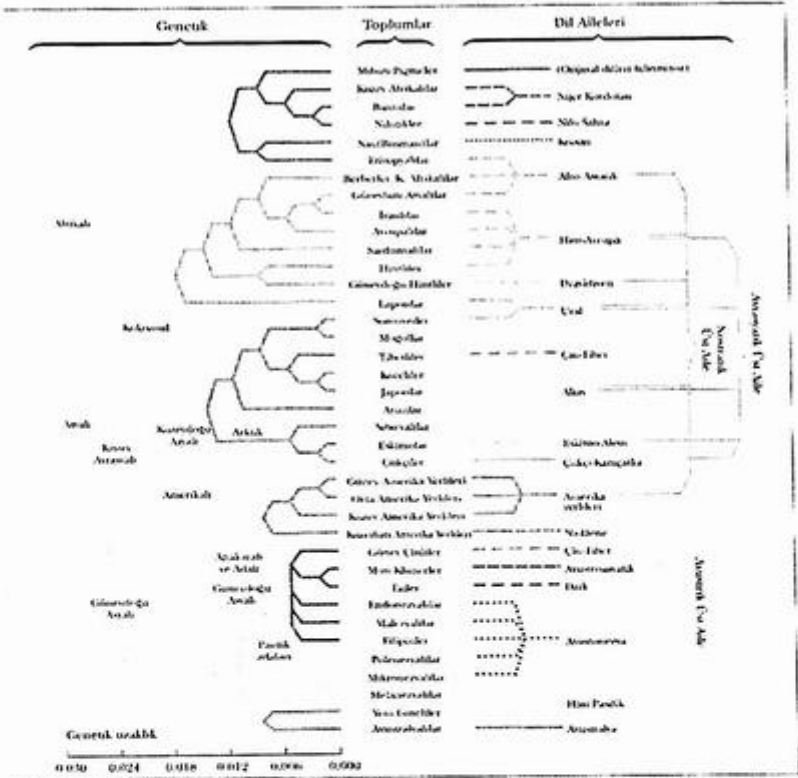
İnsanın bir durumu anlatmak için sert bir yüzeye çizmeye başlamasını yazının doğuşu olarak almak doğru bir yaklaşım olur. Son arkeolojik çalışmaların ışığında, bu tarihi 100.000 yıl öncesine kadar götürümler var [Calvet, 1996:186]. İlk yazı örnekleri olarak alınan çizgisel anlatım yazan kişinin ya da içinde yaşadığı topluluğun belleğini yansıtır, destekleyici ve belleğe yardımcı bir özelliğindedir.

Dünya üzerindeki diller konusunda çeşitli savlar vardır. Bu sayı 1500 ile 6000 arasında değişir.

“1980’lerden bugüne yayınlanan başvuru kitapları 6000 ile 7000 arası bir rakam vermektedirler, ama tahminler 3000 ile 10.000 arası değişmektedir (...) Günümüzde en büyük çalışma olan *Ethnologue*’un ilk gözden geçirmesine daha 1974 yılında başlandı ve çalışma 5687 dil içeriyordu. *Ethnologue*’un onüçüncü baskısı 6703 dil başlığı içermektedir ve *Uluslararası Dilbilim Ansiklopedisi*’nde (1992) yaşayan yaklaşık 6300 dil sınıflandırılmıştır. *Dünya Dilleri Atlası*’nın fihrisinde 6796 dil listelenmiştir. Bugünlerde irticalen en çok verilen rakam 6000’dir ve bu rakam bazen üç aşağı beş yukarı değişmektedir” [Crşyta1, 2007:15-16].

Mario Pei adlı bir araştırmacı kesin bir sayı verir: 2796 [Crşyta1, 2007:16]. Antropoloji de kendi çalışmaları içinde bu konuya ilgi duyar. Hatta antropolojiye göre kavimler ile dil aileleri arasında bir koşutluk da vardır [Lewis, 2008:137].

Hala yeni diller de bulunabilmektedir. Endonezya Adaları, Papua Yeni Gine, Güney Amerika ve Orta Afrika yağmur ormanlarında, araştırmacılar zaman zaman yeni kabilelerle karşılaşmaktadır.

Şekil 49. Irkların yayılım alanı ile dil ailelerinin yayılım arasındaki benzerlikler

Bu tabloda da görüldüğü gibi insanlığın çıkış noktası Afrika olarak görülmektedir. Sonra Asya, Avusturalya ve Amerika şeklinde sürer. Dil aileleri de bu yapıya uygundur. Genetik bulgulara dayanıldığında yeryüzünde yedi temel etnik yapı olduğu söyleniyor: "Afrikalılar, Kafkasyalılar, Kuzey Doğu Asyalılar, Amerika yerlileri, Pasifik Adaları'ndaki, Avusturalya'daki ve Yeni Gine'deki Güney Doğu Asyalılar" [Lewin, 2008:143]. Afrika'da son taş devrinden kalma altı kadar korunmuş arkeolojik alan bulunmaktadır [Lewin, 2008:151]. Bu arkeolojik kalıntılar Asya'da Afrika'dakinin yirmi katı kadardır, Avrupa'da ise iki yüz katından daha zengindir. Afrika'dan Asya'ya geçen insanoğlu daha sonra Avrupa'ya geçmiştir. Bu nedenle yeni yerlerde daha çok arkeolojik kalıntının bulunması doğaldır.

Dil aileleri de bu etnik yapıya uygundur. Dil aileleri tasnifi bir bakıma genetik yapıyla da örtüşen bir durumu belirtmektedir.

"Genetik ve arkeolojik bulgulara dilbilimsel veriler de eklenmiştir. Genler gibi diller de zamanla değişerek, konuşuldukları toplumlarla bütünleşirler. Son zamanlara değin yeryüzünde yaklaşık 5 bin dil vardı. Afrika'dan Çıkış kuramında öngörüldüğü gibi, bugünkü insan yakın geçmişte evrimselleşseydi, bu 5 bin dilin, kimilerinin anadil olarak adlandırıldığı tek bir dilden türemiş olması gerekir. Ancak çok merkezli evrim kuramına göre, tek bir dil kökeni söz konusu değildir, dolayısıyla günümüzde kimi diller birbirleriyle tarihsel bağı bulunmayan çok sayıda dilden türemiş olabilir. Var olan diller arasındaki tarihsel ilişkilere yönelik bir incelemenin, ilke olarak bu sorunu çözmesi beklenebilirse de, dillerin değişim hızı öylesine yüksektir ki, birkaç bin yıldan öncesine dek gidilebilecek dilsel soyağaçları oluşturmak olanaklı değildir" [Lewin, 2008:143]

Bu farklılıklar arasında 17 kadar dil grubu saptanmıştır. Dilbilimciler de bu sayıları benimsemektedirler.

Yalnızca Avrupa kıtasında konuşulan dil sayısı 185 olarak belirtilir. Bu dillerden bazıları çok az kişi tarafından konuşulur. 1928 yılında yapılan bir araştırmaya göre bu dillerden sadece 29'u on milyondan fazla kişi tarafından konuşulur. Dünyada sözlü ve yazılı edebiyatı olan dil sayısı 78 civarındadır. Edebiyat üretebilecek kadar yazılı biçimi olan dil sayısı 106 olarak belirtilir [Ong, 1995:19]. Yaşayan dillerin sayısı, o dilleri konuşan halkın yok olmasıyla, o dillerle ilgili kültürün egemen diller içinde kaybolmasıyla, o dilin kendine ait bir alfabetinin olmamasıyla kesin bir biçimde azalmaktadır. "Dünyada bugün de yazının bilinmediği birçok bölge var: Dilbilimciler dünya üzerinde birbirinden farklı yaklaşık üç bin dilin varlığını saptamış olsalar da bunlardan ancak yüz küsur kadarının yazıya aktarıldığı konusunda sözbirliğine varmışlardır. Ve yirmi yaşını geçmiş insanların yarısının yazmayı bilmediğini, yazıyı doğru kullanmadığını ya da artık yazıyı kullanmadığını anımsatmak gerek" [Jean, 2006:69]. Bugünkü durumda yazıya aktarılamayan, yazılı dili olmayan diller yok olmaya mahkûmdur. "Avustralya'nın güneyindeki Tasmanya adasındaki yazı dili olmayan Tasmanya dilleri 1875 yılına doğru tamamen kaybolmuştur" [Perrot, 1986:25]. Yine Amerika'daki birçok Kızılderili dillerinin yok olması aynı nedendendir. Bugün bile birçok toplumun, yazı dili olmadığı için, kendi dillerini diğer diller karşısında yeterince koruyamadıkları ve dillerinin yok olduğu bilinen bir durumdur. Kaybolan her dil insanlığın bir kalıtının yok olması demektir. Her dil belli bir evren örnekleme, dünyayı anlamaya yönelik bir gösterge sistemi kurar. Her dil dünyayı farklı biçimde betimler ve bu betimleme tarzları insanlığı zenginleştirir. "Batı Kafkasya dili Ubuh... Son konuşanı Tefvik Esenç'in vefat ettiği 8 ekim 1992'de gün doğarken öldü" [Crşyatal, 2007:14].

Paskalya adasındaki göstergeler gizemini hala korumaktadır: "Ne A hatlı yazı, ne Faistos tekeri henüz sırlarını ele vermiş değildir. Maya dili ve Paskalya Adası'nı örten koca taşlar üzerindeki tuhaf göstergeler birer bulmaca olarak kalmıştır. Ama sabır, tutku ve açık yüreklilikle, insanlar zorlukların üstesinden gelerek neredeyse bütün yazıları okumayı başarmışlardır. İrlanda ve Gal ülkesindeki Keltlerin bilinen en

eski yazısı olan Ogam ve İskandinav taş yazılarının dili de çözülmüştür” [Jean, 2006:126]. Gizli bilgiden daha çekici bir şey olamaz. Varolduğu bilinir ancak bilginin kendisi bilinmez. Bu nedenle de ya çok derin bir bilgi olduğu ya da kutsal olduğu kabul edilir.

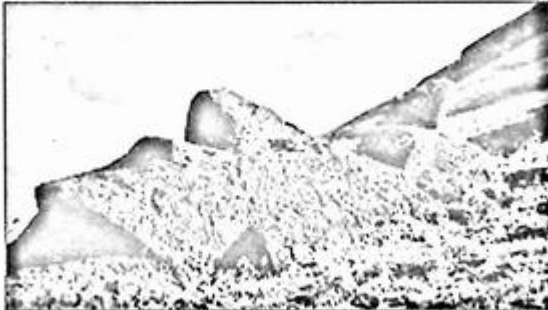
Dünyanın en gizemli adasında yatan sır

Dünyanın en gizemli adası olarak kabul edilen Paskalya Adası, araştırmacıların yüzyıllardır süren çalışmalarına rağmen sırlarını saklamaya devam ediyor. Adanın tarihi ve barındırdığı medeniyetler hakkında çok sayıda kuram ortaya atılıyor. Ancak, kıyı şeridi dev antik heykellerle kaplı adanın on bin yıl öncesine uzanan karanlık tarihi hala aydınlanmış değil. Eski çağlarda “Dünyanın Merkezi” olarak adlandırılan ve antik uygarlıkların nasıl yok olduğuna ait sırlar barındıran adanın gizemi çözülemeyecek gibi görünüyor.

Paskalya Adası, bugün üzerinde ağaç kalmamış volkanik bir kara parçası. Tahitili denizcilerin 1860’lı yıllarda Rapa Nui adını verdikleri ada, Şili kıyısından 3 bin 600 km açıkta bulunuyor. Bu özelliğiyle, dünyanın karaya en uzak noktası unvanına sahip.

Paskalya Adası’nın gövdesini 507 metre uzunluğundaki Terevaka yanardağı oluşturuyor. Doğusundaki Poike ve güneyindeki Rano Kau yanardağlarıyla üçgen şeklini alan ada, okyanus tabanından yükselen 3000 metre yüksekliğindeki bir yanardağdan farksız.

Paskalya bayramı arifesine denk gelen 5 Mayıs 1722’de, Hollandalı denizci Jacob Roggeveen Paskalya Adası’na ayak basan ilk Avrupalı oldu. Ada modern günümüzdeki ismini böyle aldı. Roggeveen ve denizcileri, dört bir yanı dev insan heykelleriyle dolu adada yaşayan yerlilerin neredeyse çıplak olduğunu gördü. Akıllarına gelen ilk şey, yüzlerce heykeli bu ilkel insanların yapmış ve kıyıya dizmesinin imkansız olduğuydu.

Tamamlanmadan bırakılan moailer

Adanın temel kültürü moai heykelleridir

Gizemli heykellerin öyküsü

Norveçli kaşif *Thor Heyerdahl*, 1950'lerde Paskalya Adası'nda Güney Amerika yerlilerinin yaşamış olduğu iddiasını ortaya attı. Ancak, adada bulunan kemikler üzerinde yapılan DNA analizleri, halkın Pasifik Okyanusu'ndaki adalardan gelen Polinezyalılara ait olduğunu gösterdi.

Bir mezarda yapılan karbon testi ise adaya ilk olarak 318 yılında ayak basıldığını ortaya koydu. O yıllarda, Paskalya Adası'nın çok sayıda kuşun yaşadığı gür ormanlara ve verimli topraklara sahip olduğuna inanılıyor. Gıda kaynaklarının bol olduğu adanın nüfusu artınca, halk kendine özgü din ve sanat kültürünü oluşturdu.

Adanın temel kültürü moai heykelleriydi. Bu heykeller, adanın çevresini yaklaşık 1.5 km aralıklarla çeviren "ahu" adındaki taş platformlara dikildi. İlk zamanlarda, adanın çevresini saran yaklaşık 250 ahu üzerinde 288 moai bulunuyordu. Ayrıca, 600 moai adanın dört bir yanına dağılmış bir halde tamamlanmadan bırakıldı. Ortalama bir moai'nin 4,5 metre uzunluğunda ve 14 ton ağırlığında olduğu düşünüldüğünde, bu heykelleri kıyı şeridine çekebilmek için 50 ile 150 kişinin çalışması ve çok sayıda ağaç gövdesi kullanılması gerekiyordu.

Ada uygarlığının sonu

Tamamlanmadan bırakılan 600 moai, Paskalya Adası'ndaki medeniyetin nasıl sona erdiğini gösteren en önemli ipucu oldu. Araştırmacı *Jared Diamond*'a göre, Paskalya Adası'na ilk ayak basan insanlar, yüzyıllar sonra adanın kaynaklarını tüketme noktasına getirdi. 15'inci yüzyılın başından itibaren adadaki ormanlar yok oldu, verimli topraklar erozyona uğradı, ırmaklar kurudu ve kuşlar adayı terk etti.

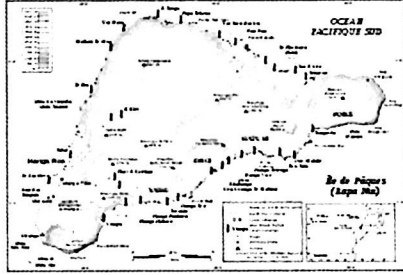
Tarımın çökmesi, balıkçıların tekne yapacak ağaç bulamaması ve vahşi hayvanların telef olması, ilk önce kıtlığın, ardından yamyamlığın ortaya çıkmasına neden oldu. Sonuç olarak Paskalya Adası toplumunu bir arada tutan liderler ve dini sınıf aç kalan halkın üzerindeki kontrolünü yitirdi. 17 ve 18'inci yüz-

yıllarda yaşanan klan savaşları ada nüfusunu iyice azalttı, moai'ler hasar gördü. Son olarak, Avrupalıların suçiçeği ve dizanteri getirdiği adada, halk hastalıklardan öldü, bir kısmı öldürüldü, diğerleri ise köle edildi ve medeniyet çöktü.

“Cennete bakan gözler”

Arkeologlar, Paskalya Adası'na ilk kez denizde kaybolan Polinezyalıların 318 yılında ayak bastığını kabul etti. Ancak gizemli ada üzerinde yapılan araştırma sayısı arttıkça, yeni kuramlar ortaya atıldı. Bunlardan bir tanesi, Paskalya Adası'nın çok daha büyük bir toprak parçasının geride kalan kısmı olduğu ve binlerce yıl öncesine uzanan bir tarih sakladığı.

Üç araştırmacı, *Graham Hancock, Colin Wilson ve Rand Flem-Ath*, Paskalya Adası'nın Dünya'da kutsal bir coğrafyayı temsil ettiğini öne sürdü. Onlara göre, gizemli adanın tarihi eski çağlarda yaşanan büyük sel felaketlerinin öncesine rastlıyor.

Şili kıyılarından 3 bin 600 km açıktaki bulunan ve bu özelliğiyle, dünyanın karaya en uzak noktası unvanına sahip Paskalya adası.

163 km karelik adaya en yakın kara parçası, 2 bin 75 m ötesindeki Pitcairn Adası.

Adada çok fazla bulunan moai heykelleri. Bu heykeller, adanın çevresini yaklaşık 1.5 km aralıklarla çeviren “ahu” adındaki taş platformlara dikildi. İlk zamanlarda, adanın çevresini saran yaklaşık 250 ahu üzerinde 288 moai bulunuyordu. Ayrıca, 600 moai adanın dört bir yanına dağılmış bir halde tamamlanmadan bırakıldı. Ortalama bir moai'nin 4,5 metre uzunluğunda ve 14 ton ağırlığında olduğu düşünül-

düğünde, bu heykelleri kıyı şeridinde çekebilmek için 50 ile 150 kişinin çalışması ve çok sayıda ağaç gövdesi kullanılması gerekiyordu.

Hancock, "12 bin yıl önce buzullar henüz erimemişken, okyanuslardaki su seviyesinin 100 metre daha alçak olduğunu ve Pasifik bölgesinde And Dağları kadar uzun adalar zinciri bulunduğunu" iddia etti. *Hancock* ve meslektaşlarına göre, Paskalya Adası aslında büyük kısmı sular altında kalmış bir kara parçasının tepesi.

Paskalya Adası'na Rapa Nui (Büyük Rapa) adını, 1860'lı yıllarda Tahitili denizciler koydu. Nedeni, adanın Polinezya'da Rapa Iti (Küçük Rapa) adasına olan benzerliğiydi. 163 km karelik adaya en yakın kara parçası, 2 bin 75 m ötesindeki Pitcairn Adası.

Rapa Nui isminin yanı sıra, Paskalya Adası'nın antik isimlerinden biri "Te-Pito-O-Te-Henua". Anlamı, "Dünyanın Merkezi". Bir diğer ismi de "Mata-Ki-Te-Rani", yani "Cennete Bakan Gözler". Bazıları, günümüz araştırmacıların göz ardı ettiği mitolojik bilgiler dikkate alındığında, Paskalya Adası'nın binlerce yıl önce var olan ve gözlemleriyle gökyüzünü araştıran antik bir uygarlığa ev sahipliği yaptığını öne sürüyor.

Hancock, "Cennetin Aynası" adlı kitabında, Paskalya Adası'nın büyük tufanlardan önce yaşamış bir uygarlığın evi olduğunu ve çok önemli bir konuma sahip olduğunu belirtti. Bu özel konum, dünyadaki kutsal yerlerin matematiksel yerlerini mükemmel bir şekilde gösteriyordu.

Antik gözlemevi ağı

Christopher Knight ve *Robert Lomes* adındaki araştırmacılar Paskalya Adası'nın konumunun neyi ifade edebileceğini araştırdı. "Uriel'in Makinesi" adlı kitaplarında, Paskalya Adası'nın "küresel bir gözlemevi ağının parçası olduğunu" belirttiler. Onlara göre, bu gözlemleri gelecekte yaşanacak meteor çarpmaları ve yer tabakalarının hareketiyle gerçekleşecek felaketleri önceden tespit etmek için kullanılıyordu.

Ortaya atılan kuram şuydu: Efsanelerde anlatıldığı gibi M. Ö 13 ve 8'inci yüzyıllar arasında yaşanan sel felaketleri, buzulların erimesinden kaynaklanmadı. Tersine, sayısız uygarlığı yok eden felaketlerin nedeni, kozmik cisimler ve kuyruklu yıldızlardı. Bu felaketler ise şunlardı:

1- Atlantis'in sular altında kalmasına neden olduğu düşünülen sel felaketinin yaşandığı M.Ö. 9600'da, kozmik bir cismin Güneş Sistemi'nden geçmesi Dünya'da çok büyük depremlere neden oldu.

2- M.Ö. 7640 yılında Dünya'ya yedi kuyruklu yıldız çarptı. Çarpmanın etkisiyle hızı saatte 700 km'yi bulan, 5-8 km uzunluğunda dalgalar, yanardağ patlamaları ve depremler tüm Dünya'yı sarstı.

Sonuç olarak, Yontma Taş Devri'nin öncesine rastlayan bu iki olay, bir zamanlar kıyı bölgelerine kurulu şehirleriyle Pasifik Okyanusu'nda var olmuş bir ada uygarlığını, yani Rapa Nui'yi de, yok etmiş olabilir.

Tüm bu bilgiler, 12 bin yıldan daha eski bir tarihte sel sularıyla yok olduğu düşünülen Mu ve aynı kaderi paylaşan Atlantis'in yanı sıra, her ikisine benzeyen bir diğer önemli medeniyetin daha var olmuş olabileceğini gösteriyor. Birçok antik

uygarlık gibi, gökyüzünü anlamaya çalışmak için astronomi alanında çok gelişmiş olduğunu tahmin edebileceğimiz bu uygarlık, Pasifik Okyanusu'nun binlerce metre derinliğinde saklı olabilir.

Müfit Yılmaz Gökmen (30 Mayıs 2011) "Dünyanın en gizemli adasında yatan sır", İstanbul: *Milliyet Gazetesi*. Planet eki. s. 3.

Yazı dili olmayan dillerin yok olması kolaydır. Kaybolan dillerin ortak yazgısını *Christos Clairis* şöyle belirtiyor: "Bu dilleri konuşan ilişki içindeki toplulukların ekinsel, toplumsal, tarihsel, tutumbilimsel, nüfusbilimsel, siyasal ve öteki özellikleriyle bu toplulukların zaman içinde değişiklikler gösterebilen karşılıklı ilişkilerin biçimlerine bağlıdır" [1993: 92]. Bir dili konuşan halkın şu ya da bu şekilde azalması ya da yok olması, az kişi tarafından konuşulan dillerin büyük diller karşısında kimliğini ve kültürel birikimini koruyamaması, sözlü geleneğe dayalı olup yazılı biçimleri olmayan dillerin resmi dil karşısında yaşayamaması gibi durumlar dillerin yok olmasının başlıca nedenleridir. Hatta bugünkü durumda aynı dil içindeki yerel değişkenler de yok olmaktadır. Aynı dil içi farklılıklar her geçen gün azalmaktadır. Yazılı biçimlerin ortak olması ve kitle iletişim araçlarının yaygın olarak kullanılması sonucunda devletin ölçünlü dili yanındaki bölgesel dil değişkenlikleri kaybolmak üzeredir. Televizyon gibi her kesime ulaşabilen araç ve diğer medya yüzünden yerel dil değişkenlikleri her geçen gün azalmaktadır.

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ее	Ёё	Жж	Зз
a	b	v	g	d	e	jo	z	z
[a]	[b]	[v]	[g]	[d]	[ye]	[yo]	[z]	[z]
Ии	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр
i	j	k	l	m	n	o	p	r
[i]	[y]	[k]	[l]	[m]	[n]	[o]	[p]	[r]
Сс	Тт	Уу	Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ
s	t	u	f	x	c	ç	s	ş
[s]	[t]	[u]	[f]	[x]	[ts]	[tç]	[s]	[ç]
Ъъ	Ыы	Ьь	Ээ	Юю	Яя			
	y		é	ju	ja			
ster	[uı]	ster	[e]	[yü]	[ya]			

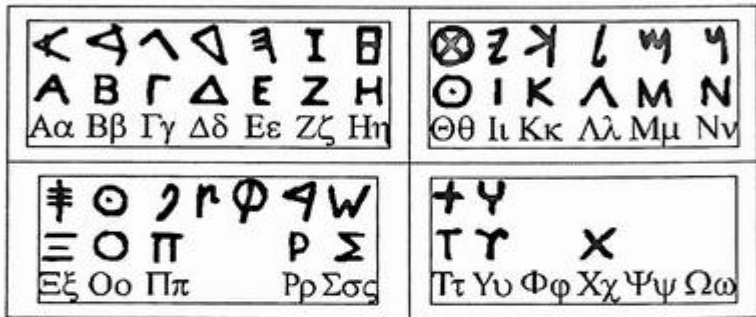
Şekil 50. Kiril alfabesi örneği

Bugün dünya üzerinde sözlü dili yazıya aktarmak için kullanılan farklı türde grafiksel anlatımlar (alfabeler) vardır. En bilinenleri: Çivi yazısı, Fenike alfabesi, Mısır Hiyeroglif yazı şekli, Grek alfabesi, Çin yazısı, Arap alfabesi, Kiril alfabesi, Gök-türk yazısı, Latin yazısı, İbrani yazısı, Hint yazısı gibi. Bu alfabelerden Fenike, Arap ve İbrani yazı biçimlerinin en küçük birimi hecedir. Yani harf kavramı geçerli değildir. Yine bu Fenike yazısının başka yazılara kaynaklık ettiği söylenir.

“Yazının tarihi kesinlikle bir aile tarihidir. Çünkü İbranice gibi Arapça da Fenike yazısından türemiştir. Ama nasıl? Ve hangi aşamalardan geçerek? Burası pek iyi bilinmiyor. Üstelik Fenike yazısından Arap yazısına geçiş aşamaları hâlâ çok karanlık. Ancak çağımızın başında, Arabistan’ın kuzeyinde yaşayan Nabatlılar’ın Fenike yazısından uzaklaşmış, ancak henüz Arap yazısına dönüşmemiş bir yazı kullandıkları kesindir” (Jean, 2006:55-56).

İbraniceenin ilk biçiminde Aramice gibi ünlü harf yoktur ve sağdan sola okunur. Es-ki Ahit’in kimi bölümleri Aram dilinde yazılmıştır ve bu yazı küçük birtakım değişikliklerle bugün İsrail’in resmi dili olarak kullanılmaktadır.

Harf kavramı en belirgin olarak Grekçe ile başlamıştır. Latin ve Kiril alfabeleri örnek olarak Grekçeyi almışlardır, yani bu iki alfabe Grekçeden geliştirilmiştir. Dünya üzerinde en çok kullanılan alfabe Latin alfabesidir.

Şekil 51. Grek alfabesinin doğuşu

Bir doğal dili (ya da doğal dilin seçil yazısını) herhangi bir grafik yazı ile belirtmek olasıdır. Bu konuda en ilginç örneği Türkçe oluşturur. *Talat Tekin* “Türk dilinin değişik dönem ve çevrelerde Göktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Slav alfabeleri gibi 12 alfabe ile yazılmış ve yazılmakta olduğunu biliyoruz” (1978:17) diyor. Tekin aynı yazısında Soğd, Mani, Brahmi, Süryani, Grek, Ermeni ve İbrani alfabelerinin belirli tarihsel dönemde ve dar bir çerçevede kullanılmış olduğunu, ama geniş bir sahada kullanılan 5 alfabenin kalıcı olduğunu söyler.

Farklı Türk topluluklarınca kullanılmış oniki alfabe

1. *Göktürk alfabesi*: Türklerin ilk alfabesi olup, 38 harften oluşur. Bunlardan 4’ ü ünlü, 30’ u ünsüz, 4’ ü de hece işaretleridir. Harfler bitiştirilmeyip ayrı ayrı yazılır. Sözcükler aralarına iki nokta üst üste konarak ayrılır. Sözcük başı ve içindeki ünlüler yazılmazken sondakiler yazılır.

2. *Uygur Alfabeti*: Bu alfabe soğd alfabesinden oluşturulmuştur. 24 harfi vardır. Soldan sağa doğru yazılır. Uygurlar, Moğollar dışında Fatih Sultan Mehmet zamanında da sarayda kullanılmıştır.
3. *Slav (Kiril) Alfabeti*: Sovyetler Birliği döneminde Türk topluluklarınca kullanılmıştır.
4. *Arap Alfabeti*: Türklerin tarih boyunca en uzun süre kullandığı alfabedir. Bu durumda İslam dininin önemli bir etkisi vardır. Altay, Yakutlar, Karaylar, Gagavuzlar ve Karamanlılar dışındaki Türk toplulukları Arap alfabesini kullanmışlardır.
5. *Latin Alfabeti*: Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra genç Türkiye Cumhuriyeti 1 Kasım 1928 yılında Latin alfabesini kullanmaya karar verir. Günümüzde Türkiye ile birlikte Kıbrıs Türkleri, Yugoslavya Türkleri, Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türkleri, Kazak Türkleri vb. bu alfabe kullanılmaktadır.
6. *Soğd Alfabeti*: İran'da yaşayan Soğdlar Sami kökenli bir kavimdir. Bu kavimin kullandığı Soğd alfabesi 18 harften oluşur. Göktürk ve Uygur metinlerinde kullanılmıştır.
7. *Mani Alfabeti*: Arami ve Süryani alfabelerinin özelliklerini taşır. Uygurlar tarafından kullanılmıştır.
8. *Brahmi Alfabeti*: Hint kökenlidir. Budist rahipler tarafından Türkler arasında yayılmıştır.
9. *Süryani Alfabeti*: Doğu Türkistan'daki Uygurlar ve Orta Asya'daki Türkler tarafından kullanılmıştır.
10. *Ermeni Alfabeti*: Kıpçak Türkleri'ne bağımlı olarak yaşayan Ermeniler tarafından kullanılmıştır.
11. *İbrani Alfabeti*: Karay Türkleri tarafından kullanılmıştır.
12. *Grek Alfabeti*: Karamanlılar diye bilinen Ortodoks Türkler tarafından kullanılmıştır.

Sonuçta Türkçenin aynı sesleri farklı grafik yazılarla anlatılabilmektedir. Türklerin farklı alfabe kullanmasına bazı nedenler söylenebilir. Örneğin Türklerin göçler ve buna bağlı fetihler nedeniyle çok farklı coğrafi alanlara yayılmaları söz konusu olmuştur. Gidilen her yerde farklı uygarlıklar ve diller vardır. Türkler, fiziksel ya da askeri açıdan güçlü bir ırk olsa da kültürel açıdan dışarıdan kolayca etkilenmektedir. Yine din ve kültürel değişiklik karşısında Türklerin kendi dillerini (ve dinlerini) yeterince koruyamadıkları da açıktır. Örneğin Araplar Türklerin topraklarını işgal edememişlerdir ancak Türkler işgal ettikleri Arapların dillerinden çok fazlaca etkilenmiştir. Din de bu etkilenmede önemli bir neden olarak görülmektedir.

Ancak sürekli alfabe değiştirmenin toplumuza olumsuz etkileri olduğu kesindir:

Yazıya kavuşmamış, yahut geç erişmiş, yahut da tarih boyunca sık sık yazı sistemi değiştirmiş toplumlar, insanlığın uygarlık dağarına ya hemen hiçbir şey katmamış, ya kayda değmeyecek kadar az ya da bölük pörçük katkılarda bulunmuşlardır. Buna

karşılık, genellikle çok erken çağlarda bir yazı dizgesi kurmuş yahut başka kaynaklardan devşirmiş, bunu türlü koşullara karşı olabildiğince koruyabilmiş toplumlar, tarihte en değerli kültür başarılarını göstermiştir [Duralı, 1988:44].

Bu eleştiride gerçeklik payı vardır. Tarihimizden bugüne kalan belge ve bilgiler Osmanlı İmparatorluğu'ndan bu yana biriktirilmiştir.

Yazı dizgeleri, genellikle dillerin karşılığı olarak kullanılmaya başlandıkları sözlü dil durumunu yansıtır, sözlü dilde olabilecek daha sonraki gelişmeleri ve değişimleri yansıtamaz. Yeni durumları yansıtabilmeleri için geliştirilmeleri gerekir. Kimi ülkelerde kullanılan dilin sözlü ve yazılı biçimleri arasında büyük ayrılıklar vardır. Bu ayrım kullanılan sözcükten sözdizimine, sesletimden anlamsal yapıya kadar gidebilir. Nedenleri konusunda da farklılıklar olabilir: Bir yazı dili halka zorla kabul ettirilmişse, halk bilinçli ya da bilinçsizce bu ayrımı yapabilir. Yönetim halktan kopuk bir dil kullanıyorsa halk daha yalın bir dil kullanımını seçecektir. Elbette canlı dil her zaman sözlü dildir ve değişime açıktır. Bu nedenle yazılı dil sözlü dildeki bu değişikliğe uyum sağlayamamış olabilir. Konuşma yazıya göre çok daha fazla kullanıldığından, konuşma dilinde her zaman değişimler olabilmektedir. Bu durum, konuşmada yazıya göre daha az çaba harcama ve sözlü dilin yanında diğer tür iletişim dizgelerini de kullanabilme olanağının olmasındandır.

Sözlü dilin söze dayalı anlatım biçimini kullanan iletişim biçimi olduğunu söyledik. Ancak dilde ve dilbilimde kullanılan sözel (fr. *verbal*) terimiyle anlatılmak istenen sözle, sözcükle ifade edilen her çeşit bilgi, açıklama vb. söz birimleridir. Bu bakımdan sözel anlatım, gerek sözlü gerekse yazılı anlatımı içine alır. Kısacası her sözlü anlatım (fr. *expression orale*) bir sözel anlatımdır (fr. *expression verbale*), ancak her sözel anlatım bir sözlü anlatım değildir.

Yazılı dil ile sözlü dil (konuşma dili) arasındaki başlıca ayrım, yazılı anlatımda o dilin dilbilgisel kurallarına uyma zorunluluğu olmasıdır. Yine sözcükler arasındaki uyumda, anlam ilişkilerinde, tümcenin doğruluğu konuşma diline göre daha çok önem kazanır.

Yazılı anlatımın bugüne değin gelişmesi sonucunda, bugün farklı türlerden söz edebiliyoruz. Örneğin basındaki makale bir anlatım türüdür, ama bilimsel makale, turistik rehber, el ilanı, yemek pişirme kitabı, eşya montaj talimatı,... hepsi farklı türdeki yazılı anlatım biçimleridir.

Bir dilin kurallarının tümünün uygulanması, hatta dili doğru kullanmanın ötesinde estetik kullanma, sanatsal yan katma gibi özellikler çoğunlukla yazı dili için geçerlidir. Yunanca *Grammatike* sözcüğünden gelen *Dilbilgisi* (fr. *grammaire*), yazı / harf kullanma bilimi ya da sanatı anlamına gelir. Bir dili öğretme gereksinimi o dilin sağlam bir dilbilgisi oluşturmasına olumlu katkı yapmıştır.

4.4. Sözlü Dil Yazılı Dil Karşılaştırması

Tanrılar dediği için bana, ben ki Hammurabi'yim,
Adil iktidar sahibi, Kurtarıcı çoban...
Sümer ve Akad ülkelerindeki insanlarımı kucakladım:
Onları hep barış içinde yönettim”

Hammurabi Kanunları

Konuşma dilindeki her kolaylık yazılı dilde bulunmaz, ya da yazılı dilin bazı kolaylıkları konuşma dilinde olmayabilir. Yazılı dilin sözlü anlatımın kalıcı olmasına yönelik etkinlik olduğu daha önce de belirtilmişti. Ama hiçbir zaman yazı, sözdeki her şeyi belirtememiştir. Diğer yandan yazı sayesinde bir dilin etki alanı genişlemiştir. Bugün dünyanın herhangi bir yerinde herhangi bir dile ait “dil öğrenim kitaplarından” yararlanarak insan o dili öğrenme şansına sahiptir.

Sözlü dil ile yazılı dil arasındaki farklılık, *Roman Jakobson*'un iletişim şeması ile açıklanabilir. Her iki dilde farklı olan kullanılan kodlardır. Birisi sözlü iletişim kodunu kullanırken öteki grafiksel iletişim kodunu kullanmaktadır. Kullanılan kodların farklılığına bağlı olarak, sözlü dildeki farklı biçimlerdeki titreleme (fr. *intonation*) (vurgulu, ses uyumlu, anlatımsal, coşkulu, heyecanlı, tumturaklı, vb.), el-kol hareketlerinin kullanımı, vericinin alıcıyla yüz yüze olmasından dolayı konuşmasına yardımcı fiziki durumu, iletişimin sağlanmasında her iki tarafın birbirlerine yanıt verebilmesi türündeki kolaylıklar yazılı dil için geçerli değildir. Sözlü dilde tek bir sesbirimi değiştirerek yeni bir anlam kazanmak olasıdır. “Hâlâ halam gelmedi” tümcesinde bunu görebiliriz. Ya da “kazma-kazma”, “yazma-yazma”daki, “içme suyu-içme suyu” sözcük ve sözcük gruplarında olduğu gibi vurgunun değişmesi sözcüğün anlamını değiştirir. Ama bu tür bir ayrımı yazı dilinde vermek zordur ya da başka şekillerde verilebilir.

Sözlü dil bir kişi tarafından söylenen ve kulağa yönelik bir iletişim aracıdır. Yazılı dil ise grafiksel anlatımla yazılmış ve okumaya elverişli bir iletişim türüdür. Sözlü dilde alıcı/dinleyici konuşmanın herhangi bir yerinde konuşmaya katılabilir, ya da hiç katılmayabilir. Verici söylemini konuşma durumuna göre ayarlayabilir, değiştirebilir. Alıcının tepkisini görerek konuşmasını geliştirebilir.

Bu durumda sözlü dilde gerçek anlamda bir alıcı vardır. Yazılı dilde ise gücül anlamda bir alıcı söz konusudur. Bu vericinin beklediği bir alıcı mı yoksa vericinin yazdıklarını anlayabilecek bir alıcı mı belli değildir.

Sözlü anlatımla yazılı anlatım arasındaki ayrım çeşitli biçimlerde belirlenebilir [Baylon, Fabre, 1983:51]: Sözlü dilde alıcı ile verici bir arada bulunur, karşı karşıyadır. İletişim aynı zaman dilimi içinde gerçekleşir. Yazılı dilde alıcı-okuyucu vericinin karşısında değildir. Metnin üretimi ile tüketimi farklı zaman dilimlerinde olmaktadır. Diğer yandan yazılı anlatımlardaki dil kullanımları daha özenlidir. Yine toplumların kültürlerini sonraki kuşaklara aktarma yazılı anlatımla olabilmektedir.

Yazılı dilde yazarın metnini oluşturmak için yeterli zamanı vardır. Düzeltilebilir, ekleme ve çıkarma yapabilir. Hatta yeniden yazabilir. Konu üzerinde düşünme zamanı vardır, konuyu istediği şekilde genişletebilir. Halbuki konuşan kişinin bu tür olanakları yoktur. Yani doğaçlama şekliyle metnini oluşturur. Söylediği tümceyi düzeltme şansı yoktur. Ancak aynı bildiriye bir başka biçimde yineleyerek düzeltilebilir. Yineleme konuşma dilinde daha belirgindir. Yineleme, aynı anlama gelen birden çok sözcüğün anlatıma güzellik, güç kazandırmak amacı gözetilmiş olmaksızın bir arada kullanılmasıdır. Bu bir bildirinin tamamı olabileceği gibi, bir parçası da olabilmektedir.

Her yazılı metin özenle hazırlanır diye bir zorunluluk da yoktur. Örneğin samimi bir arkadaşına yazılmış bir mektupta sözlü dildeki kullanıma yakın bir anlatım biçimi vardır. Bir ders notu ya da konferanstan alınan notlarda da gerekli özen görülmeyebilir. Yine kültür düzeyi düşük bir kesimin anlatımlarında da sözlü dile özgü kullanımları görülebilir. Ancak daha resmi yazışmalarda sözlü dilden oldukça uzak bir anlatım biçimi kullanıldığı söyleyebiliriz. Yani yazılı anlatımda alıcıya ve bulunulan sosyal ortama göre bir dil düzeyi kullanılması söz konusudur. İnsanlar her ortamda aynı dili, aynı sözcükleri kullanmaz, aynı tümceleri oluşturmaz. Evde, sokakta, kahvede, sınıfta konuşulan diller birbirinden farklıdır. Arkadaşımızla, müdürümüzle, topluluk önünde, hakla seslenirken, uzmana seslenirken kullandığımız dil başkadır.

Sözlü dilin çok yalın bir sözdizimi vardır. Bitmemiş ya da yarıda bırakılmış tümceler, eksiltili (fr. *élliptique*) tümceler, gereksiz yinelemeler, ana konudan ayrılmaya, tımturaklı (fr. *emphatique*) yapılar, sıfat bakımından fakir anlatımlar sözlü anlatım için geçerli tanımlamalardır. Yarım kalmış tümcelerin arta kalan kısmı doğal dil dışındaki bir anlatım biçimiyle tamamlanabilir ya da doğal dille sorulmuş bir sorunun yanıtı beden dili, el-kol hareketleri ya da yüz hareketleriyle verilebilir. Diğer yandan bildiriye iletebilmek için aynı anlam farklı tümcelerle aktarılır. Burada anlamdaş tümcelerden söz edebiliriz. Anlamdaş tümcelerin diziliş biçimleri farklı olmakla birlikte anlam olarak özdeşliği vardır. Yani sözlü anlatımda gereksiz tümceler çok fazla olabilmektedir.

Konuşma diline dayalı iletişimde karşılıklı etkileşim önemlidir. Tek bir bildiriye anlaşılmayan, eksik tümceler olabilir ya da duruma göre bildirin tamamı anlaşılabilir. Ancak bir süreç olarak devam eden karşılıklı konuşmada birçok eksik durum, konuşma bağlamı içinde anlaşılabilir. "Konuşan, dinleyenin birçok şeyi bildiğini, anımsadığını, konuşmayı izlediğini, duyduğu sözceleri sürgit doğru yorumladığını varsaydığından, kısacası dinleyenin iletişimsel yetisine güvendiğinden, konuşurken yanlış başlangıçlar, kurallardan sapmalar, sözcük atlamaları, konuşmanın bir yerinde başka konulara atlamalar, konuşmayı yarım bırakmalar" [Tura, 1980: 114-115] gibi sözlü dile özgü eksiklikler, bozukluklar ya da yanlışlıklar yapacaktır. Karşılıklı bulunmadan dolayı alıcı birçok eksik durumu konuşma bağlamından çıkararak, deyim yerinde ise, vericinin boşluklarını doldurarak bildiriye anlamaya çalışır.

Konuşma, duruma bağlı olarak değişebilmekte ve gelişmektedir. Hatta hiç konuşulmaması gereken konular bile gündeme gelebilmektedir. Televizyonda yapılan bir açık oturumda bile, eğer yazılı bir metinden yola çıkılmamışsa ve program yöneticisi konuşulacak alanın sınırlarını çok net olarak ortaya koymamışsa, konuşma sırasında çoğunlukla ana temadan ayrıldığı görülür. Buna karşın yazılı anlatımın oldukça gelişmiş bir sözdizimi vardır. Özellikle edebi bir dille yazılmış yazılı anlatımlar, burada sözü edilen yazılı anlatım kurallarına daha çok uyulduğu söylenebilir. Karmaşık tümce yapıları, noktalama işaretlerinden yararlanma, ayrıntıların düzenlenmesi, ad grubu yerine sıfatlaştırma (fr. *adjectivisation*) ve adlaştırma (fr. *nominalisation*) kullanılması yazılı anlatımda daha çoktur.

Sözlü dil, kullanılan sözcük sayısı bakımından çok zengin değildir. İlişkiyi sağlayacak, tumturaklı sözcükler ve kullanım sıklığı fazla sözcükler konuşma diline sıklıkla kullanılır. Halbuki yazılı anlatımın zengin bir söz dağarcığı vardır. Eşanlamlı sözcükler, kullanım sıklığı az olan sözcükler metni oluşturma aşamasında göz önünde bulundurulur. Konuyu doğru olarak ortaya koyabilmek için uygun bir söz dağarcığı kullanılır.

Sözlü anlatımda alıcının durumu gereği, bildiriye algılama sırasında yaptığı davranışlar verici için bir ipucu olabilmektedir. Bakış tarzından, ne kadar uzun bakıldığından başının nasıl sallandığına kadar çeşitlilik gösteren iletim biçimleri söyleme eylemini destekler. Konuşmada vurgulamaları belirten el hareketleri, kıpırdanmalar hatta yürüyüş tarzı bile sözel iletişime katkıda bulunur. “Sözel dil elbette her şeyi söyleyemez (mine kokusuyla biberiye kokusu arasındaki farkı sözcüklerle betimlemeyi bir deneyin), bu yüzden de işaretlerden, el-kol hareketlerinden ve ses tonundaki iniş çıkışlardan yararlanmak zorundadır” [Eco, 2004: 21-22]. Bildiriye söylerken yapılan davranışların bildirinin anlamına katkısı vardır. Zira söyleme edimini diğer göstergelerle (ses tonu, yüz hareketleri, el-kol hareketleri, bedensel davranışlar) destekleme eğilim, insanın genel özelliklerindedir. Her anlamlı yapının (sözcük, bedensel davranış, vb.) kullanıldığı bağlama göre bir değeri vardır.

Verici, alıcının bu yüz hareketleri ve el-kol hareketlerine bağlı olarak bildirisine yön verebilmekte ya da bildirisini değiştirebilmektedir. Sözceleme sırasında bir söylemdeki eksiklikler ya da yanlış anlaşımalar, ses tonuyla, yüz hareketleri, el-kol hareketleriyle ya da yeniden söylenerek düzeltilebilir. Hatta alıcı, algıladığının doğru olup olmadığını kontrol amaçlı sorular sorarak sağlıklı iletişimin gerçekleşmesine yardımcı olabilir. Vurgulama, yineleme, tonlama, yavaşlatma, hızlandırma, yükseltme, alçaltma hatta susma gibi sessel özellikler dile ait seslemeden doğan anlam yaratıcı yönleri belirir. Vurgulama, sözlü dilde temel olarak ya da ilk olarak algılanması istenen sözcüğü diğerlerinden daha sert söylemektir. Örneğin uzun ve kısa seslerin söyleyişi sözlü dil için önemlidir. Tümce içindeki sözcüğün ya da sözcük içindeki hecenin doğru vurgulanması, tümce içinde duraklama yerlerinin doğru kullanılması tonlama, titreme (fr. *intonation*) gibi sözlü dilde göz önünde bulundurulması gereken kimi durumlar vardır.

Halbuki yazılı dilde alıcının hiçbir tepkisini görmeyecek olan verici bildirisini üretmekle yetinecektir. Alıcının davranışını bilemeyecektir. Kısacası sözlü anlatımda alıcının bir bakışı çok şey söyleyebilir. Bu bakış ile, konuyu anlamadığını, vericinin bu görüşüne katılmadığını ya da bir başka tepkiyi ortaya koyabilir. Ama yazılı anlatımdaki vericinin böyle bir şansı yoktur. Hatta yazılı anlatımda alıcının bir tepkisi varsa, vericinin kullandığı kanalı (yazılı anlatım) kullanarak, görüşünü açıklayabilecektir. Anında yanıt ya da daha sonraki yanıtı bağlı olarak, sözlü anlatım için doğrudan iletişim (fr. *communication immédiate*), yazılı anlatım içinse gecikmiş iletişim (fr. *communication différée, communication retardée*) [CHISS ve BŞK., 1992: 21] kavramları kullanılmaktadır. Yazılı dildeki bedensel davranış eksikliği, noktalama işaretleriyle giderilmeye çalışılır. Yazılı dil ile sözlü dil arasındaki fark, doğaçlama yapılan bir konuşma ile okunan bir metinde bile farklılık gösterir: “Çoğu kez alıcı, vericiyi görmediği durumlarda bile, birkaç sözcükten sonra, vericinin bir metinden mi okuduğunu yoksa serbest mi konuştuğunu anlayabilir. Çünkü yazılı dilin biçimiyle konuşulan dilin biçimi birbirinden farklıdır. Yazı dili бүrүн özelliklerinden yoksundur. Bir metinden okuyarak konuşan verici, yazı dilinin bu eksikliğini tamamlamak zorundadır” [ERGENÇ, 1995:16]. Dilbilgisinin emrettiği kuralların tamamı yazılı dil için geçerlidir ve kullanılmak zorundadır. Yazım kuralları en ileri düzeyde kullanılır. Bütün bunlar aktarılan bildirinin doğru bir şekilde iletilmesi için yapılıır.

Tümceyi tanımlarken kullanılan “Büyük harfle başlar, nokta ile sona erer” türü açıklama yazılı dil için geçerlidir. Bir ülkenin eğitim sisteminde öğretilen anadili, gerçekte yazım kurallarına ve dilbilgisel özelliklere uygun yazılı dilin öğretimidir. Yazım kuralının öğretimi demek yazı dilinin öğretimi demektir. Doğru ya da yanlış denilen dil ile ilgili durumlar çoğunlukla yazılı dile aittir. Öğrenmenin çeşitli aşamalarında yazılı dil kullanılır. Sözlü dilde bu açıklamalar, gerekli olan vurguyla başlamak ve tümce bitişinde konuşma boşluğu bırakmakla olacaktır.

Yazılı dilde okuyucu istediği yazıyı okuyabilir, istemediğini okumadan geçebilir. Bu bir roman için olduğu gibi bir gazete için de geçerlidir. Ancak sözlü dilde böyle bir kolaylık yoktur. Konferansa gitmiş bir kişi söylenenlerin hepsini dinlemek zorundadır ve söylenenlerin hepsini bir bütün olarak algılayıp oluşturmak zorundadır. Roland Barthes’ın dediği gibi “okumak, adlandırmaktır, dinlemek ise yalnızca bir dili algılamak değil aynı zamanda onu oluşturmaktır” [1977:29]. Konuşulanlardan ilgilendiklerini seçme ya da bazı konuşmaları atlama şansı yoktur.

Görüldüğü gibi, her iki anlatımın da kendi kullanımlarından doğan kolaylıkları ve zorlukları vardır. Ama her anlatım biçiminin kullanım yerleri farklıdır. Bir elektronik aracın nasıl kullanıldığını belirtmek için her aracın yanında bir kişi verilemez ama, her aracın yanına yazılı bir kullanma kılavuzu konulabilir. Sokakta karşılaşan iki kişinin “günaydın” demek için yazılı anlatıma başvurması gerekmez. Hatta bu sözcükle birlikte kullanılabileceği bir baş sallama, bir tebessüm de söylenen söz kadar anlamlı olacaktır.

Bölüm 5

Dil ve Dilyetisi

Güzel kokan çiçeğe *gül* yerine başka
bir ad verseydik yine güzel kokardı”

William Shakespeare

Dil deyince, doğal dilleri, ulusal dilleri, bölgesel dil değişkenliklerini anlamıyoruz kuşkusuz. İtalyanca, Arapça, Moğolca ya da Japonca için dil diyoruz. Ama beden dilinden, kuşların dilinden, çiçeklerin dilinden, gözlerin dilinden de söz ediliyor. Değişik anlatım biçimleri, kullanım yerlerine, alanlarına, amaçlarına ve araçlarına uygun nitelermeler alarak farklı dil adlarıyla anılır. Ruh dili, işaret dili, türkülerin dili, bilim dili, trafik işaretleri, teknik dil, hukuk dili, askerlik dili, sinema dili, edebiyat dili, diplomatik dil, resmi ekonomi dili, müzik dili, felsefe dili, resim dili deniyor (Aslında bunlara Türkçede dil diyoruz. Ancak dilbilimsel tanımlamada doğal dil dışındaki iletişim dizgelerine dilyetisi denilir. Bu durumu da aşağıda açıklayacağız). Sağır-dilsiz alfabesi için de dil sözcüğü kullanılır. Bir sanat galerisinde sergilenen resimlerin, tabloların ya da heykellerin belli bir amaca uygun olarak sergi alanına yerleştirilişi söz konusu ise, bu niyetin anlatılması bir sergileme diliyle olur. Seslendirilmiş bir müzik parçası belli bir duygu ve anlam taşıyorsa, aktarılan bu duygu ve anlam, yalnızca sınırlı çevreler için de olsa, verici ve alıcı arasında yaşanıyor ve anlaşılıyor ise, burada bir müzik dilinden söz etmek gerekir.

Doğal dil dışındaki dilyetilerinin kullanıldıkları alanlara göre farklılıklar gösterdiği açıktır. Aralarında birçok ortak öğe vardır. Yine de hukuk dili hayvanbilim dilinden, matematik dili müzik dilinden kesin çizgilerle ayrılır.

Bunların her biri yerine göre bir iletişimi sağlama aracıdır. Mors alfabesini kullanan birisi, bir yığın nokta ve çizgiler yardımı ile bir doğal dille anlatılabilecek her şeyi bu iletişim dizgesi ile aktarabilecek durumda (Gerçekte -bir kod olan, yani dil olmayan- Mors alfabesi, sağır-dilsiz alfabesi ve bazı dilyetileri, doğal dile bağlı olarak geliştirilmiş iletişim biçimleridir. Mors alfabesinde her harf için bir şekil vardır. Bu nedenle yazı diliyle anlatılan bildiriler mors alfabesiyle de aktarılabilir. Diğer yandan sağır-dilsizlerin kullandığı işaret dilleri de bir bakıma sözlü konuşma biçimine bağlı olarak geliştirilmiştir. İnsanların doğal dilin yerine kullanılacak farklı anlatım biçimlerinde konuşma ve yazı dilini temel aldıkları söylenebilir).

A	.-	M	--	Y	-.--	6	-....
B	-...	N	-.	Z	---..	7	---...
C	-.-.	O	---	Ä	.-.-	8	----..
D	-..	P	.-.	Ö	---	9	----.
E	.	Q	---.	Ü	..---	.	.-.-.
F	...-	R	.-.	Ch	----	,	---..
G	---	S	...	0	-----	?	..---.
H	T	-	1	-----	!	..---
I	..	U	..-	2	..---	:	---...
J	.----	V	...-	3	...---	"	.-.-.
K	-.-	W	.-.	4-	'	.----
L	-....	X	-.-	5	=	-.---

Şekil 52. Mors kodları (alfabesi)

Ancak iletişim adına bunların en azından bir kod olarak bilinmesi, verici ve alıcı arasındaki uzlaşmaya bağlıdır. Alıcıya bir bildiri aktarırken, eğer iletişim yüz yüze yapılıyorsa doğal olarak sözlü dil kullanılır (alıcının, konuşma ve görme yetisini var sayıyoruz). Sözlü dili kullanırken, mors alfabesinin kodunu kullanmak olanaksızdır.

Günümüz iletişim araçlarında her gün yeni simgelerin kullanıldığı görebiliyoruz. Sanal sohbetlerde, taşınabilir telefonlardaki iletilerde çok farklı simgeler kullanılmaktadır. Bu simgeler genelde insan davranışlarını belirtmektedir.

İLETİLERDE KULLANILAN İŞARETLER

: -)	Gülümsemek	{ }	Kucaklamak
: -D	Kahkahayla Gülmek	@-'--	Senin için bir gül
: -)))	Çok gülmek	_	Bir fincan kahve
: -)	Göz Kırpmak	8 : -)	Sihirbaz
: -P	Dil Çıkarmak	: ')	Mutluluktan ağlamak
: -X	Sır Vermem (ağız mühürlü)	(-)	Solak
: -(Üzülme	%-)	Saatlerdir ekrana bakıyor
: -I	İlgisiz kayıtsız kalmak	:)=	Keçisakallı
: -(((Çok üzülme	[:)	Robot
: '-(Ağlamak	8-)	Güneş gözlüğü takıyor
8-)	Şaşkın	3: -o	İnek

>:- Şeytani şekilde göz kırpmak :	: -) Normal gözlük kullanıyor
>: -< Çılgınlık	() Bağına Basmak
: -o Sürpriz	: -[Vampir
8 Sonsuzluk	☺ Öpmek
O: -) Melek	: -)~ Ağzı sulanmak
l-l Hala uykulu	: ~) Üşütmüş
[: -) Walkman dinliyor	~~~~8} Yılan
: -0 Yüksek sesle konuşmak	☹ Kurbağa
: @ Bağırmak	: V Ağaçkakan
: \$ Paragöz	B) Güneş gözlüğü takmış kurbağa
: D Sırıtmak	: -O Şaşırma
>: -(Somurtkan	: -/ Emin değil
3:) Şeytan	O:) Melek
: -* Öpücük	>: O Kızgın

Şekil 53. Taşınabilir telefonlardaki iletilerde ya da e-posta yazımlarında kullanılan bazı göstergeler ve anlamları

Dil kadar ayrıntılı olmasa da, çiçekler bir duyguyu anlatmada yeterli olamaz mı? Ne amaçla, nerede, kime, ne şekilde verilirse verilsin tüm çiçekler sevgiden söz eder. Söylenilemeyen en güzel duyguların anlatımına katkıda bulunur.

Bugün her çiçek farklı bildiriler aktarmak için kullanılıyor. Aynı çiçeğin rengi değiştiğinde ilettiği bildiri de farklı olabiliyor. Doğal diller gibi diğer göstergesel ve simgesel diller de belirli bir toplum tarafından oluşturulmuş, dar bir alanda kullanılıyor olabilir. Her ülke kendine uygun bir çiçek dili üretmiş. Örneğin "Frezya Türkiye'de "suçsuzluk" mesajı taşıırken, Japonya'da "suçlulukla özdeşleştirilmiş" [Hürriyet, 20 şubat 1996]. Dilsel göstergeler gibi dildışı göstergelerde de kullanımında sınırlılıklar vardır. Her dildışı göstergelyi her yerde aynı anlamda kullanamayız. Eğer bir kişi Türkiye'de çiçekle bir bildiri aktarmayı düşünüyorsa, çiçeklerin o toplumdaki dilinden anlamak durumundadır. Çünkü iletişimde kullanılan göstergelerin alıcı ve verici tarafından aynı anlamlarda olması gereklidir. İşte Türkiye'deki çiçeklerin dilinden bazı örnekler:

Beyaz gül: Masumluk, Kırmızı gül: Aşk, Pembe gül: Gönüm sende, Sarı gül: Ayrılık, Beyaz karanfil: Temizlik, saflık, Kırmızı karanfil: Sevgi, Pembe karanfil: İçtenlik, Sarı karanfil: Hüzün, Beyaz glayör: Dostluk, Sarı glayör: Kıskançlık, Kırmızı glayör: İstek, Pembe glayör: Zarafet, Mor glayör: İnanç, Orkide: Gurur, Sterliçya: Sıcak sevgi, Ağlayan gelin: İsyân, Nilüfer: Gelecek, yenileme, Beyaz lale: Saflık, temizlik, Kırmızı lale: Seni seviyorum, Pembe lale: Anlayış, Sarı lale: Gerginlik,

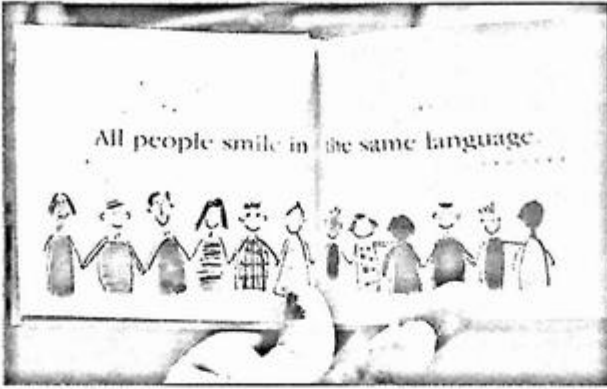
Margarit: Bolluk, sıhhat, *Menekşe*: Alçak gönüllü, *Kamelya*: Gurur, *Beyaz krizantem*: Sadakat, *Kırmızı krizantem*: Sessiz istek, *Sarı krizantem*: Karşılıksızlık, *Mor krizantem*: Burukluk, *Fulya*: Beni unutma.

Ama günlük yaşamımızda bir çiçek kullanırken bu tür bir çiçek dilinin varlığından bile habermiz olmuyor. Böylesi bir durumda verilen çiçek yukarıdaki anlamlardan birini aktarmak için verilmemiş oluyor. Bir bakıma göstergelerin değeri bilinmeden kullanılıyor. (Bugün ülkemizde çiçek verme durumu yaygın bir alışkanlık haline gelmiştir. Ancak verilen çiçek, yukarıdaki anlamlardan birisini aktarmak için olmamaktadır. Hatta bugünkü durumda çiçek götürmenin kendisi bir bildiri taşımaktadır. Örneğin kültür düzeyi yüksek kesimde ve şehir ortamında çiçek verme durumu yaşanmaktadır. Bu durumda çiçek verme kültürel kimliği ele vermek için kullanılıyor denilebilir).

Yukarıda saydığımız doğal dil dışındaki simgesel değerlerin her biri bir iletişim sağlama aracıdır. Ancak günlük yaşamda iletişimi sağlayıcı daha bir yığın anlatım biçimi vardır:

ağlama, arıların dili, askerlerin haberleşme düzenleri, bahçe sanatları, bale, beden dili, belirtiler, belirtkeler, bilim dili, bir cenaze töreninde uyulması gereken kurallar, Bray (fr. *braille*) alfabesi, çiçeklerin dili, çivi yazısı (fr. *cunéiforme*), dans, denizcilik işaretleri, desen, dini bir ayin, diplomatik dil, doğal dil, duygusal dürtüler, düşünceyazı (fr. *idéogramme*), edebiyat dili, ekonomi dili, el-kol hareketleri, evlilik kuralları, felsefe dili, görüntüsel göstergeler, görüntüselyazı (fr. *iconographie*), gravür, gülme, her türlü gösteri, heykel, hukuk dili, ışık oyunları, işaret dili, kuş dili, mimari, Mors alfabesi, müzik dili, opera, peyzaj, resim dili, resimyazı (fr. *pictogramme*), resmi dil, ruh dili, sağır-dilsiz alfabesi, ses tonu, sesyazı (fr. *phonogramme*), sıklıkla değişen moda, simgeler, sinema dili, söz sanatları, sözcükharf (fr. *logogramme*), Stenografi (fr. *sténographie*), şiir dili, teknik dil, tiyatro, toplumda incelik belirtisi sayılan davranış biçimleri, toplumdaki gelenek ve görenekler, toplumsal saygı kuralları, trafik işaretleri, türkülerin dili, yapay dil, yerel ağzılar, yol işaretleri, yüz hareketi vb.

Hepsinin de kendi kullanım yerleri vardır. Anlam aktarmak için üretilmiş farklı gösterge türleri ve hepsinin farklı bağlamlarda bir iletişim amacı vardır. Çeşitli toplumsal davranış biçimleri görüntüsel ya da nedenli gösterge türü olarak, iletişimde tek başına kullanılabilen gibi dilsel iletişimle de kullanılabilir. Bir konuşmanın yanıtını karşımızdakine sadece bir gülümseme ile, bir baş hareketi ile ya da kaşları çatarak verebiliriz. Ama aynı yanıtı doğal dil kullanarak, gülerken ve konuşarak, yalnızca bir el işaretiyle ya da el işareti, gülme ve konuşmanın bir arada olduğu şekilde verebiliriz. Her beş durumda bir sorunun yanıtıdır ve beklenen iletişim gerçekleşmiştir.

Şekil 54. Dildışı göstergelerde tüm insanları ilgilendiren ortak göstergeler de vardır:
Tüm insanlar aynı biçimde gülerler

Tek başına bir beden dili de çok rahat bir iletişim aracı olarak kullanılabilir. Ancak çoğunluğu dilsel iletişime yardımcı bir öge olarak kullanılır. Gerçekte konuşan sözcü öznesi, yalnızca söylemin alıcıya aktarılmasından sorumludur. Ama dinleyici söylemin konuşana ait olduğunu düşünecek ve konuşmaları ile ilgili olarak konuşan hakkında çeşitli yargılara varacaktır. Bu durumda vericinin alıcı üzerinde bıraktığı ilk izlenimler önemlidir ve bu özellik yalnızca bizim toplumumuz için geçerli bir durum değildir. Her kültürde farklı göstergeler dizgesini bir arada kullanma olanağı vardır.

Günlük yaşamda yukarıda sözü edilen iletişim türlerinin çoğu sıklıkla kullanılır. Her biri doğal dillerden, yapay dillerden, karma dillerden ya da bölgesel dil değişikliklerinden farklıdır. Bir kısmı doğal dil üzerine kurulmuştur. Doğal dilin yanında bir başka şey kullanılıyor ki ona yalnızca dil demiyoruz da, örneğin; *yazın (edebiyat) dili*, *hukuk dili* diyoruz. Her türlü yazınsal yapıtın bir doğal dil ile yazıldığı kesindir. Ancak doğal dille yazılan her şey yazınsaldır demek doğru değildir. O zaman yazınsal anlatımın da doğal dilin ötesinde kendine özgü bir dili olmalıdır.

Dil dışındaki diğer anlatım araçlarına (özellikle doğal dilin kullanılmadığı gösterge türlerine) bakıldığında, işlevlerinin ve işleyişlerinin doğal dile benzediği görülür. Her türlü anlatım biçiminde verici alıcıya bir bilgi aktarmayı amaçlar. Ancak doğal dil dışındaki anlatım biçimlerinin işleyişi farklıdır. "Doğal olmayan dillerde (örneğin trafik işaretlerinde) sözdizimi ve anlam birbirinden ayrılmaz. Başka bir deyişle, aynı anlamı, öğelerin hep aynı düzenlenişi verir; bu düzenlemede yapılacak bir değişiklik (örneğin yollardaki trafik levhalarının sıralarının değiştirilmesi) her zaman anlamın alt üst olmasına yol açar" (Z. KIRAN, 1996: 22). Aynı anlamı, öğelerin aynı düzenlenişi vermesi dilyetlerinin genel özelliğidir.

Günlük yaşamda her türlü göstergeyi bir arada kullanma eğilimi vardır. Karşınızda konuşan bir kişiyi birazcık izleyin. Dilin yanında hangi el, kol ve beden hareketleri yapıyor ve bu bedensel davranışlar iletişimde ne kadar yer tutuyor? Bir kimsenin konuşurken söylediği sözlerin yanında beden hareketlerinin (el, kol, baş hareketleri, her türlü bedensel davranışlar) ve yüz hareketleri (farklı türdeki yüz hareketleri) ile dili kullanma anında yapılan bürünbilimsel özelliklerin (alçak sesle ya da yüksek sesle konuşmak, vurgu, heyecanlı, coşkusal anlatım gibi) iletişimin aktarılmasında ve anlaşılmasında önemli bir yeri ve işlevi vardır. Kullanılan ses perdesi (yüksekliği, üretilmesindeki çabukluğu ya da yavaşlığı, titrek bir anlatım gibi) de sözlü dil ile anlatılmayan birçok şeyi belirtebilir. Denilebilir ki dil ile birlikte bedensel davranış ve dilin bürünbilimsel yönleri dediğimiz ses tonlamasına dayalı anlatımı dil ile birlikte kullanmak, iletişimi daha etkin yapar.

Diğer yandan iletişimi kavramak, yani bir kimsenin söylediğini anlamak için (özellikle sözlü dilde) sadece sözleri anlamak yetmeyebilir. Bildirinin aktarılması sırasında vericinin yaptığı diğer dil dışı göstergeler de bildirinin anlaşılması için önemlidir. Zaten sözlü anlatımda, algılama sırasında, sözlü ya da söz dışı iletişimi birbirinden ayırmadan hepsini birlikte algılar ve iletişimi yorumlarız. Sözlü anlatımda çok sıradan bir tümce bile bürünbilimsel özelliklerle övgü yerine yergi ya da hakaret anlatır duruma gelebilir. Bu tür bir ayrım sözlü dilde vericinin amacına da bağlıdır. Bir başka deyişle, bildiri ne içerirse içersin, vericinin amacı da oluşturduğu sözcesine yansyacaktır. Bir bakıma sözlü dilde bildiri kadar vericinin niyeti ve davranışı da bildiri özelliğinde olacak, dilsel bildiriye tamamlayacaktır.

Bugün tamamen beden dilinin kullanıldığı sanat dalları gelişmiştir. Pantomim sanatçısının ya da bir bale sanatçısının yaptığı, bir bildiriye alıcısına beden dili kullanılarak anlatabilmektir. Bir bale sanatçısı, bale dilinden anlayan birisine, dilden bağımsız olarak, duyguları, karmaşık olaylar dizisini, kısacası en karmaşık anlamlı yapıları bile beden dili yardımı ile aktarılabilir.

Şekil 55. Dans eden çift

Beden dili şeklinde olmasa da resim ve heykel ile de bir düşünce ya da duygu yansıtılabilir, verici bildirisini bu şekilde de alıcısına aktarabilir. Heykel yapan kişi de birlinen beden dili göstergelerini kullanarak oluşturduğu insan heykelleriyle bir anlam

üretmeye çalışır. Yine bir gösteri sanatı olan tiyatrodaki doğal dilin yanında başka anlatım biçimleri vardır. Dekor, ışık, giysi bir dil değil midir? Ortaçağda geçen bir olayın giysileri günümüzdekilere benzese alıcı için ne denli inandırıcı olabilir? Ya da sahnede dekor olarak konulmuş bir masa ya da arkadaki bir pencerenin bildiri aktarılmasında bir işlevi olduğu için sahnede yer almıştır. Örneğin bir pencere resmi olayın (ya da konuşmanın o anının) bir odada, kapalı bir ortamda geçtiğini belirtebilir, ya da oyunun o anda sahne dışına bir gönderimi olabilir. Aslında tiyatrodaki birçok olay için kullanılan yüz hareketleri, el-kol hareketlerinin hep önceden kodlanmış ve tanımlanmış olduğunu görebiliyoruz. Yani rasgele bir beden dili kullanılmıyor. Aynı durum günlük yaşamımızda kullandığımız beden dili için de geçerlidir. Bir sevinci belirtmek için kullanılan yüz hareketleri, el-kol hareketleri ile bir üzüntüyü belirtmek için kullanılan yüz hareketleri, el-kol hareketleri farklıdır.

Bütün bu açıklamalardan sonra dilin (ya da iletişim araçlarının) tanımı çok genişliyor. Yani, yukarıda belirtilen iletişim biçimlerini de göz önünde bulundurarak, dil denilen şeyin yalnızca Türkçe, Farsça ya da Sanskritçe ile sınırlı olmadığı söylenebilir. Daha geniş bir alanı kapsadığı kesindir.

İşte dilbilimciler burada kendilerine bir sınırlama getirirler. “Doğal dil” olarak adlandırılan ve bir sosyal grupça konuşulan dil, dilbilimin konusudur. “Dilbilimin dizgesi sesbirimden anlambirime, anlambirimden sözdizime, sözdizimden tümceye varır. Bir başka deyişle anlamsız birimden tümceye varır ve bu evrede durur” (A. KIRAN, 1981: 102-103). Yani bir dildeki en büyük anlamlı birim olan tümce en son incelenecek alandır. Bu durumda bir dilin en küçük sesbiriminden (fr. *phonème*), sözlükbirim (fr. *lexème*), biçimbirim (fr. *morphème*), anlambirim (fr. *monème*), sözcük (fr. *énoncé*) gibi birimler ile dilin kendi işleyiş biçimleri dilbilimcilerin konusunu oluşturur. Yoksa terazinin adaleti simgelemesi, çiçeklerin dili ya da bir iletişim aracı olan trafik işaretleri dilbilimcinin konusu olmayacaktır. Yine dilbilimin diğer bilimlerden ayrıldığı önemli bir konu da seçtiği bütüncüsüyle ilgilidir. Bu ayrımı Benveniste şu biçimde ortaya koyar: “Tüm doğa bilimleri konularını oluşturmuş biçimde bulur. Dilbilim ise, kendisini tüm öbür bilim dallarından ayıran bir biçimde, bir nesne, bir töz olmayan yalnızca biçim olan bir şeyle ilgilenir” (Benveniste, 1995: 66). Dilbilimciler iletişim amacıyla oluşturulmuş her türlü göstergeyi dilyetisi olarak belirtirler. Yani her doğal dil bir dilyetisidir. Ancak tersi doğru değildir. Her dilyetisi bir doğal dil değildir. Dilbilim, dilyetilerinden bir tanesini, yani doğal dili, kendisine inceleme konusu seçmiştir.

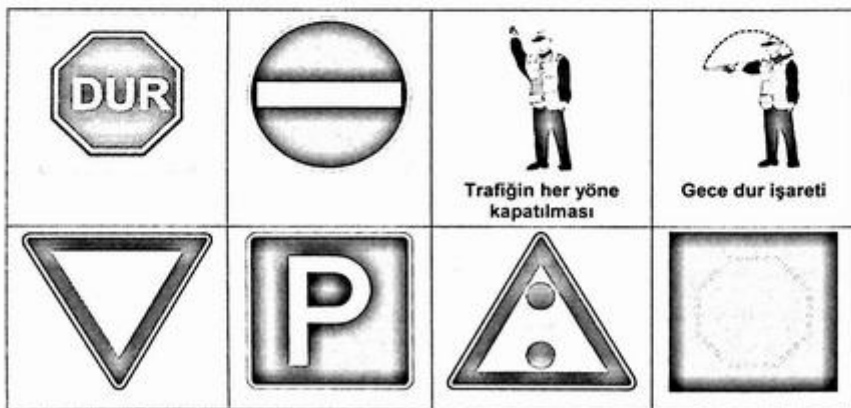
Ancak 1950’lerden sonra gelişen göstergebilim (fr. *sémiotique*) dilin de içinde olduğu anlam içeren ve bir iletişim amacıyla oluşturulmuş her türlü göstergeyi kendisine inceleme konusu yapmıştır.

5.1. Dilyetisi

“Başlangıçta söz vardı ve söz Tanrı’yıydı”
Yuhanna İncili

Dilyetisi kavramının çok geniş olduğu yukarıda verilen örneklerden anlaşılabilir. *Jean Dubois* dilyetisi (fr. *langage*) kavramını şu şekilde tanımlıyor: “Dilyetisi, sesli gösterge dizgesi yoluyla, karmaşık bir vücut tekniği kullanarak ve simgesel bir işlevin varlığını benimseyerek iletişim yapma yeteneği olan insan türüne özgü özel bir yetenektir” [2002: 264-265]. Bu tanımda dilyetisi olarak doğal dil ve beden dili konu edilmiştir. Ancak dilyetisi bu ikisi ile sınırlı değildir. Duygu ve düşüncüyü aktarmada kullanılabilecek her türlü iletişim aracını dilyetisi olarak belirtmek gerekmektedir. *Otto Jespersen Encyclopedia Britannica*’da dilyetisinin tanımını çok geniş tutar: “Canlılar arasında kullanılan her türlü iletişim aracı” [*Aktaran Mounin, 1971: 29*] biçiminde tanımlar. Bu tanıma bağlı olarak iki hayvan arasındaki ya da hayvan ile insan arasındaki iletişim dilyetisidir.

Günlük yaşamımızda iletişim kurarken hangi tür iletişim biçimi, gösterge türü kullandığımızı önemsemeyiz. Hatta doğal dilin yanında her zaman diğer göstergeleri de kullanırız. İnsanlık bugün aynı eylem için birden çok anlatım biçimi geliştirebilmiştir. Aynı gösterilen farklı göstergelerle anlatılabilir, iki ya da daha çok gösterge aynı durumu anlatmak için kullanılabilir. Kuşkusuz kullanılan dizge ve bağlamda farklılıklar vardır. Örneğin tabeladaki “Dur” sözcüğü dilsel bir göstergedir ve otomobil kullanana yönelik bir bildiridir. Trafik lambasındaki kırmızı renk de aynı bildiri içindir. Ancak kullanılan simgeler ve bağlam farklıdır [Uzdu; Günay, 2009: 25]. Birincisi iki yol kavşağı için üretilmiş iken, ikincisi şehir içi ulaşımda hem otomobil hem de yayaların kullanımı için düşünülmüştür (Yine de otomobil sürücüsü ile yayaların kullanacağı göstergeler aynı direk üzerinde ayrı ayrı gösterilmiştir). Yine aynı durumu belirten tabeladaki ters üçgen şeklindeki trafik işareti de “durma edimini” açıklamaya yöneliktir.

Şekil 56. Trafikte durma edimini gösteren belirlkeler

İletişim için kullanılan ses (söz, şarkı, aletli müzik), şekil (grafik, renksiz resim, heykel, yapı), renk (tanıdığımız tüm renkler), renk ve şekil (boyalı resim, boyalı heykel), şekil ve beden dili (yüz hareketleri, el-kol hareketleri, dans, amaçlı her türlü davranış) günlük yaşamımızın tamamını kapsar. Aynı bildiriği hem beden dili hem de sözlü dille aktarabiliriz. Örneğin kişi bir durumu benimsediğini göstermek ve olumlu bir tepki ortaya koymak için:

A. Herhangi bir doğal dille: ano (Çekçe), da (Rumence, Rusça, Sırpça), evet (Türkçe), hai (Japonca), igen (Macarca), ja (Almanca, Danca, Felemenkçe, İsveççe), jes (Esperanto dili), ken (İbranice), kylla (Fince), naam (Arapça), ne (Grekçe), ndio (svahili dili), oui (Fransızca), si (İtalyanca, İspanyolca), sim (Portekizce), tak (Lehçe), yes (İngilizce) diyebilir.

B. Bir artı işareti (+) koyabilir (Ancak sözlü anlatımda geçerli bir dizge olmayacağı kesin).

C. Başını aşağı yukarı sallayarak (Dikkat. Başını sağa sola sallamak başka bir anlamdadır. Burada şunu söylenebilir: Her dilde olumlama ve olumsuzlama için kullanılan baş hareketleri farklılıklar gösterir. Burada belirtilen Türkler için geçerli bir kullanımdır. Baş sağa sola sallamak, Avrupalılar için bir tür "hayır" anlamında olumsuzlama durumunu belirtirken Türkler, "hayır" derken başlarını yalnızca yukarı doğru hareket ettirirler).

D. "hı hı" gibi bir hırıltı, ses çıkarabilir. Ancak "hı hı" sesini bir seferde çıkarmak gerekir. Yoksa bu tekrarları çoğaltarak yeni bir anlam elde edemeyeceğiz. Yani "hı hı hı hı hı" demek yeni bir anlam belirtilmez. Ya da tek bir "hı" ile de bildiri iletilemez. (Tek olarak çıkarılan "hı" soru belirtebilir. Burada dil dışı göstergelerin anlamı bir bütün olarak aktardıkları görülüyor. Ya da dil dışı göstergelerin, dilsel göstergeler gibi eklemli olmamasından doğan bir bütün olarak kullanıldığına dikkat etmek gerekiyor. Kısacası her iletişim aracının yerine göre kolaylığı ve zorluğu vardır: Konuşma dilindeki "çift eklemlilik" olgusu diğer iletişim araçlarında yoktur. Buna karşın dil dışı iletişimlerdeki göstergelerin global anlaşılması olgusu da dilde yoktur. Tümünün bir anda anlaşılması bir tür kolaylık olarak düşünülebilir. İster sözel iletişim ister görsel ya da bedensel iletişim olsun, tüm iletişim dizgelerinin (dil dışı her türlü iletişim biçimleri: görsel, işitsel, görsel-işitsel,...) temelde bir gösterge dizgesi oluşturması önlenemez. Yani her türlü iletişim dizgeleri alıcı ve verici arasında uzlaşımalsal olarak kullanılan göstergeler yardımı ile gerçekleşir).

E. Bir el işareti ile de belirtilebilir (Baş parmak açık diğerleri kapalı olarak eli öne doğru hızla uzatmak olumlu bir durumu belirtir).

Bu seçenekleri arttırmak olasıdır. Aslında bulunabilecek bütün seçenekler, her biri farklı bağlamlarda, tek bir durumu yani "onaylamayı" belirtecektir. Hangi göstergenin ne zaman kullanıldığı ve nasıl bir kod içinde aktarıldığı bilinmezse iletişim gerçekleşemez.

Yukarıda belirtilen farklı dizgeler her yerde ve durumda kullanılamaz. Örneğin 'a' ile 'd' sözlü bir anlatım biçimidir, sağır birisi için geçerli bir iletişim dizgesi değildir.

Yine 'a' ile 'b' şıkları yazılı bir anlatım biçimidir, okuma yazma bilmeyen birisi için geçerli değildir. Şıklardan ikisi ('c' ile 'e') görsel biçimlerdir. Bir uçağı alana indiren teknisyen 'e' şikkını kullanırken, sınıfta yoklama yapan bir öğretmen 'b' şikkını kullanacaktır. Konuşmanın yasaklandığı ya da sessiz konuşulması gereken bir hastahane ortamında 'c' şikkı kullanılabilir.

Ancak her türlü düşünceyi açıklamak için bu kadar dilyetisi seçeneği yoktur. Örneğin şu anlatımları doğal dil dışında ne ile ya da nasıl açıklayabiliriz?

Louis Hjelmslev gibi, doğal dilin anlatım (gösteren) ve içerik (gösterilen) düzlemlerinde eklemlediği kabul edilirse üstdil, içeriği dil olan bir dil olarak tanımlanır. Başka bir deyişle, üstdil anlatımın içeriği, doğal dilin anlatım ve içerik düzlemleridir. Bu doğal dilin (ya da konu-dil) yapısını ve işleyişini betimlerken kullanılan dilbilimsel söylemin özelliğidir. Bu söylem, hem bu amaçla oluşturulmuş terimleri, hem de konu-dilden aktarılmış, ancak tüm bulanıklıklardan arındırılmış terimleri içerir. Üstdil sözdizimi ise konu-dilinkiyle aynıdır; yani söz konusu olan ikinci bir dildir. Üstdil de üçüncü bir dil tarafından betimlenirse dillerin bir aşamalandırılması ortaya çıkar (...). Üstdil deyiminin tümüyle göreliliği bir anlamı vardır, Çünkü bir D dilini bir D' üstdil yardımı ile incelediğimiz gibi, D' dilinin özelliklerini de D'' gibi daha yüksek düzeyde bir üstdil ile inceleyebiliriz. O zaman D' dili, D'' diline göre bir konu-dil olur" (*Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, 1986: 12044 "Üstdil" maddesi).

Gül, eskiden bu kadar kırmızı ve böyle yapraklı bir çiçek değildi. Belki «gül-i nesrin» denilen «yaban gülü» pembeliğinde ve sadeliğindeydi. Dalları yeşildi. Ama bülbül onu bu haliyle de çok seviyordu. Onun dalına konmak, onun yumuk goncalarının açılması için türkü söylemek âdetiydi. Gül, bu vefalı ve coşkun âşkına, bütün kadınlar gibi, sâde, dikenlerini gösteriyor ve ancak güneş doğduktan, bülbül kendi koruluğunun alaca karanlığına döndükten sonra açılıyordu. Bir gün, ayrılığa dayanamayarak, açılmış bir gülün dalına konan bülbüle bir diken batırdı. Bülbülün bağı kanadı. Bülbülün yanık bağından dökülen feryatlar, alev gibi sıcak ve alev kadar kırmızı idi. Kan toprağa döküldü. Oradan gül budağının damarlarına süzüldü. Gül dallarını kendi rengine boyadı ve güller bülbül kanı kadar kırmızı açtılar. Bahçelerde açan ateş gibi güller, aslında bülbül feryatlarının çiçekleşmesiydi (Banarlı, 1982:62).

Dağıntı (fr. *entropi*): Isıl erkenin (termik enerji) işleyişel (mekanik) işe çevrilme derecesinin ölçüsü; bu ölçü dQ dönüşen ısıyı ve T dönüşüm sıcaklığını gösterdiğine göre dQ/T'ye eşittir (Nasuhoğlu, 1983:41).

Bu tür bir soyut durumu ancak doğal dil dediğimiz iletişim aracı ile açıklayabiliriz. Elbette bir doğal dili konuşabilmek sadece kurallarını ya da söz dağarcığını bilmekle de olmayacaktır. O dilin yapısını, işleyişini ve her sözcüğün farklı kullanımlardaki değerlerini de bilmek gerekiyor. Türkçe okuma yazma bilmeyen birisine yazılı bir gösterge türü kullanmak geçerli bir dizge olmayacaktır. O zaman alıcının bildiği, tanıdığı farklı bir gösterge türü ve dizgesi kullanmak gerekecektir.

Sonuç olarak dil dışındaki iletişim biçimleri dil kadar kapsamlı değildir. Gerek hayvanların kendi aralarında ya da insana karşı ürettiği göstergelerde, gerekse insanların dil dışında ürettiği göstergelerde ayrıntıları verme durumu azdır ya da yoktur. Bu özellik sadece dilde vardır.

5.2. Gösterge ve Gösterge Türleri

İletişim amacıyla üretilen her türlü göstergenin, önceki açıklamalarımızdan yola çıkarak, belirli bir alıcı için ve belirli bir amaçla üretilmiş olduğunu söyleyebiliriz. İletişim sırasında kullanılan göstergenin boyutu, nesnesi, vb. önemli değil, ama yarattığı anlam önemlidir. Genel olarak bir başka şeyin yerini alabilecek nitelikte olduğundan kendi dışında bir şey gösteren nesne, varlık ya da olgudur. Bu durumda gösterge herhangi bir nesnenin, olgunun ya da varlığın yerini tutan bir şeydir. Yani gösterge kendi dışında bir başka şeyin yerine kullanılır ve yerini tuttuğu şey onun nesnesidir. Simgesel biçimler: Sözcükler, imgeler, kurumlar, doğal diller, bedensel davranışlar hep bir başka şeyi belirtiyorlar. Bu başkasını belirttiği durumda o davranış, sözcük ya da olgu göstergedir (Ama kendi durumunu belirtiyorsa bu gösterge değildir).

Gösterge, insanların her zaman ve her yerde kendilerini, kendilerine ve başkalarına karşı yansıtmakta kullandıkları simgesel biçimlerdir. Tüm göstergeleri insan anlamlandırmıştır, onların şu ya da bu türde kullanılmasına onlar karar vermişlerdir. Üretilen her gösterge insanların kendilerini başkalarına anlatmak ve kendilerini, başkalarını ve doğayı anlamak, algılamak için ürettikleri kavramlardır. Ancak toplumca kabul edildikten sonra aynı insanlar o göstergeleri ayrı ayrı öğrenmek zorunda kalmışlardır. Bu durumda doğal dillerin hepsi göstergeler dizgesidir.

İletişim amacıyla insanlarca üretilen göstergeler sadece dil göstergeleriyle sınırlı değildir kuşkusuz. Dil dışı dizgelerde de göstergeler vardır. Kullanılan bir nesnenin o bağlam içinde kendisini değil bir başka şeyi belirttiğini söyledik. Yol üzerinde gördüğümüz bir trafik bilgi işareti olan beyaz zemin üzerindeki kırmızı ay, gerçekte bir Ay'ı (yani kendisini) belirtmez, ama bir başka şeyi, bir sağlık kuruluşunu (hastahane, dispanser, sağlık ocağı, vb.) belirtir. Kaşları yukarı doğru kaldırmak bir olumsuzlama durumunu belirtirken (bu dil dışı göstergeyi de burada dil göstergelerini kullanarak açıkladığımızı belirtmeliyiz), duman ateşi, köpeğin havlaması bir yabancıнын geldiğini ya da kızgınlığını, bulut yağmuru, açılmış bir eli sağa sola sallamak da bir eylemi (güle güle gidin anlamında ya da uzaktaki birisini selamlama bağlamında) belirtir. Aslında duman ateş değildir, ama ateş göstergesini belirtir. Yani duman, kendisini değil bir başka şeyi belirtiyor (Bu durumda dumanı da belirten bir başka gösterge var olmalı. Örneğin bir resimde sıcak bir yemeği belirtmek için, tabağın üzerine yerleştirilen birkaç eğik çizgi, yemeğin yeni piştiğini ve dumanı hâlâ üzerinde olduğunu belirtir). Bulut göstergesi de öncelikle daha önce görülmüş ve öğrenilmiş bulut imgesi, daha sonra da bulutla çağrışımsal imgeler kuran imgeleri, örneğin yağmuru, fırtına ya da dolu imgelerini çağrıştırır. Gösterge, kendi

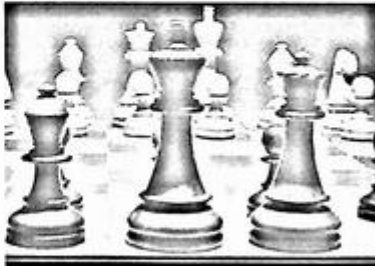
dışında zihnimizde bir başka şeyi çağrıştırıyor. Bu çağrışımlar temelde ruhsal niteliktedirler, yani bu tür çağrışımları ruhsal olarak yapıyoruz.

Şekil 57. Fırından yeni çıkmış yemek

Gösterge deyince, tanım çok genişlemektedir. Bir şehrin düzenlenme biçiminden, dilsel göstergelere (harfler, simgeler), doğal göstergelerden (belirtiler “fr. *indice*”) yapay göstergelere (belirtkeler “fr. *signal*”, görüntüsel göstergeler (fr. *icone*), yansıtıcı göstergeler, saymaca göstergeler, simgeler), el kol hareketlerinden, trafik işaretlerine değin bir yığın anlamlı yazılar, işaretler, desenler, resimler aklımıza geliyor.

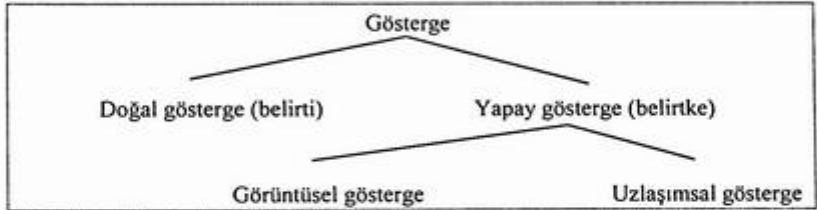
Her göstergenin bir iletişim bağlamı içinde anlamlı olacağı kuşku götürmez. Göstergelerin kullanımını ve anlamlandırılmasını satranç oyununa benzetebiliriz. Masamızın üzerinde tek başına bulunan bir kalenin ya da piyonun hiçbir işlevi yoktur. O taşın değeri satranç tahtası üzerinde olmakla birlikte diğer taşlarla olan ilişkisine bağlıdır. Yine satranç tahtası üzerindeki tek bir kale de tek başına bir anlam taşımaz. Mutlaka diğer taşların da olması gereklidir. İletişimde kullanılan her türlü gösterge de aynı şekildedir. Türkçe biliyoruz diye bir sözcüğü hiç olmadık bir yerde karşımızdaki kişiye söylesek hiçbir değeri olmayacaktır. Örneğin size tanımadığınız birisi, önceden hiçbir konuşma olmadan yüzünüze bakarak “belki” dese, kişiye “efendim?”, “niçin ‘belki’ dediniz?” gibi karşı sorular sorma gereğini duyarsınız. Sonuçta bu sözcüğün tek başına hiçbir anlamı olmayacaktır. Ama aynı sözcük, yeni tanınmış bir kişiyle yapılan konuşmanın sonuna doğru söylenen “Bu ayaküstü konuşmamız belki bir dostluğun başlangıcı olacak” tuncesinde anlam kazanabilecektir.

Şekil 58. Satranç ve dil

İnsanların farklı ortam ve bağlamlarda ürettiği, anlamlandırdığı göstergeler çeşitli bakımlardan sınıflandırılabilir. Göstergelerle ilgili bu tür sınıflandırmaları birçok araştırmacı denemiştir ve denemektedir. Bazısı iletişimde kullanılan göstergeyi niteliği bakımından, bazısı kullanılan dizge bakımından, bazısı da göstergenin ilişki kurduğu nesnelere olan değerleri bakımından sınıflandırmıştır. Gösterge ile nesnesi arasındaki ilişki, gösterge ile yorumlayan arasındaki durum, göstergenin diğer gösterge türleriyle olan ilişkileri bu tür sınıflandırmada göz önünde bulundurulmuştur.

Fransız dilbilimci *Pierre Guiraud* (1984:10), göstergeleri nitelikleri bakımından ikiye ayırır: Doğal göstergeler (fr. *signes naturels*) ya da belirtiler (fr. *indice*) ile yapay göstergeler (fr. *signes artificiels*) ya da belirtkeler (fr. *signal*). Yine *Guiraud*'nun sınıflandırmasına göre yapay göstergeleri de iki alt gruba ayırmak gerekecektir: Görüntüsel göstergeler (fr. *icone*) ile uzlaşımalsı göstergeler (fr. *signes conventionnels*).

Şekil 59. *Pierre Guiraud*'nun gösterge sınıflandırması

Bu gösterge türlerinin ne olduğuna geçmeden önce bir başka sınıflandırmadan daha söz edelim: Amerikalı dilbilimci *Charles Sanders Peirce*, göstergelerin tümünü sınıflandırmaya kalkar ve oluşturduğu 66 grup göstergeyi bir üçlü grup olarak sunar (1978:138-166). *Peirce*, göstergenin niteliği üzerinde durur. İnsan deneyiminin üç düzeyi (birincillik: duygu, ikincillik: deneyim, üçüncüllük: yasa) açısından üçlü bir sınıflandırma gerçekleştirir. Bu sınıflandırmanın en belirgin olanı gösterge ile ilişki kurduğu öğelere bağlı olanıdır. Bu bağlamdaki göstergeler üç grupta toplanabilir: Göstergenin kendisi açısından, göstergenin nesnesi açısından ve göstergenin yorumlayanı açısından. Bu üçlüklerdeki en önemli sınıflandırma gösterge ile nesnesi arasındaki sınıflandırmadır. Gösterge ile nesnesi arasındaki ilişkide üç tür gösterge vardır: görüntüsel gösterge (fr. *icone*), belirti (fr. *indice*) ve simge (fr. *symbole*). Daha ileride bu gösterge türlerini açıklayacağız, burada kısaca bu üç türün nesnesiyle olan ilişkisini ortaya koyalım: Belirti, nesnesiyle bitişiklik ilişkisi kurar; görüntüsel gösterge, nesnesindeki algılanabilir, duyulur nitelikleri, biçimleri içerir; simgede ise, gösterge ile nesne arasında saymaca bir ilişki vardır.

5.2.1. Doğal Göstergeler

Dil dışı göstergeler (göstergebilimsel gösterge) olarak, doğal göstergeler, belirtiler, görüntüsel göstergeler, belirtkeler ve semptomlar sayılabilir. Dil dışı göstergeler, tüm gösterge türleri gibi iletişim sağlama aracı olarak kullanılan ve doğal diller dışında kalan her türlü göstergelerdir. Bu tür göstergelerde kullanılan dizge ile gösterge: gösterilen-gösteren arasındaki ilişki farklılık gösterebilir.

Doğal göstergeler ya da belirtiler anlam sağlayan gösterge türleridir. **Belirti** kavramını Sebeok şöyle tanımlar: "Yorumu yapılmadığı takdirde kesinlikle anlamı olmayan bir gösterge türüdür. Belirti doğadaki nesnelere tümünden etkilenir, dolayısıyla nesnelere pek çok ortak yöne sahiptir ve nesneye yöneliktir" [Aktaran, İşgüven, 1995: 27]. Belirti olarak kullanılan göstergede iletişim kurma niyeti yoktur. Tek taraflı bir bilgi edinme süreci söz konusudur. Bu göstergelere anlam yükleyen insanlardır. İnsanın anlamlandırma edimi olmadığı sürece belirtilerin bir gösterge işlevi olmayacaktır. Belirti, bir başka olgu ya da durum hakkında bize bir şey gösteren, açıklayan ve doğrudan algılanabilen bir gösterge türüdür. Belirtilerde gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki diğer gösterge türlerinden farklıdır: "Bir belirtide gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki gelişigüze'dir: Ateş dumanının nedeni olduğu sürece, duman ateş demektir" [Culler, 1982: 65]. Yani duman gösterileni ile ateş göstereni arasında bir bağıntı yoktur. Ancak neden-sonuç ilişkisi olabilir.

Aslında şimdilik anlam yüklediğimiz bir yığın doğal gösterge ya da belirti, iletişime katılmadan varlığını sürdürüyor. Ne zaman insan onu bir anlamlandırma sürecine alırsa, bu gösterge bir belirti durumuna dönüşecektir. Sıradan bir durum da bir bağlam içinde belirti olabilir. Her türlü doğal göstergelerde, olaylar arasında neden-sonuç bağlantısı kurulabilir. Bir doğal olayla bağıntı kurup anlığımızda birbiriyle birleştiği ölçüde gösterge değeri olacaktır.

Doğal göstergeler, insanların uzun deneyimleri sonucu elde ettiği bilgi birikimiyle yakından ilgilidir. Belirti ile bir doğal olaydan yalın bir sonuç çıkarmak söz konusudur. Bu tür göstergeler bir anlam aktarma işlevi görmez. Çünkü insanlar arası iletişimde kullanılmaz. Sadece insan ile doğa arasında kurulan tek yönlü bir iletişim vardır. Doğal bir olayı anlamlandırabilmek, oluşturulmuş iki durum arasında neden-sonuç ilişkisinin ortaya konulmasıyla olacaktır. Gökyüzündeki bulut (neden), gelecek olan bir yağmurun (sonuç) habercisidir. Bu durumda bulut yağmurun belirtisidir. Bu tür bir neden-sonuç ilişkisi doğal olaylarda yapılabildiği oranda ilişkiler arasında bir anlamlandırma edimi olabilecektir. Aslında bir belirtinin (neden) bir sonucu doğal olarak vardır. İnsanlar bu ilişkiyi kurup, bir alıcı olarak tepki gösterdiği oranda bu neden (belirti) anlamlıdır. Belirtide, gerçek dünyadaki göndergesi ile bir neden-sonuç ilişkisi kurulabilir. Bu ilişkiler de insan yaşamındaki sayısız yinelemelerle belirlenebilecektir. Yani buluttan sonra yağmurun gelmesi sayısız yineleme ile edinilebilecek bir bilgidir. Gökteki fırtınanın meteoroloji uzmanı ile hiçbir iletişimi yoktur. 40 derecelik bir ateş, doktoru bilgilendirmek için bir bildiri üretmez. Bulut

ya da 40 derecelik ateş, kendisi olmadığı halde başka bir konuda bilgi veren dolaysız biçimde algılanabilen olaylardır. İnsan deneyiminin sonucu bu neden-sonuç bağıntısını, bitişikliğini belirler. Bu tür neden-sonuç ilişkili anlama ve anlamlandırma insanın kendi iletişim dizgesi olarak geliştirdiği, sağır-dilsiz alfabesinden, trafik işaretlerinden ya da dilsel göstergelerden farklıdır. Yapay olarak oluşturulmuş göstergelerde çok belirgin bir neden-sonuç ilişkisi bulunmayabilir. Yine hiç mors alfabesi bilmeyen bir kişi aynı durumu sayısız kez yinelese bile bu anlamlandırmayı yapamayacaktır. Sürekli yineleyerek de bu göstergelerin göndermelerini bulamayacaktır. Halbuki doğal göstergelerde art arda gelme alıcı için çok önemlidir. Hiç kimseye sormadan bir neden-sonuç ilişkisi ortaya koyabilir, bir nedenden belirgin ve tutarlı bir sonuç çıkarabilir.

Şekil 60. Bulut yağmurun göstergesi

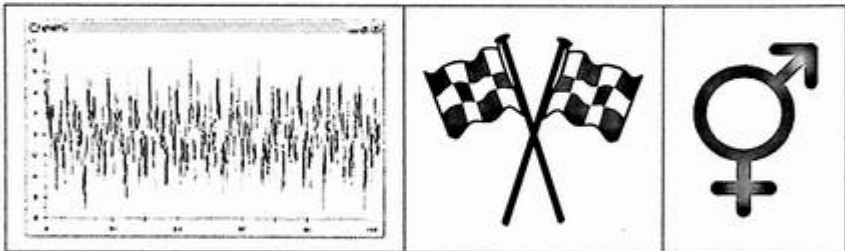
Belirtilerde bir nedenin (belirti: yukarıdaki örneklerde: bulut) varlığı, göstergenin nesnesinin varlığına (sonuç: yağmur) bağlı olmasına karşın, insanın bu neden-sonuç ilişkisini bilip bilmemesine bağlı değildir. Yani insanın bu ilişkiyi bilmediği durumlarda da o göstergenin bir anlamı vardır, bir neden-sonuç ilişkisi vardır ve bu anlamı asla kaybetmez. Ancak insan bu göstergeden ve sonucundan haberdar değildir. Burada zamansal olarak art arda gelen iki şeyin birbirini çağrıştırması söz konusudur. İki olayın sürekli art arda gelmesiyle neden-sonuç arasında bir bitişiklik bağıntısı kurulur. Diğer taraftan doğal göstergelerdeki neden-sonuç arasındaki ilişkide benzerlik yoktur. Yani ateşli bir hastanın vücudunda ateş yanmıyordu, ya da siyah bulutların belirmesinde yeryüzüne siyah bir nesne düşecek diye bir benzerlik ögesi yoktur. İnsanın olayların ardışıklığı sonucunda edindiği deneyimlerle kazanılan doğal göstergelerde çoğunlukla teke tek bir ilişki söz konusudur. Yani bir nedenin birçok sonucu yoktur (Ama, insana özgü bir davranış ve düşünce geliştirme biçimi olan yorumlamayı işin içine katarsak daha çok sonuç çıkarılabilir. Bu da o göstergenin göndergesi değil (yani birincil anlamı değil) yorumu (ikinci derecedeki bir anlamı) olacaktır.

Bu tür göstergelerle ilgili son olarak şunu söyleyebiliriz: Gerçekte her belirtinin nedeni doğal bir olay değildir. İnsanlar da kendi aralarında belirtiler kullanabilirler.

Bu tür belirtilerde tüm dikkat kullanılan nesne üzerinde yoğunlaşır. Sözelimi “kapı tıklatmak” insanların ürettiği bir belirti olarak kabul edilebilir. Kapı tıklatmada tüm dikkatler kapı üzerinde yoğunlaşacaktır. Yapılan eylem alıcı için bir uyarıcı olmuş, dikkatini çekmiştir. Yapay olarak üretilmiş olsa da, gerçekte bir neden-sonuç ilişkisi vardır ve bu ilişki bir gözlem sonucunda bulunmuştur. Alıcı, nedenle (kapı tıklatmak) daha önceden edindiği bilgi birikimi arasında bir bağıntı kurarak kapıda birisinin olabileceğini (sonuç) varsayar. Nesne ile kendi bilgisi arasında bir ilişki kurarak, bir başka kişiden herhangi bir şey öğrenmeden, iki şey arasında bir neden-sonuç bağıntısı kurabilecektir.

5.2.2. Yapay Göstergeler

İnsanların iletişim kurmak amacıyla oluşturduğu yapay göstergelere gelince, bu göstergeler adı üzerinde bir uzlaşma ve saymaca sonucu yapay olarak oluşturulmuş göstergelerdir. Belirtide bilgilendirme söz konusu iken, diğer tür göstergelerde amaç iletişim kurma arzusudur. Havadaki bulut yağmurun geleceğini açıklamak için meteoroloji uzmanı ile bir iletişim kurmayı amaçlamaz. Ancak, bu belirti (havadaki bulut) bir plajın güvenlik yetkilisini plaja kırmızı bayrak dikmeye itebilir. Bu kırmızı bayrak, bir gösterge sağlamak için üretilmiş yapay bir belirtkidir (fr. *signal*).

Şekil 61. Değişik yapay gösterge örnekleri

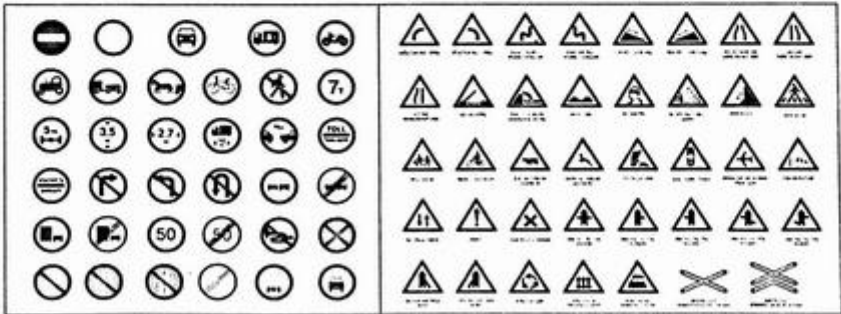
Yapay göstergeler, *Peirce*'ün nesnesi açısından sınıflandırdığı gösterge türleridir. Varsayım sonucu oluşturulan yapay göstergeler, bir durumu, bir konumu ya da bir anlamı alıcıya aktarmak amacıyla üretilirler ve bir bildirinin iletilmesinde kullanılırlar. Yani yapay göstergelerde gösteren ile gösterilen ve gösterge ile gönderge arasındaki ilişki, o göstergenin kullanıldığı toplulukça oluşturulmuş, amaçlanmış ve söz konusu toplumca içi doldurulmuştur. Doğal göstergeler (doğal olayın nedeni ile sonucu arasında bir) anlam sağlamak amacıyla kullanılırken, yapay göstergeler de insanlar arası iletişim sağlamak amacıyla kullanılır.

Gerçekte yapay göstergelerin hepsi birer belirtkidir. Gerek görüntüsel gösterge, gerek uzlaşımalsal, saymaca gösterge, simge, dilsel gösterge, gerekse belirtiler dışındaki tüm dil dışı göstergeler yapay olarak üretilmiştir. Belirtke de bunlardan bi-

ridir. **Belirtke** “göstergesel düzlemde, doğal özellikleri bir belirtiyeye karşıt olarak, bildirişim amacı güdülererek istençli ve yapay yoldan oluşturulmuş biçim” (Vardar, 2002:37) olarak tanımlanabilir. Tüm belirtkeler uzlaşımsal ve saymaca niteliklidir. Belirtke, belirti görevini yapmak için yapay olarak üretilmiş bir gösterge türüdür. Belirtkeler bir canlı ya da cansız nesne tarafından üretilir ve bir bilgi taşıma özelliği olması amaçlanır. Bu üretilen yapay göstergeler, iletişim olgusu içinde alıcıya aktarılır ve bu alıcı, iletişimde kullanılan belirtkeleri algılamasıyla, gösterge toplumca yüklenmiş işlevini yerine getirmiş olur.

Aslında tüm göstergeleri bir öğrenme süreci sonunda anlamlı hale getiriyoruz. Bu öğrenmede çeşitli ilişkiler kurulabiliyor. Çağrışım, karşıtlık, benzerlik gibi. Özellikle son zamanlarda toplumda sıkça kullanılan gösterge türlerinde, kolaylık olsun ve daha kolay öğrenilsin diye, çağrışım yolu benimseniyor. Çağrışım yoluyla öğrenilebilecek gösterge ile onun nesnesi arasında bir bağ kurulabilir. Böylece göstergeyi ya da göndergeyi gören insan hemen diğerini anımsayabilmekte; iki şey arasında bir benzerlik ilişkisi kurabilmektedir. Bu benzerlik trafik işaretlerinde en ileri düzeyde kullanılmıştır denilebilir. Kuşkusuz bütün işaretlerde bir benzerlik yoktur, ama çoğunluğunda çağrışımsal bir bağ kurulabilir. Örneğin virajı gösteren bir işaretle gerçek göndergesi arasında bir benzerlik ilişkisi kurulabilir. Park etmenin yasak olduğunu belirten yuvarlak içindeki eğik çizgide olmayabilir ama yan yana geçen iki araba üzerine konmuş kırmızı çizgide bir benzerlik bağı vardır.

Bu durumda trafik göstergelerinde iki tür işaret kullanılmaktadır: Bazılarında görüntü (gösteren) ile anlamı (gösterilen) arasında bir benzerlik ilişkisi ve bir çağrışım vardır. Bir kısmında gösterge ile anlamı arasında hiçbir benzerlik ilişkisi kurulmazken, bazı trafik belirtkelerinde görüntü (gösterge) ile göndergesi (anlamı) arasında belirli bir nedenlilik ilişkisi kurulabilir. Karşıdan karşıya geçen iki öğrencinin resmi, bir durumu anlatabilir. Ancak sürücüler için çok fazla işlevsel olmayabilir. Ama resimdeki durum çizgilerle trafik işareti olarak kullanılabilir ve daha işlevseldir. Bu çizgisel anlatım, sürücüler için bir okulun varlığını ve öğrenci çıkabileceğini anlatır. Onların daha dikkatli olmalarını sağlamak için bu tabela konmuştur. Bu trafik belirtkesinde benzerlilik ve nedenlilik ilişkisi kurulabilir.

Şekil 62. Ülkemizde kullanılan trafik işaretlerinden bazıları

Ama uzlaşmaya dayanan trafik işaretlerinin bazıları gibi çeşitli gösterge türlerinde, her işaret aynı kolaylık içinde anlaşılacaktır. Durmanın yasak olduğunu belirten mavi zemin üzerinde eğik kırmızı çizgili yuvarlak pano uzlaşma sonucu anlam kazanmıştır. İki taşıtın geçmemesi gerektiğini belirten bir panoda benzerlik ilişkisi bulunabilir. Görüntüsel bir nedenlilik ilişkisi kurulsa da her türlü trafik işareti kullananlar arasındaki bir uzlaşma ile anlam kazanır. Benzerlik ilişkisindeki anlamı bulmak daha kolay olabilir. Ancak her durumda her türlü trafik işaretlerinin (belirtkelerinin) anlamı için bir öğrenme ediminden söz edilebilir.

Her gösterge türü kendi bağlamlarında anlamlıdır. Trafik işaretleri dahil birçok işaretin anlamlandırılmasında uzamsal bir ilişkiden de söz edebiliriz. Yani denizcilikte kullanılan bir flamayı dağ başında görsek bir anlam veremeyiz. İlgili flamayı başka bir ortamda size gösterecek hiçbir anlam veremeyeceksiniz. İlk planda aklımıza gelen yakınlarda bir denizin olabileceğidir. Aynı flama iki denizci arasında çok önemli bir bildiriye aktarmada kullanılabilir.

Yine şehir içinde yaban hayvanlarının geçebileceğini belirten bir trafik tabelası gördüğümüzde yadırgarız. Çünkü o tabelayı daha çok dağlık yollarda gördüğümüzden, tabela ile bulunulan ortam arasında bir ilişki kurmuşuzdur. Ruhsalimde uzayda yakınlık denilen bu çağrışım yoluyla öğrenmede “aynı yerde olan şeyler birbirini anımsatır” [Baymur, 1994:154] ilkesi geçerlidir. Zaman zaman bazı durumları yadırgarız. “Sanki askeri kışlaya giriyoruz”, “burası ahır değil”, “sen kendini podyumda mı sanıyorsun?” türü söylenmeler, yapılan eylemler uzam arasındaki ayrımı belirtmek için kullanılır. Yani askeri kışlaya girerken daha sıkı bir davranış biçimi gerekiyorsa, bu hareketin o denli sıkı olmayacak bir yerde yapılması durumunda, önceden edindiğimiz bilgiler ışığında, gösterge ile uzam arasında bir bağ kuramamışızdır.

Belirtke belirtiden ayrılır: “Gösterge konuşucuya dair bilgi vermesi açısından *belirti* (kapı tıklatmak), dinleyiciye yönelik bir uyarıcı işlevi yerine getirmesi açısından ise *belirtkedir*” [Vardar, 1982:53]. Her bireyin bir konuşan olarak doğal bir olaydan neden-sonuç ilişkisine göre bir bilgi çıkarma yeteneği vardır. Belirtkede, bir verici ile bir alıcı arasında üretilmiş bir göstergenin iletilmesi söz konusudur. Belirtkenin temel özelliği yapay olarak üretilmesi, sadece üretilen toplumca kullanılıyor olması ve bir iletişim içinde anlamlandırılmasıdır. Aynı yapay gösterge her toplumca benimsenip kullanılır diye bir zorunluluk yoktur.

Görüntüsel göstergede (fr. *icone*) bir yansıtma durumu söz konusudur. Yani gösterge kendi nesnesini (görüntü) yansıtır. Bu tür en iyi örnek olarak fotoğraf verilir. Fotoğraf (görüntü) gerçek nesnesini yansıtır. Fotoğraf görüntüsü, konu aldığı gerçek nesnenin kendisidir. Ancak nesne fotoğraf görüntüsünde içinde bulunduğu gerçek zaman ve uzamdan soyutlanmış olarak yer alır. Yani fotografik görüntü ile onun belirttiği nesne arasında benzerlik ilişkisi vardır. Görüntüsel göstergede A (gösterge) B'ye (gönderge) benzediği oranda bir iletişim özelliği vardır. Benzeşme simetrik bir yapıdadır. B, A'ya benzediği oranda, A da B'ye benzemektedir. Bu tür bir ilişkiyi

ortaya koyma, gerçek, algı, temsil (fr. *représentation*), bakış açısı gibi olgularla yakından ilgilidir. Yeniden sunumla belirtilmek istenen, aslında gerçek dünyada var olan bir nesnenin olduğu gibi yeniden yansıtılmasıdır. Görüntü ile nesne arasındaki ilişkiyi bulmada uzlaşma ya da bir öğrenme süreci yoktur. Anlam ile görüntü arasındaki ilişki, bir parmak izindeki neden-sonuç ilişkisine benzetilmektedir. Örnekte görüntü izdir, anlamı ise nedenidir (parmak). Bu tür göstergeler nedenli göstergelerdir ve insan yapısıdır. Görüntüye dayalı fotoğraf, resim, çizim gibi insan ürünleri bu sınıfa girer. Diğer tür yapay göstergelerde gösterge ile görüntü (nesne) arasındaki neden açıklanamaz. Doğal dildeki bir göstergede, örneğin “ev” göstergesinin, niçin ev görüntüsünü (nesne, gösterilen) verdiği açıklanamaz. Bunlar toplumların uzlaşma sonucunda benimsedikleri göstergelerdir. Ancak dış gerçekle (nesne) şu ya da bu şekilde bir benzerlik, yansıma ve yansıtma özelliği olan görüntüsel gösterge, gönderme yaptığı nesnesi ile görüntü arasında bir benzerlik ilişkisi kurar.

Görüntüsel gösterge anlamlandırılması en kolay gösterge türüdür. Nesnesi, o anda göstergenin (görüntünün: fotoğrafın) yanında olmayabilir. Ancak o gösterge yine de anlamlıdır, göstergeye bakarak bir anlam çıkarılabilir. Elbette göstergenin anlamı izleyenin, fotoğrafa konu olan nesnenin gerçek durumu ile görüntüsü arasındaki ilişkiyi ortaya koymasına da bağlıdır. Yani alıcının hiç tanımadığı bir nesnenin fotoğrafını algılaması biraz zor olabilir. Kısaca görüntüsel gösterge, nesnesi olmasa da kendi varlığını ve kimliğini koruyabilen bir gösterge türüdür. Görüntüsel gösterge ve diğer dildışı göstergelerde kullanılan dizge, dilsel göstergelerde kullanılanlardan farklıdır. Yine gösteren-gösterilen arasındaki ilişkide de ayrıcalık vardır. “Görüntüsel göstergede gösteren ile gösterilen arasındaki gerçek benzeşim söz konusudur: Bir kişiyi gösteren portre yalnız nedensiz uzlaşma değildir, ancak benzeşim ile o kişinin resmidir” (Culler, 1982:65). Yani fotoğraf (nesne) ile fotoğrafın belirttiği nesne (gösterilen) ve söz konusu gerçek nesne (gönderge) arasında bir benzeşme olgusu vardır.

İkinci tür yapay gösterge grubuna uzlaşımalsal (saymaca) gösterge türü girer. Bu grupla ilgili olarak akla ilk gelenler *dilsel göstergeler* ve *simgeler*dir (fr. *symboles*). Dilsel göstergeleri çeşitli bakımlardan diğer gösterge türlerinden ayırmak gerekir: Öncelikle en sık kullanılan, iletişimin en çok yararlandığı gösterge türüdür. Ancak dilsel göstergeler “ilişkin olduğu gerçekle doğal bir bağıntı kuran *belirtiden*, saymaca (uzlaşımalsal) olmasına karşılık nedenlilik de içeren ve daha çok görsel olan *simgeden* hem nedensiz ya da buyrultusal, hem de saymaca olmasıyla ayrılır. Göstergenin öğelerini (gösteren ve gösterilen) birleştiren bağ doğal değildir, buyrultusal ya da nedensizdir ve saymacadır (Vardar, 2002:106). Sözün kıyası, gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkinin tamamen saymaca bir nitelik taşıdığı dil göstergeleri, diğer tüm göstergelerden ayrılırlar.

Dear Sam,

I am having a great . The is
shining and am ing my brothers.
Steve is playing and Paul is ing.
Please me when I get back on day.

Hope U.R. well.

All my
Holly

Şekil 63. Farklı gösterge türlerini bir arada kullanma denemesi

Uzlaşmaya dayanan, iletişim amacı güdülerek, istençli olarak yapay yoldan oluşturulmuş diğer belirtke türleri gibi dil göstergelerinin öğrenilmesi, diğer gösterge türlerine (örneğin belirti, doğal gösterge ve görüntüsel göstergeye) göre daha zordur. Çünkü her göstergeyi ayrı ayrı ve kendi kullanımını içinde öğrenmek gerekecektir.

Gösteren ve gösterilen birbirlerine bağımlı olarak bir dildeki dilsel göstergeyi oluşturur. Bir gösterenin gösterileni yoksa, bu ses grubu bir gösterge değildir. Diğer yandan benzer zorlukları öbür gösterge türlerinde de görmek olasıdır. Siyah göstergesi Avrupa halkı için yası belirtirken, Yeni Kaledonya halkı için beyaz renk yası belirtebilir. Ya da Yeni Kaledonya'daki Kanak halkı için siyah, erkekliğin cinsel gücünü belirtir. Avrupalılar için beyaz, ışık, sevinç ya da gençlik rengiyken, Çin'de yas rengidir. Beyaz İslam geleneğinde ışığın, parlaklığın; Hıristiyan sanatında inancın; Kara Afrika inançlarında ise ölümün simgesidir (Chevalier; Gheerbrant, 1981: 234). Ya da siyah İslam ve Hıristiyanlıkta bu dünyanın geçiciliğinden vazgeçip inanca sığınmanın (örneğin, din adamları ve mevlevilerin siyah mantoları) simgesidir. Yine XV. Yüzyıl Avrupa resminde renklerin önemli bir işlevi olur. "Resimde, renk tablonun perspektifine katılır bütünüyle; ona oylum ve derinlik kazandırır. Işık-gölge oyunları çok önemli bir rol üstlenirler" (Delamare; Guineau, 2008: 59). Renklere anlam yükleme her dönemde ve her alanda olmaktadır. Felsefede, İlkçağ filozoflarından *Empedocles* ve başka bazı filozoflar dünyayı oluşturan dört temel öğeye farklı renkler vermişlerdir. *Empedocles*'e göre hava siyah, su beyaz, toprak sarı, ateş kırmızı; Aristo'ya göre hava beyaz, su beyaz, toprak çok renkli, ateş sarıdır. Buna karşın resim kuramcısı *Leon Battista Alberti* havayı mavi, suyu yeşil, toprağı bej, kül rengi, ateşi de kırmızı olarak algılamıştır (Brusatın, 1986: 38).

Aynı simge değişik toplumlarda ve kültürel ortamlarda aynı anlama gelebildiği gibi, çoğunlukla bir anlam için farklı sembeler kullanılır. Kuru kafa Avrupalılar için tehlike ve ölümü belirtirken, Meksika halkı için bir tür bonbon şekerini belirtir. Bu örneklerdeki dil göstergesi gibi diğer gösterge türleri de toplumdan topluma değişebilir. Bunlara bağlı olarak yapılan eylem türlerinde de farklılıklar olabilir. “Bir toplumda bağlılık belirtmek için baş öne eğilir; bir başka toplumda yemeğin yaradığını göstermek için geçirilir” [Guiraud, 1984: 12]. Kısacası her toplumun kendi yaşamı içinde kullandığı gösterge ile anlamı arasında doğal bir bağlantı vardır. Bu göstergeler anlamı yaratmak ve uyarmak için yetmez; çünkü anlam gene de bir anlamaya dayanır. Bir toplumdaki göstergenin anlamını (göndergesini) bilmeden o göstergeyi kullanmak olanaksızdır. Kullanılsa da yanlış anlaşılmalara neden olabilir.

Şekil 64. Türk toplumunu simgeleyebilecek bir sabah kahvaltısı göstergesi: Çay, simit ve peynir

Simgelerin toplumdan topluma değiştiği durumlara çok sayıda örnek bulunabilir. “Saygı için batı toplumunda baş açılır, doğu toplumlarında baş örtülür. Can sıkıntısı bir durumu belirtmek için İtalya’da hayali olarak uzun bir sakal sıvazlanır, Fransa’da traş oluyormuş gibi davranılır. Kişi kendisini göstermek için Fransa’da parmağını göğsü üstüne getirip sorar, Japonya’da parmağını burnunun ucuna değdirip sorar” [Korkut, 2004:9]. Tüm bunlar dildişi göstergelerin de belirli bir toplum tarafından uzlaşımı sonunda kullanıldığını gösterir.

Diğer bir uzlaşımalsal gösterge türü simgedir (fr. *symbole*). Simge “göstereniyle gösterileni arasında belli bir oranda nedenlilik ilişkisi kurulabilen, çoğu kez görüntüsel nitelik taşıyan, ama yine de uzlaşımalsal özelliği bulunan gösterge” [Vardar, 2002: 177] türüdür. Eğer iki göstergenin gösterilenleri birbirine bağlı ise simgeleştirilmeden söz edilir. Sonuçta simge, aşağıdaki örnekte barış düşüncesi ile güvercin düşüncesini birbirine bağlamak için yaratılmış bir ilişkidir.

		[gyverji:n]
	Gösterilen	Gösteren
Gösterge		
Gösterilen (Barış)	Gösteren (güvercin: ses ve imge olarak ikisi bir arada)	
Gösterge		

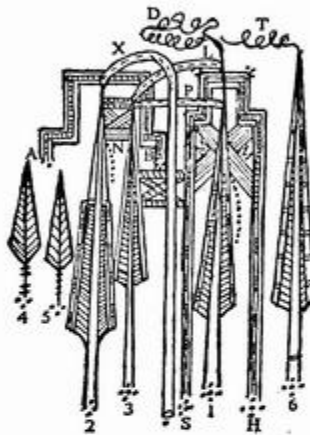
Şekil 65. Güvercin: Barışın simgesi

Simgede kullanılan gösterge ile gösterdiği nesne arasında kültürel bir ilişki aranabilir. Çünkü simge belli bir kültür içinde geçerlidir ve gösterge (kullanılan simge) ile gösterilen (simgenin belirttiği şey) arasında örneksemeli bir ilişki vardır. Simge için kullanılan örnek terazi ve adalet arasındaki ilişkiyle verilir. Bu örnekte gösteren (biçim: terazi) ile gösterilen (anlam: adalet) arasında belli bir nedensellik ilişkisi kurulabilir: Terazi doğru ölçüm için kullanılan bir tartı aracıdır. Adaletin de doğru tartı (doğru karar vermesi) yapması istendiğinden bu tür bir simge kullanılmıştır. Diğer gösterge türleri gibi simgeler de yeniden yaratılmış ya da yeniden üretilmiş görünümlerdir. Yani terazi düz anlamsal olarak o dilde vardır. Ancak terazi göstergesinin bir simge olarak kullanılması yeniden üretimdir, yeni bir değer vermedir. Düzanlamsal kullanım toplumsal kullanımdır. Bu nedenle kişisel bir yargı olarak kullanım olan yananlamdan ayrıdır. Göstergelerin düzanlamını herkes anlayabilir. Diğer yandan her simgede bir görme edimi, görme biçimi söz konusudur. Eğer terazinin adaleti simgelediğini bilmezseniz, yani görmezseniz, bu simgeyi algılayamazsınız.

Şekil 66. Barışı simgeleyen başka göstergeler de vardır

Simge, saymaca ve görsel yanı ağır basan bir gösterge türüdür. Belirtide olduğu gibi, ilişkin olduğu gerçeğe doğal bir bağıntısı yoktur, ya da görüntüsel göstergede olduğu gibi ilişkin olduğu gerçeği yansıtma özelliği de yoktur. Diğer tüm belirtkeler gibi (görüntüsel gösterge, dil göstergesi) yapay olarak iletişim amacıyla istenilerek üretilmiş göstergedir. İlişkin olduğu nesneye çağrışım yoluyla göndermede bulunan bir gösterge türüdür. Bu çağrışımı aslında insanlar zihinlerinde kurarlar. Yani doğal göstergelerdeki gibi insan olmasa da neden-sonuç ilişkisinin sürdürdüğü bir gösterge türü değildir. Simgede bu tür bir ilişkiyi yorumlayan olmazsa, söz konusu gösterge anlamlı olmaz, simge olmaz. Şu tabloya bakalım. Bu da dünyanın herhangi bir yerinde iki kişi arasındaki iletişimi belirtmektedir (wells, 1984:175).

1. Sibirya'da yaşayan Yukagir'li bir kızın Huş ağacının kabuğu üzerine yazdığı aşk mektubu. Şemsîye biçimindeki çizimler insanları simgeliyor. No. 1 Yukagir kızı (Tepedeki D-cizgileri kızın saçlarıdır). Bu kız, büyük bir aşkla (L ve P çizgileri) No. 3'deki erkeği seviyor. Ama erkek (No. 3), kızı terkediş No. 2'deki saçları nokta nokta gösterilmiş kadını bağlanmış. No. 2'deki geniş etekli kadın bir Rus kadınıdır ve uzaklarda yaşıyor (A ve B çizgileri eksik). Yukagir'li kız ise küçük bir evde yaşıyor (S-H çizgisi). Onun No. 3'deki erkek için duyduğu büyük aşkı (P, L), Rus kadını tarafından yıkılmış (X-cizgisi, P ve L'yi kesiyor). Kızın sevdiği erkeğin Rus kadından çocukları (No. 4 ve 5) olmuş ama onlar birbirlerini sevip anlayamayacaklar (çapraz N çizgileri). Gerçi Yukagir'li başka bir erkek (No. 6) kızla evlenmeyi düşünüyor (T) ama kız yine de vefasız sevgilisini (D) hayal ediyor. Çapraz MM-cizgileri kızın ıstırabını ve mutsuzluğunu dile getiriyor. Mektubun cevirişi: «Beni bırakıp çok uzaklara gittin. Bir Rus kızı ile yaşıyorsun ama ondan doğan çocukların mutlu değiller; gerçi, başka bir erkek benimle evlenmek istiyor ama büyük üzüntüme karşın ben yine de seni (düşünüyör) seviyorum.»

Şekil 67. Yukagirli kızın aşk mektubu

Dil, duygularımızı ve düşüncelerimizi ana hatlarıyla çizen, anlam bütünlüğünün tam olarak kavranılmasını da iç varlığımıza, içgüdümüze, sezgiye, telkin ve yoruma bırakan bir simge takımından başka bir şey değildir. Dilde kullanılan her sözcük bir simgedir. Art arda gelmiş harfleri yorumlayan, anlamlı kılan biri olmazsa hiçbir değeri yoktur. Bu durumda bir sözcüğe bağlı olarak beynimizde bir düşünce oluşturan her şey bir simgedir. Simgede gösteren ile gösterilen arasındaki bağıntı uzlaşmaya dayanır. Bir uzlaşmaya dayanması sonucu her simgenin toplumdan topluma değişmesi kaçınılmazdır.

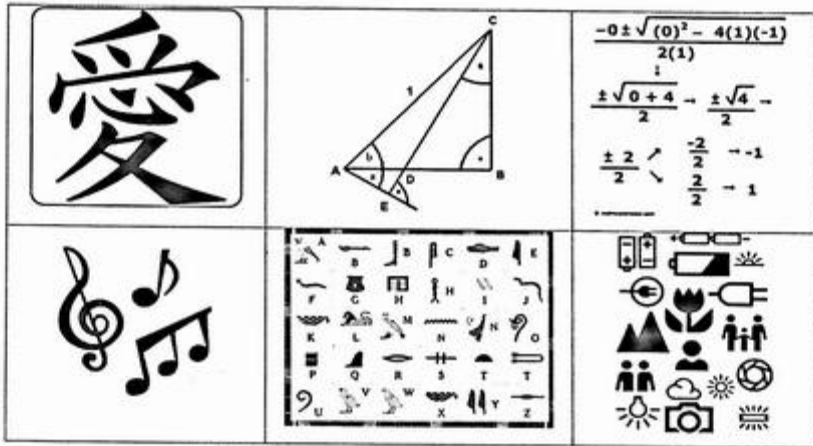
Simgesel göstergelerin görüntüsel göstergeyle benzer yanları vardır. Her ikisinde de görüntüsel yan ağır basar. Ancak simgede, göstereniyle (ses, resim, simge, vb.) gösterileni (eşya, nesne, vb.) arasında belli bir oranda nedenlilik ilişkisi kurulabilir. Görüntüsel göstergede ise gösteren ile gösterilen arasında benzerlik ilişkisi vardır, gösteren gösterileni yansıtır. Simgesel göstergelerin uzlaşım sal özelliği de bulunmaktadır. Kullanılan simgesel göstergelerde genellikle soyut bir durumun (gösterilen), somut bir nesne (gösteren) ile belirtilmesi söz konusudur. Görüntüsel göstergede somut bir durumun (gösterilen) yansımından (gösteren) da söz edilebilir. Simgede soyut bir şeyi belirten uzlaşım sal ve saymaca görüntü, somut fiziksel bir nesne ile belirtilir. Demokrasi (gösterilen) soyut bir kavramdır, bu soyut kavram başında defne yaprağı olan genç bir kızla belirtilerek (gösteren) somut bir simge yaratılmıştır. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, simgesel göstergelerde gösterilenle (anlamla) gösteren (nesne) arasında benzerlik ilişkisi bulunabilir; ancak bu örnekte olduğu gibi hiçbir ilişkinin kullanılmadığı simgeler de vardır. Bunlar daha çok toplumdan topluma değişen kültüre ve diğer toplumsal özelliklere bağlı olarak gelişebilir. O halde bu değerler insanın geçmişt en getirdiği bir birikimle ilintilidir, bir yararlık sorunudur. Evrensel bir değer olmadığından görecelik içerir ve saymacadır.

Aynı simge değişik toplumlarda ve kültürel ortamlarda aynı anlama gelebildiği gibi, çoğunlukla bir anlam için farklı simgeler kullanılır. Çünkü simgesel göstergeler, çevre ile olan toplumun geçmiş yaşantısıyla yakından ilgilidir. Bir çeşit içsel süreçtir. Bu süreçler dış uyarıcı durumlara ile bizim bunlara gösterdiğimiz davranımlar arasına girer, aracılık yaparlar (Morğan, 1988: 149). Seyrek de olsa, simge ile gösterdiği nesne arasında bir neden-sonuç ilişkisi bulunabilir.

Simgeler de diğer görüntüsel göstergeler gibi, öteki gösterge türlerinden belli biçimde ayrılırlar. Simgeler, nesnesi ile bitişiklik ilişkisi kuran belirtiden, nesnesindeki algılanabilir, duyulabilir nitelikleri ve biçimleri içeren görüntüsel göstergeden farklıdırlar.

Bütün bu açıklamalardan da anlaşılabilceği gibi, hangi sınıflandırma dizgesi kullanılırsa kullanılsın, her tür gösterge iletişim amacı için üretilir. Belli kurallar, şekiller ve değişik türden şeyler adlarla, aritmetikte sayılar ve cebirdeki büyüklükler göstergelerle belirtilmiş ve gösterilmiştir. Göstergeler alanına sözcükleri, harfleri, kimyanın, astronominin, Çincenin hieroglofin şekillerini, müzik notalarını, stenografinin,

aritmetiğin, cebirin göstergelerini ve uslamamalarımızda şeyler yerine yararlanan bütün göstergeleri de anmak gerek [Eco, 2004:236].

Şekil 68. Farklı bağlamlarda kullanılan gösterge türleri

Gösterge, belli bir dizge içinde anlam kazanır ve göstergelerin büyük çoğunluğu, üretildiği toplumun geçmiş birikimi, tarihi, kültürü ve sosyal ortamıyla yakından ilgilidir. Dilsel göstergeler kadar dildışı göstergelerin de kullanımında bu durum görülür. Deyimlerdeki benzetmelerde toplumsal geçmişle ilgili ipuçları bulmak olasıdır. Benzer durum doğal dillerde, oradaki sözcüklerde, biçimbirimlerde de görülür. Şu alıntı bizim tarihimizle ilgilidir: "+sAk eki addan "istem" bildiren fiil yapma ekiyle, fiilden ad ve sıfat türeten -k ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir bileşik ektir. İşlek değildir. Eldeki sayılı örnekler tarihi dönemlerde yapılmış türetmelerin uzantıları olduğundan, ekin eklendiği sözlerin şekil yapısında ve işlevinde bazı değişimler de olmuştur: aksak, bağırsak, boğzsak vb." [Korkmaz, 2003: 61].

Çağımızda dildışı göstergelerin (göstergebilimsel göstergeler) de kullanıma sıklığı geçmişe oranla artmıştır. Hatta dil dışı göstergeleri dar bir toplumun malı olma yerine tüm dünyada kullanılan gösterge türü olarak kullanma eğilimi vardır. Örneğin trafik işaretlerinde bu durumu görebiliyoruz: Trafik işaretlerinde her yuvarlak pano bir emir, buyurma ya da zorunluluğu belirtir. (Ama bu "zorunluluk" trafik işareti ile anlamı arasındaki ilişkide değil, bu işarete o toplumca "zorunluluk, emir ya da bir başka" değer verilmesi ve bu değerlerin tüm toplumca kabul edilmesindedir). Üçgen pano tehlikeyi, gelebilecek ani durumları açıklar. Dikdörtgen bir pano ise alıcısına bilgi verir. Panolarda kullanılan her mavi renk bir zorunluluk ya da izni, kırmızı bir yasaklamayı, siyah ise bir durumun sona erdiğini belirtir. Yeşil otoyal işaretleridir. Bunlar uluslararası kabul edilebilecek bir dil durumuna gelmiştir. Ancak tra-

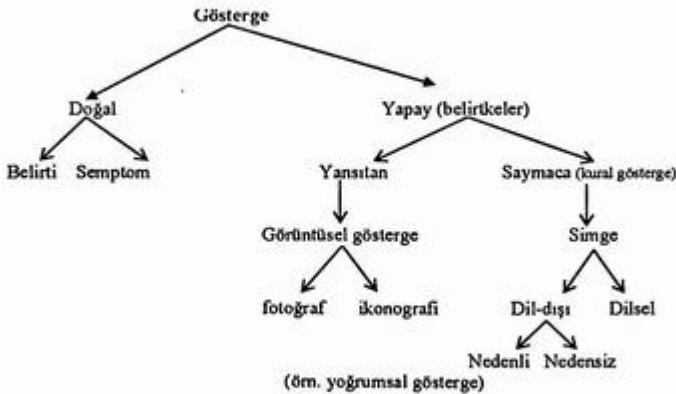
fik işaretlerinde kullanılan renkler ya da geometrik şekilleri kullanmada zorunluluk yoktur. Tamamen uzlaşımsal ve keyfidir. Diğer yandan bugün birçok toplumca kabul edildiğine göre bu işaretleri değiştirme olanağı kalmamış gibidir. Artık uluslar arası geçerliliği olan bir trafik işaretler dili geliştirilmiş durumdadır.

Renklerin eski dönemlerden bu yana simgesel bir iletişim aracı olarak kullanıldığı hep bilinir. “Ülkemizde, beyaz yazma başörtüsü bakire kızı, pembe ve açık sarı, sözlü kızı, kırmızı, yeni evli kadını, renkli yazma ise eski evli kadını simgeler. Koyu renkli başörtüler yaşlı kadınların tercihidir” (Coşkuner, 1995:30). Bu tür simgeleri her toplumda bulmak her zaman olasıdır. Renkleri de uluslararası bir dil hatta diller üstü bir gösterge türü olarak kullanma eğilimi her geçen gün artmaktadır. Renklerin belirttiği genel kanı şu şekildedir:

Altın sarısı: Sevinç, bolluk, **Beyaz:** Saflık, temizlik, masumiyet, barış, **Gri:** Melankoli, **Kahverengi:** Geçmiş, **Kırmızı:** Aşk, tehlike, askerlik, **Mavi:** Yumuşak başlılık, hassasiyet, **Mor:** Dul, **Pembe:** Şefkat, **Siyah:** Üzüntü, ölüm, yas, din, **Yeşil:** Ümit ve istikbal, eczane.

Ülkemizde Türk Standartları Enstitüsünün (TSE) yaptığı çalışmalar dünyadaki diğer benzer örgütlerle eşgüdümlü çalışmayı gerektiriyor. Bu da simgelerin evrenselleşmesi yolundaki bir çalışma türüdür. Kısacası, çeşitli dildışı göstergeleri kullanan alıcı kitlenin çok geniş olduğunu gösteriyor. Mutfaktaki tencerenin dünyaca kabul edilmiş ölçütleri (hacmine ya da özelliğine göre numaralama, adlandırma) var. Bu simgeleri yalnızca biz kullanmıyoruz; tüm dünyaca kullanıldığına göre, öğrenilmesi dilsel göstergeler kadar zor olmayan yeni bir dil ile karşı karşıyayız demektir.

Tüm bu açıklamalardan sonra göstergeleri şu biçimde sınıflandırmak olasıdır [Gunay, 2012:17]:

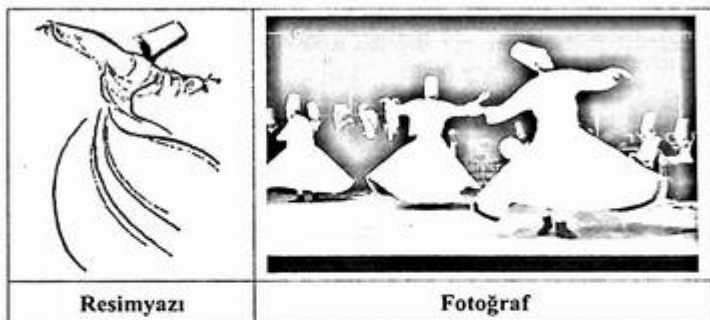
Şekil 69. Gösterge türleri

Belirtide insanın herhangi bir müdahalesi yoktur. Aynı nedenler aynı sonucu verdiği için nedenleri gösterge, sonucu ise, gönderge olarak değerlendirilmiştir. Bulut (neden, gösterge) ile yağmur (sonuç, gönderge) arasındaki ilişki böyledir.

Semptomda da belirti için yapılan açıklamaların aynıysa geçerlidir. Bu sefer insana özgü (genelde insan hastalığını ilgilendiren) göstergeler söz konusudur. Yani hasta kişideki nedenler ve sonuçlar, gösterge ve gönderge olarak değerlendirilir. Öksürmek (neden, gösterge), soğuk algınlığı olmak (gönderge, sonuç) demektir. Alın ateşli olması bir hastalığın semptomudur. Tıp fakültelerinde "hastalık semiyolojisi" başlığı altında öğretilenler, semptomlardır.

Fotoğraf, yansıtan görüntüsel göstergedir. Gösterge, gönderge, gösteren ve gösterilen birbirine benzer. Fotoğraf gösterendir. Bu gösteren gerçek dünyadaki nesneyi tam olarak yansıtmaktadır. Benzerlik yüzde yüzdür. O nesnenin beyinde oluşan imgesi gösterilendir. Gösterilen de gösterene benzemektedir. Gösterilen ile gösteren, ikisi birlikte göstergeyi oluşturur. O zaman gösterge de gerçek dünyadaki nesneye benzemektedir. Bir bakıma yansıtan görüntüsel göstergede; gönderge, gösterge, gösteren ve gösterilen birbirine benzemektedir.

Günümüzde en sık kullanılan gösterge türlerinden birisi görüntüsel yazıdır (fr. *iconographie*). Bu bir bakıma imgenin yazı haline getirilmesi demektir, yani "imgeyazı"ya da "görüntüsel yazı"dır. Gösterge (ikonografi) ile nesnesi arasında bazı temel özellikler benzerdir. Bu görüntü benzerliği, işlev benzerliği ya da nesnenin bir başka özelliğinin benzerliği olabilmektedir. Bilgisayarda kullanılan, reklamlarda, birçok yeni trafik işaretinde, hastanelerde, hava alanlarında kullanılan göstergelerin çoğunluğu bu türden göstergelerdir. Hatta nedenli dildışı simgelerin de bir tür görüntüsel yazı olduğunu söyleyebiliriz.

Şekil 70. Derviş imgesi. Fotoğraf ve resim yazı olarak

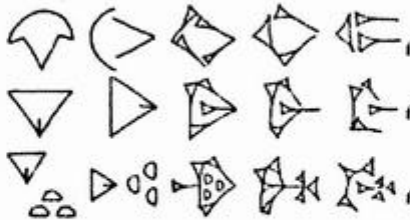
Nedenli dildışı simgelerde gösterge ile (ya da genelde gösteren ile) gönderge arasında işlev, durum, görüntü gibi bir ilişki kurularak göstergenin kolayca anlaşılması arzulanır. Örneğin terazi adaletin simgesidir. Burada bir nedenlilik bulunabilir.

Adaletin de terazi gibi adil tartması istenir. Trafik işaretlerinin çoğunda, hava alanlarında, hastanelerde, bilgisayar ve internet ortamlarında kullanılan birçok göstergenin nedeni dildışı simgelerden oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Hatta yeni oluşturulan simgelerde, akılda daha kolay kalması ve kolayca anımsanması için bir tür nedenlilik olması amaçlandığı da söylenebilir.

Nedensiz dildışı simgeler ise uzlaşmaya dayalı göstergeleri belirtir. Trafik işaretlerindeki yuvarlak beyaz bir panonun üzerine sağ üstten sol alta doğru çizilen siyah eğik çizginin "bütün yasaklamalar ve kısıtlamaların sonu olduğu"nu bilmek öğrenme ile olacaktır. Herhangi bir çağrışım ya da benzerlik durumu yoktur.

Nedenli dilsel simgeleri iki gruba ayırmak olasıdır. Sözlü dildeki yansıma (fr. *onomatopée*) sözcüklerde bir ses benzerliği vardır. Yazıbirimde (fr. *graphème*) ise Çin resimyazısının (fr. *pictogramme*), Mısır hiyeroglif yazısının, hatta bazı Göktürk yazısının çıkışında bazı nedenlilikler bulunabilir. Bugünkü Çince Çin yazısının kökeninde yer alan kimi resimyazılar (örneğin güneş, dağ, ağaç, çevre, tarla, sınır, kapı vb.) hala kullanılmaktadır.

Nedensiz dilsel simgeler ise bu tür kullanılan göstergelerin en belirgin özelliğidir. Dilsel simgelerin çok büyük kısmı nedensizdir. *Saussure*'un nedensizlik diye sözünü ettiği durum budur. Diğer yandan zaman geçtikçe resimyazı (fr. *pictogramme*) biçiminde ortaya çıkan göstergeler, gönderme yaptıkları nesneyi artık canlandırmaz olmuş, anlamlarını kendi bağlamlarından almaya başlamıştır. Yazı belleğe yardımcı olmak üzere oluşturulmuştur. İlk oluşumunda göstergeler, gönderge yaptığı nesneyi belirtir durumdadır. "Bu yazının ilk kayıtları, bir öküzü ifade etmek için bir öküz başını, kadını ifade etmek için vulva çizgili pubis üçgenini belirli bir üslup araştırmasıyla gösteren basitleştirilmiş resimlerdir. Bunların her biri bir nesneye ya da belli bir varlığa gönderme yapan resimyazılardır" [Jean, 2006:14]. Latince kullanılan A harfinin bu öküz başından çıktığını bugün kabullenmek zor görünebilir.

Şekil 71. İkinci bin yılda resimyazılar değişiyor ve nesnesini betimlemekten uzaklaşıyor

İnsanlığın ilk yazısı olarak Sümer çivi yazısı kabul edilir. M.Ö. 3200 yıllarına doğru resim sanatının üzerine gelişen sanatsal biçimleştirmelerin sonunda çıkmıştır. Bu yazıların gelişimi de akla uygun bir biçimde olmuştur:

“Önce kavramları, dildeki biçimini dikkate almadan şekiller ya da simgeler aracılığıyla anlatan resimsel öge şeklindeki basit resimyazılar (fr. *pictogramme*) ve kimi yazı dizgesindeki sesbirimleriyle ayrıştırılmayan bütün bir biçimbirimi belirten yazı karakteri olan düşünceyazı (fr. *idéogramme*) vardı. Başka bir deyişle, elle tutulur nesnelerin az çok stilize edilmiş krokileridir bunlar. Kimi zaman stilizasyon nedeniyle işaretlerin kökenindeki cisim tanınmaz hale gelir; bu krokilerin her biri ya model aldığı nesneyi ve onun doğal bir özelliğini ya da teamül gereği ona atfedilen bir niteliği simgeler. “Yıldız” hem “gök”, hem “tanrı” hem de “yüce” olan her şey anlamına gelir. Ayak” deseni, “yürüyüş”, “ayakta durma”, “taşıma” vb. demektir. Dolayısıyla bu yazı daha doğduğu anda hem gerçekçi hem de karmaşıktı. Öylesine gerçekçiydi ki, bu ilk yazının yaratıcıları ve kullanıcıları, söz konusu şekilleri çizerken bir şeyleri gerçekten var ettikleri izlenimine kapılıyorlardı.” [Bottéro, 2006:47-48].

Burada açıklanan durumlar, genelde resimyazı ya da düşünceyazıdan simge türü yazıya geçen tüm yazı dizgeleri için geçerlidir denilebilir.

5.3. Beden Dili

İnsanın kendisini ve başkalarını anlama ve anlatma eğilimi merakı, çok eskilerden bu yana vardır. Toplum içinde yaşayan birey önce kendi bedenini tanımayla işe başlamış olmalıdır, sonra karşısındakinin bedenini tanıma ve en son olarak da çevreyi tanıma süreci yaşamış olmalıdır. Bütün yaşamı çeşitli davranışlar ortaya koymakla geçen insanın, bu davranışını kendi algıları belirler. Bu süreç içinde bedeninin her nesnesinin işlevini ve değerini tam olarak öğrenmiştir. Zaman içinde konuşma ediminin yanında bedensel öğelerini de iletişim olgusuna katmıştır. Aslında iletişim tanımını yaparken bedensel davranışı da katarak bir tanım yapmak gerekecektir. Bir atasözünde “aynesi iştir kişinin, lafa bakılmaz” der. Yani yaptığı eylemler kişiyi ortaya koyar anlamında bir sözdür. Çünkü alıcı ile verici arasındaki bilgilendirme ve etkileşimde sadece dilsel etkinlik yoktur. Bu nedenle *Uğur Demiray*’ın iletişim tanımı bedensel davranışları da içerir: “İletişim; bireyler, gruplar ya da toplumlar arasında söz, yüz hareketleri, el-kol hareketleri, yazı, görüntü, vb. yollarla bilgi, düşünce, duygu ve inanç alış-verişini sağlayan etkileşim sürecidir” (1994:13). Bu tanım ile, beden dilinin de iletişimin temel öğelerinden birisi olduğu anlaşılmaktadır.

İnsan kendi davranışlarını yorumlayan bir canlı türüdür. Yaşadığı toplum içinde bir birey olarak; gerek bedensel (el-kol hareketleri, göz ve baş hareketleri, beden duruşu, yüz anlatımları, alıcı ile verici arasındaki anlam belirten mesafe, dokunma) gerekse sözel olarak bir yığın göstergeler üretmek durumundadır. Bu göstergeler belirli bir yerde, belirli bir zamanda ve belirli bir kültürel ortam içinde anamlanacaktır. *Watson*’un öncülük ettiği davranışçı ruhbilime göre “bir sözcüğün anlamı ortaya çıkardığı davranış”tır [Kocaman, 1979:13]. Aynı tür bir yaklaşımı bedensel sözcükle de (yani bir sözcüğün belirttiği türden bütünlük arz eden bedensel bir davranış da) uyarlayabiliriz. Söz konusu anlamların çözümü, toplumların yaşamında her za-

man önemli olur. Zira bu göstergeler ağının açıklanması toplumun kendini tanımasına yardımcı olmuştur: Kişilerin ürettikleri göstergeler, simgeler, ortak anlamlar yardımı ile ne yapmak istediğini anlamlandırmak, karşısındaki birey için gereklidir. Dil dışı anlatım biçimlerinin (örneğin: resim, bale, pantomim) aktardığı anlatıyı algılamak için insanların oluşturduğu dizge bir yazılı ya da sözlü anlatıyı algılamada kullandığı dizge ile benzerlik gösterir. İnsan davranışının ayrıntılı bir biçimde incelenmesi sonucunda; insanın öğrenmesi, düşünmesi, dili ve algısı gibi konularda yeterli bilgilere ulaşılabilir. Bireylerin kendine özgü davranışları başkaları için anlamlı değildir. Başkaları için anlamlı olabilmesi için üretilen davranışın bir amacı ve bir hedef kitlesi olması gereklidir. Eğer bir bireyin kendine özgü davranışı, içinde yaşadığı topluma ortak bir özellik sunuyorsa ve bu da anlamlı ise, bu davranış simgelseldir.

Yine bir durum karşısındaki tavrımızı çoğunlukla yüz hareketleri ve el-kol hareketleriyle anlatırız. İnsan vücudundaki her organ bir dilyetisi kurmaya elverişlidir. Şu örnekler batı toplumunda kullanılanlardan birkaçıdır [Baylon, Fabre, 1983:28, 165]. Benzer şekilde ülkemizde de kullanılıyor olabilir.

Şekil 72. Beden dili: El, yüz, göz hareketleri

Çoğunlukla dil ile yapılan iletişimi desteklemek amacı ile beden diline başvurulur. Ancak bu tür dilyetlerini daha alt birimlere ayıramadığımız için farklı bağlamlarda da kullansak aynı eylemi yapmak durumundayız. İletişim amacıyla kullanılan göstergeler, hangi organımızı ilgilendirirse ilgilendirsin, anlamlı bir durumu iletmeye

yarar. Her anlam bir dilyetisine denk düşer. Bu dilyetisi kulağa sesleniyorsa işitseldir, göze sesleniyorsa görseldir. Ancak toplumda en çok işitsel bir dilyetisi kullanılır.

Bir toplumdaki işaret yöntemleri ve biçimleri diğerinden çok farklı olabilir. Bizdeki parmakla işaret etme yöntemi bir başka toplumda çene ile, alt dudakla, başı eğerek ya da dirsekle yapılabilir. Bu tür toplumsal dilin de doğal diller gibi öğrenilmesi gerekmektedir. "Alt dudak ile işaret yöntemi kullanan bir toplumda, parmağı ile işaret eden bir dilbilimci, değişik nesnelere işaret etmesine karşın her defasında aynı yanıt almıştır. Sonradan anlaşılmıştır ki bilgi veren kendisinden parmak anlamına gelen sözcüğün istendiğini sanarak bu sözcüğü yineleyip durmuştur" (Dede, 1980b:79). Görüldüğü gibi, dil dışı iletişim araçlarında da toplumsal özellikler bilinmek zorundadır.

Bütün bunlardan çıkan sonuç, önceden öğrendiğimiz nesnelere ya da davranışların değeri doğru zamanda ve doğru yerde kullanmamızla ortaya çıkacaktır. Bu durumda günlük iletişimde kullandığımız, kültür ya da kültürün bir parçası olarak nitelediğimiz her şeyi, gösterge diye adlandırabileceğimiz uzlaşım değerleri, yerli yerinde, zamanında ve doğru kullanmamız gerekecektir. Bu da göstergebilimin konusudur.

Herhangi bir davranışın kültürel anlamı, bu davranışla ilgili oluşturucu kuralın tüm dizgeleriyle belirlenir. Davranışa yön vermekten daha çok belli davranışları anlamlı kılan kurallardır. Değişik toplumsal kurallar, herhangi bir bedensel davranış ya da toplumsal davranış anlamlı kılar. Evlenmek toplumsal bir davranıştır ve bu davranış anlamlı kılan evlenme ile ilgili toplumsal kurallardır. Ya da görgü kuralları kişilerarası ilişkileri düzenler. İletişimde amaçlanan, karşıdaki alıcıya bir bildiri aktarmak, olumlu ilişkiler kurabilmek ve kendini kabul ettirebilmektir. Karşısındaki insandan belli bir davranış beklentisi içinde olan bir birey, onun böyle bir davranışta bulunmasının gerektirdiği algılamayı sağlamak zorundadır. "Konuşmacının niyeti ile, metnin sözel anlamı arasında gördüğümüz türden bir mesafe, aktörle eylemi arasında da meydana gelir. Aktöre sorumluluk yakıştırmayı belirli bir sorun haline getiren de, işte bu mesafedir. "Kim gülümsedi" ya da "Kim elini kaldırdı?" diye soramayız. Nasıl konuşmacı kendi konuşmasında mevcut ise, eylemi yapan da eyleminde mevcuttur" (Ricœur, 1990:33). Bu tür amaçlara ulaşmak, vericinin dilsel yöndeki çabalarının ötesinde, yaptığı bedensel eylemlerle güven uyandırmak, tutarlı olmak gibi eylemsel davranışlarla olacaktır. Bu davranışlarla karşısındaki alıcıya dostluğunu belirtebileceği gibi; düşmanlığını, sıkıntısını, sevincini, güven duymadığını, saldırganca bir durumu sergileyebilir. Bir kişiye duyduğumuz güveni sözlü anlatımdan önce bedensel anlatımla ele veririz. "Bir görüşte aşık olmanın iş hayatındaki karşılığı ilk izlenimdir. Dünyada tekrarlanamayacak olan tek şey ilk izlenimdir. İnsanlar üzerinde yarattığımız ilk izlenim 30 saniye içinde oluşur" (Baltaş ve Baltaş, 1992:7). Belki de sözlü anlatımdan daha etkili bir durum ilk izlenimdir denilebilir.

Aynı davranış farklı toplumlarda değişik anlamlara gelebilir. Bir tek gösterilenin (örneğin selamlaşma) birden çok göstereni (sözlü anlatım ya da bedensel el-kol hareketleri ve yüz hareketleri) vardır. Öğrenilen davranışlar sosyal çevreye bağlı olarak değişebiliyor. Bu bölgesel olabileceği gibi, bir ülke genelinde de geçerli bir tutum olabilir. Örneğin bir tek selamlaşmanın, karşıdaki kişiyi durum ve koşula göre öpmenin (el, ayak, yüz, göz, yanak, dudak) çeşitli kültürlerde farklı anlamları ve uygulayım biçimleri olabilir. *Fatma Erkman* toplumumuzdaki selamlaşma türünü ele aldığı bir çalışmada işlevlerinin farklı olduğu altı tür selamlaşmadan söz eder [1987:109]: Dudağın altına, göze, ele, eteğe ya da ayağa değdirilmesi farklı amaçlıdır. Yine elin içine ya da dışına değdirilmesi ya da dudak dudağa öpüşmek farklı anlamlardadır. Her farklı davranış yeni bir anlamlandırma biçimidir. Toplumumuzdaki bu selamlaşmada, dudak değdirmenin vücut üzerinde aşağıya doğru inmesinde sınıfsal bir farklılık ya da yaş olarak bir küçülme vardır. Örneğin eğilmenin en az olduğu dudağı altına değdirmede “öpen, öpüleni (öpülen, savaşa gönderilen oğul, bir işi başaran ama yaşça ve toplumsal konum açısından daha aşağıda olan biridir) kut-sar ya da kutlar” [Erkman, 1987:111]. El sıkıştığımızda karşımızdakini kendimize eşit kabul ettiğimizi göstermiş oluruz. Elini sıkıştırdığımız kişinin dostluğu bizim için önemli ise, elini avuçlarımızın içine alarak sıkarsız. Diğer yandan eğilmenin en fazla olduğu etek ya da ayak öpmeye bir yalvarma ya da yardım isteme olabilir. Yine toplumsal katmanlaşmaya göre öpen, daha alt bir sınıftan olabilir. Bütün bu davranışlar, hiç konuşmaya gerek kalmadan, kendi içinde bir iletişim biçimidir ve toplumsal değerleri ortadadır. Çevremize bakalım, hangi kişi karşılaştığı kişinin ceketindeki görünmeyen tozları silkelemeye çalışır? Ancak kendinize yakın olduğunu düşündüğünüz bir kişiye bu tür bir davranışta bulunabilirsiniz. İlk kez tanıştığımız kişinin elini avuçlarımıza alabilir miyiz?

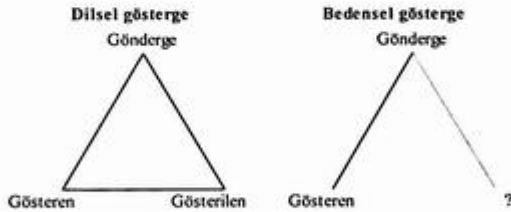
Doğal diller gibi dil dışı göstergelerin de her toplumda farklı değerleri, farklı göndermeleri bulunabilir. Örneğin bir “selamlama” edimi (gösterilen) her toplumda farklı dilsel ve dil dışı göstergeler yardımı ile olabilmektedir. Diğer yandan aynı bedensel eylem (Örneğin başını aşağı-yukarı ya da sağa-sola sallamak) (gösteren) farklı toplumlarda farklı işlevler (gönderge) için kullanılabilir.

Türk kültüründe ve Batı kültürlerinin çoğunda selamlaşma, baş ile, el sıkarak ya da öperek, sarılarak, yanaklarından öperek olur. Kimi Eskimo kültürlerinde yumrukları birbirlerinin kafasına dokundurarak, İspanyollar, birbirlerinin arkasına vurarak selamlaşır. Her kültürün geleneksel ve nedensiz olan ve o kültür için çok doğal sayılan selamlaşma yolları vardır. Bu tür davranışlar, o kültürden olmayan kimselere kolay anlaşılmaz” [Çağlar, 1980:19].

Kültürler arası farklı beden dili kullanma örneklerini arttırabiliriz. Aynı kültürü paylaşmayan bir karikatüristin yaptığı espri alıcıda bir tepki yaratmayabilir. Hatta bazı hallerde yalnız çizgisel simgeye dayalı kavramlar, tümüyle ters de anlaşılabilir. Bir kültürde olumlu anlamdaki bir işaretin bir başka kültürde çok daha değişik bir an-

lamı olabilir. Belki de bir kültürdeki küfür anlamına gelebilecek ya da ayıp sayılabilecek bir işaretin, bir başka kültürde uğur işareti ya da başka olumlu bir anlamda kullanıldığına rastlanabilir. Bir kez daha yineleyelim, iletişim bir bütündür; algılanması ya da anlamlandırılması her türlü bildirisel özelliği kendi kodlarını kullanarak çözümlenmekle olacaktır.

Konuşma bağlamına koşut olarak, insanın yaptığı eylemlerin dışında, konuşmaya gerek görmeden de bir iletişim amacıyla ürettiği bedensel davranışlar olabilir. Dilsel göstergeler gibi bedensel göstergeler de yorumlanmaya muhtaçtır. "Her karakter *nesnel olan*, herkesçe bilinen bir şey olduğu gibi, yalnızca o karakterin özelliklerinden gelen *özel* renkleri de vardır. Örneğin hava almak istersek, herkes gibi, biz de pencereyi açarız (*nesnel*); ancak birbirimizin o pencereyi açış biçimi değişiktir (*özel*)" (Nutku, 1989:162). Dildışı davranışlara bile gerektiğinde öznelliğimizi katabiliyoruz. Üretilmiş bir metinle, bedensel bir eylem (belirli bir bildiri için üretildiğine göre buna bedensel metin diyebiliriz) arasında benzerlikler, koşutluklar ve karşılıklar bulabiliriz. Her ikisi de bir bildiri içerir. Her ikisinin de çok sayıda alıcı/okuyucusu olabilir. Her ikisi de belli bir alıcı kitleye yöneliktir. Söz konusu bildiri ile (dilsel ya da bedensel/eylemsel) alıcıda bir durum (ruhsal, zihinsel, fiziksel,...) değişikliği amaçlanmıştır. Tek ayrımın gösterge düzleminde olduğu söylenebilir. Dilsel göstergede gösteren ve gösterilenin gönderge (fr. *référence*) ile ayrı ayrı ilişkisi vardır. Bedensel göstergede ise sadece gösteren ile gönderge arasında bir ilişki söz edilebilir. Bedensel gösterenin gösterileni varsa da, dilsel gösterge kadar kolay algılanabilen, anlaşılabilen bir durum değildir. Yine bedensel gösterenin göstereni dil gibi eklemli değildir. Tek bir bütün olarak işlev görür.

Her davranışın da bir gösterge olması gerekmez. Ama her anlamlı davranış belirli göstergelerden oluşur. Bu konuda kısaca şunu diyebiliriz: Anlam içeren her davranış bir olgudur, bedensel anlatım biçimidir. Bu anlatım biçimi kişiden kişiye farklılık gösterebileceği gibi toplumdaki topluma hatta zaman içinde farklılaşarak aynı toplum içinde de değişime uğrayabilmektedir. Kısaca bedensel eylemin de, dil gibi, değişime uğradığını söylesek doğru olur. Aynı göndergeyi anlatmak için kullanılan bir bedensel anlatım, zaman içinde yerini yeni ve farklı bir anlatıma bırakabilir. Örneğin I. bildiriye A davranışı ile açıklarken, A ve B bedensel davranışı I. bildirinin iki ayrı durumunu açıklayabilir, ya da A davranışı yerini tamamen C davranışına bi-

rakmış olabilir. Aynı göndergeyi anlatan farklı bedensel davranışlar olabilir. Özellikle küfür ve erotik konuları açıklayan bedensel göstergeler çok olmasına karşın tek bir göndergesinin olduğunu biliriz.

İnsan eylemleri, anlamları hakkında karar verebilecek yeni yorumlar bekler. Bu yorumları herkesin yapması da zor olabilir. Bedensel eylem, bir yazılı metin gibi, okuyabilen ve anlamlandırabilen herkese açıktır. Her yeni okumada yeni yorumlar yaklaşımlar getirebilecektir. Bedensel eylemlerin her yeni okuma ve anlamlandırılması ile yeni göndermelere yol açabilir ya da yeni ilgiler ve anlamlar yaratabilir. Aynı anlama gelen sözcük, eylem ya da anlatımların göndergeleri değişik olabilir. İnsan eylemi de metin gibi sınırlı yorumların olanaklı olduğu bir alandır. Aynı bedensel eylemin birkaç farklı yorumu olabilir ama bütün yorumların eşit olduğunu söylemek yanlış olur. Eylem olanak verdiği yorumlarla sınırlıdır. "Siz bana falanca eylemi niçin yaptığınızı açıklayabilerseniz, sizin ne yapmayı amaçlamış olduğunuzu anlayabilirim" diyen Ricœur (1990:38) eylemin anlaşılmasında "ne" sorusuna verilen yanıt "niçin" sorusuna verilen yanıtın terimleriyle açıkladığımız zaman iyice anlaşılabilceğini söyler.

Bu eylemlerin anlaşılmasında vericinin nitelikleri de önemlidir. Bu konuyla ilgili olarak Kocaman, "ses tonu, yüz hareketi, göz hareketleri gibi dildişi (fr. *paralinguistique*) özelliklerin sözü edilmeden anlamın anlamı anlaşılmaz" (Kocaman, 1979: 15) der. Dildişi özellikle belirtilmek istenen gerçekte dilyetisinin konusu olan anlatım biçimleridir. Yani dil dışındaki gösterge türleri dildişi özellikler olarak algılanabilir. Bu özellikler de sözceleme dilbiliminin ve edimbilimin inceleme konularıdır.

İnsanlar her zaman sözlü iletişim kuracak diye bir zorlama yoktur. Tersine sözsüz iletişimin de toplumda önemli bir yeri vardır. Hatta "sosyal psikologların uzun yıllar sürdürdükleri çok sayıda araştırmanın sonucuna göre insanların yüz yüze kurdukları ilişkilerde sözsüz mesajların etkisinin %90 oranında" (Baltaş, Baltaş, 1992:7) olduğu ortaya çıkıyor. Her toplumda bireyler, sözel davranışlarının yanında; el kol hareketleriyle ve yüz hareketleriyle anlatımını güçlendirir. Bu beden dilinin kullanım sıklığı kişiden kişiye değişir. Bu tür eylemsel davranışlar sözel davranışları desteklemek için kullanıldığı gibi, bazen de tek başına, sözlü davranışların yerine kullanılırlar. Öğrenme sırasında da dildişi etkenlerin önemli bir yeri vardır:

Öğrendiklerimizin %1'ini tadararak, %1,5'ünü dokunarak, %3,5'ini koklayarak, %11'ini duyarak ve % 83'ünü görerek öğreniriz. Bilgilerin algılanmasına gelince, okuduklarımızın %10'unu, duyduklarımızın % 20'sini, gördüklerimizin %30'unu, hem görüp hem duyduklarımızın % 50'sini, söylediklerimizin % 70'ini ve söylerken yaptıklarımızın % 90'ını akılda tutabiliriz." (Sönmez, 2005:122).

Herkesin aynı tür istek ya da duygu için aynı tür davranış kullanması ortak bir beden dili için belki arzulanan bir şeydir. Ama kişiler yaptıkları el-kol hareketleri ve

yüz hareketleriyle söylediklerinden çok farklı bir şey anlatmış olabilirler. Bu bedensel dilin tam olarak bilinmemesinden kaynaklanacağı gibi, değişik topluluklarda aynı duyguyu anlatmak için farklı el-kol hareketleri ve yüz hareketleri kullanılmadığından da kaynaklanmış olabilir. Verici bir bildiri iletmek amacıyla bedensel bir eylem yapmışsa bunun anlaşılır olması gerekmektedir. Yani verici, alıcısının bilmediği bir dille seslenmesi ya da anlaşılmayan bir bedensel davranış yapması aynı degerdedir.

Bedensel eylemlerin de konuşma eylemi gibi bir düzeneği ve anlaşılma aşaması vardır. Her bedensel eylemin bir anlam taşıma amacı yoktur. Bedensel eylemler belirli bağlam içinde anlaşırlar. Yani aynı bedensel eylem farklı bağlamlarda yeni anlamlar kazanabilir. Ya da aynı bildiriye anlatmak için farklı bedensel eylem kullanılabilir.

İnsan davranışları her zaman açıklanmaya elverişli yapılardır ve bir olayı bir durumu çözümledikten sonra öğeleri arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmak gerekir. Eylem yapmayı çeşitli düzlemlerde düşünebiliriz. El kaldırma, göz bebeğinin büyümesi eylem olabileceği gibi, düşünme ya da konuşma da bir eylemdir. Hatta bazen düşünen birinin kendi kendine konuştuğunu görürüz. Çünkü düşünme de bir çeşit iç konuşmadır. "Düşünmede imgeler (...) ancak nesnelere duyusal yönünü yansıtabilir. Bu imgeler daha önce karşılaştığımız uyarıcıları zihinde yeniden canlandırabilir. Fakat imgelerle bununla yalnız nesne ya da durumları değil, birtakım faaliyetleri yapmayı düşünebiliriz" (Morğan, 1988:146). Eylem kavramıyla daha çok fiziksel hareketleri anlarız.

İnsan eylemleri iki gruptan oluşur: Ruhsal eylem ve fiziksel eylem. Bu durumda düşünme bir ruhsal eylemdir diyebiliriz. Sözcüklerin söylenmesine gelince, *Özdemir Nutku* tiyatro ile ilgili olarak bu konuda şunları söyler: "Sözcükler, psikofiziksel aksiyonun fiziksel yanısıdır. Başka bir deyişle, sözcük iç yaşamın ses olarak harekete dönüşmesidir. Kafamızın içindeki imgeler ve sözcüklerin ardındaki anlam ise aksiyonun ruhsal yanısıdır" (1989:169). Elbette sözcük de diğer fiziksel eylemler gibi, düşünce ve imgenin bir yansımasıdır. Yani bazı düşünce ve imge eylem olarak yansıtılırken, bazıları da sözcük olarak aktarılır. Vericinin konuşması, kafasındaki imgeleri ve söyleyişini doğru eylemlerle desteklemesiyle olacaktır.

5.4. Hayvanlarda İletişim

Hayvanlar arasında da iletişim olduğu zaman zaman gündeme gelir. Örneğin kuşların sesi, geyik ve maymunların çığlıkları, arıların dansı, karıncaların antenlerini birbirlerine sürtmesi,... kendi türleri için anlamlı davranışlardır. Karıncaların eşgüdüm içinde hep birlikte aynı yuvaya yiyecek taşımaları ya da arıların karmaşık çalışma biçimleri bir toplumsal davranış ve uyumu gerektiriyor. Hayvanların da kendi aralarında anlaşmak için birtakım iletişim dizgeleri olduğu saptanmıştır. Ancak bu konuda çok belirgin bir görüş oluşmamıştır. Belirlenen iletişim dizgelerinin tümü, in-

san dilinin karmaşık yapısı, esnekliği, geniş anlatım gücü ve kolay kullanılabilme olanağı yanında çok ilkel kalmaktadır. Bazıları için içgüdüsel bir davranış olarak algılanan bu tür hayvan davranışları, bazıları için de bir iletişim için üretilmiş amaçlı davranışlardır. Kendi türünün devamını sağlamak için cinsler arası bir iletişim, yavruyu besleme, ortak barınma yeri bulma ve ortak düşmanın varlığını bilme gibi içgüdüsel davranışlardan söz edilebilir. Kimi hayvanların birlikte yaşamalarının temelinde iletişim, başka bir deyişle haberleşme yatmaktadır. Balinaların çıkardığı sesler bu bağlamda düşünülebilir.

İnsanları hayvanlardan ayıran en önemli özelliklerden birisi de insandaki öğrenme, düşünme ve akıl yürütme yeteneklerinin diğer canlılardan daha üstün oluşudur. İnsan simgeler oluşturur ve simgeleri anlar. Hayvanlar bunu yapamaz. "İnsan kendi oluşturduğu simgeyi kullanır; simgenin simgesi olduğu şeyle doğal bir bağıntısı bulunmadığından, yalnızca duyuşsal bir izlenim olarak algılamak yeterli değildir, simgenin anlamını öğrenmek, simgeyi anlamlama işlevi içinde yorumlayabilmek gerekir" [Benveniste, 1995:32] Hayvanlar daha çok içgüdüleri ile eylem yaparlar. İçgüdüsel davranış öğrenilmeden yapılan davranış türüdür. Hatta kalıtsaldır denilebilir. Bu açıdan hayvanlarda doğuştan ve biyolojik kalıtım yoluyla aktarılan ve bu hayvan türüne verilmiş bir dil söz konusudur. İnsan ise bir dili yaratabileceği gibi, onu öğrenmeyle ve kültürel kalıtı yoluyla daha sonraki kuşaklara aktarabilmektedir. İnsanların ise içgüdüsel davranışları çok azdır, bu da daha çok çocuklarda görülebilmektedir. Örneğin konuşma bir içgüdüsel davranış değildir, çünkü her dilin öğrenilmesi gerekir. Çocuğun ilk doğduğu anda bazı içgüdüsel davranışlarından söz edilebilir. Ancak çocuk kendini tanımaya başladığı andan itibaren bu davranışları öğrenme yoluyla geliştirecek, belki de kullanmayacaktır. Parmak emme çocukluk döneminde görülen bir davranıştır. Zamanla bu davranışlar unutulur. Ateşten korkma ilk öğrenilen bilgilerdendir, bununla birlikte ömrün sonuna kadar korunur. Yani çocuklukta yapılan her davranış yaşamın sonuna değin sürecektir diye bir kural yoktur. Gelişmiş insanların da iletişim amacı gütmeyen içgüdüsel davranışları vardır. Bunlar bir korku, heyecan, acı, sevinç ya da sıkıntı anında yapılan istem dışı davranışlardır. Bu tür durumları belirtmek için yüz ifadeleri önemli bir göstergedir.

Hiçbir hayvan iletişim amaçlı bir dili öğrenemez. Davranışlarıyla insana daha yakın olduğu ileri sürülen maymun türü için de bu sınıflama geçerlidir. Oysa her insan bir dili öğrenebilir. Bu insanın doğuştan getirdiği bir yetenektir. Zeka ya da bir başka özelliğe bağlı değildir. Çünkü insanların hayvanlardan daha gelişmiş bir sinir sistemi ve daha büyük bir önbeyni vardır. "Yeni davranışların öğrenilmesi sinir sistemi ile mümkün olmaktadır. Sinir sistemi daha gelişmiş olan canlılarda öğrenme gücü daha üstündür" [Baymur, 1994:152]. Aslında dilsel göstergelerin hepsi bir bakıma merkez sinir sisteminde olup bitenlerin dışı yansımasıdır.

Hayvanların deneme yanılma yolu ile kazandığı bilgiler öğrenme değildir. Aynı olayların ardarda gelmesi öğrenmeden daha çok koşullanmayı getirir. Bir bebek

muhteşem güneşli bir günü sıkıntı verici bir şey gibi algılayacak biçimde yetiştirilebilir. Bir çocuk, bir köpek yavrusunu kötü bir hayvan olarak görecektir biçimde eğitilebilir. Bir yetişkin ilaçları rahatlatma için hoş bir araç olarak görecektir biçimde düşünmeye itilebilir. Tüm bunlar koşullandırma durumuyla olmaktadır. Aynıysa korku için de geçerli. Korku, koşullandırılmış bir tepkidir. Rus davranış bilimci Pavlov'un deneyi konu ile ilgili bir örnektir. Bir davranışın kazanılması (öğrenilmesi?) etki-tepki sürecine bağlıdır. Hayvanlardaki koşullanma ile ilgili durumu davranış bilimciler şu şeklide açıklarlar: "Hayvanlar bir zihin çalışmasında bulunamadıklarından ötürü kendilerini güç bir durumdan kurtaracak çözüm yolunu fiziksel davranışlarla denemek zorunda kalır, sinama ve yanılma yoluyla problemlerini çözmeye çalışır. Sinama ve yanılma sembolik olmayan fiziksel bir düşünme yoludur. Bu yolla problemleri çözmek çok daha uzun zaman alır" [Baymur, 1994:193]. İnsanların bir sorunu çözmesi ise, kendi yaşamı ve beklentisi açısından, öğrenme ile kazanılan bilgiler sayesinde, çok daha kısa sürede ve kendine yararlı olacaktır.

Şapka satarak geçinen bir adamın yolu bir gün bir ormana düşmüş. Adam biraz yürüdüktan sonra sıcaktan ve yorgunluktan bunalmış, bir ağacın altına oturmuş. Şapkalarla dolu sepetini de yere koymuş ve uykuya dalmış. Birkaç saat sonra adam tuhaf sesler duyarak uyanmış. Bir de bakmış ki yanındaki sepet bomboş. Şapkalar gitmiş.

Kafasını kaldırıp ağaca bakmış ki, ağacın dallarında bir sürü maymun, her birinin kafasında adamın şapkaları. Adam düşünmeğe başlamış: "Ben şimdi ne yapacağım şapkaları bu maymunlardan nasıl geri alacam?" Düşünceli bir şekilde kafasını kaşırken bakmış ki, maymunlar da adamın taklidini yapıyorlar, kafalarını kaşıyorlar. Adam ellerini havaya kaldırmış, maymunlarda... Derken adam ne yapacağını bulmuş, kendi kafasındaki şapkayı çıkarıp yere atmış, maymunlar da...

Adam böylece bütün şapkaları geri almış, sepetine koyup yoluna devam etmiş.

Aradan 50 yıl geçmiş. Artık adamın bir torunu varmış, o da dedesi gibi şapka satıcısı olmuş. Günlerden bir gün onun da yolu aynı ormana düşmüş. Hava yine çok sıcakmış ve genç adam bir ağacın altına oturmuş, şapkalarla dolu sepetini yanına koymuş ve uykuya dalmış. Bir saat sonra uyanmış, bir de bakmış ki sepetin içinde şapkalar yok. Derken tuhaf sesler duymuş, bir de kafasını kaldırmış ki ağacın üstünde bir sürü maymun, hepsinin kafasında birer şapka. Düşünmüş. "Dedem yıllar önce bana bir hikaye anlatmıştı. Ne yapacağımı çok iyi biliyorum..." Adam kafasını kaşımaya başlamış, maymunlar da ayınısını yapmışlar...

Adam ellerini havaya kaldırmış, maymunlar da.. Ve adam gülümseyerek kendi başındaki şapkayı çıkarmış yere atmış...

O anda ağaçtaki maymunlardan biri yere inmiş, adamın yere attığı şapkayı almış, adama da bir tokat atmış ve şöyle demiş:

"Sadece senin mi deden var şerefsiz"

Sonuç olarak, hayvanlardaki içgüdüsel davranışlar yerini, insanlarda öğrenme yoluyla kazanılan bilgisel davranışlara bırakır. Yine insan dışındaki hiçbir canlı türü, kendi deneyimlerinden derledikleri bilgileri, kendilerinden sonra gelecek türlerine aktaramazlar. Bu da insanın öğrenme, düşünme ve akıl yürütme yetilerinin sonucudur. Diğer canlı türleri kalıtsal yolla edindikleri içgüdüsel davranışlarla çeşitli sorunları çözmeye çalışacaktır. Atalarının aynı durum karşısında nasıl davrandığını bilmediğinden deneme-yanılma yöntemi her zaman sürüp gidecektir.

Bazı hayvanların yaptığı bir eylem (amaçlı ya da amaçsız davranış türü, ya da bir başka amaç için yapılmış eylemler) kendi türü için iletişim özelliği taşıyabilir. Örneğin "bir ayak izi, idrar ya da dışkı yığına göre pek çok hayvan türü bunları izleyerek iletişim kurar" (Ong, 1995:104). Bu gibi durumlarda üretilen eylemlerin, diğer hayvanların algıladığı bildiri için yapılmadığını söylenebilir. Ama insan ya da bir başka hayvan için yapılan bu eylem bir anlam taşır. Köpek kendiliğinden, bir kızgınlığı bize iletmeyi amaçlamadan havlayabilir. Bu iletişim için yapılmış bir davranış değildir. Ancak eve gelen bir yabancidan dolayı havlaması bir çeşit iletişim için yapılmış davranış olarak yorumlanabilir. Yine derin bir çukura düşmüş kedinin miyavlaması oradan geçen biri için anlamlıdır. Bu, onun kuyudan kurtulmak için yaptığı amaçlı bir davranıştır. Sonuçta hayvanlar duygularını belirtir ama onu adlandırmazlar.

Otto Jespersen dilyetisini canlılar arasında kullanılan her türlü iletişim aracı olarak belirtir. Bu tanıma bağlı olarak iki hayvan arasındaki ya da hayvan ile insan arasındaki iletişimi dilyetisi olarak tanımlamak gerekecektir. Kendisine zarar vereceğini gördüğü insana karşı yaptığı davranışlar, ürettiği sesler, renk değişimi insanla hayvan arasında bir etkileşimin olduğunu gösterebilir. Bir kedinin miyavlaması iletişim kurmaya yönelik bir gösterge ise, sahibine bir bildiri iletmek içinse bu bir dilyetisidir. Dildir diyemiyoruz. En azından insanların konuştuğu doğal dil özelliği taşımadığı kesin. Ancak canlılar arasındaki iletişimde uzlaşmadan söz edilse bile, yapay olarak oluşturulmuş göstergeler yoktur. Daha çok tek yönlü bir iletişim varmış gibi gözüküyor. Fransız doğabilimcisi *Georges Buffon* bu konuda "hayvanların dilyetisi [yani dili] yoktur, çünkü onların organize edilmiş bir düşünce dizgesi yoktur" (*Aktaran Mounin, 1971:30*) der. Yine ses çıkarma aygıtlarının olmaması, davranışı dışında bir bildiriyi üretme ve yanıtlama dizgesinin olmaması, karşılıklı bilgi alış-verişini sağlayacak bir iletişim düzeninin olmaması nedeni ile hayvanlar arası bir iletişimden söz edilemez. Ama onların kendi aralarında kullandığı bir belirtke dizgesinin varlığını kabul etmek durumundayız. Hayvanlar bu belirtkeleri anlar ve buna uygun biçimde davranır.

Eğer hayvanlar arası bir iletişim varsa, aynı grup hayvanın dünyanın her yerinde tek bir iletişim türü (tek bir dil dizgesi) geliştirdiği söylenebilir. Türkiye'deki karnı aç kedinin miyavlaması ile, Bolivya'daki kedinin miyavlaması aynı şekildedir (Acaba insanların tüm dünyada geçerli yapay dil oluşturma çabalarında hayvanlar arası bu

eylemden mi esinlenilmiştir? Çünkü insanların ilk dönemdeki buluş dediği şeyin çoğunluğu hayvanların yaptıklarını taklit etme işine dayanır. Yüzebilme, uçabilme arzuları hayvanlara bakarak mı gelişti acaba?).

Hayvanların anlaşması tek yönlüdür. Bir haber, bir durum karşı tarafa bildirilir, o kadar. Alıcının karşı soru sorma yeteneği ve yetkisi yoktur. Örneğin öncü bir arı bir yerdeki çiçeklerin varlığını kendi kovana bildirir. Tüm arılar bu çiçeğin yerini öğrenmiştir. Bu konuda yapılmış bazı deneyler vardır. Örneğin *K. von Frisch*'in arılar üzerine yaptığı araştırmalar, *P. Gramet*'nin kargalarda sesin işlevini tanımaya yönelik çalışmaları, *R. Chauvain*'in hayvanlardaki simgesel davranışları betimlemeye yönelik çalışmaları sayılabilir [Vardar, 1982:43]: *Frisch*'in çalışmaları oldukça önemli sonuçlar ortaya koyabilmiştir:

Camdan bir kovanda, kanatlarına renkli tozlar serperek, birbirlerinden ayırmayı başardığı arıların davranışlarını inceleyen *Karl von Frisch*'in gözlemine göre, bir yiyecek kaynağı, çiçek usaresi ya da tatlı bulan arı kovana gelir, ağzında taşıdığı yiyecek örneğini tükürür ve sonra dansa benzeyen hareketler yapar. Tek başına uçarken bir besin kaynağı bulunduğu anda öncü arı kovana döner ve besin kaynağını petekler üstünde çırpınarak yaptığı özel bir dansla ve çeşitli daireler çizerek diğer arılara bildirir. Yani kaynağın bulunduğu yönü ve uzaklığı öbür arılara bildirir. Kendisi kovanda kalır, arkadaşları kovandan çıkıp, haber verilen hazineyi altı kilometrelik bir çevrede duraksamadan bulurlar. Balözünü kovana yakınsa, arı, dansında bir çember çizer; yüz metreden uzaksa sekiz biçiminde kıvrımlar oluşturur: Balözünü çok uzaktaysa arının devinimleri çok ağır, kaynak o denli uzak değilse biraz daha hızlıdır. Tekrarlanan deneylerden anlaşılmıştır ki, arı yiyecek kaynağını, sesle değil, vücut hareketleriyle bildirir. Bu araların aralarında özel bir simgesellikle bildirişim kurdukları ve birbirlerine gerçek bildiriler yolladıkları izlenimi uyandıran çok önemli bir gözlemdir. [Bayrav, 1969:4-5; Vardar, 1982:43; Benveniste, 1995: 31].

Hayvanlar, kuşaklar boyu belirli durum karşısında aynı davranışı gösterirler. Kovandaki arıların hareketleri çok karmaşık gibi görünse de, her arı grup içerisinde kendinin yapması gereken davranışı yineler, hep aynı davranma biçimi gösterir. Arıların içgüdüyle yaptıkları hareketlerin anlamı belli bir alanı aşmaz. Onların verdiği bilgi bir bütündür. Doğal dildeki gibi, üretilen/anlamlandırılan bildiride çift eklemlilik olgusu yoktur. Hareketin anlamı daha küçük ögelere bölünemez. Tek yönlü bir iletim vardır. Hiçbir arı bu çiçeğin rengini ya da hoşlandığı çiçek olup olmadığını soramaz. *Georges Mounin*'e göre "ayrık birimlerin olmaması ve çift eklemlilik olgusunun olmaması nedeniyle (...) arıların dilinden şimdilik söz edilememektedir" [Aktaranlar Baylon, Fabre, 1983:30]. Sonuç olarak hayvanların aynı konunun farklılıklarını belirtecek iki durumu birbirinden ayıracak göstergeleri yoktur. İnsanların farklı dilsel göstergelerle oluşturduğu bir bildiriye hayvanlar tek bir gösterge ile aktarmaktadır. İnsan göstergenin birini değiştirerek yeni bir bildiri üretebilir.

Ancak hayvanlar yeni bir bildiri üretmek için yeni bir gösterge grubu oluşturmak zorundadır. Hayvanlarda en küçük anlamlı birim olarak bildirinin tamamını kabul etmek gerekecektir. Yani insan dilini diğer seslerden ayıran çift eklemlilik olgusundaki bildiriye (sözceyi) oluşturan anlambirim (fr. *monème*) ve anlambirimi oluşturan sesbirim (fr. *phonème*) gibi daha alt birimler yoktur. Hayvanın niçin eklemli ses çıkaramadığı konusunda Roger Lewin şunları belirtir:

“İnsan dışında tüm memelilerde gırtlak (fr. *larynx*), boynun yukarisında yüksek bir konumda yer almaktadır. Bu durum iki ayrı sonuç doğurmaktadır: Birincisi, gırtlakın, burun boşluğunun arka kapısı yanındaki havalandırma boşluğu içine kilitlenmesini, böylelikle de, su içerken hayvanın soluk alabilmesini sağlamak gibi önemli bir işlevi görür. İkincisi gırtlakın yüksek konumda yer almasının doğal sonucu olarak, boğaz boşluğunun (ses kutusunun) küçük oluşu yüzünden, hayvanın çıkarabileceği sesler çok sınırlıdır. Dolayısıyla belirli memeliler için, ses oluşturma (fr. *vocalisation*), temelde gırtlakta oluşan seslere nitelik kazandıran ağız boşluğu ve dudakların biçimine bağlıdır” [Lewin, 2008:221].

Hayvanlarda yeterli ağız boşluğunun olmaması ve gırtlakın insana göre daha yukarıda olması nedeniyle hayvanlar eklemli sesleri çıkartamamaktadır.

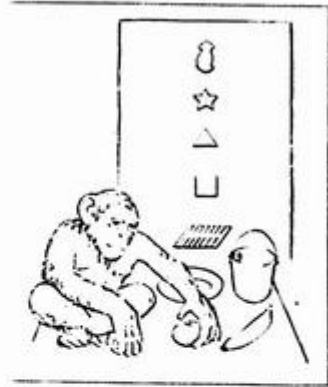
Hayvanların iletişiminde kullandıkları anlaşma yönteminde tek bir durumun tek bir anlamı vardır. Bir bildiriye aktarmak için tek bir iletişim biçimi vardır ve üretilen bir bildiri bölünemez. Hayvanların bildirisinin tümü: Hem bildiri, hem anlambirim hem de sesbirimdir denilebilir. Bu durumda her bildiri bütün olarak bir başka bildiriden farklıdır. Yani anlambirimi oluşturan ayırt edici sesbirimlerin durumu, hayvansal bildirinin tümüdür. Sonuç olarak çift eklemlilik insanın dilsel iletişimini hayvanların dildışı iletişiminden ayıran temel özelliktir.

Çeşitli hayvan türleriyle ilgili çeşitli deneyler yapılmış ve yapılıyor. Çok sağlıklı bir sonuç alınmıyor. “Japon maymunlarının 37 sestem oluşan bir iletişim dizgesi olduğu ortaya konmuştur. Yine bu farklı sesleri karmaşık biçimlerde bir araya getirerek kullandıkları saptanmıştır” [Çağlar, 1980:27]. Özellikle Amerika’da şempanze, goril, papağan, yunus balıkları, balina ve diğer canlı türlerine dil öğretmeye yönelik değişik araştırmalar yapılmıştır ve bu tür deneyler sürmektedir. Şimdiye değin yapılan çalışmalar sonucunda “şu hayvana şu kadar sözcük öğretildi, şu tür davranışlar kazandırıldı” gibi bireysel açıklamalar yapılmaktadır. Son yıllarda bazı genellemelere de gidilmeye başlanmıştır. Bazı balık türlerinin, özellikle balina ve yunusların, iletişim kurmaya yönelik sesler çıkardığı söylenmektedir. Hatta balinaların farklı durumlarda haberleşme amacıyla çok değişik sesler çıkardığı savlanmaktadır. Diğer taraftan yunusların kendi aralarında bir iletişim kurdukları sıklıkla söylenir. Yunuslar tıktırdan ıslığa kadar çeşitli sesler çıkararak birbiriyle iletişim kurabilmektedir. Bu konuda yapılan deneylerden birisi şöyledir: “İki yunus aynı havuza atılıp araya saydam ve ses geçirmeyen bir engel konduğu zaman, birbirlerini görmelerine karşın

İlgili ses sinyallerini göndermedikleri anlaşılmiştir. Ama araya bir tel örgü konduğu zaman sinyal göndermişlerdir. Hep birlikte oldukları zaman da sinyal göndermiyorlardır” (Mounin, 1971:32). Bu da üretilen bildirinin oluşması için bazı koşulların olması gerektiğini ve üretilen bildirinin içgüdüsel bir davranış olduğunu gösteriyor.

Hayvanların, çıkardığı seslere bağlı olarak, kendi aralarında bir iletişimden söz edilse de, çıkardıkları sesler boğumsuz olduklarından hiçbir anlam ifade etmezler. İnsan da bazı sesler çıkarır ama bir boğumlama (ekleme) sonucu sesleri art arda sıralayarak, anlamlı öğelere dönüştürür. Kısacası şunu diyebiliriz; insan dili eklemli, hayvan dili eklemsizdir. Papağanın konuştuğu birkaç sözcüğe bakarak hayvanların da eklemli bir iletişim düzeneği olabileceği savunulabilir. Ancak papağan bir kaset çalar görevindedir. Ne söylediğini bilmemektedir. Ezberletilenleri yinelemekle yetinir. “Baba geldi” diyebilir, ancak sonuna eklenecek sahiplik ekinin işlevini bilmez. “Babam geldi” diyemez. Öğretilmesi gerekir. Halbuki insanlar düşünme ve akıl yürütmeyle dil denen o iletişim dizgesini çok kısa sürede öğrenebilmektedir. Her durumda: simge üreten ve simge kullanan insan ile insanlar tarafından kendi araştırmasına göre ürettiği göstergeleri kullanan hayvan arasındaki en belirgin fark soyutlama yeteneğidir. Bir fare deneme yanılma yoluyla labirentten çıkabilir ama bir haritayı inceleyerek yolu bulamaz.

İlkel yaşamdan bugüne değin, insanoğlu hep hayvanlarla birlikte yaşamak zorunda kalmıştır. Bu birlikte yaşama gönüllü bir birliktektir ya da zorunluluktur. İnsan farklı canlı türleriyle aynı dünyayı paylaşmak zorunda kalmıştır. Bu bazen onu evcilleştirmek için bazen onun gücünden ya da bir başka özelliğinden yararlanmak biçiminde olmuştur. İnsan zaman zaman, farklı canlı türleri ile anlaşma düzenekleri oluşturmuştur. Bir kedinin farklı miyavlaması sahibi için anlamlıdır ve kedisinin ne istediğini anlayabilir. İnsanlar tarih boyunca bir kısım hayvanları kendilerine daha yakın bulmuşlar, onları evcilleştirmişler ve onlarla iletişim kurmaya çalışmışlardır. Bu arada hayvanların her davranışı da insanların her zaman ilgisini çekmiştir. Hayvanlardaki iletişim olgusu aranmış, hastalıkları, yaşama biçimleri, kısacası her yönü araştırılmıştır. İnsanların geliştirdiği ve üzerinde çalışmalar yaptığı veterinerlik bilimi sadece hayvanları ilgilendirir. Hayvanın öğrenme yeteneği de bu araştırmalar arasındadır. Hayvanlar çeşitli belirtkeler aracılığıyla iki duyumu birbirine bağlayacak biçimde eğitilebilir. Amerika’da son dönemde yapılan çalışmalarda bir tür maymuna öğretilirliklikle ilgili testler uygulanmıştır. Bu bağlamda Sarah adlı bir maymuna çeşitli göstergeler öğretilmiştir.

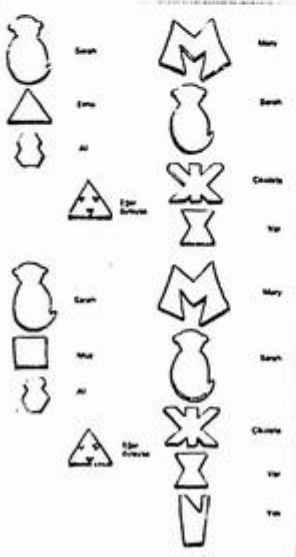
Şekil 73. Şempanze Sarah ve dil tahtası

Sarah adındaki şempanze ile deneyciler arasındaki iletişimin tümü, *Sarah*'ın kafesinin arkasındaki dil tahtası (language board) üzerinde yer almıştır (...) Plastik parçalar büyüklük, şekil ve renk bakımından birbirlerinden farklıydı. Bunların her biri bir kelimeyi simgeliyordu.

Çalışma *Sarah*'a bazı tek kelimelerin anlamlarının öğretilmesiyle başladı. Bir elma alabilmek için elmayı simgeleyen plastik parçayı tahtanın üstüne tutturması isteniyordu. Muz için de aynı işlem gerekiyordu. Bu yolla birtakım kelimeler öğretildikten sonra *Sarah*'a "ver" kelimesi öğretildi. Bundan sonra, *Sarah*'ın bir elmaya sahip olabilmesi için tahtaya biri "elma" için, diğeri "ver" için iki parça tutturması gerekiyordu.

Daha sonra şempanze, kendisi gibi boyunlarında adları için semboller takmakta olan değişik deneycilerin adlarını öğrendi. Artık elma alabilmek için "Mary elma ver", "John elma ver" yazmak zorundaydı. Daha sonra parçaları "Mary Sarah'a elma ver" şeklinde yerleştirmeyi öğrenmesi gerekti. Her durumda istediğini alabilmesi için parçaları gramer kurallarına uygun kullanması isteniyordu.

Bu yöntemle *Sarah*, içlerinde ("tabak", "kova") gibi nesne isimlerinin, ("...dır", "ver", "al", içine koy", "yıkı") gibi fiillerin, (aynı-farklı, hayır-değildir, adı, renk, ?, eğer-öyleyse) gibi kavramların ve (kırmızı, sarı, kahverengi, yeşil) gibi renklerin de bulunduğu yaklaşık 130 kelime öğrendi. Kendisine bir cisim gösterilip rengi sorulduğunda, doğru parçayı tahtaya tutturuyordu (Morgan, 1988:170-172).

Şekil 74. Dil tahtasındaki bazı göstergeler

Bu örnekte hayvanın öğretilibilirlik olgusu araştırılmıştır. Ancak dikkat edilirse, öğrendiği dilde çift eklemlilik olgusu yoktur. Örneğin “Mary Elma ver” tümcesini üç ayrı gösterge ile oluşturuyor. Ancak bu tümcenin anlambirimlerden oluştuğunu ya da anlambirimlerin sesbirimlerden oluştuğunu bilemiyor. Yani “Mary elma ver” ile “Mary elma var” arasındaki ayrımı sezineleyecek düşünce yetisine sahip değil.

Maymunlarla ilgili çalışmalar son dönemlerde daha da artmıştır. Otuz yılı aşkın süredir psikologlar, hayvanbilimciler ve başka araştırmacılar şempanzelerde diliyetisinin altında zihinsel temeller arıyorlar. Pigma şempanzesi (Pan paniscus), yani bonobo üzerine yapılan çalışmalardan ilginç sonuçlar alınmaktadır.

Georgia Eyalet Üniversitesi, Dil Araştırma Merkezi'nde çalışan *Sue Savage-Rumbaugh*, *Kanzi* adındaki 10 yaşındaki bir erkek bonobo'nun (şempanzenin) kendisine söylenen bileşik cümleleri anlayabildiğini kanıtlamıştır. Buna göre *Kanzi*, sayısı artık çoğalan, anlayabildiği sözcüklerini, tıpkı bebeklerde olduğu gibi, günlük olağan konuşmalarla yoğun olarak yüzyüze getirilmesi sonucu belleyebilmiştir. Sözcükler *Kanzi*'ye önce sesli olarak söylenmiş, ardından da bir simge tahtasına (lexigram) yansıtılmıştır. *Kanzi*, aynı zamanda, 260 sözcüklü bir simge tahtası aracılığıyla, yalnız tümceler kurabildiğini de göstermiştir. Bu yeteneği, her ne kadar iki ya da üç sözcükten oluşan kısa, yalnız tümceler kurabilmenin ötesine geçmiyorsa da, mantıksal bir tutarlılık gösteriyordu; örneğin bir eylemin ardından o eyleme ilişkin nesnenin gösterilmesi [(“ye elma (elmayı ye anlamında)”) ya da “gıdıkla *Kanzi* (*Kanzi*'yi gıdıkla)”) anlamında] gibi. Bu nedenle, *Kanzi*'den önermesel dile özgü geniş, kapsamlı dilbilgisel becerilerden çok, anlamlı, kalıplaşmış tümceler beklemek en doğrusudur. Bu konuda *Savage-Rumbaugh* şunları söylüyor: “*Kanzi*'de insan diline yönelik zihinsel bir altyapı görüyoruz; insan beyninin üçte biri büyüklüğündeki bir beynin ürünü olan bu altyapı elbette sınırlı düzeydedir ama kesin olarak vardır” [Lewin, 2008:225]

Hayvanlar arası ve hayvanlarla insanlar arasında, çok sınırlı da olsa, bir iletişimin olduğunu kabul edebiliriz. En azından insanın beklentisi bu yönde. Halk masallarını da insanlar ürettiğine göre, o düşsel dünyalarda bırakın hayvanları, cansız nesnelere bile konuşur, insanla iletişim kurar. Devler, kartallar, çaydanlıklar, gökten inen ak sakallı dedeler,... Bunlar varsayımdır. Ama henüz kesin sonuçlar alınmış değildir. “Yakın zamana kadar, hayvan dilinin işaretler dediğimiz kalıplarla sınırlı olduğu varsayılıyordu. Şimdi ise bazıları o kadar emin değil” diyen *Condon* [1998:18] alınan sonuçların kesinliği konusundaki şüpheleri ortaya koyar. Sonuç olarak dilbilimcilerin, canlılar bilimi uzmanlarının ve hayvanbilimcilerin daha kat edebilecekleri çok yol vardır.

Bölüm 6

Dil ve Anlam

Anlam kavramı da dildeki sözdizim, sesbilim ya da biçimbilim kadar temel kavramlardan birisidir. Bir dildeki sözcüklerin öncelikle sesbilgisel olarak doğru çıkarılması, doğru üretilmesi beklenir. Sesbilim olarak doğru üretilmemiş bir sözcükten dolayı yanlış anlaşılma olabilir. Bu anlaşma için zorunlu ve gereklidir.

Özellikle sözlü dil ele alındığında sesbilimsel özelliklerin anlaşılmasının ne denli önemli olduğu görülebilir. Sözcüğün, tümce içindeki vurgusundan, titrem, durak ve süre gibi kullanımlarından doğan farklı anlamlar bürünbilgisi (fr. *prosodie*) içerisinde incelenir. Aktarılmak istenen doğru anlam, bürünbilimsel (fr. *prosodique*) özellikleri yerinde kullanmakla olabilecektir.

Sesbilimsel olarak doğru üretilmiş sözcükler yetmez. Bu sözcüklerin sözdizim üzerinde de doğru yerde kullanılması gereklidir. Bir dilin, sözdizim kuralları içinde oluşturulmuş bir tümcesindeki sözcüklerin yerli yerinde kullanılmamaları yanlış ya da eksik anlama neden olabilir. Bu da sözcüğün ya da tümcenin anlamı açısından önemlidir. "Tümcenin anlamı, belirttiği düşüncedir: bu anlam sözcüklerin seçimiyle, eklenmesiyle, sözdizimsel düzenlenişleriyle ve birbirleri üstündeki etkileriyle dilde biçimsel olarak gerçekleşir. Her şeyi belirleyen dizimsel koşullar, belli bir durumda belli bir anlam aktarmaya yönelik sözcenin öğeleri arasındaki ilişkidir" (Benveniste, 1995:204-205). Kısaca, anlam tümcenin sesbilim ve sözdizimden sonraki üçüncü belirleme boyutudur denilebilir. Aktarılan bildirinin sesbilimsel ve sözdizimsel doğruluğu gereklidir ancak yeterli değildir. Amerikalı dilbilimci *Noam Chomsky*'nin verdiği "renksiz yeşil düşünceler sınırlı sınırlı uyuyorlar" gibi bir tümce sesbilimsel ve sözdizimsel olarak doğru üretilmiştir. Yani dilbilgisi kuralına uygun bir tümcedir. Ancak anlam boyutu eksiktir, anlam yüklü olma özelliği yoktur ve anlam bakımından kabul edilemez. Bu tür tümcelerdeki dilsel göstergelerin birbiriyle bağdaşmazlığı söz konusudur. Yani "renksiz" ile "yeşil" karşıt ve tutarsız kavramlardır, bir arada kullanılamazlar. Yine tümcede kullanılan eylem canlı bir varlığın (insan ya da hayvan) yapabileceği bir edimdir. Aynı tür anlamsız tümcelerde birçok bağdaşmaz durum ve karşıt ya da çelişkili kullanımlar olabilir. Benzer durumu felsefe de ortaya koyar. *Soykan*'dan alınan aşağıdaki yazıda felsefi açıdan da anlamsal boyut dikkate alınmak zorundadır.

"Yuvarlak kare". Dilde böyle bir sözdizimi yapmak olanaklıdır. Hem 'yuvarlak' hem de 'kare' sözcüklerinin kendi başlarına birer anlamı vardır. Ama ikisinin

Yanyana getirilişi, dilin sözdizimine [anlamsal özelliğine] uygun olmayan bir art ardaldır. Üstelik bu durum yalnızca Türkçeye ilgili bir durum değildir. Hangi dilde olursa olsun, bu yanyana getiriliş yanlıştır. Her doğal dilin kendine özgü bir sözdizimi ve anlamsal sıralanış biçimi vardır, ama görüldüğü gibi tüm doğal diller arasında sözdizimsel ortaklıklar da vardır [Soykan, 1990:113].

Görüldüğü gibi, sözcükleri bir söz zinciri üzerinde kullanmak yalnızca sözdizimsel özelliklerle olmamaktadır. İnsan edimlerinin ya da insanın ürettiklerinin bir anlamı olabilmesi bu anlamı olanaklı kılan saymaca bir dizgenin varlığını da gösterir. Bir söz zinciri üzerinde sözdizimsel olarak doğru yapıda olsa bile, sözcükler arasında gerçek dünyaya ters düşmeyecek ilişkilerin de olması gereklidir. Diğer yandan anlamsal olarak doğru olması için tümcenin doğru sözdizimine sahip olması gereklidir. Yani "tümce içindeki sözcüklerin nasıl kümelendiklerini bilmeden onları anlamlandıramayız; bu da tümcenin sözdizimsel yapısını göz önünde bulundurmamız gerektiği anlamına gelir" [Miller, 1982:154]. Sonuç olarak, bir tümcenin sadece sesbilimsel ya da sözdizimsel olarak doğru üretilmesi yetmez. Anlambilimsel olarak da doğru üretilmesi gereklidir. Bu da bir bildiride kullanılacak sözcüklerin gerçek dünyayla ters düşmeyecek bağlantılar kurması, anlam çelişkisi yaratmayacak tümce içi ilişkiler sağlamasıyla olabilecektir.

Her bildiri altı belirleme düzeyi ile bildiri olarak alıcısına ulaşır. Yani bir bildiri şu tür aşamalar ile bir bütün olarak belirir ve alıcıya aktarılır [Tura, 1980:113-115]:

1. Öncelikle ses olarak betimlenir. Bu en küçük sesbirimlerin bir araya gelerek anlambirimcikleri ve sözceyi oluşturulmasına kadar giden her türlü ses ile ilgili yönler içerir.
2. Dizimsel belirleme düzeyi, yani sesbirimlerin belirli bir sözdizim üzerinde sıralanması söz konusudur.
3. Bu sesbirimsel ve sözdizimsel sıralanmanın anlambilimsel olarak da tutarlı olması gereklidir.
4. Kullanımla ilgili betimleme düzeyi vardır.
5. Oluşturulan sözcenin daha etkili olabilmesi için biçembilimsel düzenlemeler de yapılabilir.
6. Eğer söz konusu söylem, uzun bir metin türünde ise, metnin bütünlüğü içinde anlatımsal olarak tutarlılık aranır. Bu anlatım sözlü ya da yazılı bir biçimde olabilir.

Bu düzeyler aşamalı bir bağıntı içindedirler, çünkü her düzeyin kendine özgü birimleri ve özel bağıntıları vardır. Her düzey birbirlerinden bağımsız olarak tanımlanıp işlevleri ortaya konulabilir. Ancak hiçbir düzey tek başına anlam yaratmaz. "Belli bir düzeye bağlı her birim, ancak bir üst düzeye katılabilirse bir değeri olur, anlam kazanır. Eksiksiz olarak betimlenebilen bir sesbirimin tek başına bir değeri olmayacaktır, ancak aynı sesbirim bir anlambirimciğin (sözcüğün) içinde yer alırsa anlama katılabilir, sözcük de tümce içinde bir anlama sahip olacaktır" [Barthes, 1977:13].

Yukarıdaki sıralamanın üçüncü aşaması anlam olayını açıklamaktadır. İletişimde kullanılan her türlü bildiri, anlamsal olarak açık olmalı ve belirsizliğe yol açmamalıdır. İletişimdeki başarısızlığın bir nedeni de anlamsal olarak eksik ya da belirsiz bildirilerdir. Dördüncüsü bildirinin sözcemele ortamı, aktarılacak bağlamla ilişkisi ve göndergelerin düzenlenmesinin gerekliliğini açıklıyor. Oluşturulacak bildirinin aktarma biçimi ve amacına göre biçembilimsel özellikleri önemlidir. Özellikle santsal, alıcıyı iknaya yönelik anlatımlarda biçembilimsel düzenlemeye gidilir. Son olarak da, kısa ya da uzun, her türlü anlatımın belirli bir bütünlük içinde olması ve anlatımın tutarlı olması gereklidir.

Şiirsel anlatımlarda bazı tümcelerın dilbilgisel olarak doğru olmasına karşın, düzanlam (fr. *dénotation*) bağlamında belirli bir anlamdan yoksun olduğu görülür. Belirli bir bağlam, sapma ve yanamları düşünülmediği zaman, *Oktay Rifat*'ın

*uykusuz camların kırmızı boynuzlu öküzü ellerimi
yaladı mı yemyeşil olurum. Alnımın kuşları havalanır*

dizeleri anlamsız olurlar. Bu tür anlatımlar şiir dilinde yapılabilir ve yapıları anlamak da, yukarıda sıralananların yanında, düzanlam / yanamlam düzeyleri ve şiirsel sapmalara bağlı bir durumdur. Şiir gibi, reklam ve slogan gibi anlatımlarda belirli biçem kaygısı ile yapılabilecek bazı sapmalar, gündelik dil kullanımı ötesinde bir kullanımı gerektirebilir. Bu da sözcelyi anlamlı bir yapı haline getirmek için okuyucunun ilgili sözcelyi beyninde yeniden düzenlemesi ve yoruma bağlı ikinci, hatta üçüncü, dördüncü derecedeki bir anlama-yorumlama ile çözümlenebilecektir.

Anlam olgusu dil ve dilsel gösterge ile yakından ilintilidir. Felsefeciler, yorumla uğraşan yorum bilgisi uzmanları, dilbilimciler ve göstergebilimciler anlam olgusuyla uzun süredir ilgilenmektedirler. "Söylence ve dinsel inanışlarda sözün büyüğü, tanrısal bir niteliği olduğuna inanılmasının temel kaynağı, içerik ya da anlamdır. Eski Yunanda felsefe tabanına dayalı dil çalışmalarında anlama duyulan ilgi de kuşkusuz daha geniş bir çerçevede ele alınması gereken bir konudur" [Kocaman, 1980b: 89]. Varılan en temel noktalardan birisi anlamın bir bağlam içinde olacağı yönündeki görüştür. Dilde kullanılan sözcüklerin tek başına bir anlamı yoktur. O sözcüğün belli bir sözdizim içindeki kullanımı vardır. *Louis Hjelmslev* kuramı çerçevesinde, bir doğal dil iki düzlemlidir ancak bağdaşık (fr. *cohésif*) değildir. Anlatımın biçimi içeriğın biçiminden farklı biçimde yapılanmıştır. İki biçim arasındaki ilişki nedensizdir ve anlatım çeşitlemeleri içerik çeşitlemelerine karşılık gelmez. Örneğın *para* yerine *kara* dendiğinde, tek bir sesin değiştirilmesi köklü bir anlam değişikliğine yol açacaktır. Anlam olgusu *Hjelmslev*'in çalışmalarında önemli bir yer tutar.

Dille ilgilenen diğer felsefeciler gibi Yeni-Pozitivizm okulu anlam sorununu bağlam açısından ele alır.

Sözcükler ile tümcelerın sözdizimsel yapısından anlambilime, bunların anlamına geçişin gerçek kapsamını belirleyen şey, bunların nasıl bir «anlam» kazandıklarıdır.

Bir sözcüğün anlamı, anlamları saptanmış olarak alınan öbür sözcüklere salt tanımsal olarak geçirebildiği sürece, sorun, yalnızca bir sözcük ya da tümceden öbürüne kaydırma olacaktır. Ama son kertede, sözcüklere karşılık veren kavramların, kendi kavram olmayan şeylerle karşılaşması söz konusudur. Bu sonuç yeni-pozitivistlere göre, nesnel gerçeklik değil, dolayimsız deneyimdir [Çalışlar, 1985:131].

Sözcükler tek başlarına birçok değişik anlamlar alabilir; sözcüğün bir tümcede hangi anlama geldiği ise, kullanıldıkları bağlam ile belirlenir. Başka bir deyişle bir sözcüğün anlamları, o sözcüğün farklı bağlamlardaki kullanımlarının tümüdür. Kullanılan herhangi bir sözcüğün tümcedeki anlamı, diğer sözcüklerin anlamlarına ve kullanılan sözcüğün tümcedeki dilbilgisel işlevine bağlıdır. Sözcük birden çok işlevle bir tümcede anlamlı olabilmektedir. *Saussure*'ün 'işlev' kavramı ile belirttiği 'yapı' kavramı her türlü anlamlı bütünün, bu arada dilin, anlam oluşumunu açıklayacak bir durumdur. "Greimas'a göre, evrenin bize göre bir biçim, bir anlam kazanabilmesi için, onda birtakım farklılıkları algılayabilmemiz gerekir. Farklılıkları algılamaksa: En azından iki nesne-terimi bir arada var olan nesnelere kavramak ve terimler arasındaki bağıntıyı kavrayarak bunları şu ya da bu biçimde birbirine bağlamak demektir. *Yapı* kavramının ilk tanımı böyle çıkar ortaya: İki terimin ve bu iki terim arasındaki bağıntının varlığı. Bunun dolaysız sonucu olarak: Bir nesne-terimin tek başına bir anlam taşımadığını ve anlamın her zaman bir bağıntıyı varsaydığını, dolayısıyla anlamın zorunlu koşulunun terimler arasında bir bağıntı bulunması olduğunu kesinleyebiliriz" [Yücel, 1982a:86]. Bu açıklamadan da anlaşılabilir anlam karşılıklı iki terim-nesnenin birbiriyle kurduğu ilişkiden doğmaktadır. Bu ilişki de yapısal bir durumdur. Yani 'yapı' kavramı en az iki terim ve bu terimler arasındaki ilişkiyi belirten bir durumdur. Yapı kavramı anlam oluşum bakımından şu biçimde özetlenebilir: "iki nesne-terimin birlikte kavranabilmesi için bir ortak yanları, yani bir benzerlik ya da özdeşlik bulunması ve iki nesne-terimin birbirinden ayrılabilmesi için de şu ya da bu biçimde, şu ya da bu yönden birbirlerinden farklı olmaları gerekir" [Yücel, 1982a:87]. İşte söz konusu sözcüğün belirli bir kullanım içinde diğer sözcüklerle kurduğu ilişkiden "sözcüğün anlamı" oluşmaktadır. "Anlamak istediğimiz şey kültürel nesnenin, yani metnin, ardında yatan şey değil, asıl önünde duran şeydir. Bir metni anlamak, onu anlama durumundan göndermeye, söylediğinden ne hakkında konuştuğuna giden hareketleri izlemek demektir" [Rabinow, Sullivan, 1990:9]. Bir açıklama yaparken "bu metne göre X konusuna şu tür bir yaklaşım getirilmiştir" gibi bir açıklama, X konusuna o bağlam (gönderge) içindeki yaklaşım açıklanmaya çalışılır. Aynı konuya bir başka bağlam içinde farklı bir yaklaşım getirilebilir.

Burada söz konusu olan bağlam (fr. *contexte*) kavramıyla belirtilen mutlaka bir kitap ya da bir metin olarak düşünülmemelidir. Bir tümce içindeki sözcüğün diğer sözcüklerle kurduğu ilişki bir bağlamı belirtir. Yine bir tümcenin metin içindeki diğer tümcelerle kurduğu ilişki, bir paragrafın diğer paragraflarla, hatta bir romanın yazarın diğer romanlarıyla ilişkisi de bir bağlamı açıklayacaktır. Bir şiirin bir yazın

akımı içinde incelenmesi, şiiri o yazın akımı bağlamında anlamlandırma demektir. Sonuçta bağlam ele alınan nesnenin kendisinin de bulunduğu ortama göre değerlendirilmesidir denilebilir. Bir sözcüğün, tümcenin, paragrafın, bölümün ya da (geniş açıdan) bir romanın tek başına anlamı olmayacak, bireyin kullanımı sırasında bir bağlam içinde ona verdiği değerle anlamlandırılacaktır. Bir roman, çeşitli yöntemlerle incelenebilir; ama sanatçı ile roman ilişkilendirmek istenirse, sanatçının özyaşam öyküsü içinde, sanat yaşamının evrelerine göre değerlendirilecektir. Gençlik dönemi, olgunluk dönemi ya da şu düşüncüyü benimsedikten sonra ya da bıraktıktan sonraki dönem gibi. Bu da romanı romancının yaşamı bağlamında incelemek, değerlendirmek demektir.

Diğer yandan bir sözlükteki sözcüklere verilen tanımlarda madde başlıkları, sayılar vardır. Bazı sözcükler için elli ya da altmış değişik anlam verilir. Fransızların *Littre* sözlüğünde, Fransızcada en çok anlamı olan fiiller olarak şunlar belirtilir: aller (gitmek) eylemi için 39 madde başlığı, mettre (koymak) eylemi için 49, prendre (almak) eylemi için 80 ve faire (yapmak) eylemi için 82 madde başlığı verir [Genouvrier, Peytard, 1983:207]. Aynı eylemin bir tanesini de Türkçe-Fransızca sözlükte incelediğimizde de benzer durumlarla karşılaşabiliyoruz. Örneğin Tahsin Saraç'ın *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*'ünde *Prendre* (almak) eylemine ait 44 tanım verilmiş. Ayrıca deyim olarak kullanılanlarla bu sayı 182'ye çıkıyor. Bir de aynı eylemin çift adıllı kullanımı eklendiğinde 202 gibi bir madde başlığına ulaşıyoruz. *Türkçe Sözlükten* de şu örneği alalım: "Düşmek" eylemi için 32 madde başlığı verilmiş. Deyimlerdeki kullanımlarla bu sayı 37 oluyor. "Yer" sözcüğünün 16 madde başlığı var. Ancak bu sözcüğün deyimlerdeki kullanımları çok fazla. Örneğin sözlükte "yer" maddesinde 136 farklı tanım bulunmaktadır. Bu tanımların her biri aynı sözcüğün farklı bağlamlardaki kullanımını açıklamaya yöneliktir.⁸

Aynı sözcük için çokanlamlılık (fr. *polysémie*) (aynı adın birçok anlama gelmesi), eşadlılık (fr. *homonymie*) (başlangıçta aynı olup sonradan ses değişimi sonucu aynı biçime bürünmüş sözcükler olarak bulunması), altanlamlılık (fr. *hyponymie*) (özel nitelikli bir sözcükle daha genel bir nitelik taşıyan (üstanamlı) bir sözcük arasındaki bağıntı. Örneğin "yasemin" sözcüğü "çiçek"e oranla altanlamlıdır), karşıtanlamlılık (fr. *antonymie*) (anlamları karşıt olan iki sözcük arasındaki bağıntı) ve eşanlamlılık (fr. *synonymie*) (tek bir gösterilenin birden çok göstereni bulunması durumu, aynı gösterilenin iki ya da daha çok sayıda gösterende gerçekleşmesi) gibi dilsel durumları da ekleyince, ne kadar çok kavramla ilişkili olduğunu görülebilir.

Tek bir kavramın ne denli çok kavramla ilişkili olduğu ve tek bir gösterenin ne denli çok gösteren belirtebileceği görülüyor. Aynı gösterilene verilen birden çok göste-

⁸ Aynı konuda Doğan Aksan da farklı sayılar verir. Örneğin *Türkçe Sözlük*'te "çekmek" eyleminin 44 ayrı anlamının, "almak" eyleminin 40, "düşmek" eyleminin 32, ve "gitmek" ve "görmek" eylemlerinin ayrı ayrı 20'şer anlamının olduğunu söyler (Konu için Bkz. AKSAN, Doğan (2000) *Türkçenin Sözcüğü*, Ankara: Engin Yayınları, s. 66).

ren, ya da aynı gösterenin birden çok gösterileni belirtmesi gibi çeşitli dilsel olayları da ekleyerek çok sayıda dilsel gösterge elde edilebilir. Yani dilsel bir göstergedeki gösteren ile gösterilen arasındaki benzerlik (fr. *similarité*) ya da bitişiklik (fr. *contiguïté*) bağıntıları [Guiraud, 1984:43] anlam olgularının ne denli çok olabileceğini gösteriyor. Yalnız buradaki sorun her dil göstergesinin farklı dil bağlamlarında kullanılması sorunudur. Sözlüklerdeki tanımlamalar, aynı sözcüğün, farklı bağlamlardaki kullanımıyla ilgilidir. Üretilen bir tümcenin anlamı, o tümceyi oluşturan sözcüklerin anlamının ayrı ayrı yan yana gelmesiyle oluşmaz. Hatta her sözcük bir bağlam içinde, sözlük anlamı dışında başka anlamlar da içerebilir.

Tek dilli sözlükteki açıklamalar bir tür diliçi çeviri [Rifat, 1993:40] olarak tanımlanabilir. Çünkü bir sözcüğün tanımı aynı doğal dil kullanılarak tanımlanmıştır. Yani bütün etkinlik bir doğal dil içinde olmaktadır. "Sözlüğün söylemi bir dilin birimlerini açıklayan üstdilsel bir özellik taşır (...) Sözlükte verilen her madde başı (sözcük) yalnızca birer *dilsel gösterge*dir, bir dilin göstergesidir; hemen yanında yer alan bilgiyse, bu dilsel göstergenin, o dilin içinde taşıdığı anlamların aktarılmasıdır" [Rifat, 1993:47]. Yukarıda belirtildiği şekilde, gösterge ile gönderge arasındaki ilişkiler, bağlam değiştikçe değişebilecektir. Örneğin eşanlamlılığı düşünürsek, aynı gösterileni birden çok gösterenin karşılaması söz konusudur. Tersî durumda çok anlamlılık vardır. Yani aynı gösterenin birden çok gösterileni söz konusudur.

Bir sözlükteki açıklama, farklı bağlamlarda o sözcüğe verilebilecek anlamlama olgusunu belirtmek içindir. Sözlükteki bir tanımlama, *Roman Jakobson*'un iletişim şemasına göre, gönderge işlevine (fr. *fonction référentielle*), bilişsel işleve (fr. *fonction cognitive*) ya da düzanlamsal işleve (fr. *fonction dénotative*) [Jakobson, 1963:214] yöneliktir. Farklı adlarla da anılsa bu işlev bağlam (fr. *contexte*) ya da göndergeye (fr. *référence*) bağlı bir durumdur.

Gönderge, gösterilenin belirttiği nesne, düşünce ya da gerçek görüntüsüdür. Yani bir nesneye ad olarak verilen sözcük gösteren, nesnenin bizzat kendisi göndergedir. Bu nesnenin algılanmasıyla beyinde oluşan kavram gösterilendir. Başka bir deyişle gösterilen bir sözcüğün çağrıştırdığı düşüncedir, zihinsel imgedir; halbuki gönderge bu sözcükle belirtilen nesnenin bizzat kendisidir.

İletişimde kullanılan her bildiri bir bağlam içinde gerçekleşir. *Jakobson* "her bildiri gönderimde bulunduğu bir bağlam içinde anlaşılır" [1963:213] diyerek, bağlam ya da göndergenin, sözcüğün anlaşılmasındaki yerini gösterir. Yani her anlam olgusunun bir gönderge (bağlam) içinde gerçekleştiği kesindir.

Gönderge üç türde olabilmektedir [Genouvrier, Peytard, 1983:14, Gejunthajt, 1997b:1-3]: Ayrık gönderme (fr. *réfèrent détaché*), durumsal gönderme (fr. *réfèrent situationnel*) ya da belirleyici gönderme (fr. *réfèrent déictique*) ve metin içi gönderme (fr. *réfèrent textuel*) ya da kendi üzerine gönderme (fr. *réfèrent sui-réfèrentiel*).

Öncelikle ayrık gönderge, bir bildirideki göstergenin gerçek dünyadaki nesnenin bizzat kendine gönderimde bulunur. İlk algılanan gönderge ayrık göndergedir. Ancak diğer göndergeler ayrık göndergenin dışında bir duruma yönelik olabilir. Anlam açısından aynı göstergenin metin dışı göndergesi ile (ayrık gönderge) metin içi göndergesi farklı olabilir. Hatta verici bilinçli olarak birini ya da ötekini kullanabilir, belki ikisini de kapsayabilecek bir göndergeden yararlanmak ister. Özellikle şifresel anlatımlarda ve sözbilimsel yapılarda bu tür kullanımlara rastlanabilir.

Durumsal ya da belirleyici gönderge, bir bildirinin alıcı ile verici arasında aktarılması sırasında, bildirinin üretildiği dış ortamları belirtir. Bildirinin hangi ortamda ve ne amaçla üretildiği, hangi bağlamda üretildiği ve bu üretilme aşamasında verici (ben, şimdi, burada) ile alıcının hangi konum ve durumda bulunduğu gibi açıklamalar durumsal gönderge ile ilgilidir.

Metin içi ya da kendi üzerine göndergede bir bildirinin üretilmesi ve algılanmasında kullanılan her türlü dil göstergeleri söz konusu edilir. Bildiride kullanılan göstergelerin değerlendirilmesi ve anlaşılması yalnızca metin bağlamında olabilecektir. Kullanılan dilbilgisel zamandan tümce türlerine, kiplikten özne ile ilgili belirleyicilere değin her türlü dil göstergeleri metin içi gönderge ile ilgilidir.

Gönderge türlerine bağlı olarak, anlam olgusu da iki yönde düşünülmelidir: Her sözcüğün sözlükteki tanımına bağlı bir sözlük anlamı, hatta anlamları vardır. Yani bir bağlam dışında da anlaşılabilir bir anlamı vardır. Bu anlamlardan uygun olan bir tanesi, oluşturulacak söylem için seçilir. Bu anlamın durumsal göndergeye denk düşeceğini söyleyebiliriz. Var olan dış durumlara bağlı olarak anlamlardan bir tanesi kullanılır. Bir bildiride kullanılan sözcük, sözlükteki anlamlardan birini içerir. Ama bir başka sözcüde aynı sözcüğün bir başka anlamı kullanılabilir.

Diğer yandan aynı sözcüğün bir sözce içindeki, diğer sözcüklere bağlı olarak kazandığı değeri ve anlamı vardır. Bir bildiri üretilmek istendiğinde bu birimlerin hepsi bir bütün olarak işler. Bir başka deyişle bildiri bu tek tek göstergelerin toplamı değil, boyutu sözcüklerin anlamını aşan bir bütünlüktür. Sözcük türlerinden (fr. *partie du discours*) herhangi birisi olabilir: Ad, sıfat, adıl, eylem, belirteç ya da bir başka sözcük türü olabilir. Yine üretici dönüştürsel dilbilgisine göre ad diziminde (fr. *syntagme nominal*), eylem diziminde (fr. *syntagme verbal*) ya da ilgeç diziminde (fr. *syntagme prépositionnel*) yer alabilir. Tümcedeki görevine göre, özne, yüklem ya da tümleç; özneyi tanıtıcı bir söylemsel öge (fr. *embrayeur*) ya da belirleyici (fr. *déictique*) olabilir. Yani sözcüğün metin içi göndergesi, ilgili sözcüğün tümce içinde diğer sözcüklerle kurduğu ilişkiden ve sözce içindeki yerinden çıkarılabilecek bir durumdur. Sonuç olarak her sözcüğün bir temel anlamı diyebileceğimiz sözlüksel anlamı yanında, kullanımdan kaynaklanan bağlamsal anlamı da vardır. Her farklı kullanımda anlamı bağlam belirginleştirecektir, her bağlamda anlamın bir tanesi gerçekleşecektir.

Bir sözlükte bulunan dilsel birimin anlamı ve göndergesi toplumca kabul edilmiş bir durumdur. Gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki *Saussure*'e göre nedensiz, ama Fransız dilbilimci *Pierre Guiraud*'ya göre başlangıçta nedenlidir. Diğer yandan *Guiraud*, "nedenlilik anlam yararına silinmek zorunda. Yoksa anlamı daraltabilir, hatta bozabilir" [1984:26] der. Belirli bir toplumca kabul edilmiş dilsel göstergele- rin güncel kullanımlarında nedenlilik aramak, insanı belli bir sonuca götürmeyebi- lir. Türkçedeki bazı sözcük ve bileşik sözcüklerdeki nedenlilik olgusuyla ilgili ola- rak Doğan Aksan şu tür bir açıklama yapar:

*Sözcük, sözün küçüğü değildir; konuşma ve yazıda kimi zaman bütün bir tümcenin bile yerini tutabilir. Ancak burada anlambilim açısından unutulmaması gereken bir yön vardır: Her dildeki öğelerin kök ve ekleri, özellikle birleşik sözcükleri oluşturu- ran öğeler, belki yalnızca, yeni türetildikleri sırada temel anlamı çağrışırlar; son- radan bunlara yeni anlamlar, başka kavramlar da eklenir. Örnek olarak şu öğeleri gösterebiliriz: *Sığırcık* bir kuş ismidir; "küçük sığır" anlamında değildir; *elmacık* (kemiği) ancak başlangıçta elma düşünülerek yapılmış bir adlandırma; bugün söylendiğinde bu öğeler "sığır" ve "elma" kavramlarını yansıtmaz, çağrıştırmaz. *Tatarcık* da aynı türdendir. Bugün *ayakkabı* derken, *kab*, *kahverengi* derken *kahve* kavramlarını nasıl düşünmüyorsak *sözcük* derken de sözün küçüğü değil, dilin bi- rimlerinden biri anlatılmış ve anlaşılacak olmaktadır [Aksan, 1976:50-51].*

Sonuç olarak her dilde gösteren ile gösterilen arasındaki -varsa- nedenlilik uzun kullanımdan sonra belirsizleşir ve yok olur.

Anlam dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram, ya da düşünce olarak tanımlanır. Bir başka yaklaşımda anlam, gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkiden doğar. Bu durumda anlam göstergenin tamamlayıcı bir parçasıdır. Anlam dilsel bir süreçtir ve dil göstergeleriyle kazanılır. Diğer yandan kişinin kendisi için anlam yaratıcı ve taşıyıcı bu denli gösterme üretmesine gerek yoktur. Bu göstergeler iki ya da daha çok kişi arasında iletişim için üretilmiştir. Sonuçta anlam olgusu da iki kişi arasındaki bir etkileşimden doğar.

Anlam sözcüğü iki aşama ile gerçekleşir: **Anlamlama** (fr. *signification*) ve anlama (fr. *compréhension*). Anlamlama, vericinin bildirisini oluşturma aşamasındaki yapı- tığı etkinliklerin tümüdür. Sözcükleri durumsal ve metinsel göndergeye bağlı olarak seçme, onları bir araya getirerek belli bir bildiri üretme, sözcüğe anlam yükleme ve bu anlamlı göstergeleri alıcıya aktarma işidir. *Guiraud* anlamlamayı "bir nesneyi, bir varlığı, bir kavramı, bir olayı, bunları anlığımızda canlandırabilecek bir göster- geye bağlayan oluş" [1984:8] olarak tanımlar. Bildiri üretmek için bir kavramı zih- nimizde canlandırabilecek bir göstergeye bağlayan oluş bir anlamlama etkinliğidir. Bu bakımdan anlamla iletişim arasında özel bir ilişki vardır. İletişim bir bilginin gösterge ya da göstergeler grubu yoluyla alıcıya amaçlı olarak aktarılma işidir. As- lında aktarılan göstergelerdir, yani sözcükler değildir. Sözcüklerin çağrıştırdığı an- lamlardır. Şu halde iletişimde anlamların aktarılması söz konusudur.

Öncelikle dilsel bir göstergedeki gösterenle gösterilenin birleşimi ile anlamlama başlar. Yine sözcükleri duruma göre seçme (durumsal gönderge) ve bir sözdizim içinde kullanarak (metin içi gönderge) anlam oluşturma bir anlamlamadır. Anlamlama ile akla gelebilecek olan: Anlam aktarma işi ve sözcüklerin, dolayısıyla anlamın eklenmesidir.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, anlamlama bir bildiri oluşturmadaki etkinlikler gibi bir süreç işidir. Vericinin alıcı ile ilgili durumuna göre bir söylem türü seçme, alıcısıyla olan durumunu oluşturacağı bildirisinde belirtme gibi durumsal gönderge anlıkta geçen çok hızlı bir süreçtir. Örneğin bir anlambirimi (fr. *monème*) oluşturan sesbirimleri (fr. *phonème*) seçip bir sıra içinde üreterek; ya da bir sözcüyü oluşturan anlambirimleri art arda sıralayarak yaparız. Konuşmaya bağlı olarak bu durumlar sürekli değişecektir. Diğer yandan metinsel göndergeye bağlı olarak da vericinin yaptığı bir seçme ve düzenleme edimi hep vardır. Ancak bunlar anlıkta çok hızlı gerçekleştiğinden pek farkında olmayız.

Anlam olgusunun ikinci aşaması **anlamadır**. Bu da alıcının yaptığı bir etkinliktir. Verici tarafından aktarılan bildiri, vericinin yaptığı işlemlerin tersi bir süreçle, çözümlenip algılanır. Yine her dilsel göstergeye bir anlam yüklenerek, yani alıcı tarafından yeniden anlamlandırılarak algılanır. Bir anlamın tam olması demek, algılanan bildirideki gösterenlere, vericinin yüklediği gösterilenlerin aynısının yüklenmesi demektir. Bir başka deyişle anlama, bildiride kullanılan dil göstergelerinin verici ve alıcı tarafından ayrı ayrı anlamlandırılması sırasında aynı değerlerin yüklenmesiyle olacaktır. Her iki tarafın kullandığı dilsel gösterenlerin gösterilen kısımlarında bir çakışma olması gerekmektedir. Sonuçta anlam, anlamlama ve anlamının tamamıdır denilebilir. Anlam ne yalnızca anlamlamadır ne de anlama, ikisinin bir arada olmasıdır.

İnsan ve dünya ile insan ve insan arasındaki her türlü etkileşim anlamlama ve anlama sorununa dayanır. Bir durumu alıcısına sunma, bir olayı kendi bağlamı içinde algılayabilme ve çözme işi, insanın doğayı tanıma ve diğer insanlarla iletişim kurabilme arzusunun temelidir.

6.1. Gösterge ve Anlamı

İnsan denen varlık çevresiyle birlikte vardır ve yaşar. Çevresiyle etkileşimi sürdürdüğü oranda toplumsal bir varlıktır. Yani insanın toplumsal olması birlikte yaşamaktan ve paylaşmaktan geçer. Toplumsal olmanın ilk koşulu budur.

İnsan yaşamı önceden öğrenilen kavramları ve deneyimleri doğru yerde kullanma ve yeni bir durumu öğrenilen bilgilerden yararlanarak çözme üzerine kurulmuştur. Kişi öğrendiği nesnelere bir şey yapmaya çalışır ya da üyesi olduğu toplum için bir davranışta bulunur. İçinde bulunduğumuz zamanın yüz yıl öncesinde yaşamış birisi acaba bugün bizim yaptığımız davranışların ne kadarında başarılı olabilirdi? Örneğin bizim için çok basit olan televizyon açma aracının üzerindeki düğmeleri ne oranda

doğru kullanabilirdi? Bu sorulara olumlu yanıt vermek hemen hemen olanaksız görünüyor.

Bir başka yaklaşım: Video aracı ile televizyon açılabilir mi? Hayır. Çünkü söz konusu aletin (bir başkasına benzemesine karşın) tek bir işlevi var. O halde günlük yaşamda kullanılan her nesne her yerde (rasgele) kullanılamaz. Her nesnenin kendi kullanım yerleri vardır ve her nesnenin kendi kullanım yerinde bir anlamı vardır. Türkçedeki “Taş yerinde ağırdır” atasözünde belirtilen durum gibi. Bu durumda iletişim ve anlaşma, önceden öğrenilen nesnelere ya da davranışları doğru zamanda ve doğru yerde kullanmakla olacaktır. Günlük iletişimde kullanılan, kültür ya da kültürün bir parçası olarak nitelenen her şey, *gösterge* diye adlandırabilecek uzlaşım değerleri toplumun benimsediği biçimde kullanılmayı gerektirir. Her türlü kültür olgusu anlamlı bir yapıdır ve bir toplum için çok şeyi belirtebilir. Ancak her türlü göstergiyi kullanmak için kendi kullanım yerlerini bilmek gerekir. Bu da toplumsal yaşamla ilintili bir durumdur. Sonuç olarak günlük yaşamdaki iletişim, toplumsal olarak yaşamanın gereği, dilsel ve dildışı göstergeleri bir arada kullanmakla olabilir.

Dildışı iletişimde kullanılan dizgeler çok çeşitli olabilmektedir: “İster *görme*, isterse *dokunma*, *işitme*, hatta *koku alma* duyularımızı ilgilendirsinler, hepsinin ortak noktası insan dilinin seslerini kullanmamalarıdır” [Z. KIRAN, 1996:107]. Ancak bunların da kendi içinde tutarlı bir dizgesi olması gereklidir. Dilde kullanılan sesler gibi uzlaşım dizgelerinin yani bir göstergeler dizgesinin parçası olması gerekir. Diğer yandan günlük iletişimde kullanılan çeşitli göstergelerin dilsel mi yoksa dildışı mı olduğu konuşan ya da dinleyen için önemli değildir. Zaten bu tür göstergeleri bir arada kullanma eğilimi fazladır.

Dilsel gösterge denilen yeryüzündeki tüm insanların kendi toplumsal grubunca oluşturulmuş doğal dili inceleyen bir bilim vardır. Bu bilim dilbilimdir. Bu bilim insanların iletişimde kullandığı her türlü dilsel göstergiyi kendine inceleme konusu yapmıştır. Ancak dil dahil (ve özellikle dildışı) her türlü göstergiyi kendisine inceleme konusu yapmış bir bilim dalı daha vardır: Bu bilimin adı da göstergebilimdir.

Göstergebilimin kuramcılarında ve ilk kurucularında *Algirdas - Julien Greimas*, göstergebilimi başlangıçta bir araştırma yöntemi olarak tanımlar. Bu nedenle de göstergebilimin temel kitaplarından biri olacak ders notlarında da benzer durumu yineler: *Yapısal Anlambilim: Yöntem Araştırması*. Ancak *Greimas*, bugün geçici bir durum değil kalıcı bir kuram bırakmıştır. Kitabının başlığı anlambilim de olsa, göstergebilimin temel ve başvuru kitaplarından birisi olmuştur. *Greimas*, ortaya koyduğu göstergebilimi “genel olarak anlamlamanın, dilin gelenekselleşmiş kodu dışında, mantıksal bir temele” [Aktaran Yalçın, 1991:21] dayandırır. Göstergebilim, bütün kuramını bu tür bir göstergeler dizgesi, anlam, anlam evreni, anlam eksenini, anlamlama, anlamlandırma gibi bir yığın soyutlama üzerine kurmuş bir bilim dalıdır. Bilinir ki, bu kavramlar somut ya da soyut bir nesnenin, durumun ortak ve genel özelliğini gösteren simgesel yapılardır. Aslında bir dildeki sözcüklerin çoğu kavram

adıdır. Bunun dışında kalanlar yalnızca özel adlardır. Gerçekte özel adlarda bir gösterge olarak kavram adıdır denilebilir.

Göstergebilim, yirminci yüzyılın son çeyreğinde toplum bilimlerinde en çok konuşulan, araştırmaya konu olan, onun geliştirdiği yöntemlerle araştırmalar yapılan bir bilim dalıdır. Göstergebilim, *Saussure*'cü dilbilimden doğmuştur denilebilir. Zaten *Saussure* böyle bir bilimin kurulması gerektiğini kendi notlarında belirtir. Ancak bu bilimin varlık bulması için zamana ve yeterli çalışmalara gereksinim vardı. Sonuçta göstergebilimin doğuşu "Prag dilbilim çevresinden *Jakobson* ve *Troubetzkoy*'un *Saussure*'ün araştırmalarını yaygınlaştırması, Kopenhag dilbilim çevresinden *Hjelmslev*'in dizgeleştirmesi, *Benveniste*'in söyleme uygulaması, *Barthes*'in anlaşılabilir bir dile indirilmesi ve nihayet *Greimas*'ın kuram ve yöntem olarak ortaya koyması" [*A. Kıran*, 1990:51] ile olmuştur.

Dilbilimin bir alt dalı olarak gelişen ve daha sonra ayrı bir bilim dalı kimliği kazanan bu bilim dalının bulgularından; mantık, psikoloji, dilbilim, sosyoloji, insanbilim (fr. *anthropologie*) gibi bir yığın bilim dalları da yararlanmaktadır. Zira bizce bütün sosyal bilimler şu ya da bu şekilde insanların çağlar içinde ürettiği göstergeleri anlamlandırmakla uğraşıyorlar. Göstergebilimin asıl amacı anlamlı dizgeleri çözümlenemeye yöneliktir. Yakından bakılırsa toplum bilimleri, insanlığın bir evrim içindeki çeşitli aşamalarında ürettiği göstergeleri günümüz insanlarına tanıtmaya süreci içindedirler. Bu içinde yaşanan zaman olabileceği gibi tarihin ilk dönemlerine ait bir belirsiz zaman da olabilir. Arkeologun M.Ö. bilmem kaçınıcı yüzyılda bulunduğu bir çömlekten yola çıkarak, o dönem toplumunun uygarlık düzeyi ile ilgili genellemelemelere gitmesi aslında bir tür göstergeleri anlamlandırma olgusuyla olmaktadır. Bu da herhangi bir göstergeye kendi bilgi birikimlerinden yola çıkarak anlam kazandırma edimi değil midir? Kahve falına bakan kişi de fincanın içindeki bazı tortuları kendine özgü göstergeler olarak algılayıp kişinin geleceği ile ilgili bir yorumlama işine girmektedir. Zaman zaman "bakar mısın, aynı bir kuşa benziyor" gibi sözleri, yapay olarak oluşturduğu göstergelerin tanınmasına bir başkasını da ortak etme isteği vardır.

Anlam yalnızca söylediklerimiz, yazdıklarımız ya da çeşitli biçimlerde yaptığımız davranışlar değildir kuşkusuz. Bu durumda anlam ve anlama/anlamlandırma çok daha geniş bir şey. "Bütün yönler açılabilen bir ilişkiler ağıdır, bütün yönler esneyebilen bir dokudur" [*Rifat*, 1993:9]. Böyle bir alanı inceleme savında bulunan göstergebilimin de amacı büyük olmalıdır. Çünkü anlamlandırma (kurma) ve anlama (çözme) her yerde ve günlük yaşamın her alanında vardır. Daha önceki bölümde sözü edilen iletişimi sağlayıcı her türlü dilyetilerinin göstergebilimi ilgilendirdiği söylenebilir. Bir sinema ya da tiyatrodan, insanların bir durumu (olumlu ya da olumsuz yönde) sergileyerek söz konusu olaya kendi bakış açısını (kendi anlamlandırma edimini) getirmesi anlamlı bir yapıdır. Sahnedeki oyuncunun ya da sokaktaki kişinin anlam kaygısıyla yaptığı her türlü eylem (el-kol hareketleri, yüz hareketleri), reklam,

sanat gibi kısacası anlamlı bütün işaretler, göstergeler dizgesi göstergebilimin alanına girer.

İnsan kendini, düşüncesini ve duygusunu başkasına anlatmak için dört tür iletişim dizgesi kullanabilir: Ses, şekil, renkler ve beden dili. Bunlardan ilk ikisi doğal dille ilgilidir. Bir bildiri sözle (ses) aktarılabilceği gibi yazı ile (şekil) de aktarılabilir. Bunlar, çalışmamızın ilk kısmında sözünü ettiğimiz dilsel göstergenin gösteren kısmının iki türde anlatılmasıdır. Ancak iletişimde kullanılan sesler ya da şekiller yalnızca doğal dille ilgili değildir. Bir vapurun sireni, saatin ya da kapının zili de sestir ve doğal dil değildir. Yine yazılı şekiller yalnızca harflerin grafiksel anlamı değildir. Trafik işaretleri de şekildir, mors alfabesi, sağır-dilsiz alfabesi ya da televizyon uzaktan kumanda aleti üzerindeki bir yığın şekil de iletişim için yaratılmışlardır. Renklerin çok geniş bir kullanım alanı olmamakla birlikte her toplumda bir iletişim değeri olarak kullanılabilir. Beden dili de başlı başına iletişim aracıdır, ancak onun da öğrenilmesi gereklidir (ileriki bölümde bu anlatım biçimi ayrı başlık altında ele alınacaktır).

Sonuç olarak bu dört dizgenin her biri tek başına iletişim aracı olabileceği gibi, birkaçı bir arada kullanılarak da iletişim sağlanabilir. Ama her durumda vericinin bir anlamlandırma ediminde bulunması (yani bildirisini belirli bir dil içinde ve iletişim kuramları bağlamında alıcıya aktarması) ve alıcının da bu anlamlandırmayı anlaması (yani bildiriye çözüm algılaması ve karşı tepkide bulunması) söz konusudur.

İletişim olgusu içinde düşünebileceğimiz her türlü kültürel, sanatsal, teknolojik ve siyasal etkileşimi bir anlamlandırma olgusu olarak değerlendirebiliriz. Hep önceden kodlanmış davranışları belirli zaman ve durum karşısında kullanmaya çalışıyoruz. Yani bulmaca çözerken, televizyon seyrederek gibi davranmıyoruz. Ya da birisine kızarken cenazede davrandığımız gibi olamıyoruz. Kısacası günlük yaşamımızda önceden öğrendiğimiz kavramlarla, nesnelere bir şeyler yapmaya çalışıyoruz, bir davranışta bulunuyoruz.

Aynı biçimde toplumlar arasında farklılık gösteren bir başka durum da nesnelere işaretleme biçimidir. Ama bir toplumca, anlamsız ya da çok garip bir davranış da olsa, gösterge olarak yapay biçimde oluşturulduğuna göre belirli bir amacı vardır. Bir göstergede gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki, ister benzeşmeye dayansın (örneğin simgeler), ister toplumsal anlaşmaya (örneğin dilsel göstergeler), varoluşu nedeni amaçlıdır. Gösterge bir amaç için üretilmiş ve belirli bir toplum tarafından kullanılmaktadır. Her türlü gösterge bir iletişim olgusu için üretilmiştir.

Kültür, bir iletişim içinde bir toplumun üyeleri tarafından benimsenmiş göstergelerdir ya da kodlanmış, tanımlanmış ve yorumlanmış davranış listesidir. Kodlanmış uzlaşım davranışları ve göstergeler her geçen gün artmaktadır. Her gün toplumca benimsenmiş yeni bir gösterge ile karşılaşılabilir: Zengin adam hep şişman, pürolu ve yakınında Amerikan Dolarını belirten simgeyle tanımlanır. Yine zeytin dalı ya da güvercin barışı, silindir şapka ve smokin politikacıyı; kola, kovboy şapka

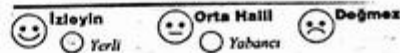
ve çizme Amerikalıyı belirtir. Hepsi bizim kültürümüzde (hatta evrenselleşmiş) kodlanmış değerler listesidir. Bu durumda kültür yalnızca bir göstergeler dizgesidir denilebilir.

İnsan her alanda kendi emeğiyle bir yaşama ortamı oluşturur. Çeşitli etkinliklerle bir toplum içinde kimliği olur. Bir taşı boyar, müzik yapar, yazı yazar. Bunların hepsi kültür ve anlam yaratıcı bir göstergedir. Bu çalışmaları kendisi için yaparken (belki yaşaması için para kazanabilecektir), bulunduğu toplumun kültürüne de katkıda bulunmuş olur. Düşünce, gelenek, kültür, töre ve sanat alanında yapılan her şey bir toplum için anlamlıdır. Ancak bu kodlanmış ve yorumlanmış davranış listesi farklı kültürlerde değişik şekillerde üretilmiştir.

Toplumsal kullanımlar, kültürel değerler kısacası toplumda anlamlı olan değerler oldukça fazladır. Bu değerlerin her birinin anlam yaratıcı göstergeler olduğunu düşündüğümüzde, dilsel ve dil dışı her türlü iletişim dizgelerini inceleyen bir bilim olan göstergebilimin çalışma alanının çok geniş olduğunu söyleyebiliriz. Her türlü dilyetisi göstergebilimin konusudur. Bu durumda günlük iletişimde yaptığımız anlamlı göstergeler (dil, bedensel davranışlar, el-kol hareketleri, yüz hareketleri yani dil ve dil dışı gösterge türleri), renklerle anlatım ya da sinemadaki anlam yaratma olgusu göstergebilimi ilgilendirmektedir. Ancak her türlü iletişim dizgesini anlamada ya da göstergebilimsel çözümlemede yine doğal dili kullanacağımız kesindir. *Benveniste*'in belirttiği gibi "sesle, renkle, imge ile ilgili bir çalışma, yine renkle ya da imge ile açıklanamayacak, her şey dille olacaktır" [1983: 60].

Çağımızda özellikle dil dışı gösterge türü kullanma eğilimi artmıştır. Her gün farklı bir iletişim dizgesi yaratma çabası vardır. Gelecekteki insanlar dilden daha önemli bir yeri olacak dil dışı göstergelerle iletişim kurmayı deneyecek gibi görünür. Belki dilin yanında dil dışı göstergeleri de anlamlandıran insan çağdaş insan olarak nitelendirilecek. Her gün yeni bir gösterge üretiliyor. Örneğin şu gazete kupürüne bakalım:

00.30 / Show TV / Geçerin...	Aynıb yandı
Sırfın Evi 00.30 TRT 1 Gerim	
👤 İffet ve Seydi birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde. Her yerde birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde. Her yerde birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde.	
Mazun 00.30 Kanal D Dram	
👤 İffet ve Seydi birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde. Her yerde birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde. Her yerde birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde.	
Düğü 01.30 TGRT Dram	
👤 İffet ve Seydi birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde. Her yerde birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde. Her yerde birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde.	
Sesiz Ölümler 01.50 atv Korku	
👤 İffet ve Seydi birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde. Her yerde birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde. Her yerde birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde.	
Güç Yarışma Doğru 02.10 Show TV Macera	
👤 İffet ve Seydi birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde. Her yerde birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde. Her yerde birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde.	
Bir İlhahhar Sabahı 02.30 İnterstar Dram	
👤 İffet ve Seydi birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde. Her yerde birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde. Her yerde birlikte, evde, yolda, sokakta, her yerde.	

Şekil 75. Yüzler ve göstergeler

Film adlarının yanında farklı türde insan yüzleri görüyoruz. En alta da bu göstergelerin neyi belirttiği açıklanmış. Anlaşılacağı gibi henüz toplumun tamamınca benimsenmemiş bir dilyetisi olduğundan, ilgili insan yüzlerinin neyi belirttiği açıklanmış. Ama eğer bu dilyetisi zaman içinde diğer insanlarca bir iletişim biçimi olarak benimsenirse, en alttaki açıklamalara gerek kalmayacaktır. Sözün kısası gösterge (yazı) ile gönderge (resim) arasındaki ilişkide henüz alıcı ile verici arasında bir uzlaşma sağlanmamıştır.

Bu göstergelerde alıcı/okur, izleyeceği film konusunda bilgilendiriliyor. Örneğin insan yüzünün koyu renkli olanı yerli filmi, açık renkli olanı yabancı filmi belirtiyor. Gülen yüz göstergesi filmin verici tarafından beğenildiğini, donuk yüz göstergesi tarafsız kaldığını, asık yüz göstergesi ise, verici tarafından beğenilmeyen bir film olduğunu belirtmektedir. Verici bu göstergelerle okuyucuyu yönlendirmek istiyor. Alıcı filmlerin yanındaki yüzlere bakarak bir film seçecek. Filmlerin yanına konulan bu şekiller bir dilyetisidir ve iletişim amacına yönelik bir davranıştır. Bu göstergelerle verici, filmin yanına yazması gereken: Yerli/yabancı, izleyin/siz bilirsiniz/değmez gibi sözcükleri yazmaktan kurtulmuş olacaktır (Burda son zamanlarda doğal dile bağlı olarak geliştirilen değişik gösterge türlerindeki bir durumu görüyoruz: Zamanın bizden önceki dönemlere göre daha değerli olduğu çağımızda, doğal dille anlatılacak uzun anlatımlar, birden fazla sözcükler, siyasal, ekonomik ya da düşünsel bilgiler simgeleştirilmekte, kısaltılmakta ya da baş harflerle anılmaktadır. Siyasal partilerin amblemleri ve partileri belirten harfler, değişik örgütlenmeleri belirten simgeler (Örneğin Uluslararası Af Örgütü'nün dikenli tele sarılmış yanan mumu), toplumda bir simge ile anılmak istenen basın yayın organları ya da ticari kuruluşlar bu bağlamda düşünülebilir.

Bugün beden numaranızı bilmeden bir elbise alamıyorsunuz. Ya da üzerindeki şu özellikleri bilmeyen bir kişi çok pahalıya aldığı bir giysiyi ikinci kez giyememe durumuyla karşılaşabilir.

Yarının insanının alışverişi telefonla, televizyonla belki de o zamanda geliştirilmiş yeni bir yolla yapacağı ortada. Günümüzde internet üzerinden alışveriş çok yaygınlaşmış durumda. Yeni buluşlarla bunların daha da zenginleşeceğini söyleyebiliriz.

İletişim olgusunda kullandığımız doğal dil olsun, dil dışı bir araç olsun, hepsinde gösterge dediğimiz kendisi olmayan ama bir başka şeyi belirten nesnelere yararlanıyoruz.

Evrensel Yıkama Talimatı Sembelleri

	Üçleme Talimatları Yüksek ısıda üçleme yapılır.
	Üçleme Talimatları Orta ısıda üçleme yapılır.
	Üçleme Talimatları Düşük ısıda üçleme yapılır.
	Üçleme Talimatları Üçleme yapılamaz.
	Yıkama Talimatları 95 derece'de normal yıkama, mekanik hareket ve ısıma normal.
	Yıkama Talimatları 40 derece'de normal yıkama, mekanik hareket ve ısıma normal.
	Yıkama Talimatları 50 derece'de normal yıkama, mekanik hareket ve ısıma normal.
	Yıkama Talimatları 40 derece'de normal yıkama, mekanik hareket ve ısıma normal.
	Yıkama Talimatları 95 derece'de ısıma.
	Yıkama Talimatları 60 derece'de ısıma.
	Yıkama Talimatları 50 derece'de ısıma.
	Yıkama Talimatları 40 derece'de ısıma.
	Yıkama Talimatları 30 derece'de ısıma.
	Yıkama Talimatları Yalıtımlı yıkama.
	Yıkama Talimatları Yıkamaz.
	Kuru Temizleme Talimatları Kuru temizleme amaçlı tüm çözücüler kullanılabilir.
	Kuru Temizleme Talimatları Tri-kloroetilen dışında tüm çözücüler kullanılabilir.
	Kuru Temizleme Talimatları Kuru temizleme de çözücüler mekanik hareket, su veya buhar kullanılmamalıdır.
	Kuru Temizleme Talimatları Safalöl ve RI 13 ile kuru temizleme yapılır.
	Kuru Temizleme Talimatları Kuru temizleme de çözücüler mekanik hareket, su veya buhar kullanılmamalıdır.
	Kuru Temizleme Talimatları Kuru temizleme yapılamaz.

Şekil 76. Giysilerin yıkama yönergesinde kullanılan semboller

6.2. Anlam ve Anlambilim

İnsanların dil ile yaratılan anlam olgusuyla ilişkisi çok eskilerden beri vardır. Anlambilim ad olarak yeni olmasına karşın, çalışma alanı olarak çok eskilere dayanır. Birçok dilbilim kitabında çağdaş anlamda anlambilimin kurucusu olarak Fransız dilbilimci *Bréal* gösterilir: "Her ne kadar, Reiss, 1820'lerde anlam incelemesini gramerin üç bölümünden biri olarak düşünüp ona "semasiologie" adını veriyorsa da, anlambilim terimi ilk kez 1883'te Fransız dilbilimci *Bréal* tarafından kullanılmıştır" [Kocaman, 1980b:90]. Çağdaş anlamdaki anlambilim *Bréal*'in çalışmasıyla başlamıştır.

Anlambilim kavramı da dil olgusunun temel aşamalarından birisidir. Morris'e göre,

- Sözdizimi göstergelerin birbirleriyle olan ilişkilerini,
- Edibilim (fr. *pragmatique*), göstergelerin yorumlayanlarla bağıntısını,
- Anlambilim ise göstergelerin uygulanabilecekleri nesnelere bağıntısını inceler [Kocaman, 1980b: 100].

Anlambilim yapısal dilbilim içinde sayılan alt bir bilim dalı durumundadır. Biçimbilim ve sözdizimi kapsayan dilbilgisi ile sözcükbilim (fr. *lexicologie*) anlambilimin konusunu oluşturur. Anlambilim, sözdizimdeki kullanımdan ayrı olarak, sözcük anlamlarıyla ilgilendiği gibi, sözcük dışındaki yani aynı tümcenin sözcüksel (fr. *lexical*) birimlerin bir arada kullanılmasından doğan tümce düzeyindeki anlamla da uğraşır. Bu ölçüyü aşamalandırma olasıdır. Bir paragraf içindeki tek bir tümcenin anlamını anlambilim inceleyebilir, ama diğer yandan o paragrafı oluşturan tümcelelerin bir arada kullanılmasından doğan anlamsal ilişkiler de bulunabilir.

Anlam kavramı tanımlanırken, *Guiraud*'nun tanımından yola çıkarak, bir sözcüğün ya da bir sözün zihinde bıraktığı izdir denmiştir. Kavramlar yaratımı ve kendi üstüne yeniden oluşumunu sağlayan dilin devinimsel süreci anlam alanı ile ilgilidir. Yine eklemeliş, duruma uygunluk ve çeşitli göstergelerin aralarında uyulanması anlamla ilgili durumlardır. Anlambilim, temel olarak sözcüklerin anlam bakımından gelişmesini inceleyen bilim dalı olarak tanımlanabilir. Dilbilimsel bir açıklama ile gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki, anlam ilişkisidir. Dildeki sözcükleri ilgilendiren her şey anlam olayı ile açıklanabilir.

Guiraud, anlam sorununu üç düzlemde inceler [1984:2-3]: Anlam ve anlama öncelikle ruhbilimsel bir sorundur. Zira dilde kullanılan göstergenin iki yüzü gösteren ile gösterilen birbirine bağlı iki zihinsel imgedir. Yani sözcükler ve sözcüklerin anlam yaratmak için süreç içindeki işlevleri, insan beyninde yapılan bir işlemdir. Ruhbilimciler bir nesne ile onu algılama ve anlam verme süreciyle ilgilenmektedirler. Gösterge ile nesnesi arasındaki bağıntı ruhbilimin kendi yöntemleri ile incelediği bir konudur. Ancak aynı konu dilbilim ve anlambilimin de inceleme konusudur. Diğer yandan ruhbilim insanlar arası iletişimdiki anlama sorunuyla ilgilenir. İletişim nasıl olur? İletişim sırasında verici ile alıcının anlığında neler olup biter? İletişim olgusunun dayandığı fizyolojik ve ruhsal yön nasıl açıklanabilir? türü sorularla ruhbilim anlam olgusunu sorgular.

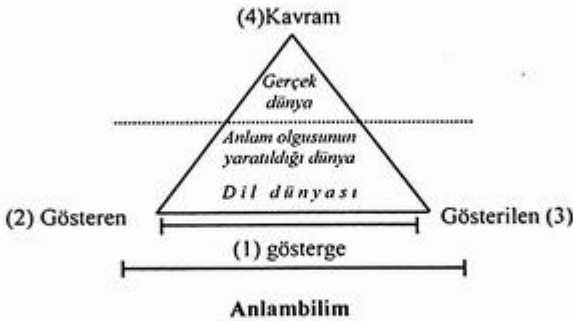
İkinci olarak anlam, anlamlandırma ve anlama mantıksal olarak da incelenir. Mantık, anlam sorununu dilsel gösterge ile gerçek arasındaki ilişkiden hareketle incelemeye çalışır. Dış dünya gerçeği ile dil arasındaki bağıntı mantıksal bir sorun olabilmektedir. "Gösterenin görevi kavramı belirlemek, canlandırmak ve bozmadan, karıştırmadan aktarmaktır" [*Guiraud*, 1984:17]. Bu da, *Guiraud*'ya göre mantıksal bir süreçtir ve mantık bilimini ilgilendirir. Dilde kullanılan gösterge ile gerçek nesne arasındaki ilişki nedir? Doğru bir iletişimi sağlayan kurallar nelerdir? Dilsel gös-

tergeler ve iletişimde kullanılan dil dışı göstergeler her yerde kullanılabilir mi?, işlevsel midir? gibi sorularla mantık bilimi ilgilenir.

Son olarak anlam dilbilimsel bir sorundur. Sözcük nedir? Bir sözcüğün biçimi (gösteren) ile anlamı (gösterilen) arasındaki ilişki ne tür bir özellik belirtir gibi sorular dilbilimin anlam sorunuyla ilgilenmesine yol açar. Asıl anlam sorunu ile anlambilim ilgilenmektedir. Göstergebilimsel yaklaşıma göre anlambilim, yalnızca dilsel göstergelerdeki anlam sorunu ile kendini sınırlandırmıştır. Bu nedenle de zaman zaman dilbilimsel anlambilim gibi kavramları duyarız. “Dilbilimsel anlambilim gösterenin gösterilen yanını ele alır, gösterenle gösterilen arasındaki bağıntıları, anlam düzleminde görülen değişimleri, dilsel yapıların içerik açısından ortaya çıkardıkları çeşitli sorunları inceler” [Vardar, 2002:18]. İster anlambilim densin isterse de dilbilimsel anlambilim densin, her ikisi de yalnızca dilsel göstergelerdeki anlam sorunuyla ilgilenir. Bu anlam sorunu dilin işleyişinde her boyutta sorgulanır.

Tüm dillerdeki değişmelere bağlı olarak anlam olgusu da değişir. Ancak belli bir andaki dil ya da anlam betimlemesi için dildeki daha önceki değişmelerin bilinmesi gereği yoktur. Dil ve anlamı hangi bilim dalı incelerse incelesin, dilin iki özelliğini kabul ederek bu incelemeyi yapmak zorundadır: Dil bir iletişim aracıdır, ama dil bir anlatım aracıdır da. Yani dil anlamları aktararak iletişimi sağlar.

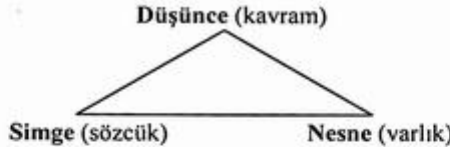
Kavramla gösteren arasındaki bağıntı anlambilimi ilgilendirir. Gösterenler bir simgeler dizgesidir. Bu simgeler dili oluşturur. Dilde kullanılan gösterenler bellidir. Ancak bu gösterenlerin gösterilen kısmında değişimler olabilmektedir. Bu değişimler, dolayısıyla gösterilen kısmının tanımlanması anlambilimin asıl konusudur. Saussure’e göre anlam gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkidir; gösteren ile gösterilenin birleşimi de göstergeyi oluşturur. Böylece gösterge bir adı birleştirmez; bir kavramla bir işitim imgesini birleştirir. Kavram ile gösteren arasında adlaştırma (fr. *nominalisation*) durumu vardır. Saussure’e göre anlam olgusu tamamen dilsel bir durumdur, gerçek dünyayla ilgisi yoktur.

Anlambilim, göstergenin gösterilen bölümünü inceler. Bir başka deyişle her gösterenin gösterilen kısmını tanımlamaya çalışır. Doğal dildeki sözcüklerin işlevini inceler. Bir dildeki gösterenin anlam aktarımındaki uygunluğu sorgulanır. Bu bağlamda dildeki yanlış kullanımlar, eksik ya da bir başka şekilde kullanımlarla ilgili kuramlar geliştirir. Örneğin anlam aykırılığı, anlam değişmesi gibi durumlara anlambilim kendi yaklaşımını getirir. Anlam aykırılığı "Bir metinden çıkan anlamın asıl anlama uygun olmaması, bir de söylenen sözün anlamıyla yapılan hareketlerin arasındaki ayrılık demektir" [Şenbay, 1993:127]. Gerçekte anlam aykırılığı denilen şey, o gösterge için toplumun benimsediği göndergelerin dışında bir gönderge oluşturmaktan kaynaklanmaktadır.

Guiraud'ya göre [1986:16] gösterge (1) ile kavram (4) arasındaki ilişki ruhbilimsel bir sorundur. Yine ilgili nesneye (4) ait bilgi ya da bilim ile bilgi kuramı da ilgili bağıntıyı inceler. Kavram (4) ile gösteren (2) arasındaki bağıntı anlamlama sorundur ve anlambilimin yanında ruhbilim ve mantığı ilgilendirir. Dilsel gösterge (1) ile gösteren (2) arasındaki bağıntı sesbilgisini ve fizyolojiyi ilgilendirir. Son olarak da gösterenin (2) aktarılışı ve algılanışı akustığı, bildirişim kuramını ve duyma fizyolojisini ilgilendirir.

Anlam sorununun dış gerçekle dilsel gösterge arasındaki ilişki olduğunu savunan bir başka görüş de *Ogden* ve *Richards*'a aittir. *Saussure* anlam sorununun dilsel göstergenin iki yönü (gösteren ile gösterilen) arasındaki ilişkide olduğunu söyler. *Ogden* ve *Richards* ise, anlam simge (sözcük), düşünce (gönderge, kavram) ve nesne arasındaki bir süreçle oluştuğunu söyler.

Bu şema ile anlatılmak istenen "sözcük, bir düşünceyi simgeleştirmekte, düşünce de konuşulan olay ya da nesneye gönderimde bulunmaktadır" [Kocaman, 1980b:95]. Bu görüş *Saussure*'ün görüşünden farklıdır. Çünkü gerçek dünyaya ait nesne anlam olayına katılmıştır. İletişim üçgeni denilen bu üçgende anlam alıcı ile sözcük arasındaki ilişki olarak açıklanmaktadır. Vericinin konumu bu durumda net değildir. *Ogden* ve *Richards*'ın iletişim şemasında vericinin yeri ve görevi belirtilmemiştir.

Yine anlambilim dilin, mantık açısından çözümünü uğraşan bilim dalıdır. Dil bir iletişim aracı olduğuna göre ve dil yardımı ile düşüncelerimizi aktarabildiğimize göre, iletişim açısından anlam olgusu dilden ayrılmaz bir ögedir. Diğer yandan dil canlı bir organizma olduğuna göre, dilde her zaman değişim ve gelişme olacaktır. Dil kendi kendini sürekli yenileyecektir. Anlambilim de yaşayan dili inceleme sırasında bulunuyorsa her zaman çözümleneceği bir durum olacaktır.

Anlambilim dilsel olayları artsüremli açıdan inceleyebileceği gibi eşsüremli açıdan da incelemektedir. Dünya dillerinin çoğunluğu tanındıktan sonra, dillerin evrimi, geçirdikleri aşamalar inceleme konusu olmuştur. Anlambilimin çıkış noktası da dildeki evrimsel gelişmeyi saptamak olmuştur.

XX. yüzyıl başlarında dili kendi yapısı ve eşsüremli boyut içinde inceleme ilkesi geçerlik kazanınca, öbür dilbilim dallarına oranla daha geç olmakla birlikte, anlambilim de içkinlik düzlemine, dizge ya da yapı araştırmalarına yönelmeye başlamıştır. (...) *J. Trier*'in tanımladığı "alan" kavramı, XX. yüzyıl anlambiliminin büyük buluşları arasında yer alır: Günümüzde de temel nitelikli bir anlam özellikleri dizgesi aracılığıyla sözlüksel bütünleri, anlamsal yapıları betimlemek amacını güden bir dizi araştırma yapılmaktadır" [*Vardar*, 2002:18-19].

Yapısal anlambilim, genellikle belli sayıda anlambirimciğe dayanarak anlambirimleri açıklamaya, bunların oluşturduğu yapıyı belirlemeye, anlamlı birimleri çözümlenmeye yönelmektedir. Bu tür bir anlambilim göstergebilime yakındır. Fransız göstergebilimci *Algirdas-Julien Greimas*'ın *Yapısal Anlambilim* başlığı altındaki çalışmaları, daha sonra göstergebilimin temellerini oluşturmuştur. Yani yapısal anlambilimle göstergebilimin ilgilendiği alanlar birbirinin aynısıdır. Örneğin *anlamsal alan*, *kavramsal alan*, *derin yapı*, *sözlüksel alan* gibi dilin ve her türlü göstergenin anlam boyutu enine boyuna irdelenmektedir.

6.3. Dildeki Anlamsal Değişmeler

Dil denen varlık, doğada var olan bir nesneye, bir olguya, yeni bulunan bir bilimsel değere, kısaca insan yaşamıyla ilintili her şeye bir ad verme ve bunu insanlar arası iletişimde kullanma ile gerçekleşir ve bu işlevi ile değer bulur. Bu ad verme öncelikle bireysel bir durumdur. Kuşkusuz bugün kullandığımız birçok sözcüğün de buna benzer bir doğuşu olabilir. Sonuç olarak bir göstergenin dil göstergesi olması demek, o göstergenin bir toplulukça benimsenmesi ve kullanılması demektir. Adlandırma toplumun çoğunluğunca benimsendiğinde, toplumsal bir uzlaşmadan ve dilsel bir iletişimden söz edilebilir.

Dilin iletişimde kullanılması yani anlatımsallık işlevi, ad verme olgusuyla başlar. Adı olmayan bir nesnenin konuşmada, bildiride kullanılması olanaksızdır. Bu nedenle adlandırma mantıksal olarak da gerekli bir durumdur. Ad verme demek, o dili konuşan bireyin ya da topluluğun ad verilen nesneyi tanıması demektir. Söz konusu ad, onu aynı gruptaki diğer nesnelere ayırdığını gösterir. Sonuçta adlandırma bilinçli olarak yapılan bir iştir, bir tanıma olgusudur.

Pierre Guiraud, sözcüklerin anlamının çift bir oluşun ürünü olduğunu söyler: Adlandırma ve anlam değerinin kendiliğinden evrim geçirmesi [1984:39]. Öncelikle ad verme vardır. Ad verme işinden sonra anlamsal evrim söz konusu olabilecektir. Bu iki durum birbirinin tamamlayıcısı durumundadır. Olmayan bir şeyin evrim ge-

çirilmesi anlamsızdır, var olan bir adın, toplumca uzun süre kullanılarak anlamında bir değişim olabilecektir. Yani ikinci durum birincisinin ön varsayımdır.

Adlandırma ve anlamın evrim geçirmesi birbirini tamamlasa da, her ikisi de ayrı ayrı incelenebilir. “Adlandırma bireysel kökenli, yaratıcı ve bilinçli, aynı zamanda da kesintili bir eylemdir. Bireyin yarattığı sözcük, toplumsal bir anlaşma uyarınca hemen görevini yüklenir. Buna karşılık yer değiştirme bilinçsizdir, aşamalı olarak gerçekleşir” [Guiraud, 1984:39]. Bilinçsiz de olsa, zaman içinde toplumun tamamınca kabul edilen yer değiştirme ile kullanılan bir adlandırma ortak dilin malı olacaktır. Eğer bir dilin sözlüğüne girecekse bu ortak kabullenmeden sonra olacaktır.

Bu durumda, bir yanda bireysel ve nedenli bir adlandırma vardır, öte yanda ise toplumsal ve bilinçsiz bir yer değiştirme, yani anlamsal boyutta yapılan bir aşamalandırma vardır. Guiraud, “bu çifte oluşta «anlam değişimleri»nin hem bireysel yaratım düzleminde anlamsal ya da deyişsel bir aktarım, hem de toplumsal yayılma düzleminde bir kayma biçiminde yüklendikleri görevin ortada” [1984:39] olduğunu söyler. Gerçekten de anlam değişimlerinin temelini bu iki noktada aramak doğru olacaktır. Bütün değişimlerde (fr. *trope*) ya bireysel bilinçli bir kullanım, ya da toplumsal bilinçsiz bir aşamalandırma vardır. Aşamalandırma ile söz konusu edilen, anlamsal düzlemdeki çeşitli değişimlerdir. Anlam değişmesi (fr. *changement sémantique*), aynı gösterenin gösterilen kısmının değişmesidir “Anlamlı dil birimlerinin içerik düzlemlerinde ortaya çıkan değişikliklerdir. Örneğin *erik* sözcüğü önceleri çeşitli meyvelerin adyken anlam değişimi geçirecek bir tek meyveyi belirtmeye başlamıştır” [Vardar, 2002:20-21]. Kuşkusuz bir dildeki anlam değişimini bir tek nedene bağlamak zordur. Belki bir toplumsal olay, diller arası etkileşim, tarihsel bir durum ya da teknolojiye gelişmeler dildeki bir yalınlaşmaya ya da karmaşıklaşmaya neden olmuştur. Özellikle toplumsal kurumların ya da kullanılan araç ve gereçlerin değişmesi ya da yok olması dil düzleminde de kendini gösterir. Diğer yandan her toplumda dili yalınlaştırma çabaları vardır. Bu yalınlaştırma sırasında da dilde biçimbilimsel, sözlükbilimsel, sözdizimsel ya da anlamsal değişimler olabilir. Toplumsal nedenler sonucu dil, bazen özelleşirken bazen de genelleşme yolunda olabilir. Ölçünlü dilde (fr. *langue standard*) kullanılan bir sözcük, zaman içinde yok olur ve daha küçük bir toplumun söz dağarcığında kalır. Bu genel bir kullanımdan özel bir kullanıma geçiştir. Bunun tersi de olabilir. Dildeki bir sözcük, başlangıçta dar bir toplumsal kesimce kullanılırken, daha sonra ölçünlü dil içinde kullanılmaya başlanır. Yani bölgesel kullanım ölçünlü dilde kullanılmaya başlanmış olabilir. Bu dilsel değişim süresinde, ilgili sözcük anlam genişlemesi ya da anlam daralması evrimi geçirebilir. Fransız dilbilimci Antoine Meillet’ye göre, dilin evrimi onu konuşan toplumun evrimi de demektir. Bu bağlamda “dil bir topluma ait kültürün ve tarihin hem yansıması hem de gerçekleşmesidir” [Aktaranlar Chauveau ve bşk., 1982:12]. Bir süreç sonunda dilin anlamca daralması içerik alanını etkiler.

Diğer yandan dilbilimsel ya da ruhbilimsel bir etkiden söz edilebilir. Kişi ile kullandığı dil arasında çeşitli etkileşimden sık sık söz ettik. Aynı dili (yapısını, söz dağarcığını, vb.) bilen kişi farklı durumlarda, farklı ruh hallerinde niçin değişik tümce yapıları, sözcükler kullanır? Aynı kişi farklı ruhsal anlarda farklı hitap şekilleri kullanarak kendi alıcısına çok önemli ipuçları vermiştir. Pohpohlama, iltifat, yalvarma, hakaret gibi seslenişler bunlardan birkaçı olabilir. Burada toplumdilbilimin konusu olan dil kullanımı ile toplumsal davranış biçimi arasındaki etkileşim görülmektedir. Aynı sözcük farklı bağlamlarda değişik türde vurgulanarak nasıl yeni anlamlar oluşturulur? Örneğin sınıfa geç gelen bir öğrenciyi bazen normal karşılayan bir öğretmen, farklı ruh durumlarına göre bazen aynı öğrenciyi azarlamakta ya da sınıfa almamaktadır. Bu ve buna benzer durumda kişinin aynı durum karşısında gösterdiği birden çok (ruhsal, sözlü ya da bedensel) davranış türü bulunmaktadır. Kişinin kullandığı sözcüklerin ya da bedensel davranışların değerleri iki durumda da aynı tonda ve değerde olmamaktadır. İletişimde bulunan kişi, bildirisinde kullanacağı dilsel yapıları, tümce biçimini, bürünbilimsel özellikleri, hatta sözcükleri, kendi iletişiminin toplumsal ve ruhsal bağlamına uygun olarak seçer. Dildeki bazı anlam değişmelerinin kaynağında kişilerin ruhsal yapılarındaki nesnelere ve olaylara karşı tavırları aranabilir. Duygusal olay ya da korku anında adlandırılarda farklılıklar olabilecektir. İngiliz dilbilimci S. Ullmann, anlam değişmelerinin ruhbilimsel etmenleri olarak duygusal ve tabu etmenlerinden söz eder [Aktaran Kocaman, 1980b:92]. Hatta tabu etmenlerini de: Korku, sakınma, incelik ile ilgili olanlar diye alt bölümlere ayırır.

Bilimlerde, kurumlarda, törelerde görülen değişimler nesnelere değiştirerek dil dizgesini dolaylı olarak etkiler. Bu konuda Ullmann'ın ilginç bir görüşü var: "Dil, çoğu kez, uygarlıktan daha yavaş değişir gözükmektedir. Öyle ki, gösterilen ya da kavramın değişmesine karşın gösteren ya da ad değişmemekte, böylece gelenek ve süreklilik korunmaktadır" [Aktaran Kocaman, 1980b:91]. Türkçemizdeki "güneşin doğması" buna örnektir. Nermi Uygur'a göre [1984:99], eski Türkler, her şeyin doğup öldüğüne inanıyordu. Bu nedenle de "güneş doğuyor" ve "güneş ölüyor" deniyordu. Ölme olgusu ortadan kalktı ama hâlâ "güneş doğuyor" kavramı kullanılmaktadır. Bunlar tarihsel nedenlerdir.

Dilbilimsel neden olarak "seslere, biçimlere, sözdizime ilişkin nedenler bulaşmaya, köken yakıştırmaya ya da yerleştirmeye, eşadlı çatışmasına yol açar" diyor Vardar [2002:21]. Bazı sözcüklerin sık sık bir arada kullanılmalrı da dilsel bir anlam değişimlerine yol açabilir. Bu konuda Fransızcadaki olumsuzluk belirten *personne* ve *point* sözcükleri verilir [Kocaman, 1980b:91]. Aslında bu sözcüklerin başlangıçta olumlu anlamları vardı. Ancak olumsuzluk belirten *ne* sözcüğü ile birlikte çok sık kullanıldıklarından, bugün olumsuzluk belirten sözcükler olmuşlardır.

Fr. Personne < Lat. persona "kişi": ne... personne: "Hiç kimse"

Fr. point < Lat. punctum "yer, nokta": ne... point: "Hiç" şekline dönüşmüştür.

Diğer yandan dili yenileştirme çabaları içinde de anlam değişimleri olmuştur. Bu durum bizim dilimiz için geçerlidir. Dilimizdeki Arapça ve Farsça sözcükler atılarak, yerine Türkçe karşılıklar önerilmiştir. Ancak, bazı karşılıklarda anlam daralması ya da anlam genişlemesi görülmüştür.

Yaşayan bir dildeki değişim ve gelişim, dilin sözdiziminden çok söz varlığında daha belirgin ortaya çıkar. Dilde kullanılan bazı sözcükler zaman içinde geçerliliğini yitirirken, bazıları da yeni anlamlar kazanabilir, yeni kullanım biçimlerinde yer alabilir. Özellikle bilimde ve teknolojik gelişmeye bağlı olarak yeni sözcükler ortaya çıkabilir, ya da var olan sözcükler yeni anlamlar kazanabilir. Bunların yanında ülkelerin birbirleriyle etkileşimi sonucu sözcük alış-verişi daha sık olabilmektedir.

Her dilde zamana bağlı olarak çeşitli düzeylerde anlam değişimi olur. Örneğin Türkçede önceden yalnızca "duman" anlamına gelen "tütün" sözcüğü, batı dilindeki *tobacco*, *tabac*, *tabak* bitkisi Türkçemize girince, duman sözcüğü bu bitkiye ad olmuştur. Ama Antil adalarındaki Tobago'dan alınan Tabaco sözcüğü, İspanyolca *tabaco* üzerinden bütün Avrupa dillerine yayılmıştır, Türkçede ise, *tabaka* şeklinde anlam değişimine uğramış olarak kullanılmıştır [Aksan, 1976:16, 1980b:73]. Böylece *tütün* anlam değişimine uğramıştır. *Tütün* sözcüğünün karşıladığı eski anlam bugün bir başka sözcükle karşıyoruz: *Duman*. Dildeki anlambilimsel değişimler, temelde dil göstergesindeki gösteren ile gösterilen arasındaki değişimleri kapsamaktadır. Göstergenin gösterilen (içerik) yönündeki gelişmeler söz konusudur. Yine gösterilendeki değişim ve oynamalar (daralma, genişleme) bu bağlamda düşünülmelidir.

Her dilde zaman içinde üç tür anlam değişiminden söz edilebilir: Anlam daralması (fr. *restriction sémantique*), anlam genişlemesi (fr. *extension sémantique*) ve anlam kayması (fr. *déplacement sémantique*). Bu değişimlere anlam bayağılaşması (fr. *péjoration*), anlam iyileşmesi, kültürler arası anlam etkileşimlerini de ekleyebiliriz.

Anlam kayması, var olan bir anlamın aynı işlevi görüyormuş gibi olmasına karşın, değişim geçirmesidir. Söz sanatlarında bu durum daha belirgindir. Özellikle düzdeğişmece, eğretileme, kapsamlayış, vb. yoluyla gerçekleşir. Örneğin *soba yakmak* dizimindeki *soba* sözcüğü anlam kayması yoluyla "sobanın içinde yanan kömür, odun, gibi" yakılacak nesnelere belirtir.

Anlam genişlemesi, kullanılan bir anlamın zaman içinde daha geniş bir gösterilen boyutuna sahip olmasıdır. Anlamlı bir birimin daha geniş bir kapsam içermeye başlaması ile ortaya çıkar. Özellikle canlılara özgü sıfatların başka bir sözcükle birlikte kullanılması, ya da cansızlar için kullanılan sıfatların canlılar için kullanılmasında anlam genişlemesinden söz edilebilir. Ölü toprak, kör bıçak, keskin sirke, acı söz gibi kullanımlardaki sıfatları buna örnek verebiliriz.

Anlam daralması ise anlam genişlemesinin tersidir. Bir sözcüğün daha önce anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesidir. Daha geniş olarak

kullanılan bir anlamlı birim zaman içinde daha sınırlı bir alanı belirtir. Yani adından da anlaşılabilirliği gibi, genel bir anlamdan dar bir anlama geçerek değişmesi. Örneğin eskiden geniş anlamda bütün meyveler için kullanılan *yemiş* sözcüğü bugünkü Türkçede anlam daralmasına uğramış ve sadece “incir” anlamında kullanılır olmuştur.

Anlam bayağılaşmasında (fr. *péjoration*) sözcüğün zamanla kötü bir anlam kazanması söz konusudur: Karı (bayağı konuşmada kadın), Herif (bayağı konuşmada erkek) vb. Dilimizde “efendi” sözcüğü için de bir anlam bayağılaşmasından söz edebiliriz. Osmanlı İmparatorluğunun son dönemine değin, toplumdaki saygın kişilere, aydınlara bu unvan verilirken, zamanla anlam kaymasına, anlam erozyonuna uğrayarak; bugünkü Türkçemizde toplumun alt katmanındaki kapıcı, odacı gibi belirli bir meslek grubuna hitap şekline dönüşmüştür. Aynı sözcükle ilgili şu duruma da belirtelim: “Efendi” sözcüğü anlam bayağılaşmasına uğrarken, aynı sözcükten türetilmiş “efendim” sözcüğü bugün kullanılmaktadır. Hatta “buyurun efendim”, “evet efendim” gibi kullanımlar, daha üst düzeydeki toplumsal grupça konuşulmaktadır. Bugün telefon konuşmalarında ilk konuşma olarak “buyurun efendim” diyen kişiler, kültürlü kesim arasından çıkmaktadır. Sıradan insanlarda bu tür kullanım hiç kullanılmamakta ya da çok az kullanılmaktadır.

Bunun karşısı anlam iyileşmesidir. Bu da sözcüğün zamanla kötü bir anlamdan iyi bir anlama geçmesi demektir. Bu konuda “yavuz” sözcüğü örnek verilir. İlk zamanlar “yabız” olarak kullanılan ve “kötü” anlamına gelen sözcük, 16. yüzyıldan sonra biçim ve anlam değişimine uğrar. Önceleri “asık suratlı”, “ciddi”, “işini aksatmadan gören” anlamlarını taşırdı. Bugün “iyi, cesur” gibi anlamları olan sözcük, yalnızca erkek çocuklara verilen ad olarak varlığını sürdürmektedir.

Bir dildeki sözcüklerin anlam değişimi bazen rastlantısal bir duruma bağlı olarak değişse de, ses değişimi rasgele olmamaktadır. Bir dildeki ses değişimi ile ilgili kurallar için de bu durum genelleştirilebilir. Ancak anlam değişimleri için böyle bir genelleştirme hemen hemen olanaksızdır.

Anlamın oluşmasında kültürler arası etkileşimin de (olumlu ya da olumsuz yönde) katkısı olabilir. Son dönemde toplumlararası etkileşimin artarak sürmesi anlamsal boyutta da varlık bulur. Aralarında kültür bağları bulunan ulusların dillerinde sözcük anlamlarının birbirlerine etki etmesi söz konusudur. Özellikle çeviri işleminde bu durum daha belirgindir. Sözcük çevrilmesi ya da sözcüklerin anlam etkisiyle bu dillerde yeni sözcük, deyim ve sözlerin meydana gelmesi son zamanlarda sıkça görülmektedir. Farsça *âb-ı rîy*’dan Türkçe “yüz suyu”; Fransızca *guerre froide* ya da İngilizce *cold war*’dan “soğuk savaş”; Fransızca *belladonne* ve İtalyanca *bella donna*’dan “güzel avrat (otu)”; İngilizce *could wave* “soğuk dalgası”; Fransızca *idée fixe*’den “sabit fikir”; Almanca *vergissmelnicht*’den “unutma beni”; Fransızca *mort saison*’dan “ölü mevsim”, İngilizce *ironcutation*’dan “demir perde” gibi Türk-

çeleştirme şekillerinin ortaya çıkması bunlara örnektir [Aksan, 1980b:71,72; Topaloğlu, 1989:26]. Bu tür örnekleri çoğaltabiliriz.

Kültürler arası etkileşimde bir başka özellik de şöyle belirtilebilir: Dilimizdeki bir sözcük başka dildeki denkliği ile karşılanır. Ancak başka dildeki sözcüğün diğer yan anlamları da dilimizdeki sözcüğe eklenerek, sözcük anlam genişlemesine uğramış olur. “Örneğin “alan” (düz, açık yer) anlamında kullanılırken, Arapça “saha” sözcüğünün etkisi ile “iş, merkez” için de kullanılmaya başlanmıştır. Aynı şekilde “dal” sözcüğünün “brans” anlamını, “yıldız” sözcüğünün “film yıldızı” anlamını kazanmasını anımsayabiliriz” [Kocaman, 1980b:92]. Bu durumlar da dilin kendi içinde değişim yaşadığı gibi, toplumunun ilişki içinde bulunduğu ulusların dillerinden de etkilendiğini gösterir.

Çalışmamamızın başında dili tanımlarken, canlı bir organizma olduğunu ve bu organizmanın sürekli değişim içinde bulunduğunu söylemiştik. Yani dil, onu kullanan birey ve toplum gibi, sürekli bir değişim içindedir, kendi bağlamında bir evrim yaşar. Kuşkusuz bu evrim o dili konuşan toplumun yapısıyla ve değişimi ile koşutluk gösterir.

Kimi sözcüklerin dilde kullanılmalarının bir zaman sonra sona erdiği, bunların önce küçük bir alanda, belli dil gruplarınca kullanıldıktan sonra yavaş yavaş unutularak öldükleri görülmektedir. *Sözcüklerin ölümü* (fr. *mort des mots*) adını verdiğimiz bu olayın çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan biri, sosyal değişikliklerdir. Zamanla değişen sosyal kurumlar ve bunlarla ilgili kavramlar, dildeki karşılıklarında da değişmelere ya da unutulmalara yol açmıştır. Yeniçeri örgütündeki *bostancı, cebeci, sipahi* eski yaşamımızdaki *ferace, setre pantol, mabeyn* gibi kavramlar bugün artık var olmadığı için bunların karşılıkları da söz varlığımızdan silinmektedir” [Aksan, 1980b:70].

Bir sözcüğün öldüğü yerde bir başka sözcük doğacaktır. Ya da sözcük yaşarken yeni bir anlam yüklenecektir. Sonuçta anlam da sözcükle birlikte vardır. Dildeki değişim, sözcüğün yok olması ya da yeni sözcük kazanma gibi dilsel olayların bütünü anlam dünyasını da etkiler.

Anlam denilen olgu da dildeki adlandırmalarla ve dilsel evrimle yakından ilgilidir. Bu durumda anlam değerlerinin kendiliğinden evrim geçirmesi ya da bilinçli yoldan bireysel araya girmeye ve karışma ile değişmesi kaçınılmaz gözükmektedir. Kısacası dildeki evrimi anlam olgusu da yaşamak zorundadır.

Düzanlam (fr. *dénotation*) ve yananlam (fr. *connotation*) olguları da anlamsal aşamalandırma ve anlam evrimi ile yakından ilgilidir. Düzanlam daha çok sözlükteki anlama denk düşer: Bir gösterenin gösterilenini oluşturan kavramın kapsadığı tüm değerler ya da gösterenin belirttiği nesnelere sınıfı olarak tanımlanabilir. Bu bakımdan düzanlam nesnedir, her yerde aynı değerdedir, yani her kullanımda sürekli

aynı değeri vardır. Sözlükler her gösterenin düzanlamsal gösterilen kısımlarını ortaya koyar. Gerçekte yananlam da düzanlamdan esinlenerek oluşmuştur denilebilir.

Yananlam daha çok sanatsal metinlerde görülür. Bir bakıma dilsel gösterenlere bireysel olarak önerilmiş gösterilen söz konusudur. Yananlam, dili bilen herkesin anladığı bir anlam değildir. “Hjelmsev’e göre bir gösterge, yani iki yüzü olan bir kendilik (fr. *entité*) bir belirtkeye dönüştüğü, yani başka bir çift yüzlü birimin bir yüzünü oluşturduğu zaman” [Kantel, 1979a:110] yananlamdan söz edilebilir. Bu tanımda düzanlamsal olarak kullanılan bir dilsel gösterge, bireysel olarak yaratılmış, bir başka göstergenin gösteren yanını oluşturuyor. *Roland Barthes* bunu şu şekilde şemalaştırır.⁹ [1985:77]

gösteren		<i>gösterilen</i>	<i>gösteren</i>		gösterilen	
gösteren	gösterilen		gösteren	gösteren	gösterilen	
Yananlam			Üstdil			

Bu şema şunu belirtir: Yananlam, bir gösteren ve gösterilen grubunun, bir başka göstergenin gösteren kısmını karşılamasıdır. Yani gösteren-gösterilen ikili yapıdan oluşan bir gösterge, ikinci düzeydeki bir başka göstergenin göstereni halinde kullanılmasıdır.

Yananlamın karşıtı üstdildir. Bu durumda bir gösterge (gösteren ve gösterilen) bir başka göstergenin gösterilen kısmını oluşturmasıdır. Alttaki gösteren gösterilen, düzanlamsal yapıdır, herkes tarafından anlaşılan bir durumdur. Üst kısmı ise, daha çok öznel olarak oluşturulmuş ve sanat amacı güden anlatımlarda geçerli bir durumdur. Çünkü sanatsal anlatımlarda yalnızca bildirinin doğrudan aktarılması söz konusu değildir. *Jakobson*’un iletişim şemasındaki durumda, bildiri kendi üzerine gönderme yapmaktadır ve sanat işlevi vardır. Bu nedenle de yananlamsal kullanım bu tür yazılarda daha çok yer alır.

Ancak yine toplumsal olarak kullanılan yananlamlar da her zaman vardır. Hatta günlük konuşmalardaki sözcüklerin yananlamsal olarak kullanılma sıklığı yüksektir. Toplum, doğal dilin kendisine sağladığı birinci dizgeden kalkarak yananlamlar dizgesi oluşturur. *Victor Raskin*, “herhangi bir tümcede bulunan her sözcüğün insan beyinde düzanlamlardan ve yananlamlardan kurulu bir metin yarattığı, metinlerin beyinde biçimsel ve anlamsal kavramlar olduğunu ve herhangi bir yazılı ya da sözlü metnin ancak anlambilimsel bir yorumlama sonucunda algılanabileceğini ileri sürmüştür” [Aktaran Özünü, 1986:99]. Bir başka deyişle, sözcüğün anlamının belirli bir bağlam içinden çıkarılabileceğidir. Gerçekte her sözcüğün ilk kullanımlarında

⁹ Dilbilimde ve birçok insanlık bilimlerinde çeşitli kuramlar ya da görtüşler şemalarla ya da çizilmiş modellerle açıklanır. Bu tür çizimler, soyut olarak anlatılan bazı kavramların ya da yapıların daha kolay anlaşılmasını sağlayabilir. Tek tek anlatılan durumların genel bir bütünlük içinde görülmesine yarar. Bir bakıma karmaşık bir durumun basit bir şekilde açıklanmasına olanak verir.

düzanlamsal bir işlevi vardır. Ancak zaman içinde sürekli kullanımları sırasında yeni anlamsal, öznel kullanımlar kazanabilmektedir.

Dildeki bu temel ve yananlam olgusu her zaman değişebilir. Bir dönem düzanlamıyla kullanılan bir tanım, toplumsal olarak yapılan bilinçsiz bir yer değiştirme sonucunda yananlam, çağrışımsal anlam ya da toplumsal bağlamli bir değer kazanabilecektir. Ya da dilsel bir gösterge tersi bir evrimle karşı karşıya kalabilir. Bağlamsal bir anlam zaman içinde sözlüksel bir anlama, düzanlama dönüşebilir. Bütün bunlar canlı bir organizma olan dil için geçerli durumlardır.

Her dildeki gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkide çeşitli benzerlik ya da aykırılık bulunabilir. Bir kavramın tanımında (yani o nesneye dilsel bir gösterge kullanılma durumunda) var olan, bir başka durum ya da olaya benzerlik durumu bir başka dildeki aynı kavramı tanımlamada olmayabilir. O dilde bir başka duruma benzerlik ilkesine göre kavram bulunabilir. Bunlar da kültürler arası değişkenliklerdir. Dilsel adlandırmada benzeyen ile benzetilen arasında çeşitli biçimlerde bir ilişki, yakınlık bulunabilir. Benzetme işleminde söz konusu nesneye benzeyen, kendisine benzetilen şeye ya da nesneye benzetilen denir.

Ancak şu gerçektir: Her dilde yeni bir durum ya da nesneyi adlandırmada, benzerlik sık sık başvurulmuş bir durumdur. Benzerlik, o dilde ve kültürde daha önce adlandırılmış bir nesneden ya da durumdan yararlanılarak yeni durumu adlandırma edimidir. Türkçemizden örnek verecek olursak, bir deyimde “Aslan gibi kükremek” şeklinde, insana özgü bir davranış, bir hayvana ait davranışa benzetilerek anlatılmıştır. Bir tür başkaldırı ve cesaret gösterisi için bu deyim kullanılmaktadır. Burada güçlü bir hayvandan yararlanılarak büyültme yapılmıştır. Ama “kedi gibi pusmak” deyiminde ise güçsüzlük belirtilir.

Her dilde hayvanlara özgü davranışlardan esinlenilmiş anlatım biçimleri her zaman vardır. Soyut bir durumu ya da kavramı somut bir nesne ya da hayvan ile açıklamada (aslan = kükremek, şahlanmak) ya da bir nesneyi hayvanın özellikleri ile açıklamada insanın anlatımında hayvanı benzetme ögesi olarak kullanmasına neden olmaktadır. Özellikle eyleme dayalı anlatımda, hayvan büyük ya da güçlü ise, yerine göre cesaret, büyültme, güçlülük belirten benzetmeler yapılır. “Aç kurtlar gibi saldırma”, “Kırat gibi şahlanmak”. Ama aynı büyük hayvanlar kötülük ve çirkinlik için de kullanılabilir. “Öküz gibi mal mal bakmak”, “Deve gibi yürümek”.

Küçüklük ise şirinlik, sevimlilik, incelik, naziklik gibi olumlu anlatımların yanında, güçsüzlük ve korkaklık için de kullanılabilir. “Ceylan gibi sekmek”, “Kumru gibi düşünmek”, “Kedi gibi pusmak”.

Bir başka örnek olarak, su döşeme işinde kullanılan bir boru ismini verelim. “Deve boynu” olarak adlandırılmış boru, yine bir hayvandan esinlenilmiştir. Bu sefer bir eylemden değil, hayvanın bir durumundan, benzerlik ilkesiyle türetilmiş bir adlandırmadır. Belki de söz konusu borunun ilk ismi “deve boynu gibi eğri boru” ya da

“deve boynuna benzer boru” şeklinde idi. Daha sonra eksilti (fr. *ellipse*) yoluyla bir kısmı atılarak, bugünkü şekline gelmiştir. Artık bugünkü kullanımda, benzerlik yoluyla ya da bir başka şekilde üretildiği kullanıcısını pek ilgilendirmez olmuştur. Söz konusu ad, bugün bir düz anlamsal yolla bir nesnenin bir dildeki adıdır, sözlükteki karşılığıdır. Ancak aynı borunun diğer dillerdeki adı bu tür bir benzetmeden yola çıkılarak oluşturulmamış olabilir. Sonuçta dil bir uzlaşmadır.

Benzetmede sıkça başvurulan bir başka durum da insan ve hayvan organları ile yapılır. Bu tür organlarla doğayı tanımlamada ya da bir nesneye verilen adlandırmada kullanılmaktadır. Örneğin dağ başı, dilber dudağı, suyun gözü, tavuk göğsü, kilidin dili, testere dişi, hanım eli, kapının kolu, bülbül yuvası, İstanbul Boğazı, masanın ayakları, kadın budu, deve kulağı, makine kolu, dil iskelesi, dağın eteği, köpek balığı, iğne burnu, gibi.

Dil içindeki adlandırmalar her dönem insanların ilgisini çekmiştir. Adlandırma olgusu dinsel anlatımda da yer bulur. Örneğin Kuran'a göre Tanrı “Adem'e bütün isimleri öğretir” [E1-Bakara, 31], ya da Tevrat'a göre “Adem hayvanlara teker teker ad verir” [Yaradılış 2:20]. İnsana adların öğretilmesi bir bakıma bulunduğu ortama yabancı olmadığının göstergesidir. İnsanda adlandırdığı nesne üzerinde bir sahiplik duygusu vardır. Dinsel açıdan düşünüldüğünde, insanı yaratan Tanrı onun yaşayacağı doğal ortamı hazırlamış ve onun bu ortamda yabancı olmamasını sağlamıştır. Bu dinsel açıklama bir başka şekilde değerlendirilirse, ilk insandan önce nesnelere adları vardı, ancak bunu yalnızca Tanrı biliyordu denilebilir. Henüz elimizde böyle bir kanıt yoktur.

Ancak insanlığın her döneminde adlandırma, anlam olgusu, kısaca dil ile ilgili her şey incelenmeye değer bulunmuştur. “Gerçekten eski Yunandan bu yana felsefe, mantık, yazın ve anlam incelemelerinin iç içe olduklarını görmekteyiz. Bu incelemelerin temel niteliği, artzamanlı olmalarıdır. Tartışmalar, anlam değişimleri ve bunların niteliği ile dayandığı yasaların belirlenmesi konularında yoğunlaşmaktadır” [Kocaman, 1980b:89]. Dilin doğuşu kısmında sözünü ettiğimiz yansıma, ünlem ya da birlikte iş yapma kuramlarında temel sorun dildeki adların nasıl çıktığı, yani her dilde adlandırmanın nasıl yapıldığını bilmek gibi görünüyor. Aslında yansıma ya da diğer kuramlarda dildeki sözcüklerin kökeni sorgulanıyor. Sonuçta dilin doğuşu derken “dilde nasıl adlandırma yapılmış?” sorusuna yanıt aranmış oluyor.

Adlandırma ile ilgili olarak antik çağdan bu yana bir çalışmanın olduğu söylenebilir. Latin dilbilgisi uzmanları on dört çeşit değişmece sayarlar [Guiraud, 1984:41]. Örneğin abartma (fr. *hyperbole*), anıştırma (fr. *insinuation*), arıksayış (fr. *litote*), bağlamsızlık (fr. *asyndète*), benzetme (fr. *smile*), betimleme (fr. *description*), çevirme (fr. *conversion*), değişmece (fr. *trope*), dolaylama (fr. *périphrase*), dolaylı adlama (fr. *antonomase*), düzdeğişmece (fr. *métonymie*), eğretileme (fr. *métaphore*), eksik kapsama (fr. *zeugme*), eksilti (fr. *ellipse*), göçüşme (fr. *métathèse*), ikileme (fr. *dièrèse*) karşıtlam (fr. *paradoxe*), kapsamlayış (fr. *synecdoque*), karşılaştırma (fr.

comparaison), karşıtlama (fr. *antithèse*), kaydırma (fr. *catarchèse*), kişileştirme (fr. *personnification*), koşuntu (fr. *apposition*), niteleme (fr. *épihète*), önses düşmesi (fr. *aphérèse*), örtmece (fr. *euphémisme*), öteleme (fr. *métalepse*), saraka (fr. *ironie*), sezinletme (fr. *allusion*), yansıma (fr. *onomatopée*), yerine (fr. *allégorie*), yummaca (fr. *énigme*), zatlaşma (fr. *oxymore*) gibi söz sanatları denilen dilsel adlandırma ve anlatım biçimleri hep ad vermedeki farklılıkları belirtir. Diğer yandan bu tür söz sanatları anlatımı daha güçlü kılmak, daha kolay anlaşılmasını sağlamak ve estetik değer yaratabilmek için kullanılabilir. Bunlar etkin düşünceyi aktarma ve konuşma yolları sağlamak için yapılan dil kullanımlarıdır. Özellikle yazınsal sanatlar düşünüldüğünde, dil sanatları gereklidir, yani dil ile oynayarak anlatımsallık işlevi kazanılabilecektir. Aynı tür bir anlatım biçiminin kullanılması bilimsel bir makalede gerekli değildir.

Birçok anlambilimci için kapsamlılaş, düzdeğişmece ve eğretileme anlam değişimlerinin temelini oluşturur. Bu nedenle bu üç söz sanatı en çok incelenen sanatlar olmuştur. Özellikle eğretileme en çok incelenen bir anlam değişimi türüdür. Hatta eğretilemeyi söz sanatlarının asıl kaynağı ve benzetmeye dayanan diğer bütün söz sanatlarını da benzetme ya da eğretilemenin değişik biçimleri olarak görme eğilimi vardır. Çünkü eğretileme halkın en kolay kullanabildiği ve iki nesne arasındaki ilişkiyi kavrayabildiği söz sanatıdır. Benzetme işleminde benzetme yönü önemlidir. Bu yön belirtilmezse yapılan benzetme eğretileme olur. Eğretilemede, diğer dilsel sanatlar gibi, anlam aktarımı vardır. Var olan bir durumdan yola çıkılarak yeni bir durumu tanımlama söz konusudur. İki öge arasında eşdeğerlilik ilişkisi kurularak, yeni ögeye bilinen öğeden yola çıkılarak karşılaştırmalı bir ad verilir, bir tanımlama yapılır. Eğretilemede iki nesnenin anlamları arasında bir benzerlik bulunduğundan, kavramları tanımda bir ad aktarımı söz konusudur. İki nesne arasında çağrışım yoluyla bir bağlantı kurulur.

Guiraud'ya göre anlam benzerliği üç türde olabilmektedir [1984:50]: Tözsöz benzerlikte iki nesne arasında biçimsel benzerlik, işlev benzerliği ya da durum benzerliği. Örneğin ağaç yaprağı ile defter yaprağı arasında biçimsel bir benzerlik vardır. Eşalgısal benzerlik, sesin bir renge benzetilmesi, rengin bir kokuya benzetilmesi gibi daha çok sanatsal bir benzerlik söz konusudur. Duygusal benzerlik ise, insan duygusunun başka kavramlara benzetilerek açıklanmasıdır. Yumuşak başlı bir insan, sıcak bir dostluk gibi anlatımlar buna örnektir.

Kapsamlılaş (fr. *synecdoque*), eksilti (fr. *éllipse*) anlam daralması ve genişlemesini belirtir. Kapsamlılaş "aralarında cinsle tür, tümle parça, çoğulla tekil gibi nicelik bakımından ilgi bulunan sözcüklerden birini ötekini yerine kullanma"dır [Gencan, Ediskun, Dürer, Gökşen, 1974:77]. Kapsamlılaş ve düzdeğişmede bir nesneye bitişiklik ilkesine göre bir başka şeyin adı verilir. Eksilti ise, bir anlatımda zamanla bazı sözcükleri atma işidir. Kullanılmayışları anlatımda eksikliğe yol açamayan sözcüklerin düşürülmesidir. Eksilti bağlama ilişkin bir durumdur. Konuşurken ileti-

şim için gerekli olmayan her şeyi atarız. Bu durum André Martinet'nin sözünü ettiği en az çaba yasasıyla [Martinet, 1985:152-154] açıklanabilir. Bu durumda, bir iletişimin aktarılması sırasında karışıklığa yol açacak sözcükler atılarak, bildiri açık seçik bir şekilde alıcısına ulaştırılır.

Zamanımızda çok sık kullanılan kısaltmaları da eksilti olarak değerlendirebiliriz. Ancak kısaltmaları dilsel değişiklik olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü bu tür değişiklik dili doğrudan etkiler ve sözdizim içinde kullanılan ad ya da anlamın değişmesine yol açar. *G. Stern*, dilsel değişiklikleri kendi içinde ikiye sınıflandıran üç türe ayırır [Aktaran, Mounin, 1984: 45-47]: 1. Sözcük bağıntısının ya da adın yer değiştirmesi (a. Birleşim, bağlılaşıklık, ses örnekmemesi (fr. *analogie*), b. Kısaltma 'güdükleme, eksilti'), 2. Gönderge bağıntısının ya da anlam yer değiştirmesi (a. Adlaştırma, b. aktarım), 3. Sözcükle konuşan bireyler arasındaki öznel bağıntının yer değiştirmesi (a. Değişim (fr. *permutation*), b. uygunluk). Bu sınıflamada da görüldüğü gibi, kısaltma, sözcük bağıntısının ya da adın yer değiştirmesi grubu içinde yer alır. Stern kısaltmanın iki biçimde olabileceğini söyler: "Güdükleme yoluyla kısaltma ya da eksilti yoluyla kısaltma" [Guiraud, 1984:47]. Her ikisi de sıklıkla başvurulan kısaltma türleridir.

Yaşayan dilde, kullanım sıklığı yüksek olan sözcüklerde kısıtlama (dil ekonomisi) yapıldığı bilinmektedir. Şu tür bir yaklaşım getirilebilir: Toplumun günlük yaşamında sıkça kullandığı sözcükler biçim olarak kısalır. Bu kısaltma ya sözcük grubunun baş harfleri alınarak yapılır, ya da sözcük grubundaki sözcükler zaman içinde tek tek düşer ve sonunda tek bir sözcük, bir sözcük grubu yerine kullanılır olur. Sözcükleri tek tek düşmesi eksilti yoluyla kısaltmayı belirtir. Sonuç olarak bir dilsel birimin kullanım sıklığı hep artarsa, onun biçimi kısaltmaya başlar. Özellikle gazetelerde bu tür kısaltmalar (bir davanın adı, önemli bir eyleme verilen kısa ad, gibi) sıklıkla yapılır. Örneğin birçok Parislinin günlük yaşamında yeri olan Metropoliten Demir Yolu (fr. *Chemin de Fer Métropolitain*) kavramı, önce "metropoliten"e sonra da "metro"ya dönüşmüştür. Böylece bir durumu anlatan uzun kullanımlar kullanım sıklığına göre kısalabilmektedir. Bu durum yaşayan her dil için geçerlidir. IMF, OECD, BM, NATO, EGO, VIP gibi kısaltmalar günlük yaşamımızda her gün karşımıza çıkıyor. Hangi sözcüklerin kısaltması olduğunu bilmiyoruz, ancak bu sözcükleri belirten kurumların işlevlerini biliyoruz.

Bugünkü iletişimde önemli yeri olan kısaltmaları da bu bağlamda düşünebiliriz. Öyle durumlar vardır ki, her gün kullandığımız kısaltmaların neyi belirttiğini bilmeyebiliriz. Örneğin İstanbulluların yaşamında önemli yeri olan İETT'nin hangi sözcüklerin kısaltması olduğunu sorsak birçok kişi bilmeyecektir.

Gelişmiş ülkelerde kısaltmalar çok ileri düzeyde kullanılır olmuştur. Kısa adlardan (fr. *acronyme*) yapılmış sözcüklere rastlanıyor. "Sözcüklerin baş harflerinden yapılan kısaltmalar (fr. *sigle*) dildeki herhangi bir sözcükmüş gibi okunur" [Rey-Debove, 1979:8]. Fransızlar kısaltmalardan yola çıkarak akronim yapmışlar, hatta

bununla da yetinmeyip akronimden yeni sözcük türetmişlerdir. CGT (Confédération Générale du Travail) Genel İşçi Sendikası'nı belirten bir kısaltmadır. *Cégété* [sejete] olarak okumak akronimdir. Bu akronimden yapılan *Cégétiste*, Genel İşçi Sendikası taraftarı, daha sonra da sendikacı işçi demektir. Yine *Cégétiser* eylemi de sendikalaştırmak demektir.

Gerek kapsamlayıştta gerekse eksiltide parça ile bütün arasındaki ilişki anlam daralmasını ya da genişlemesini yapar. "Parça, bütünü; cins türün yerine geçti mi daralma olur; bütün, parçanın; tür cinsin yerine geçti mi genişleme görülür" (Guiraud, 1984: 43). Bu açıklamadaki anlam genişlemesi kapsamlayıştla olur, anlam daralması ise eksilti ile olur.

Kapsamlayışt ve düzdeğişmece anlamların bitişikliğinden doğan bir ad aktarımıdır. Bu ad aktarımı türlerinde bütün-parça, içeren (fr. *contenant*)-içerik (fr. *contenu*), eylem-araç arasındaki ilişkiden doğmaktadır.

Diğer tür söz sanatlarından düzdeğişmece ile eğretilenide anlam daralması ya da genişlemesi yoktur. Bu sanatlarda anlam aktarımı söz konusudur.

Sonuçta tüm söz sanatlarında, adlandırmada hangi tür değişmece (fr. *trope*) ya da anlam deşimeleri olursa olsun, uzun bir süre kullanıldıktan sonra bu söz sanatları olarak adlandırılan çağrışımsal tanımlar bir başka şekle dönüşebilir. Uzun kullanımlardan sonra abartma, anıştırma, arıksayışt, betimleme, deşimece, dolaylama, düzdeğişmece, eğretilenide, eksilti, kapsamlayışt, kaydırma, örtmece ya da yansımali anlatımlarda karşılaştırmaya ya da benzerlik/karşıtlık yönü unutulur. Bir dilsel gösterge olarak yalın bir ad durumuna gelebilir.

Ancak sözcüğün anlamsal evrimi bunlarla da kalmaz. Açıkladığımız durumların dışındaki yeni bir durumla karşılaştırmak her zaman olasıdır. Düzanlam olarak işlev gören bir dilsel durum bir bakılırl ki yan anlam boyutuna dönüşmüştür. Hatta var olan bir anlam tamamen yok olmuş olabilir, artık kullanılmaz olmuştur. *Pierre Guiraud*, anlamsal evrimle ilgili olarak Fransızcadaki "chef" (baş, şef) sözcüğü ile "tête" (baş, insan başı) sözcüğünün anlamsal evrimlerini inceler. Önceleri insan başı için "chef" sözcüğü kullanılırken, bir eğretilenide sonucu bugün "tête" sözcüğü kullanılır olmuştur. İnsan başı toprak kaba benzetildiğinden, baş kavramı için "tête" (Latince testa sözcüğünden gelmektedir. *Testa*, Latince toprak kab demektir) kullanılmaya başlanır. *Guiraud* bu durumu biçembilimsel bir eğretilenide (fr. *métaphore stylistique*) olduğunu söyler (1984: 37). Bugünkü Fransızcada artık "baş" kavramı için "chef" yerine "tête" kullanılmaktadır. Ancak "chef" kavramı da bazı yeni anlamlar yüklenilmiş olarak kullanılmaktadır. (Chef: 1. (eskiden) baş, kafa, 2. Baş, başkan, 3. Şef, 4. Üst, büyük, vb.) Sonuçta "«tête» «anlatımsal değer» bölümünden «temel anlam» bölümüne geçmiş, «chef» ise «temel anlam» bölümünden «toplumsal bağlamli değer» bölümüne aktarılmıştır" (Guiraud, 1984: 39). Her dilde buna benzer durumlar vardır.

Çok sık rastlanan ve çok doğal bir başka yer değiştirme türü de bağlamsal anlamdan temel anlama doğru yer değiştirme biçiminde görülür. Yani bir kullanım içindeki kavramın bir tanesi o kullanımın tamamını karşılayacak duruma gelir. *Guiraud*, Fransızcadaki "pomme de frites" (Kızarmış patates) sözcüğünden doğan, "frites" sözcüğü bugün "kızarmış patates" yerine kullanıldığını söyler. "Pomme de frites" bir bağlamsal anlamdır, ancak bu bağlamsal anlamın işlevi bugün "frites" sözcüğü tarafından karşılanmaktadır. Yani "frites" sözcüğü temel anlam durumuna gelmiştir. Benzer bir durum dilimizdeki "kağıt mendil" bağlamsal anlamında görülebilir. Örneğin bir kağıt mendil almak isteyen kişi hiçbir zaman "kağıt mendil alacağım" demez. Mendil alacağım der, ya da ilk kağıt mendil üreten firmanın ismiyle alacağı nesneyi adlandırır: "Selpak alacağım". Halbuki bugün aynı tür mendil farklı firmalarca üretilmektedir. Hepsinin de ortak adı "Selpak"tır.

Dildeki değişimler dilin kullanımıyla doğrudan ilintilidir. Dilsel değişimler çeşitli bağlamlarda incelenebilir. Stern, dildeki değişimleri üç türe ayırır [*Aktaran Guiraud, 1984:45-47*]:

1. Sözcüklerin bağıntısının ya da adın yer değiştirmesi. Sözcükle bağıntısı için örneksemeyi (fr. *analogie*) verir. Örneksene iki kavram arasında bir benzerlik kurularak yapılır. Bir diğer sözcük bağıntısına dayalı değişme uzun bir anlatımı kısaltma, söz sanatları ile tanımlarsak eksiltidir (fr. *éllipse*).
2. Gönderge bağıntısının ya da anlamın yer değiştirmesi. Öncelikle adlaştırma (fr. *nominalisation*) akla gelir. Bir kavrama yeni bir ad vermedir. Yeni sözcük türetme, sözcükleri birleştirme ile gönderge bağıntısının yer değiştirmesi söz konusu olacaktır. Bir başka anlam yer değiştirmesi olarak, anlam aktarımları söz konusu edilebilir. Yuva kavramından yola çıkarak, "bilye yuvası" gibi bir kullanım anlam aktarımıdır. Yine yaprak-defter yaprağı, yatak-dere yatağı örnekleri de verilebilir.
3. Sözcükle konuşan birey arasındaki öznel bağıntının yer değiştirmesi. Bu grupta değişim (fr. *permutation*) ve uygunluk (fr. *adéquation*) belirtilmiş. Değişimde konuşan kişinin göndergeye bakış açısı ortaya çıkar. Kişi bir nesnenin bir özelliğini nesnenin tamamı yerine kullanabilir. Örneğin bir kırmızı araba yerine sadece "kırmızı" türü bir anlatımla kırmızı arabayı belirtmiş olabilir. Uygunluk da bir tür değişimdir. Bir kavram bir başka nesneyi belirtmek için de kullanılır.

Bölüm 7

Dilbilim ve Gelişim Alanları

Her ne kadar insanlığın bugün için bildikleri çok sınırlı da olsa, iletişim amacıyla kullanılan dile olan ilgi ilk çağlardan beri vardır. Bugün için bilinen ilk dil çalışması Hintlilerin X. yüzyıla kadar götürülen çalışmalarıdır. Yeterli kaynak bulunmasa da daha gerilerde de dil ile ilgili çalışmaların yapıldığı kuşku götürmez. Ancak M.Ö. V. yüzyıldan bu yana yapılan çalışmalardan insanlık az da olsa haberdirdir.

Başlangıçta dinsel kaygılarla ve kültür adına yapılan çalışmalar, zaman içinde dilbilgisi bağlamı içinde ele alınmaya başlamıştır. Ancak daha sonraları birçok bilim dalı da kendi kuramı bağlamında dile ilgi göstermiş ve dil ile ilgili görüşler ortaya koymuştur. İnsanlık bilimlerinin hemen hemen bütünü dil ile, iletişim olgusu ile, kavram ve işitsel imge arasındaki bağıntı ile, insanların dil aracılığıyla gerçekleştirdikleri algılama, anlama ve anlamlama eylemi ile, kısacası dilin şu ya da bu yönü ile ilgilenmişlerdir.

Diğer yandan uygulamalı bilimler ve doğal bilimlerin de dille ilgilendiği söylenebilir. Bir fizik uzmanı, istatistikçi, matematikçi, hekim (anatomi uzmanı, fizyolog, sinirbilimci, patolog, kulak-burun boğaz uzmanı, vb) ya da bilgisayar bilimleri uzmanının da dile ilgi duyması doğaldır. O halde dilbilimin iki temel konusunun olduğunu söyleyebiliriz: Bir yanda dilyetisi, diğer yanda ise diller bu bilim dalının inceleme alanı içindedir.

Her bilimin dile yaklaşımı ve dili inceleme biçimi farklılık gösterir. Fizikçi sesin perdesini, hızını ya da tonunu ölçmeyi denerken, anatomi uzmanı ses çıkarma anında vücut organlarının durumunu inceleyecektir. Sonuçta her bilimin bu bağlamda inceleme konusunun dil olduğu kesindir. Fakat yaklaşım biçimleri farklıdır ve bu farklılıklardan dolayı değişik bilim dalları doğmuştur.

Dilbilgisinden doğmuş dilbilim yeni bir bilim dalı sayılır. Bu yeni bilim dalının bilim olarak varlık göstermesi için bazı ölçütleri olmak zorundadır. "Bir bilimin konusu kuramsal bir oluşumdur, görgül (fr. *emprique*) bir veri değildir. Bilimsel etkinlik bilinen bir konunun biçimini bozar, onu tekrar biçimlendirir. Bu biçimleme bizim sahip olduğumuz anlama ve algılamaya bağlı bir biçimlemedir" [Rastier, 1993: 76]. Dilbilim de dil alanında var olan görgül bilgilerin bazılarını alt üst et-

miştir. Her ne kadar başlangıçta kendi söz dağarcığını ve yöntemini çeşitli bilimlerden ödünç almış olsa ve kendi inceleme biçimine uygun şekle getirmiş olsa da, bugün dil incelemeleri alanında oldukça tutarlı bir kuram ortaya koyabilmiştir. Dilbilim bugün dil ile ilgili birçok durumu açıklayabilecek kuramını oluşturmuştur ya da oluşturmayı sürdürmektedir.

Bu bilim dalının tutarlı yöntemi ruhbilimden hekimliğe, reklamcılıktan dil öğretimine, çeviri biliminden yazın incelemesine, kitle iletişim kuramcısından sağır-dilsiz eğitimcisine değin çok geniş kitlelerce kullanılmaktadır. Birçok bilim için yeni ufuklar açmış, farklı görüş ve yeni yöntemler sağlamıştır.

Günümüzde dilbilim kendi kuramları ile dil incelemelerini sürdürürken, başka bilimlerle de ortak çalışmalara yönelmiştir. Özellikle bilişim alanında dilbilim verilerinden en ileri düzeyde yararlanılmaktadır. Bilişim uzmanları, bilgisayar yazılım programcıları ve dilbilimciler her gün yeni bir program üzerinde çalışmaktadırlar. Bilgisayar uzmanları ile dilbilimcilerin ortak çalışmaları sonunda insanlığa çok yararlı verilerin sunulabileceğine inanıyoruz. Örneğin diller arası çeviri alanında dilbilimci ile bilgisayar uzmanı çok yararlı çalışmalar ortaya koyabilirler.

Dilbilim için her ne kadar XX. yüzyıla özgü bir bilim dalı denilse de, kökenlerinin çok eskilere dayandığını söyledik. Ancak dili dil ile ve dil için inceleme yöntemlerinin bizim yüzyulumıza ait olduğu doğrudur. Onun da kökenlerini daha geçmişlerde aramak olasıdır. Çağdaş dilbilimin kurucusu olarak gösterilen Ferdinand de Saussure kitabında *Whitney*, *Baudoin de Courtenay* gibi birçok dilbilimciden söz eder.

XX. yüzyıl dilbilimi kısaca Saussure'un kuramıyla başlatılır. 1910 yılına değin daha çok tarihsel dilbilim yapılmaktadır. Bu tarih ise Saussure'un yapısal temellere dayandırdığı çağdaş dilbilimin kuruluşudur. İsviçreli dilbilimci dil ile ilgili olarak şu sorunun yanıtını arar: "Dil nasıl işler?" Toplumsal bir olgu olarak dilin işleyişini anlamaya çalışmak, Saussure'ü dizge kavramı üzerinde yoğunlaştırır. Ona göre dil bir göstergeler dizgesidir. Dil olgusunu kavramanın en doğru yolu onu kendi mantığı, kendi özgül yapısı içinde, kendi kendine ve kendi kendisi için ele almakla olur. Diğer yandan dili kendi özgül yapısı içerisinde değerlendirmek, kendi dışında kalan söylenlerle hiçbir bağıntı kurmadığı, kendisinden başka hiçbir şey yansıtmadığı ya da kendinden başka hiçbir şeye gönderimde bulunmadığını göstermez. Aksine dilin kendi dışındaki bir şeye gönderimde bulunduğu bilinir.

Saussure'un Genel Dilbilim Dersler kitabındaki görüşler temelde sekiz ana başlıkta toplanır: Dil / söz karşıtlığı, biçim / töz, gösterge: gösteren / gösterilen, nedensizlik ve çizgisellik, eşsüremlilik / artsüremlilik, değer kavramı, dizimsel / dizisel ve dilbilim / göstergebilim karşıtlığı. Aynı kitap için *Emile Benveniste* de farklı türden karşıtlıkların olduğunu söyler (1995: 43): Eklemlenici/işitimsel ikiliği, ses ve biçim ikiliği, birey ve toplum ikiliği, dil ve söz ikiliği, özdeksel ve özdeksel olmayan ikiliği,

belleksel (dizisel) ve dizimsel ikiliği, özdeşlik ve karşıtlık ikiliği, eşsürem ve artsürem ikiliği, vb. Bu ikiliklere yenileri de eklenebilir, ancak bu yaklaşım yirminci yüzyılın başında önemli bir çıkış noktası olacaktır.

Saussure'ün genel dilbilimle ilgili öne sürdüğü her konu çok önemlidir. Bunlardan yalnızca sözle ilgili olan hakkında kısaca bir şey söyleyelim. Her insanın toplumsal olan dilden yola çıkarak oluşturduğu bir sözü (fr. *parole*) ve dilyetisi (fr. *langage*) vardır. Bu öznel dilyetisi ile ilgili olarak kısaca şunları söyleyebiliriz: Her birey çocukluğunda, kurallarını bilmeksizin bir doğal dili öğrenir. Ancak herkesin aynı dili konuştuğunu söylemek zordur. Tüm insanların sonradan değişik dilsel tözler ve biçimler, yani farklı doğal diller şeklinde somutlaşan dile doğal bir yakınlığı, doğal bir dilyetisi vardır.

Saussure'ün dil kavramı *Roman Jakobson*'un kod kavramına benzer durumdadır. *Saussure*'ün yaptığı dil - söz ayrımı diğer birçok dilbilimcilerce de incelenmiş ve yeni yaklaşımlar getirmişlerdir. *Noam Chomsky*, *Gustave Guillaume* ve *Roman Jakobson* gibi dilbilimciler ikili karşıtlık kurarken; bazıları da üçlü karşıtlıklar kurmuşlardır. Özellikle *Louis Hjelmslev*, *Eugène Coseriu*, *Émile Benveniste*, *Roland Barthes* ve *Heger* için dili tanımlamada kullanılan dil - söz ayrımı gereklidir ancak yeterli değildir. Onlar için soyut dizge (dil) ile bireysel gerçekleşmenin (söz) birlikte gerçekleştiği bir başka ayrımı da eklemek gerekir.

	<u>Soyut dizge</u>	<u>Ortak gerçekleşme</u>	<u>Bireysel gerçekleşme</u>
<i>F. de Saussure</i>	Dil	--	Söz
<i>N. Chomsky</i>	Edim	--	Edinç
<i>G. Guillaume</i>	Anlam	--	Anlamın etkisi
<i>R. Jakobson</i>	Kod	--	Bildiri
<i>E. Benveniste</i>	Dil		Söylem
<i>L. Hjelmslev</i>	Şema	Kural (fr. <i>norme</i>)	Kullanım (fr. <i>usage</i>)
<i>E. Coseriu</i>	Dizge (sistema)	Kural (norma)	Söz (habla)
<i>K. Heger</i>	Dil	Sigma	Söz
<i>E. Benveniste</i>	Dil	Söylem	Söz
<i>R. Barthes</i>	Dil (fr. <i>langue</i>)	Yazı (fr. <i>écriture</i>)	Biçem (fr. <i>style</i>)

Bu sütunlardaki, dilbilimcilerin adlarından sonraki ilk bölüm toplumsal olan yönü gösteriyor. Bu soyut olan dizgedir. Son bölüm de bireysel olan yönü açıklıyor. Ortadaki bölüm ise, birinci ve üçüncü bölümlerin ortak olarak gerçekleştiği kısımdır. Yalnız her dilbilimci bu sütunu benimsememiştir ya da farkına varmamıştır. Bu bölümü ilk önce Eugène Coseriu ortaya atmıştır.

Noam Chomsky'deki edinç kavramı, *Saussure*'ün dil kavramına yakındır, ama yine de aralarında önemli fark vardır. "Dilde edilgenlik ve belleksel olgunun yanı sıra toplum ağır basarken, edinçte yaratıcılık, üreticilik ve ülküsel konuşucu egemendir.

Dil bir göstergeler dizgesidir, edinç ise bir kurallar düzeneğidir" (Vardar, 1982:40). Edinç kavramını tanımlarken, *Chomsky* insandan yola çıkmıştır. İnsanın bir dil ile ilgili bildiği her şey edinçtir. Bir kişi çok güzel bir şiir okuyabilir ve bunu anlayabilir. Bu edinçtir. Edim ise, bu dil adına bilinen şeylerin gerçek olarak uygulanmasıdır, somut olarak kullanılmasıdır. İnsan bir dil ile ilgili bildiği dilin ne kadarını oluşturduğu söyleminde kullanabilir? Türkçeyi bilmek çok iyi bir öykü yazmayı gerektirir mi? Edim, dilin bireysel olarak kullanılmasıdır. Bir dilin kurallarını tam olarak öğrenen bir kişi, hiç duymasa da sonsuz sayıda tümce kurabilir.

Gustave Guillaume'a göre, her sözcük, daha belirgin olarak en küçük değeri olan her dil biriminin, genel dil içinde bir değeri ve anlamı (fr. *sens*) vardır. Bir söylemdeki kullanıma göre değişik anlamlara gelse de, her söylemdeki dilsel birim özel bir bakış açısını gerektirir (Aktaran Ducrot ve Schaeffer, 2002:297). Yani sözcüğün genel dildeki anlamlarından birisi o sözcüğü kullanan tarafından seçilir. Bu da bireysel bir kullanımdır, *Guillaume*'a göre anlamın etkisidir (fr. *effet de sens*). Dil bir dizgeler dizgesidir ve dili kullanan herkesin göndermede bulunduğu bir temeldir. Söz ise dilsel yapının uygulanmasıdır.

Roman Jakobson, dilsel iletişim şemasını oluştururken, bildirinin belli bir kod içinde oluşabileceğini söyler. Bu o bildirinin oluşturduğu dildir. Bilinen bir kod (dil) yardımı ile birey kendi bildirisini oluşturur. Yani bildiği bir kodu (dil) yoksa bildirisini aktaramayacaktır. Gerçekte kod ile bildiri birbirini tamamlayan iki öğedir. Kod bilişeldir, yani insanın dil ile ilgili bildiği her şeyi kapsar. Bildiri ise neseldir. Bu dil adına bilinen şeylerden bir kısmı ile oluşturulmuş öznel kullanımlardır.

Danimarkalı dilbilimci *Louis Hjelmslev* için bir dilin dizgesi (fr. *systeme*) ya da şeması tamamen biçimsel bir gerçektir. Bu dildeki dizisel ve dizimsel ilişkidir ve öğeler arasında var olan soyut ilişkiler bütünüdür. Kişi konuşurken sözcükleri düzenler, bu düzenlenişin tüm öğelerinin her biri birçok olanak arasından yapılmış bir seçim işidir. Kural (fr. *norme*) ise, ayırt edici özellikler bütünüdür. Bu özellikler dizgenin somut kullanımında öğelerin birini diğerinden ayırmamızı sağlar. Kullanıma (fr. *usage*) gelince, dizgenin bir olgu olarak ortaya çıkmasını sağlayan anlamsal ve sesbilimsel bütünlüktür (Aktaran Ducrot ve Schaeffer, 2002:313). Kural, kullanıma göre gerçekleştirilmiş bir çeşit soyutlamayı belirtir.

Eugène Coseriu, dil söz ayrımını inceler ve *Saussure*'ün dil olarak incelediği kavramı sadece tarihsel dil incelemelerinde kullanılabilecek bir kavram olarak görür (Baylon, Fabré, 1983:41). Betimleyici bir çalışmayla yaptığı sınıflamada, işlevsel dizgeyi (sistema = dil), dilbilimsel kuralları (norma) ve söylemde bu iki kavramın gerçekleştirilmesinin (hable = söz) ayrı olarak belirtilmesi gerektiği kanısına varır. *Coseriu*'nun belirttiği kural (fr. *norme*) *Hjelmslev*'in kullanım (fr. *usage*) olarak belirttiği kısımda yer alır (Aktaran Ducrot ve Schaeffer, 2002:314). Kural dilsel kod içinde toplumsal zorunluluk olan her şey demektir. Kural, bireyseldir ve *Saussure*'ün söz kavramına yakındır.

E. *Buyssens*, *Saussure*'ün söz kavramını ikiye bölerek yeni bir tanımlama getirir. "Söz, hem konuşan bireyin dili kullanırken başvurduğu birleşimleri, hem de bu birleşimlerin dışı iletilmesini sağlayan düzeneği belirtir." (Vardar, 1982:35). Sözün iki düzeyli olmasına koşut olarak, "birleşimleri" söylem olarak adlandırır. "Dışa iletilmesini sağlayan düzenek" ise yine söz olarak adlandırılır. Bu bilgiye göre "söylem sözün işlevsel bölümüdür ve (...) dil ile sözü birbirine bağlar" (Vardar, 1982: 35).

Roland Barthes, *Yazının Sıfır Derecesi (Le Degré Zéro de l'Écriture)* adlı çalışmasıyla, *Saussure*'ün dil ile söz ayırımına açıklık getirir. Ona göre bir dilin kuralları vardır. "Dil, bir dönem yazarlarının ortak kurallar ve alışkanlıklar bütünü"dür (Barthes, 1972:11). Biçem ile belirttiği ise, "yazarın gizli ve kişisel anlatısı içinde yer alan kendine yeterli bir dil[dir] (...) Biçem tam olarak yazarın anlatımının gelişmesine yönelik bir olgu" (Barthes, 1972:12) olarak belirtir. Bu bakımdan biçem yazara özgü bireysel dil kullanımudur. Yazı (fr. *écriture*) ise "tarihsel bir dayanışma olayıdır" (Barthes, 1972:14). Bu bakımdan *Barthes*'a göre "dil ile biçem birer nesnedir, yazı ise bir işlemdir: Yazı yaratım ile toplum arasında bir bağıntıdır" (Barthes, 1972:14) diyerek yazının işlevinin toplumsal yerini ortaya koyar.

Aslında dilbilimcileri en çok bu ikili çatı (fr. *dichotomie*) ilgilendirmiştir. Toplumsal olan dilin bireysel kullanımı arasındaki her türlü ilişki incelemeye değerdir. Dilbilimin kullandığı temel öge dildir. Ancak dilbilimcilerin inceleyeceği şey, yani dilbilimin konusu ise bireysel dil kullanımudur, sözdür. Dil bir birikim bir repertuar durumunda olduğuna göre, dilbilimciler bu birikimin her türlü bireysel kullanımını ortaya koymalıdır.

Daha sonraki dilbilim çalışmaları, *Saussure*'ün izinden giderek yapısalcı bir yöntem izler. Özellikle 1930-1975 yılları arası yapısalcılığın dilbilimde ve daha birçok sosyal bilimde egemen olduğu yıllardır. Çünkü *Saussure*'ün öncülüğünü ettiği dil incelemesinde eşsüremlilik ön plandadır. Yapısalcılık da "eşsüremlilik boyutta gerçekleştirilen, incelenen öğelerin salt yapı içindeki bağıntularına dayanan" (Vardar, 1982: 94) bir yaklaşım ya da "bir bütünün parçaları biçiminde düzenleniş ve bütünün karşılıklı olarak birbirini etkileyen parçaları arasındaki belirgin dayanışıklık" (Benveniste, 1995:16) durumudur. Yani dilde ya da diğer inceleme alanlarında yapı içi özelliklere yönelik çeşitli uygulama ve kuramsal yaklaşımlar getirir. Tahsin Yücel yapı kavramını ve göstergebilimdeki kullanımını *Greimas*'tan yola çıkarak şu şekilde açıklar:

Greimas'a göre, evrenin bize göre bir biçim, bir anlam kazanabilmesi için, onda bir takım farklılıkları algılayabilmemiz gerekir. Farklılıkları algılamaksa:

1. En azından iki nesne-terimi bir arada var olan nesnelere kavramak,
2. Terimler arasındaki bağıntıyı kavrayarak bunları şu ya da bu biçimde birbirine bağlamak demektir. *Yapı* kavramının ilk tanımını böyle çıkar ortaya: iki terimin ve bu iki terim arasındaki bağıntının varlığı. Bunun dolaysız sonucu olarak,

- a. Bir nesne-terimin tek başına bir anlam taşımadığı,
- b. Anlamın her zaman bir bağıntıyı varsaydığını, dolayısıyla anlamın zorunlu koşulunun terimler arasında bir bağıntı bulunması olduğunu kesinleyebiliriz" (1982a: 86).

Bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi, yapı kavramı dilbilimsel ve göstergebilimsel çözümlemelerde önemlidir, çünkü göstergebilimsel çözümleme anlamın oluşum aşamasını ve anlam üretimini inceleme konusu yapıyorsa, anlam karşılıklı iki terim-nesnenin birbiriyle kurduğu ilişkiden doğmaktadır. Bu ilişki de, yapısal bir durumdur. Aynı durum dil için de geçerlidir. Yani 'yapı' kavramı en az iki terim ve bu terimler arasındaki ilişkiyi belirten bir durumdur.

Yapısalcılığın bu parlak dönemini de kendi içinde dört aşamaya ayırırlar (Avtonomova, 1984:79-81):

- a. 1910-1920 yılları arası *Saussure*'ün *Genel Dilbilim Dersleri*'nin yayınlandığı, Rus yazın eleştirisinin "biçimci okulu"un çalışmaları ve Alman gestalt psikologlarının görüşlerini ortaya koydukları ilk dönemidir.
- b. 1950-1960 arasında yapısalcılığın dilbilim dışında uygulanmaya başladığı dönemdir. *Claude Lévi-Strauss*'un budunbilimde yapısalci yöntemlerle araştırmalar yapması diğer bilim dallarını da harekete geçirmiştir.
- c. Üçüncü aşama 1960 yılıdır. Burada yapısal dilbilim yöntemi eleştirilmeye başlanır. Ama yine de Foucault, Barthes, Lacan, Derrida gibi Fransız araştırmacılar yapısal yöntemleri değişik alanlara taşımaya sürdürmektedirler.
- d. Son dönem ise 1960-1970 arasındır. Yapısalcılığın eleştirisi ve özeleştirilmesinin yapıldığı dönemi kapsar.

Bu arada 1956 yılında Émile Benveniste "adılların kullanımı ve özellikleri" adlı çalışmasında yeni bir durumdan söz eder (Maingueneau, 1979:99-100). Adını anmadan sözceleme ile ilgili durumları açıklar. Her ne kadar Charles Bally 1942 yılında *Cahier F. de Saussure* dergisinde "gizli kipliğin sözdizimi" adlı çalışmasında bir biçimde söz etmiş olsa da (Maingueneau, 1979:110), Benveniste adı geçen makale ile sözceleme dilbilimini başlatmış olur. Özellikle 1970 yılında *Langage* dergisinde (No: 17, mart 1970, Paris:Didier-Larousse) yayımladığı "sözcelemenin biçimsel örgüsü" adlı çalışması (İlgili yazı Benveniste'in *Genel Dilbilim Sorunları* adlı kitabında yer almıştır. Konu için Bkz. Benveniste, 1983:79-88) ile günümüzde çok inceleme konusu yapılan sözceleme dilbilimini kesin olarak başlatmış olur. Bugünkü dilbilim çalışmaları yapısalcılık sonrası sözceleme kuramı çerçevesinde gelişmektedir.

1910 yılından bu yana dil ile ilgili birçok çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar iki değişik alanda gelişmiştir. Birincisi tam anlamıyla dilbilim çalışmaları denilebilecek dili dil için ve dilbilim kuramı içerisinde incelemektir. Diğer yandan başka bilim dalları ile dilbilimin yaptığı ortak çalışmalar da bir başka başlık altında toplanabilir.

Bu nedenle XX. yüzyıl dilbilim çalışmaları iki ana başlık altında incelenebilir: Dili kendi içinde kendi yöntemi ile inceleyen içdilbilim (fr. *linguistique interne*) [Gezundhajt, 1997a:4] ya da düzdilbilim (fr. *microlinguistique*) [Kocaman, 1991: 11] vardır. Bu çalışmalar bir bakıma *Saussurecî* dilbilimin devamıdır, ancak sözcüleme dilbilimini de bu grup içinde anmak gerekir. Diğer yandan ise dilbilimin değişik bilim dalları ile yaptığı ortak çalışmalar vardır. Bunlar da dışdilbilim (fr. *linguistique externe*) ya da geniş açılı dilbilim (fr. *macrolinguistique*) olarak adlandırılır. Bu açıklamalardan da anlaşılabilceği gibi içdilbilim özerktir, yani araştırmaları için başka bilimlere gerek duymaz. Dışdilbilim ise bağımlıdır, çalışmalarını bir başka bilim dalı ile ortak olarak yapar. İçdilbilim dilin kendi içyapısını incelemeye yönelik çalışmaları yapan bilim dallarıdır. Dış dilbilim ise dilin kullanım boyutunu göz önünde bulundurur.

Bugün gelinen durumda, gerek içdilbilim gerekse dışdilbilim dünyadaki belli başlı birçok dilde uygulamalara yönelmiştir. Bir bakıma, her dil ayrı ayrı tanımlanarak, evrensel dil genelcelerini bulma yolunda çalışılmaktadır. Değişik diller arasında yapılan karşılaştırmalı çalışmalarla, benzerliklerinin yanında, incelenen dillerin birbirlerinden ayrılan yönleri ortaya konulmaya çalışılarak, diller bu ayrı ve benzerlik yönlerine göre sınıflandırılmaya gidilmektedir. Bu alandaki ilk çalışma olarak Antik Yunandaki modistlere atmak gerekir. *Aristoteles Organon* adlı yapıtında Grekçeyi merkeze alarak farklı tanımlamalar yapar. Modistler yalnızca Grekçeye bağlı olarak, dil ile ilgili genel değerlendirmeye gitmenin yanlış olacağını söylerler. Dacialı *Boethius* ve *Brabantlı Siger* gibi filozoflar Grekçe ya da Latince ile sınırlı kalmayacak evrensel bir *logica nova*, bir *grammatica speculativa* yaratmaya çalışırlar. Bu insanlık tarihindeki bilinen ilk evrensel dilbilgisi girişimi yaratma çabasıdır [Altınörs, 2003:88]. Evrensel nitelikli bir dil ile ilgili ilk girişimi yayınlamış yazar olarak İngiliz tüccar *Lodwick* adı anılır [Eco, 2004:219]. Sonra benzer bir yaklaşımı Port-Royal Dilbilgisi Okulu bağlamında çalışan dilcilerin çalışmasında görürüz. Daha önce Port-Royal Dilbilgisinin, *Chomsky*'nin ve daha birçok araştırmacının üzerinde durduğu bir evrensel dilbilgisi kuramı, bugün en çok üzerinde durulan konulardır. XVI. yüzyılda Port-Royal dilbilgisi kuramcıları evrensel dil genelcelerini ortaya koymaya çalışırlar. Ne var ki, bu Fransızcanın özelliklerini belirtmekten öteye geçemez, çünkü verilen örnekler Fransızca ile sınırlıdır. *Chomsky*'nin kuramı daha tutarlıdır, ancak edim sırasında kullanılacak bir edinç amacıyla 'ideal bir verici'den söz edilmesine karşın, ortak bir sözcülemenin varlığını gözardı etmesi (yani her şeyi verici bakımından değerlendirmesi, iletişim bakımından ve sözcülemenin gerçekleşmesi bakımından alıcıya yeterince değerlendirmemesi) bir eksiklik olarak görülebilir. *Chomsky*'nin bu konudaki görüşü evrensel bir dil genelcesini bulmaya yöneliktir. Bu kuramcıya göre dilbilgisi kurallarının dillerin hepsinde benzer yönleri olmalıdır. Yani yüzeysel anlatımlarda diller arasında oldukça farklılıklar gözükülebilir. Ancak bir dilin anlatımını başka bir dilin anlatımlarına dönüştürme yollarını bulmak ya da kendi dilimizdeki görülmemiş anlatımları

üretmenin kurallarını bulmak için derin yapıya inmek gerekir. Belki evrensel dil genelleri, her dilin derin yapılarının ortaya konulması ve aralarındaki benzerlik ve farklılıkların çıkarılması ile olabilecektir.

Gerek üretici-dönüşümsel dilbilgisi, gerekse sözcüleme dilbilimi tüm diller için geçerli olabilecek kuramları, dillerin ayrı ve benzer yönlerini uygulamalı çalışmalarla ortaya koymaya çalışmaktadır. Ancak geliştirilen kuramlar da zaman içinde yapılan araştırmalara bağlı olarak değişebilmektedir. Bu konudaki en ilginç gelişme *Noam Chomsky*'nin görüşlerinde fark edilebilir.

Chomsky'nin dil kuramlarındaki tarihsel gelişim yani üretici dilbilgisinin başlangıçtan bugüne geçirdiği evreler şunlardır: Ölçünlü kuram, geliştirilmiş ölçünlü kuram, ilkeler ve parametreler kuramı ile minimalist yaklaşım [Özsoy, 1997:9]. Ölçünlü kuramda dil incelemesinin derin ve yüzeysel yapı olarak incelenmesi gerektiği ortaya konulur. Ancak bu örnekçenin "çocuk dil edinim sürecini açıklamak olan evrensel dilbilgisi için yeterli olmadığı" [Özsoy, 1997:10] anlaşıldığından, ilkeler ve parametreler kuramının oluşturulmasından sonra terk edilir. 1992'de ortaya konulan minimalist yaklaşımda daha önceki derin yapı - yüzeysel yapı düzeyi yer almamaktadır. "Sözdizimsel bileşen yalnızca anlamsal yorumlamanın yapıldığı mantıksal düzey ve sesbilimsel yorumlamanın yapıldığı sesbilimsel düzeyden oluşmaktadır" [Özsoy, 1997:11]. *Chomsky*'nin görüşlerindeki bu kesin dönüşler, dilbilgisinin evrensel boyutlarını ortaya koyamamasını görmesinden kaynaklanmaktadır. Belki ileride bugünkü birçok kuram da geçersiz kalacak ya da yeni araştırmalar ile tamamlanmaya çalışılacaktır.

Chomsky gibi *Greenberg* ve *Comrie* de "olabilecek insan dili" konusunda araştırmalar yaparlar. *Chomsky*'nin "içerikli evrensel yaklaşımı" yöntemi *Greenberg* ve *Comrie*'nin "içermeli evrensel yaklaşımı" yönteminden ayrılır. "Greenberg ve *Comrie* evrensellere çok sayıda dillerin karşılaştırması sonucu varmışlardır, buna karşın *Chomsky* evrensellere ancak dillerin teker teker derinlemesine incelenmesi sonucu varılabileceği görüşünü savunmaktadır" [Özsoy, 1991:46]. Kısacası *Greenberg* ve *Comrie* bir sonuca varmış gözükürler, ancak *Chomsky* bu sonuca çok uzun araştırmalar sonucunda varılabileceğini belirtir. *Comrie* "bir dilin sözdizimini, görünürdeki somut sözdizimsel yapıların yanı sıra (yüzeydeki yapılar), daha soyut sözdizimsel yapı aşamalarını da içerir" [2005:14] şeklinde belirterek *Chomsky*'nin görüşünün kabul edilebileceğini söyler.

Bizden bir felsefeci de olası insan dili konusunda bazı görüşler öne sürer. Felsefeci *Öner Naci Soykan* "her dil, birer sözdizimsel-anlambilimsel yapıya sahip olmakla benzeşir. Bu yapı, sözcüklerden soyulursa, geriye bütün diller için aynı zemin kalır. Özel bir dilin yapılamayışı, tüm eski ölü dillerin ve şifrelerin çözülebilmesi, sözünü ettiğimiz bu ortak zeminden, yani diller arasındaki ortak sözdizimsel-anlambilimsel yapı özelliğindedir" [Soykan, 1990:113] der. *Soykan*'a göre diller arasındaki ortak yön, sözdizimsel-anlambilimsel yapı düzlemindedir. Kendisi bir dilbilimci olmadı-

ğından bu düzlemlerle nelerin kastedilmesi gerektiği konusunda yeterli açıklama yapmamıştır.

Aynı dönemlerde, uygulama biçiminde olmasa da, *Emile Benveniste* de yazılarında tüm dillerde değişmez olan ortak yönlerin neler olabileceği konusunda görüşler öne sürer. “Tüm dillerde değişmez bir örnekçeye uygun oldukları izlenimi veren kimi ortak ulamlar vardır” dedikten sonra “bunlar her türlü ekinel belirlenimlerden bağımsız olan, dil içinde ve dil aracılığıyla ortaya çıkan ve konumlarını edinen bireylerin öznel deneyimlerini aktaran temel ulamlardır (...) Her dilde ve her an, konuşan kişi *ben*’i üstlenir: *ben* dilin biçimlerinin dökümlerinde yalnızca diğerlerine benzer bir sözlüksel birimdir, ancak söylemde yer aldığı dili olanaklı kılan kişinin varlığını söyleme katar. Böylece sözcüde -açıkça ya da örtük bir biçimde- *sen* adını çağrıştıran ve *sen*’le birlikte *o*’na karşıt olan *ben* adını kullandığında, yeni bir insan deneyimi oluşur ve dayanağını oluşturan dilsel aracı ortaya çıkarır” [1995: 128]¹⁰ der. *Benveniste*’in ortaya koyduğu biçimde tüm dillerde ortak olan verici, sözceleme zamanı ve sözceleme yeri olduğunu savunur.

7.1. İçdilbilim

İçdilbilim olarak her türlü biçimi ile yapısalcılığı (işlevselcilik, dağılımcılık, psikosistematik, farklı düzeyde yapısalcılığa bağlı üretici dilbilim) ve günümüzde de en çok araştırma konusu olan sözceleme dilbilimi vardır. İçdilbilim iki bölüme ayrılır:

Yapısal dilbilim ve sözceleme dilbilimi. Yapısal dilbilim olarak, bir dile özgü sesbilgisi, sesbilim, sözcükbilim, biçimbilim ve sözdizimsel özellikleri incelenmektedir. Burada biçimbilim ile sözdizim geleneksel dilbilgisini oluşturur. Bu nedenle bazı dilbilimciler iki ayrı dal yerine biçimbilim-sözdizim kavramını kullanır. Yine dilbilgisi (biçimbilim-sözdizim) ile sözcükbilim anlambilimi oluşturur. Ama bazı dilbilimciler için anlambilim dilbilimin dışında yer alır.

Yapısal dilbilimin incelediği temel konular kısaca şunlardır:

1. Sessel özellikleri inceleyen sesbilgisi temel sesbirimlerin betimlemesini yapar.
2. İnceleme konusu sesbirim olan sesbilim, dilsel dizge içindeki seslerin görevlerini inceler.
3. Birkaç yüzü bulan heceleri konu alan biçimbilim sözcüklerin dilbilgisel yapısını inceler.
4. Bir dildeki (sözlüklerde yer alan) sözcükleri araştırma konusu yapan sözcükbilim, bir dildeki sözcükleri oluşturan söz dağarcığını inceler.

¹⁰ Benveniste’in ilgili makalesi *Diogenes* dergisinin (Paris: UNESCO, Temmuz-Eylül 1965, ss.3-13) 512. sayısında yayınlanır. Chomsky’nin ilk kitapları da 1957 ve 1965 yıllarında yayınlanır.

5. Sınırsız sayıdaki tümceleri inceleme konusu yapan **sözdizim**, tümcedeki birleş-tiren birimler arasındaki ilişkileri ve birleşimleri inceler.
6. Son olarak, sınırsız sayıdaki sözceleri inceleyen **sözcemele kuramı** ya da edimbilim, belirli bir durumda özne tarafından üretilen dili ve kullanımı inceler.

Dile özgü bu yapıları çeşitli başlıklar altında gelişmiş yapısalcı dilbilimler incelemektedir. Örneğin: artsüremlî dilbilim (fr. *linguistique diachronique*), eşsüremlî dilbilim (fr. *linguistique synchronique*), karşılaştırmalı dilbilim (fr. *linguistique comparative*, *linguistique comparée*), ayrımsal dilbilim (fr. *linguistique différentielle*, *linguistique contrastive*), betimsel (betimleyici) dilbilim (fr. *linguistique descriptive*), dağılımsal dilbilim (fr. *linguistique distributionnelle*), dilbilimsel anlambilim (fr. *sémantique linguistique*), dilbilimsel biçembilim (fr. *stylistique linguistique*), dilbilimsel çözümleme (fr. *analyse linguistique*), işlevsel dilbilim (fr. *linguistique fonctionnelle*), metin dilbilimi (betiksel dilbilim) (fr. *linguistique textuelle*), nicel dilbilim (fr. *linguistique quantitative*), söylem dilbilim (fr. *linguistique discursive*)¹¹ gibi dilbilim çalışmaları yapısal dilbilim olarak görülebilir.

Yapısalcı dilbilim alanında geliştirdiği kuramlarla ün yapmış dilbilimcilerden bir-kacını burada anmak gerekirse [Lemelin, 1998:5]:

1. *Göstergeler dilbilimi* (Saussure): XIX. yüzyıl dil araştırmalarındaki temel gö-rüşlerin alt üst olmasına neden olan Saussure'un görüşlerini bir kez daha anmak gerekir. Ona göre dil art zamanlı ve eşzamanlı olarak incelenebilir.

2. Yapısalcı akımlar

- a. *Lucien Tesnière* ve bağımlılık (fr. *dépendance*) dilbilgisi: Dil incelemesini düşünce düzlemi ve dil düzlemi olarak iki aşamalı bir biçimde incelemeye dayanan kuram, dilin içerik ve biçim boyutunu birbirinden ayırır. Her türlü dilsel etkinliğin oluştuğu varsayılan düşünce düzlemi dilin içerik boyutudur ve anlambilimi ilgilendirir. *Tesnière* için dil incelemesinin asıl yönü olan biçim boyutu biçimbilim ve sözdizimin inceleme alanına girer. Kuramda önemli bir yer tutan sözdizimsel incelemedir. Bu bağlamda tümcenin kendi içindeki bağlantılarını göz önünde bulundurmak gerekir. Bağımsal dilbilgi-sine göre tümceyi eylem (fiil) yönetir. Özne de öteki öğeler gibi fiile bağımlıdır. Bu da kullanılan her eylem, kendi yönetim çevresindeki zorunlu temel

¹¹ Buradaki dışdilbilimle ilgili isimler şu kaynaklardan bulunmuştur (Alfabetik sıralama ile): DEMİREZEN, Mehmet, Doç. Dr. (1987) "Dilbilimin Dil Öğretmeni Yetiştirmedeki Yeri" *Dilbilimin Dünü, Bugünü, Yarını*, I. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, s. 105; DUBOIS, Jean ve başk. (1974) *Dictionnaire de Linguistique*. Paris: Larousse; HATİBOĞLU, Vecihi (Prof. Dr.) (1982) *Dilbil-gisi Terimleri Sözlüğü* Ankara: DTCF Yayınları; REY-DEBOVE, Josette (1979) *Lexique. Sémiotique*. Paris: PUF; RİFAT, Mehmet, Sema RİFAT, Taçlan BOYAT, Yurdagül GÜRPINAR (1988) *Dilbilim ve Göst-ergebilim Terimleri*. İstanbul: Sözcce Yayınları; VARDAR, Berke (1982) *Dilbilimin Temel Kavram ve İk-keleri*, Ankara: TDK Yayınları, (Kitabın sonundaki (ss. 131-136) Başlıca Terimler ve Fransızca Karşılıklar bölümünden yazılmıştır). VARDAR, Berke (yönetiminde) (1988) *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul/Ankara/İzmir: ABC Yayınları.

öğeleri de kullanmak gerektiğini belirtir. Örneğin Türkçedeki "bakmak" eylemi, yönetim çevresi olarak "e tümleci" ve "özneyi" gerektirir.

- b. Psikomekanik, psikosistematik (*Gustave Guillaume, Boris Pottier, Martin Jolly, Kleiber*): Biçimbilim üzerine kurulmuş dil dinamizmini ele alır. *Berke Vardar*, Guillaume'un yaklaşımını "düşünme eylemine yönelik, düşünsel devinimi göz önünde tutan ruhbilimsel bir yapısalcılık" [1982:25] olarak tanımlar.
- c. Kopenhag dilbilim okulu ve glossematik: *Louis Hjelmslev, V. Bronckal, Togeby*.
- d. Amerikan yapısalcılığı: *Edward Sapir, Louis Bloomfield*: Bu dilbilimi üç başlık altında toplamak gerekir: Betimleyici dilbilim, dağılımsal dilbilim ve *Whorf-Sapir* kuramı. Bu kuram dilin sadece toplumsal gerçeğe bir rehber olduğunu söylemekle yetinmez, bireylerin toplum içindeki yaşamlarının o toplumun anlatım aracı olan dilin insafına kaldığını savlar. *Bloomfield*'in anlakçılık (fr. *mentalisme*) kuramı, dildeki anlam olgusunu inceleme dışında tutmaya çalışır. Böyle olunca da yetkin bir dilbilim kuramı ortaya koyamaz.
- e. Kenneth L. Pike (1912–2000) ve tagmemik (fr. *tagmémique*)

3. Biçimsel akımlar:

- a. *Zellig Sebbatai Harris* ve dağılımcılık: İşlevselcilik koşutluğunda gelişmiş Amerikan okuludur. Dağılımcılığın parlak olduğu yıllar 1930-1950 yılları arasındadır. Bu akım stimulus/yanıt dilsel davranış düşüncesiyle behaviorizm üzerine kurulur. Radikal bir deneyimcilik (emprisme) ve gözleme dayanır. Anlambilim zihinsel bir süreç (fr. *mentalisme*) olarak görür. Dil bir bütündür (algılanabilir bir izi olan ilkel dilsel verilerin bir toplamıdır) ve anlamın yeri dilbilimin içinde değildir. Bir yabancı dilin tanınmasında insanbilimsel dilbilim örneğine göre betimleme yapılır.
 - b. *Noam Chomsky*: Öçünlülük kuramından minimalist izleneye: Üretici dilbilgisi (dönüşümsel ya da değil) (*Harris, Chomsky, Jackendoff, Milner*): Üretici eylem için, kavramlar bütününe açan sözdizimden hareket edilir, sonra bu yapı sesbilime, biçimbilime ve anlambilime genelleştirilir.
 - c. *J. Bresnan* ve işlevsel sözcüksel dilbilgisi (fr. *grammaire fonctionnelle lexicale*)
 - d. *G. Gazdar* ve genelleştirilmiş dizimsel dilbilgisi (fr. *grammaire syntagmatique généralisée*)
 - e. Mantıksal anlambilim: *R. Montague, R. Jakendoff*
4. İşlevselci akımlar: Dil kullanımına işlevsel açıdan yaklaşan temel yaklaşım, insanların dilsel anlım yolunu kullanarak, düşünce, bilgi, kanı ve diğer durumlar ve olguları nasıl iletiklerini, insanların dil aracılığıyla nasıl iletişim kurduklarını saptamaktır.
- a. Prag okulu (sesbilim): *R. Jakobson, Nikolai S. Troubetzkoy, V. Mathesius*. Bu dilbilim okulunun çalışma alanları kısaca şunlardır: Dilin bütünlüğü içinde sesin işlevsel önemimin incelenmesi, yani görevsel ses bilgisi; biçem soru-

nun dilbilimsel yorumuna işlevsel yönelimli bir yaklaşım olan "işlevsel tümce bakışı" (Aksan, 1982:26) kavramı, dilin estetik işlevinin ve yazınla söz sanatlarındaki görevinin saptanması; ölçünlü dilin işlevlerinin belirlenmesi gibi konulardır.

- b. İkinci Prag Okulu (sözdizim ve anlambilim) *J. Firbas, P. Sgall, E. Hajicova*
 - c. İşlevsel dilbilim (*André Martinet, Georges Mounin*): *Martinet*'nin Avrupa kaynaklı dilbilim yaklaşımı olan işlevselcilik akımı, sesbilimi çözümlemek için bir yöntem geliştirir. Sonra bu yöntemi başka düzeylerde (biçimbilim, sözcükbilim ve sözdizim alanları) için de geliştirdi. İşlevselcilik temel olarak 'insanların dilsel anlatımı kullanarak düşüncelerini, inançlarını kendine özgü bilgilerini karşısındaki kişiye nasıl iletir, alıcı ile nasıl iletişim kurar' sorusuna yanıt arar.
 - d. *M. A. Halliday* ve sistematik dilbilgisi (fr. *grammaire systématique*):
 - e. *Simon C. Dik* ve işlevsel dilbilgisi (fr. *grammaire fonctionnelle*): *Dik*'in 1986 ve 1996 yıllarında yazdığı iki kitapta (*İşlevsel Dilbilgisi Kuramı I: Tümce-nin yapısı, II: Karmaşık ve Türetilmiş Yapılar*) işlevsel dilbilgisini dört yeterlilik ölçüsü üzerine kurar [van Schaaik, 1998:10-12]: Betimleyici yeterlilikte her dil ile her türlü dilsel anlatımın üretilmesi varsayılır. Edimsel yeterlilik ile vericinin söylediği yanında söylemek istediği de alıcı tarafından anlaşıldığı benimsenir. Psikolojik yeterlilikte, dili kullanan kişinin belirli bir söz dağarcığının olduğu kabul edilir. Son olarak da işlevsel dilbilgisi tipolojik yeterlilik olarak diller arası benzerlik ve farklılıkları ortaya koymalıdır.
 - f. Bilişsel dilbilgisi (fr. *grammaire cognitive*) (*R. Langacker, Lakoff*)
5. Dil etkinliğinin anlambilimsel ve kullanımbilimsel kuramları
- a. *J. Searle*'in söz-eylem kuramı
 - b. *Émile Benveniste* ve sözceleme kuramı: *Émile Benveniste, Harald Weinrich* ve *Gerard Genette*'in söylem dilbilimi
 - c. *Antoine Culioli* ve sözcelemsel işlemler kuramı (fr. *théorie des opérations énonciatives*): *Antoine Culioli* ve *Robert Lafont*'un sözceleme kuramı. *Culioli*'nin sözceleme kuramını bazıları post-yapısalcı olarak tanımlarlar.
 - d. *François Rastier*'nin yorumsal dilbilimi
 - e. Söylem çözümlenmeleri: *Algirdas-Julien Greimas*'ın çevresinde gelişen anlatsal-göstergebilimsel çözümlenmedir.

Yukarıda sözü edilen her dilbilim kuramının incelediği konu dildir. Ancak her birinin inceleme biçiminde farklılıklar vardır. Örneğin dağılımcılık betimlemeci ve tümevarımcı bir yaklaşım izler, üretici-dönüşümsel dilbilgisi dili, tümdengelimli bir yaklaşımla incelemeye girişir; işlevselcilik ise görgül-tümdengelimli işleme dayanır [Vardar, 1982:16,100]. Diğer bir kısım kuramlar ise, daha önce ortaya atılmış görüşleri tamamlamaya çalışırlar ya da bazı yönlerine karşı çıkarlar.

7.1.1. Edimbilim

Edimbilim dili, kullanım ve eylemler içinde açıklamayı amaçlayan dilbilimin bir alt dalıdır. Sözcükler ve diğer göstergelerle insan davranışı arasındaki ilişki, sözcükler ile diğer simgelerin insan hareketlerini etkileme biçimi edimbilimsel çözümlemeye göz önünde bulundurulur. Edimbilim (fr. *pragmatique*) dilin söylemde kullanılışı üzerinde yoğunlaşmıştır. 1962 yılında John Langshaw Austin tarafından ortaya atılan ve 1969 yılında *John R. Searl* tarafından geliştirilen söz-eylem kuramı ya da edimbilim, dili bir iletişim aracı olarak değerlendirir. İletişim açısından önemli olan dilin dış yapısıyla ilgili durumlarının da söylemin algılanmasında göz önünde bulundurulması gerektiğini ortaya koyar. Özellikle dilin iç yapısı ile ilgilenen kuramların ortaya koyamayacağı metinsel bağlam ve dil dış durumları kendisine konu olarak belirler. Bu bağlamda kişilerarası bildiri aktarımında kullanılan her türlü dilsel özelliklerin, tümceler, sözcüklerin anlamlı bir bütün (yani metin) oluşturmaya yaptıkları katkılar ortaya konulmaya çalışılır. Konuşma edimine yönelerek iletişim aşamasındaki karşılıklı etkileşim içindeki konuşucu ve dinleyicilerle dilsel yapılar arasındaki çok boyutlu ilişki ortaya konulmuştur.

Birçok dilbilim akımı gibi, edimbilim de sözbilimsel yapıları incelemeye çalışmaktadır. Çünkü edimbilim için dil “belirli ilkelerle kontrol edilen sözbilimsel bir yapı”dır [Kulebi, 1990:11]. Bu belirli ilkeler bizi dilbilgisi kurallarına götürür. Bir dilin işleyişini anlamak için sözdizim düzleminde yapılacak çözümleme önemlidir, ama sözcenin üretildiği çevrenin bilinmesi, üretim koşullarının bilinmesi de önemlidir. Yani dilbilgisi kurallarına göre üretilmiş bir tümcenin, konuşma sırasında konuşmanın geçtiği diliçi ve dildışı değerlere göre, alıcı ve vericinin paylaştığı kültüre, üzerinde tartışılan, görüş alış-verişinde bulunulan konuyla ilgili verici ve alıcının geçmiş birikimlerinin anlatıma yansımalarıyla ilgili ve alıcı ile vericinin toplumsal konumlarından gelen yönlerini anlatımına nasıl yansıttığı ile ilgili konuları kendisine inceleme alanı olarak seçmiştir.

Edimbilim, bildirilerin bağlam içi özelliklerini ve bağlantılarını inceleyen bileşendir. Yani bir dilbilgisi kuralına göre üretilmiş anlamlı bütünün konuşma ortamına (dil içi, dil dışı, alıcı ve vericinin konumları, vb.) bağlı olarak yorumlanması söz konusudur. Bir noktada üretilen sözcenin bir bağlam içindeki durumunu ortaya koymaya çalışır. Konuşma eyleminin anlamı dediğimizde, yalnızca iletişim edimi (fr. *acte de communiquer*) değil, anlatma biçimini (söylerken ne yaptığını) de anlamak gerekir. Çünkü “bir gösterge, gerçekleştirdiği anlamdan başka, gerçekleştirebileceği anlamların da tümünü kapsayan bir gösterilen sınıfına sahip; anlam da, kendisini gerçekleştiren ve gerçekleştirebilecek tüm göstergeleri içeren bir gösteren sınıfına” [Kantel 1979:107] sahiptir. Dilsel ve anlamsal dizilerin belirli bağlamlarda edindikleri yorumla ilgilenir. İletişimdeki bir bildiriye kodlama işi (fr. *encodage*) edimbilimle ilintili bir durumdur. Bildiriye gönderen kişi kendisinin amaçları ve alıcısından beklentilerine göre bildirisini oluşturur. Yine alıcının duyduğu bildiriye,

geçmiş bilgi birikimine göre çözümlemesi, birçok dilbilim akımı (göstergebilimden, sözceleme dilbilimine, toplumdilbilimden ruhbilime değin) gibi edimbilimi de ilgilendirmektedir.

Edimbilimin amacı iletişim olayının her aşamasını çözümlmek ve betimlemektir. İletişim olaylarının türlerini, her iletişim türü için gerekli koşulları saptar. Edimbilim açısından, dilsel bağlam başlıca şunları içerir:

1. Ne söylendiği: Dilsel dizinin, sesçil, dizimsel ve anlamsal bileşenlerinin alışı olarak kendisi, söz olayı.
2. Ne zaman, nerede, nasıl, kim tarafından, kime, ne niyetine, ne amaçla söylendiği: İletişim olayının, tüm bu bağlamsal bileşenlerinin alışı olarak yorumu, söylem olayı [Tura, 1980:112].

Edimbilim, her bildirinin kullanıldığı bağlam içi özelliklerini ve bağlantılarını inceler. Dilsel ve anlamsal yapıların belirli bağlamlarda edindikleri yorumla ilgilendirir. Anlambilim, bilindiği gibi, sözcüklerin anlamıyla ilgilenen bir bilimdir. Bir bakıma anlambilim tümce içi anlamları değerlendirir, tümceyle ilgilidir. Edimbilim ise, tümcenin kullanımı yani söyleme dönüştürülmesi ile ilgilendirir.

7.1.2. Sözceleme Dilbilimi

Saussure'den sonra gelişen yapısal ve işlevsel dilbilim akımları, dilin sesbilim ve sözdizim yönlerini yeterince ayrıntılı bir biçimde ortaya koymuştur. İşlevsel dilbilim, dilin işlev boyutunu öne çıkararak, sesbilime yönelik çalışmalarda yoğunlaşmıştır. Diğer yandan yapısal dilbilim ise sözdizime yönelir ve dil dizgesindeki öğeler arası ilişkiyi ortaya koyar. Her iki akım da *Saussure*'ün ayrımını yaptığı dil/söz karşıtlığında, sözü bir yana bırakarak dili incelemeyi amaçlar. Bu iki dilbilim akımı ve bu akımların alt uzantıları sayılan değişik dilbilim yaklaşımları dilin bireysel kullanımını incelemeye, yani sözü incelemeye yanaşmazlar. Çünkü bireysel kullanımın incelenmesinde, dil dışı bağlamı, sözdizimsel yapılar dışında dilin bireysel kullanımını incelemeyi gerekli kılar. Daha sonra dilin bu boyutunu (yapısal ve işlevsel akımlardan sonraki) üçüncü bir dilbilim akımı ele alacaktır: Sözceleme dilbilimi.

Gerek doğrudan doğruya insanın kendisini, gerekse çevresini, içinde bulunduğu toplumla olan ilişkisini ele veren dil, asıl olarak bireysel kullanımını ile bu özellikleri belirtir.

Dilin bireysel kullanımını, yani özne ile dil arasındaki ilişki çok eskilerden bu yana birçok araştırmacının ilgisini çekmiştir. Örneğin *Aristo*'nun *Poetika*'sında öznenin kullandığı dil ile nasıl varlık bulduğu anlatılır. Aynı konu daha sonra dilbilgisi uzmanlarınca da zaman zaman ele alınır. Bu yüzyılın başlarında felsefeciler de dilin bireysel kullanımını ile ilgilendirirler. *Ch. W. Morris* ve *R. Carnap*'ın "mantıksal pozitivizm" [Çalışlar, 1985:126-127] olarak tanımladıkları felsefe görüşü, bugünkü sözceleme kuramının çıkış noktalarından biri sayılmaktadır.

Fransa'da ise 1940'lerden itibaren Fransızca dilbilgisi kurallarını tanıma ve tanımlama ile dil kullanımını betimleme adına dilin bir özne tarafından kullanımı sorunu ele alınır. *Charles Bally* 1942 yılında yazdığı "gizli kipliğin sözdizimi" adlı çalışmasıyla sözcemele kuramından adını anmadan söz eder. 1956 yılında *Émile Benveniste* "adılların kullanımı ve özellikleri" adlı çalışmasında sözcemele ile ilgili durumları açıklar [Maingueneau, 1979:99-100]. Fransız dilbilimciler, sözcemele dilbilimini *Benveniste*'in bu makalesi ile başlatırlar. Özellikle 1970 yılında yazdığı "sözcemelemin biçimsel örgüsü" çalışması ile bu kuram kesin olarak ortaya konulur.

Fransa'da dilbilgisi açıklamalarından yola çıkılarak yapısalcılığa karşı olarak gelişen sözcemele kuramı, Anglo-sakson ülkelerde yukarıda andığımız felsefeciler ve bazı dil felsefecilerinin görüşleriyle edimibilim olarak gelişir. Felsefe-mantık yaklaşımından kaynaklanan edimibilim ile Fransızca dilbilgisi araştırmalarından doğan sözcemele dilbilim kuramlarını özdeşleştiren görüşler oldukça yaygındır. Çıkış noktaları farklı da olsa, her iki kuram da sözdizimsel yapılar dışındaki dil kullanımını ele alırlar. Sözcemele dilbiliminin inceleme konularını araştırmayı amaçlayan edimibilim, kullanıma yönelik dil edimleri, söylemsel öğeler, önvarsayımlar, örtüklük, bağını, üst kural, sezdirim, kanıtlama gibi kullanımsal durumları açıklamaya çalışır.

Aslında *Morris* ve *Carnap* gibi felsefecilerin, *Searle* ve *Austin* gibi dil felsefecilerinin geliştirdiği dil felsefesi kuramı, yani edimibilim, sözdizim ve anlambilimden oluşan göstergebilimin üçüncü aşamasını ve ayağını oluşturacaktır. Sözdizim, göstergelerin kendileri arasındaki ilişkiyi; anlambilim, göstergelerle nesnesi arasındaki ilişkiyi, edimibilim ise göstergeler ile kullanıcıları arasındaki ilişkiyi ele alır. Maingueneau'ya göre bu üç kuram birbirini şu biçimde tamamlar [Maingueneau, 1979:100]: Sözdizim, göstergelerin neyi belirttikleri ya da neyi kullandıkları dışında, göstergeler arası biçimsel ilişkiyi inceler. Anlambilim, anlamlandırılabilir nesnelere ile gösterge arasındaki ilişkiyi inceler. Edimibilim ise göstergebilim sürecinde, göstergeler ile kullanılan özne arasındaki ilişkiyi belirtir.

Sözcemele kuramı ile edimibilimin inceleme konularındaki ve inceleme biçimindeki benzerlikler birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir: "Sözcemele akımı, Avrupa kaynaklı yeni-yapısalcı dilbilgisinden, daha açıkçası Fransız diliyle ilgili olarak yapılan çalışmalardan etkilenmiştir (Avrupa kaynaklı "marjinal" yapısalcı akımlar yanında, Bally'den başlayarak, *Guillaume* ve *Benveniste*'ten geçip *Culioli*'ye varan bir tarihsel süreç ile betimlenebilir), buna karşın edimibilimsel akım, en azından başlangıçta, mantık ve felsefeden esinlenmiştir ve anglo-sakson çizgisinde: Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Almanya'da (ve son zamanlarda Fransa'da) gelişmiştir" [Fuchs, *Le Goffic*, 1992:129]. Birinci yaklaşım sözcemelemler ulamlar durumundaki dilin söylemsel öğeleri: belirti, kiplik, aktarılan söylem gibi anlatım ve alt dizgelerini çözümler ve aşamalı olarak sözcemelemin değişik kullanım örneklerini oluşturmaya çalışır. Böylece dilin genelleştirilebilir olgularını ortaya

koyar. İkinci yaklaşım ise edim olarak dil düzeyinde, karşılıklı konuşma, kanıtlama, önvaryasyon gibi bazı genel dil işleyişlerinin özelliklerini betimlemeye çalışır.

Saussure dil/söz ayrımını yapar, ancak sözü dilbilimin dışında tutar. Daha sonra *Chomsky* *Saussure*'ün bu ayrımını kendi kuramı içinde edinim / kullanım karşıtlığı biçiminde tanımlar. O da *Saussure* gibi kullanılan dili tam olarak incelemeye, en azından başlangıçtaki çalışmalarında yanaşmaz. "Dilin bir topluluğun hazinesi olmadığını ve bir kurallar sistemine uygun olarak konuşucu ve dinleyicilerin sonsuz sayıdaki tümceleri, sınırlı sayıdaki kurallarla üretme ve bu tümceleri anlama yeteneği demek olan edinimin incelenmesi" (Z. KIRAN, 1996:215) olduğunu söyler.

Saussure'ün yapısalcı dilbilimine göre dil, dış dünyaya ait olup, konuşan öznenin dışındaki bir durumdur ve sözün karşıtı durumundadır (dil / söz karşıtlığı). Bu anlamda dil, söylemle ilgili durumları açıklamaz. Üretici dilbilimde ise, dil kullanımındaki durum ele alınır. Kullanım aşamasındaki dili kullanacak bir edinim olarak "ideal verici" kavramını göz önünde bulundurur. Ancak bu verici edinim aşamasında ele alınır, yani kullanım açısından vericinin durumu sorgulanmaz. Bir dili kullanan bireyin varlığı, konuşma yeri ve zamanı gibi konuşma dilini doğrudan etkileyen durumlar göz önünde bulundurulmaz.

Sözceleme dilbilimi ile yapısalcı yaklaşımlar arasında sözcüğün anlamı ve anlamlandırılması konusunda farklılıklar vardır. Yapısalcılar, bir sözcüğün anlamının bir başka sözcükle kurduğu karşıtlık sonunda ya da dilbilimsel yapılar içinde bulunabileceğini savunurlar. Yapısalcı yaklaşım "iki nesne terimi, bir arada var olan nesnelere olarak değerlendirir ve terimler arasındaki bağıntıyı kavrayarak bunları şu ya da bu biçimde birbirine bağlayarak" (YÜCEL, 1982:86) sözcüğün anlamını ortaya koyar. Sözceleme dilbiliminde ise, sözcenin aktarıldığı durum belli bir göndergeyi açıklıyorsa, dilbilimsel bağlama gerek olmadan da bir sözce anlaşılabilir (Gejunthajt, 1997a:8). Yapısalcı dilbilime göre "işte kitap" tümcesi, her sözcüğün diğer sözcüklerden ayırt edici yönü ile sesbilgisi kurallarına göre, sözdizim üzerindeki sözcüklerin dizilişlerine göre anlam kazanır. Sözceleme dilbiliminde ise, masanın üzerindeki kitaba "işte kitap", "Ah! Kitap", "bak, kitap", "bu bir kitaptır" türündeki her sözcenin bir bağlam içinde, sözceleme durumu içinde üretilmesi ile anlamlı olacağını söylenebilir. Bu sözcelerin anlaşılması için dilbilimsel bağlama gerek yoktur. Sözceleme durumu, sözcüyü aktarma, anlatma ve anlamlandırmaya yeterlidir. Bu bakımdan sözceleme, *Saussure*'ün söz ya da *Chomsky*'nin kullanımını aşan bir yapıdır. "Sözceleme belli bir bağlam ve durum içinde bir sözcüyü üretme edimi, söz ya da kullanım ise, dilin birey tarafından kullanımının somut sonucu, bir başka deyişle, dilin gerçekleşmesidir" (Z. KIRAN, 1996:217). Üretici dilbilgisi ideal verici kavramı ve dilin soyut yapılarını inceleyerek, yani dilin derin yapılarını açıklayarak sözcük düzeyinden tümce (sözdizim) düzeyine geçer ve bu bağlamda dilin evrenselliğinden söz eder. Sözceleme dilbilimi ise genelleştirilebilir olgulardan (fr. *phénomènes généralisables*) söz eder. Sözceleme dilbilimi, *Saussure*'ün dil/söz

karşıtlığını yeniden ele alır. Çünkü “bireysel sözcemle ile sözcemlemin genel taslağı, sözcemle edimlerinin zenginliğine rağmen değişmeden kalan dilin kullanım taslağı arasında bir ayırım yapar. Bu kuramlar güçlü bir sistemden konuşucunun söylemine geçişi ve dilin bu işleyiş mekanizmasının incelenmesini önerirler” (Z. KIRAN, 1996:217).

Yapısal dilbilim şu tür bir soru ile dili tanımaya çalışır: “Dilsel bir birim sesbirim, sözlükbirim, biçimbirim, anlambirim, dizim, vb. gibi bölümlerle nasıl birbirine bağlanır?” Aynı sorunun sözcemlele dilbilimindeki karşıtlığı “dilsel birimler bir durum içinde nasıl bulunur ve özne tarafından bu dilsel birimin sorumluluğu nasıl ve hangi ölçüde alınır” biçimindedir (Gejundhajt, 1997b:3) Bu kuram, dildışı bağlamı ilk kez konu eder ve her türlü dilsel anlatım söylem biçiminde ele alınır, incelenir. Dilsel bir konuşmanın betimlenmesi yalnızca bildirişim olgusu ile açıklanamaz. Bir sözcenin ne anlama geldiğini bulmak ya da bilmek değil, bağlam içindeki sözcenin nasıl ve neden o anlama geldiğini göstererek dilsel bir sözcenin betimlenesi yapılabilir.

Bu durumda sözcemlele dilbilimi bir yandan dil felsefesini (edimibilim) diğer yandan anlambilimi (Fransızca dil kullanımı alanını) kapsar. Kuram yapısalcılığı yadsımaz, bir anlamda yapısalcılığın verilerini kullanır. Diğer yandan son çalışmalarla gerek sözcemlele dilbilimi gerek edimibilim, dil felsefesinden dilbilime, psikolojiden toplumbilime, sinirbilimden yapay zekaya uzanan geniş bir alandan yararlanır. “Çağdaş edimibilim, (...) ilke ve kurallara başvurmadan, sözcenin yorumlanması gibi oldukça karmaşık bir olguyu bilişsel bir açıdan ele alıp “sezgisel yordamlara” gerek bırakmadan betimleyebilecek bir yeterliğe erişmiştir” (Doğan, 1991:82). Ancak bu yetkinliğe ulaşmada ve bugünkü durumda sözcemleminin değişik kaynak ve kuramcılardan ve değişik gelişim alanlarından söz edilebilmektedir.

Bugünkü anlambilim, anlamlı birimlerin sözdizim düzlemindeki anlam özelliklerini inceleyen bir bilim dalı olmakla kendini sınırlandırmaz. Öğelerin tümce içinde kurdukları bağıntıların anlamsal yönünü ele alır. Böylece kendisine çok daha geniş bir inceleme alanı yaratır. “Günümüzde kimi dilbilimcilerin önce en küçük anlamlı birimler düzleminde içeriğin belirlenmesi gerektiğini savunmalarına karşın (*sözlüksel anlambilim*) birçok dilbilimci anlamın tümce düzleminde de ele alınmasından yanadır (*sözdizimsel anlambilim*)” (Vardar, 2002:19). Hatta iletişimde kullanılan herhangi bir tümce, kendi anlamından başka anlamlar da taşıyabilir. Bu nedenle anlambilim, tümce ötesi anlamlarla da ilgilenmelidir. Özellikle söylem (fr. *acte de parole*) ve edimibilim (fr. *pragmatique*) gibi alanlardaki çalışmalar tümce ötesi anlam olgusuna yeni yaklaşımlar getirmiştir. Tümce ve dil ötesi anlam alanlarına ilişkin, J.-L. Austin ve öğrencisi J. Searle tarafından oluşturulan söylem kuramına göre, iletişim sırasında insanla yalnızca birtakım tümceler kurmaz, kurdukları tümcelerinin belirttiği anlam ya da anlamlar çerçevesinde bir eylemde de bulunur. Bu eylem oluşturulan tümceye uygun olabildiği gibi, tümcede aktarılanların tam tersi bir

durumu da belirtebilir. Ama her durumda aktarılan tümce ile birlikte yapılan eylemin tümcenin anlamı ile doğrudan ya da dolaylı bir biçimde ilgilidir. Diğer yandan tümcenin belirtmek istediği anlam tümcenin ötesinde de olabilir. “Sigaranız var mı?” bir sorunun anlambilimsel yanıtı “evet” ya da “hayır” olmalıdır. Ancak bu soruyu duyan bir kişinin konuşma anında (sigarası varsa) soruyu sorana sigara uzatması tümce ötesindeki anlamsal olguların varlığını gösterir türdendir.

7.1.2.1. Sözceleme Kuramları ve Başlıca Kuramcıları

Gerek sözceleme dilbilimi gerekse edimbilim olarak dil ile verici arasındaki ilişkiyi inceleyen birçok araştırmacı adı anılır. Başlıca temsilcileri *Benveniste*, *Ducrot* ve *Culioli* olarak görülür. Ama aynı alanla ilgili *M. Bakhtin*, *R. Jakobson*, *J. Dubois*, *J. R. Searle*, *J. Austin* ve *P. Grice* de çalışmalar yapmışlardır.

Yazınsal anlatı ile ilgili çalışmalarda *Bakhtin* sözcelemeyle konuşan öznenin etkinliği biçiminde tanımlar. Dildeki sözcüklerin işlevi konusunda sözcüklerin kullanım içindeki değerini öne çıkarır. “Her sözcük belli bir toplumdaki farklı söylemlerin karşılıklı etkileşimleri arasındaki sözceleme durumunun ürünü sözcüklerin bir bölümüdür. Her sözcüğün anlamı, farklılık bağıntısı kurduğu, eklemlediği sözcüklere, sözceleme.koşullarına göre daralır, genişler, anlamı sapar” (A. KIRAN, 1990:57). *Bakhtin* böyle bir tanımlama ile dilbilimin konusunun, durağan yapıdaki söylemi değil, toplumun üyelerinin konuşmalarında, söylemlerinde kullanım halindeki dilin inceleme konusu olması gerektiğini söyler. Kendi dönemindeki moda olan yapısalcı dilbilim akımları yanısıra pek ilgilenilmeyen *Bakhtin*’in bu görüşleri, *Benveniste*’in görüşlerinden ve *Benveniste*’in araştırmacının görüşlerinden yararlanmasından sonra tam olarak anlaşılabilmiştir. *Benveniste* de sözceleme dilbiliminin, dilin kullanım yönünü ele alması gerektiği biçimindeki görüşlerinin oluşmasında öncülerden birisi olmuştur. O sözdizimi çözümleyecek bir söylem dilbiliminin oluşturulmasını amaçlar ve bu yaklaşımla ilk önerilerini ortaya koyar.

Dilin altı işlevine bağlı olarak oluşturulan sözcenin bu işlevlerden birine yönelik olabileceğini belirtilirken, bu işlevlerden üçünün sözcelemeyle ait olabileceği görülür. Sözce vericiye yönelikse anlatımsal işlev, alıcıya yönelikse çağrı işlevi, verici-alıcı dışında üçüncü bir kişiye yönelikse gönderge işlevinden söz edilir. Bu da sözceleme durumunu açıklar. Her ne kadar dilin “işlevleri” kuramı, dar anlamda sözceleme üzerinde düşünce çerçevesinde geliştirilmemiştir de, tek işlev ya da dilin temel işlevi olarak görülecek gönderge işlevi bilgiyi alıcıya aktarmayı amaçlar. Ona göre “her dilsel topluluk ve her konuşan özne için, dilin bir birliği vardır, fakat bu genel kod, karşılıklı bir iletişimin alt kod dizgelerini sunar, her dil aynı anda birçok dizgeyi kapsar, fakat bu dizgeler farklı bir işlevle birbirinden ayrılır” (JAKOBSON, 1963:210). Bu durumda dilin, yalnızca bilgileri iletme işlevi yoktur, belki de dil bütün işlevleri göz önüne alınarak incelenmelidir.

Benveniste söylemsel öğeleri (fr. *embrayeur*) *Searle* ile birlikte ilk açıklayanlardır. Her söylemin “ben-burada-şimdi” bağlamında üretildiğini ilk söyleyenlerdendir. Bu üç gösterge öğesi yardımı ile öznenin kendi ürettiği sözcesinde nasıl var olduğunu ve kendisini nasıl ortaya koyduğunu görebiliriz.

Benveniste, dilin bireysel kullanım edimi, bir başka deyişle öznenin etkinliği olarak tanımladığı sözceleme dilbiliminin kurucusu sayılır. Sözceleme bir dilsel üretim sürecidir ve bu da somut ve dinamik bir süreçtir. Bu konuda *Benveniste* “şu ya da bu biçimde dilin bütününe etkileyen tam ve değişmeyen bir mekanizma söz konusudur” (1982:79) der. Bu dilsel mekanizmanın kavranması zordur. Soyut bir dil durumu ile söz konusu edilen “bireysel kullanım edimiyle dilin harekete geçirilmesi” (1982:80) olarak sözce üretimi edimi ve süreci yani sözceleme edimidir. Bu bakımdan sözceleme, öznenin dil aracılığıyla yaptığı, dili kullanması biçimindeki her türlü eylemi belirtir.

Her durumda sözceleme, henüz söylem aşamasına gelmemiş bir sözcenin üretim aşamasıdır. Sözceleme aşaması çok soyut da olsa, söylemin oluşum sürecinde mantıksal olarak bu aşama vardır. Sözceleme sonucunda bir sözce vardır. Çok sıradan bir tanımlama ile, her türlü sözlü ya da yazılı anlatım bir sözcedir. Konuşma zinciri üzerinde ya da yazılı anlatımda tümce olarak henüz tamamlanmamış da olsa, her dilsel parça bir sözcedir.

Dili bireysel olarak kullanan özne, sözcüyü alır ve söylemine dönüştürür. Öznenin bu aşamadaki dildeki yansımaları, kullandığı dilde kendini göstermesi sözcelemenin dilbilgisel özelliklerini belirtir.

Söylem nesnel sözceleme durumuna ve özneyle ilgili belirleyicilere bağlıdır. “Ben”, “sen” gibi adılların ve bazı dilbilgisel zamanların kullanımını söylemin belirleyicileridir.

Her ne kadar *Saussure*'ün görüşünü kabul etse de *Benveniste*, dil/söz ayrımını kabul etmez. Bu karşı çıkma dil kullanımına bağlıdır. Onun önerdiği söylem/anlatı karşıtlığı, öznenin sözcesinde bulunup bulunmamasına göre yapılan bir sınıflandırmadır. Özne kendi sözcesinin içinde bulunuyorsa bu söylemdir, bulunmuyorsa anlatıdır. Söylem/anlatı karşıtlığı dilin kullanımına bağlı olarak yapılan bir sınıflandırmadır. Sözcenin oluşum koşulları ve öznenin sözcesiyle ilişkisi bu karşıtlığa göre aranır. *Benveniste* bu ayrımı iki farklı evrene ait dil kullanım koşullarını belirtmek için yapar ve anlatıda ve söylemde sözceleme öznesi ile sözce öznesinin arasındaki farkı belirtir. Anlatıda sözceleme öznesi ile sözce (anlatı) özne(ler)i farklı kişilerdir. Çünkü sözceleme öznesinin anlatı içinde bulunması zordur. Söylemde ise bu iki özne aynı ya da farklı olabilir, ama her durumda sözceleme öznesinin varlığı kesindir. Bu özellikler de öznenin sözcesiyle ilgili durumları ortaya koyar. Konuşan özne (sözceleme öznesi) kendisinden bahsediyorsa aynı zamanda sözce öznesi de olacak ve kullandığı sözceleme durumu kendisini ilgilendirecektir. Anlatı, sözceleme öz-

nesinin sözcük olarak üretilmesinin dışında, bildirisindeki göstericilerin sözcük durumuna ait olmayan sözcük türleridir. Anlatıda olay kendi kendine anlatılıyor izlenimi verilir. Son olarak da *Benveniste*'in karşıt olarak ortaya koyduğu söylem ile anlatı arasında adıl kullanımı, yer ve zaman belirleyicileri bakımından farklılıklar vardır.

Jean Dubois üretici dönüşümsel dilbilimin katkılarını da göz önünde bulundurarak söylemi dört boyutlu sürekli dinamik bir edim olarak düşünür. Bu dört boyut kipleştirme (fr. *modalisation*), uzaklık (fr. *distance*), saydamlık (fr. *transparence*) ve gerilmedir (fr. *tension*). Kipleştirme özne ile yüklem ilişkisine geçirilmesi ve öznenin bu durum karşısında takındığı tavrıdır. "Kiplik, öznenin, ürettiği sözcüğe kazandırdığı bir niteliktir. Bu nitelik kendi sözcüğünü benimsemek ya da benimsememek, alıcıyla arasında gerilim yaratıp yaratmama şeklinde düşünülebilir" [Z. KIRAN, 1996:229]. Uzaklık öznenin kendi sözcüğü karşısında aldığı tavrı belirtir. Yani özne ile sözcüğü arasındaki göreceli mesafedir. "Dilin, kendine mal edilişi, yani dilin söyleme dönüşmesi olayında, sözcük edimi çok belirgin bir biçimde kendini gösterebilir" [Z. KIRAN, 1996:231]. Konuşucu ürettiği sözcüğün sorumluluğunu tamamen aldığı zaman uzaklık sıfırdır, hiç almıyorsa uzaklık en fazla durumdur. Sözcük ile verici arasında, verici sözcüğünde bulunup bulunmamasına göre sözcüğün saydamlığından söz edilebilir. Bu bir bakıma alıcıya yakın metinlerdir. Gerilme ise alıcı ile verici arasındaki ilişkiyi açıklar.

Austin'e göre iki tür sözcük vardır. Saptayıcı (fr. *constatif*) sözcükler betimleyen, saptayan sözcüklerdir. Edimsel (fr. *performatif*) sözcükler ise dil edimi kavramı ile açıklanabilir. *Austin*'e göre dilin sadece betimleyici işlevi yoktur, eylemi de belirten bir işlevi vardır. Bu bakımdan edimbilim, anlambilimin tersine, sadece sözcüğün anlamını incelemekle kalmaz, aynı zamanda bir sözcüğün üretilme nedenini de inceler.

Searle'e göre dilde iki kural vardır. Birincisi bir tümcenin sözcükle dil edimidir. İkincisini, kendini anlatabilme kuralı olarak tanımlar ve söylenmek istenen her şey söylenmiştir biçiminde değerlendirir.

Searle'e göre anlamlı bir tümceyi söylemek dört tür edimle olmaktadır. Sözcük ediminin kendisi, öneri edimleri (fr. *acte propositionnel*), edimsöz ve etkisöz edimleri. *Searle*, *Austin*'den farklı olarak, her dilde olan edimsözler eylemleri ile dilden ayrı olan edimsöz edimleri arasında bir ayrım yapar. Bu ölçütler edimin amacı ve açıklanacak ruhsal durumlarıdır.

H. Paul Grice'in varsayımına göre, bir iletişimin sözcükleri, iletişimin mantıksal kavramı üzerine kurulmuş kurullarla düzenlenir. Her sözcük bir iletişim işlevine sahiptir. Konuşma sezdirimleri adını verdiği kurulla, konuşmanın altında yatan mantığı açıklar. *Grice*'in üzerinde önemle durduğu nokta şudur: İnsanlar birbirlerini, birbirlerinin söylediklerine göre değil, demek istediklerine bakarak anlıyorlar. Ko-

nuşma, konuşmacının niyetinin dinleyici tarafından doğru olarak sezilmesi durumunda başarıya ulaşmış kabul ediliyor [Doğan, 1990:63].

Grice, insanların açık olmayan ve sezdirimlerle dolu konuşmaları anlayabilmeleri, onları mantıklı bir işbirliğine yatkın canlılar biçiminde değerlendirerek açıklıyor. Bunlardan yola çıkarak “işbirliği ilkesi”ni ortaya atıyor ve konuşmayı bu ilkeyle onu izleyen dört ana kuralın düzenlediğini ileri sürüyor: 1. *Nicelik kuralı*: Konuşmanın gerektiği kadar bilgileyici olmasını öngörüyor. 2. *Nitelik kuralı*: Konuşmanın gerçeğe uygun olmasını öngörüyor. 3. *Bağıntı kuralı*: Konuşmanın bağıntılı olmasını öngörüyor. 4. *Açıklık kuralı*: Konuşmanın açık olmasını öngörüyor.

Dil felsefecileri *J. Austin* ve *J. Searle*’den esinlenerek geliştirdiği görüşlerinde söylesel konumu ve edimbilimin önemini belirtir. Sözcelemeye tamamen anlambilimsel bir işlev yükleyerek, onu konuşan öznenin ürettiği sözcelerde zaman ve uzamın farklı noktalarında ortaya çıkışı biçiminde tanımlar. Kullanımla ilgili bileşenleri anlambilimin içine katar. “Dili bilgi iletmeğe yarayan bir araç olarak gören yapısalcı görüşü eleştiren *Ducrot*, sözcenin bir önvaryayım içerdiğini kabul eder” [z. KIRAN, 1996:234]. Sözcelemsel koşullara gönderimde bulunmadan sözcelerin be-timlenemeyeceğini gösterir.

Sözceleme kuramının anlaşılmasına yardımcı olabilecek söz edimleri, örtük anlatım (fr. *implicite*), önvaryayım, üst-kural ve istenmeden anlatım ve sezdirim (fr. *sous-entendu*) gibi konularla sözceleme durumunu açıklar. *Ducrot* örtük anlatım üzerinde durur. Söylenmeden söyleme olan örtük anlatım öncelikle iki düzeyde gerçekleşir: Mantıksal ve sözcelemsel anlatımlar. Mantıksal örtük anlatım da içermeler (fr. *implications*) ve üst-kural olarak iki gruba ayrılır. Yine sözcelemsel örtük anlatımlar da önsayıtlular (fr. *présupposé*) ve sezdirim olarak iki gruba ayrılır. Bunları kısaca örneklendirelim: “Çakmağımı unuttum” sözcüsi “çakmağım yok” sözcüsünü içerir: “Cebimde bir fil var” dersem, üst-kural olarak gerçek boyuttaki bir filin cebime sığmayacağını bilirim. “Ali sigara içmeye devam ediyor” sözcüsi “Ali önceden de sigara içiyordu” sözcüsünün önvaryayımıdır. “Ahmet rakıdan nefret etmiyor” sözcüsi “Ahmet rakıyı seviyor” sözcüsünü sezdirim yoluyla belirtir.

Sözceleme kuramı bağlamında değerlendirilen *Oswald Ducrot*’nun çalışması anlamsal olaylarla da yakından ilgilidir. Mantıksal düşünceden yola çıkarak, bir söz-cenin doğru ya da yanlış olması ya da başka sözceleri de içermesi aktarılan söylem ile anlaşılabilir. *Ducrot* anlamsal durumları açıklayabilecek şu dört yaklaşımdan söz eder [Ducrot, 1989:13-33]:

Önvaryayım (fr. *présupposition*): Konuşma sırasında bildirinin bağlamı çeşitli biçimlerde değişebilir. Konuşma sırasında bazı sözler açıklanır, yalanlanır ya da ona bağlı diğer açıklamalar yapılır. Daha önceki konuşmaya eklenebilecek her tümce ya da söylem, sonrada söylenecek bildiri için önvaryayım olarak kabul edilebilir. Kıscası bir söylemi, söyleme durumu içine koyarak, bu söylemin aktarmak istediği ön

sözceleri olabilir. Örneğin “Ayşe her zaman dans eder” tümcesi, önvaryayım olarak “Ayşe önce de dans ediyordu” anlamını içerir. Ya da “sen bu işi yapabilirsin” tümcesindeki “bu” kavramı daha önceki bir tümcede geçmiştir ve alıcı açısından daha önceki tümce bir önvaryayım olarak değerlendirilebilir.

Örtüklük (fr. *implicité*): Bir söylem örtük olarak başka şeyleri de içerir. Eğer “çakmağımı unuttum” şeklinde bir tümce söylersem, örtük olarak “çakmağım yok” demek isterim.

Üstkural (fr. *métarègle*): Bazı sözcelerin anlamı için mantıksal belirleme gereklidir. Örneğin “cebimde bir fil var” dediğim zaman, cebimde canlı bir hayvanın olmadığını biliriz.

Sezdirimler (fr. *sous-entendus*): Son olarak da bir sözcü bir başka sözcüye daha belirgin olarak aktarmak için söylenmiş olabilir. “Ali şaraptan nefret etmiyor” tümcesi, “Ali şarabı seviyor” tümcesini sezdiriyor. Konuşan kişinin niyetini sezilmesi belli bir çıkarımda bulunmaya olanak verir. Bir bildirinin ilettikleri ile bildiri olarak söylenenler her zaman çakışmayabilir. Aktarılan bildiri ile söylenenlerden daha çok şey öğrenilebilir.

Sezdirimlerle söz konusu olan çıkarımlar, *Jakobson*’un iletişim şemasında sözünü ettiği kod anlayışını tartışmalı hale getirmektedir. Yani iletişimden alıcı kendine bir çıkarımda bulunması aktarılan koda yer almamaktadır.

Sonuç olarak, anlama ilişkin sorunlar dilbilimi olduğu gibi felsefe, mantık, ruhbilim, toplumbilim gibi dalları da çok yakından ilgilendirir. Her biri kendi ilgi alanına göre anlam olgusunu inceler. Ancak *Guiraud*’yu izlersek, “simgesel mantığa dayanan bir felsefi anlambilim ve göstergeyi ruhsal, toplumsal ve mantıksal açılardan inceleyen bir genel anlambilim” [1984:3] vardır. Bu tür bir anlambilimin, yukarıda sözünü ettiğimiz ruhbilimini, mantığı ve dilbilimsel anlambilimi kapsayan geniş bir inceleme alanı bulunmaktadır.

Sözceleme kipliği (fr. *modalité d’ènonciation*) bakımından bu tümceler şu türlerde olabilir [Chiss ve başk., 1992:16]: bir yargı (fr. *exclamatif*), bir emir/buyurum (fr. *imperatif*), bir soru (fr. *interrogatif*), bir bildirim (fr. *déclaratif*) belirtmek için bir araya getirilmiştir. Bildirme sözcü alıcısına bilgi verir. Yargı sözcü sözceleme öznesinin (vericinin) nesnel değerini ya da bir durum karşısındaki şaşkınlığını belirtir. Emir ya da buyurum sözcü, alıcının bir işi ya da eylemi yapması için verici tarafından bilgi verilen tümcelelerdir. Soru sözcü vericinin eksik bilgisini doğrulamak ya da gidermek için alıcıdan bilgi isteyen tümcelelerdir.

Culioli, sözceleme edimini bilgi iletme kuramından kesin bir biçimde ayırarak, onu dilin temelinde her konuşucunun hem üretim hem de tanıma (fr. *reconnaissance*) işlevini yerine getirmek zorunda olduğu karşılıklı bildirişim olarak tanımlar. Süreçler (fr. *processus*) ve durum değişimleri üzerine kurulmuş stoacı bir felsefeden etkilenmiş olsa da *Culioli*, *Benveniste*’in görüşlerine yakın bir sözceleme kuramı geliştirdi.

tirir. Söylenmiş sözceden öteye daha çok söylenebilirlik üzerinde durur. Dilbilgisel doğruluk yerine kabul edilebilirlik yargısı kavramını kullanır. Bu bakımdan *Saussure* ve *Chomsky*'ye yakındır. Onun geliştirdiği kurama göre, her sözcemele öznesi için fiziksel ve kültürel özellikler içeren bir demet vardır. Sözcemele bu özellikler bağlamında oluşur. Sözcemele süreci çok uzun olur diye bir kural yoktur. Karşılıklı bir söyleşimde bu süreç çok kısadır ve daha çok insan beyninde gerçekleşmektedir. Bu nedenle de *Culioli* sözcemelemin insan beynindeki oluşum süreci üzerinde durur.

7.1.2.2. Sözceme - Tümceme

Sözceme, tümcemenin tam anlamıyla dengi değildir. Tümceme en azından çekimli bir eylem içeren sözcizimsel bir biçimdir. Sözceme ise belirli bir durum içinde, sözcemele öznesi tarafından sözcemele durumu içinde üretilir. Bir tek ünlem belirten sözcük, bir tümceme, paragraf, bölüm ya da koca bir kitap sözceme olarak değerlendirilebilir. Ancak her türlü anlatımın bir sözcemele durumu belirtmesi gerekir.

Sözceme yerine göre bir tek sözcük, bir tümceme ya da tümcemelerden oluşmuş bir gruptur. Doğru ya da yanlış ayrımında da sözceme ile tümceme arasında fark vardır: "Mantıksal-anlamsal boyutta tümceme doğru durumları belirtir, sözceme ise doğru ya da yanlış durumları belirtir" [ARRIVÉ ve bşk., 1986:253]. Bu bakımdan sözcemele, dilbilimi tümcemenin yerleştirilmesi (fr. *repérage*) yönüyle ele alır. Yani bir kavram bir başka kavrama ya da bir başka duruma göre yerleştirilmesi biçimiyle tümceme incelenmiştir. Bu bakımdan bir sözcemeledeki her sözcük ya da bir bağlamdaki her sözceme özerk (fr. *autonome*) değildir ve bir sözcemenin geçerliliği bağlam ya da durum içinde bulunmasına bağlıdır.

Sözceme, sözcemele durumunda değerlendirilir ve bu durum içinde anlam kazanır. Her sözceme belli bir durum içinde (ben-şimdi-burada) algılanabilir. Bağlamsal ya da durumsal yerleştirmenin dışında sözcemenin anlamı yoktur. Sözcemeledeki temel öge gösteren/gösterilen karşıtlığı değil, gönderge kavramıdır. Yani sözcemenin üretilmesi ve algılanması durumu, yeri, sözcemele öznesi ve alıcısıyla ilgili nesnel yönleri içeren gönderge kavramı ilk plandadır.

Benzer türde kanallar kullanılmış da olsa, hiçbir sözceme (bildiri) diğerinin aynısı olmayacaktır: Hiçbir sözceme türdeş (fr. *homogène*) değildir. Bildirinin, üretildiği bağlamın yer ve zaman boyutları, verici, alıcının sözceme açısından belirleyici özellikler taşır.

7.1.2.3. Sözceme - Söylem

Saussure'den sonra söz yerine söylem terimini kullananlar çok olmuştur. *Émile Benveniste*'e göre söylem dilin bir özne tarafından kullanılmasıdır, yani oluşturulmuş sözcemenin üretim ve aktarım aşamasını üzerine alan bir özne tarafından bildiri

olarak aktarılmasıdır (1983:80). *Saussure*'ün açıklamalarında dil, söylem içi durumları (kişi, yer ve zaman belirleyicileri) açıklamaz.

Toplumsal olarak çok yönlü ve pek çok sınırları ve saklı yönleri bulunan ve bir kurum niteliği taşıyan dilin söyleme dönüşmesi bireysel kullanımı belirtir. Yani toplumsal dilin bireysel kullanımı demek, o dilin bir birey tarafından üretilmesi ve üretilen bildiriden sorumlu olması demektir, üretilen bildiriye kendine mal etmesi demektir. Bildiriye kendine mal etmek de, bildiri içindeki yer, zaman ve kişiye ait belirleyicilerle olmaktadır.

Söylem kavramını sözcük anlamında kullananlar vardır. Örneğin *Jean Dubois Dilbilim Sözlüğü*'nde söylemin ikinci tanımını "söylem, tümceye eşit ya da tümceden daha büyük bir birimdir. Söylem, başı ve sonu olan dilsel birimlerden oluşur. Eşanlamlısı: Sözcük" (2002:150) olarak verir. Ancak sözcük, sorumluluğu üzerine alan bir özne tarafından aktarılması ile söyleme dönüşür. Yani üretilmiş bir bildiri yoksa, orada söylemden bahsedemeyiz. İletişim açısından sözcük kuramı önemlidir. Çünkü vericinin aktardığı bildiriyle kendine özgü yanlarını da ortaya koyabilecektir. Bu da o kişinin söylemidir, dili nesnel kullanımı ile kendini yansıttığı bildirisidir.

İnsan dilini kendine mal etmesi, yani sözcüğü söyleme dönüştürmesi konusunda *Jean Dubois* şunları söyler: "Sözcük kuramı, öznenin sözcüğünde ortaya çıkması, öznenin bildiriye vasıtasıyla alıcıyla ilişkiye geçmesi ya da konuşan öznenin metniyle olan ilişkisi"dir (Dubois, *langage*, 13, 1970:100). Benzer durumu *Benveniste* de açıklar: "Sözcük kuramı, konuşan öznenin kendi amacıyla dili kullanması, dili bir araç olarak alması, dili söyleme dönüştürmesi ve sözcüğündeki belirleyicilerin vericisi olması edimidir" (Aktaran Maingueneau, 1979:102). Özne burada belirtilen üç şekilde sözcüğünde yer alır. İnsanın dili kendine mal etmesi (yani dilbilimsel anlamıyla "dili (fr. *langue*) söyleme (fr. *discours*) dönüştürmesi" üç şekilde olabilmektedir (Chiss ve başk., 1992:11). Kısaca bu üç durumu açıklayalım:

a. Özne kendi sözcüğüyle olan ilişkisinde varlığını ortaya koyar. Her sözcük kendisini kullananların ve bağlı oldukları durumların, yani bağlamların imgelerini yansıtır. Bir söylemdeki "ben, şimdi, burada" gibi söylemsel öğeler (fr. *emprayer*) ve göstericiler, belirleyiciler (fr. *déictique*) yardımı ile kendisini söylemde göstermiş olur.

Kişiye ait belirleyicilerin çıkması sözcük kuramı ile olmaktadır. *Benveniste* "ben", "sen" ve "o" arasındaki ayrımı net bir biçimde yapar. Herkes "ben" diye apayrı bir kişiyi anlatır. Bu "ben" bir kişiye özgü her yönü kapsar. Söz konusu "ben"e ait bilincin içini ya da bedenini yalnızca bir kişi bilebilecektir. (Günlük dilde kullanılan "bana vurma" türü bir söz, gerçekte "bedenime vurma" demektir. "Ben bilirim" gibi bir açıklama da "beynim bilir" demektir. Öyleyse, "ben" kavramı, bedensel ve ruhsal yönü içine alan geniş bir tanımlamadır). "Ben" dediğim kendime bir başkası "sen"

der. Mantıksal tanımlamaya göre, “ben” kavramı, “sen” ve “o” kavramına göre vardır. Benzer durumları “sen” ve “o” adları için de söyleyebiliriz.

Sözceleme kavramı vericiyi belirttiği kadar alıcıyı da belirtir. Yani “ben” kavramı bir bakıma “sen” kavramını da gerektirmektedir. Her türlü dilbilimsel biçimler sözcelem öznesinin sorumluluğu üzerine alması ile üretilir. Bu belirli bir alıcıya yönelmiş anlatımdır. İletişim, verici ve alıcının belirli sözceleme durumunda üretilen ve algılanan sözcenin aktarılması ile olur. Bu bakımdan alıcı için ortak sözceleme öznesi (fr. *co-énonciateur*, *allocutaire*) kavramını da içerdiği söylenir.

Öznenin bir sözceyi sahiplenerek, kendisini sözcesine katarak söylemesi, kendi söylemini oluşturur. Bu durumda sözce bir özne tarafından aktarılmadığı sürece söylem değildir. Ama tersi doğrudur, yani her söylem öncesi ile bir sözcüktür. Bu durumda: Sözceleme ediminin sonunda bir sözce vardır ve bu sözce özne tarafından söylenmesi ile söyleme dönüşür.

Bildirinin bu üç aşamasını bilinen bir örnekle açıklayalım: *Ludwig van Beethoven*'ın 9. Senfonisini oluşturması uzun sürede olmuştur. Bu oluşturma süreci sözceleme aşamasıdır. Bu sürecin sonundaki müzik yapıtı “9. Senfoni” bir sözcüktür. Çünkü sözce, sözceleme aşamasının bir sonucudur. Sözceleme bir sözceyi üretme etkinliğidir, üretilmiş bir sözce değildir. Hatta müzik türü bir sözcüde, sözceleme öznesi, sözcenin söylem olarak kullanılması için birçok uyarısı vardır: Notanın nasıl çalınacağını, hangi yerde kemanın ya da obuanın müziğe katılacağı gibi. Bu sözceyi (müzik yapıtını) her özne (burada örneğin: orkestra) ayrı ayrı söyleyebilir: Örneğin *Eugen Jochum*'un yönetiminde Londra Senfoni Orkestrası, *Herbert von Karajan* yönetimindeki Berlin Filarmoni Orkestrası ya da *Ali Çavuş* yönetimindeki Dinar Belediye Bاندosu da çalabilir. Her orkestranın kendine özgü yorumu olabilecektir. Her orkestranın yorumu, aynı sözcenin (9. Senfoni) farklı özneler tarafından söylemleştirilmesidir. Bu durumda her söylemde konuşan öznenin öznel yanları vardır. “9. Senfoni”nin sözceleme öznesi *Ludwig van Beethoven*'dir, ama aynı sözcenin söylem öznesi (buradaki durumda) birden çok olabilmektedir. Her söylem öznesi (orkestra) kendi söyleminden (çaldığı parçadan) sorumludur.

Bunun yanında müzik notalarının da yazı gibi duygu ve anlamı aktarma özelliğinden söz edilebilir. Yazı “kaydedir, duyar, çevirir. Bu açıdan müzikal yazı tam anlamıyla bir notalamadır. Öyle ki seslerin uzunluğu, yoğunlukları, titreşimleri, aralıkları, zamanı ve her cümledeki ses yoğunluğu, coşkunun dinamiğini ve gücünü aktarır. Ve bir partiyonu okuyan kişi, müziği duyar” [Jean, 2006:152]. Bu nedenle müzik için de bir dilden (ya da dilyetisinden) söz edilir.

Yine kişi adları (ben, sen, o), yer ve zaman zarfları (burası, aşağıda, bugün, dün, şimdi,...) fiillerin zaman çekimleri (Görülen geçmiş zaman: *-dı //* Görülmeyen geçmiş zaman: *-mış //* Şimdiki zaman: *-yor //* Gelecek zaman: *-acak //* Geniş zaman: *-(a)r*) fiil çekiminde kullanılan özneler, vericiyi ya da alıcıyı (hatta verici ile alıcı di-

şındaki üçüncü bir kişiyi (Üçüncü tekil ya da çoğul kişi: O, Onlar) ele verecek belirleyicilerdir.

b. Sözcemele öznesi (fr. *énonciateur, sujet de l'énonciation*) ile alıcısı (fr. *destinataire, énonciataire*) arasındaki ilişki söylemle ilgili özellikler taşıyabilir. Bir tümcedeki “sen, senin, sana” gibi dilsel anlatımlar, vericinin alıcısıyla olan ilişkisini ortaya koyar. Bu da vericinin kendini söyleminde bulması demektir.

c. Sözcemele öznesinin ötedilsel (fr. *extralinguistique*) ya da dilbilimsel bağlamla olan ilişkisi de öznenin kimliğini söyleminde ele verebilir. Özellikle konuşma dilinde görülen bedensel davranış (el-kol hareketleri, yüz hareketleri vb.) dil dışı belirleyiciler olarak özneyi ortaya koyabilir. Yine bildiri ile verici arasındaki mantıksal ilişkiler (örneğin zorunluluk, olasılık, şüphe, kaygısızlık bildiren söylemler) ve göreceli olan değer yargıları (mutlu, üzgün, sinirli, heyecanlı) da vericiye ait söylemsel öğeler ve göstericiler olarak algılanmalıdır.

Burada sözü edilen üç durumda da konuşan özne, kendisinden, bulunduğu durumdan ya da alıcısıyla olan ilişkisinden söz ederek, dili söyleme dönüştürür, kendine mal eder.

7.1.2.4. İletişim Açısından Sözcemele Edimi

Sözcemele edimi, kısaca üretilen bildiri (farklı düzeylerde de olsa sözcemele, sözcemele ve söylem) ile ilgili durumları açıklar. “Sözcemele kuramı dili bir eylem olarak kavramaya çalışır, kullanımı göz önünde bulundurur, sözcemele salt göndergesel işlevi dışında, konuşucunun eylemiyle özdeşleşmesi ve dinleyicide bir etki yaratması açısından ele alır” [Vardar 1982:37]. Dilin gerçek olarak kullanımı olan söylemle ilgili özelliklerin incelenmesi önemlidir. Bu öğeler vericiye ait birçok gizli ya da açık yönleri ortaya koyabileceklerdir. Bu nedenle iletişim kuramı açısından sözcemele edimi, sözcemele öznesi ve söylem öznesinin ayrı olarak incelenmesi gereklidir.

İletişimin gerçekleşmesi için, öncelikle bir bilgi aktarımının başlaması gerekir. İletişimin başlamasında konuşucu itici güç rolünü üstlenir. Onun zihninde oluşan düşünceler, iletişimin başlamasını ve alıcının katılımı ile de sürmesini sağlar. Verici bir çeşit üretici konumundadır. Verici bildiriye oluştururken bazı sözcemele öğelerini (kiplik, adıl kullanımı, gösterge seçimi, kanal seçimi gibi) seçme özgürlüğüne sahiptir.

Metnin üretilmesini ve sorumluluğunu üzerine almış bir özne (verici), her sözcemesinde kendi değer yargılarından getirdiği özelliklerini mutlaka yansıtabacaktır. Bir yazılı metni okumaya, sözlü konuşmayı dinlemeye başladığımızdan itibaren bu metnin ya da söylemin içinde bir özne vardır. Bu özne, *Benveniste*'in anlatımıyla sözcemele söyleme dönüştürüp, söylemin üretilmesinden sorumlu bir kişidir. Metin düzleminde farklı biçimlerde bulunsun da; metnin üreteni, dili söyleme dönüştüren, konuşan bireyin kendisinin özne olarak ortaya çıkmasıyla oluşan öznellik (fr. *subjectivité*)

(Benveniste 1982: 259) durumundan sorumlu bir kişidir. Yani verici olmak ve bildirinin sorumluluğunu almak, konuşan bireyin özne olarak ortaya çıkmasıyla olacaktır. Bir bildiri varsa konuşan kişi vardır. Dinleyen de vardır. Yani iletişim için bu üç öge temeldir. Ancak sözceleme öznesiyle ilgili karmaşık durum her zaman olabilir. Kim konuşuyor? Ne söylüyor? Kendi düşüncelerini mi aktarıyor yoksa başkaları adına mı konuşuyor? Bu sorulara verilecek yanıt bir kişi olabileceği gibi kolektif bir grup da olabilecektir.

Kişinin bir dilin kurallarına bağlı kalarak kendi söylemini oluşturma özgürlüğü vardır. *Yunus Emre*'nin bir şiirinde belirttiği gibi, konuşan kişi istediği şekilde derdini anlatabilir. Ancak konuşulan sözün sorumluluğunun vericiye ait olduğunu da unutmamak gerekir:

Söz bilen kişinin	Söz ola keser savaşı	Kişi bile söz demini
Yüzünü ak ede bir söz	Söz ola kestirir başı	Demeye sözün kemini
Sözü pişirip diyenin	Söz ola ağulu aş	Bu cihan cehennemini
İşini sağ ede bir söz	Balıla yağ ede bir söz.	Sekiz uçmağ ede bir söz.

Bu şiirde toplumsal bir olgu olan dilin bireysel bir edim olarak kullanılmasında sözceleme öznesinin sorumluluğu ya da sorumsuzluğu vurgulanıyor. Ancak bazı durumlarda, özellikle dinsel metinlerde, aktarılan söylemin konuşana ait olmadığı vurgulanır. Bir bakıma sözceleme öznesi ile sözce öznesi farklıdır. "Delfi tapınağının kadın kahini, Tanrının sesi sayıldığından sözlerinden sorumlu tutulmaz" (Onq, 1995:97) anlatımı buna örnektir. Burada tanrı, sözceleme öznesi durumundadır, kadın ise sözceleme öznesinin ürettiği söylemi aktaran öznedir. Yine din adamları konuşmalarında, hep Allah'a ve onun elçisi peygambere ait sözleri dinleyiciye aktarırlar. Sözlerinin içeriğinden sorumlu olmadıklarını zaman zaman belirtirler. Bir tür serbest dolaylı anlatım (fr. *discours indirect libre*) vardır. Bildikleri ölçüsünde Allah'ın sözlerini yorumlayarak dinleyicisine aktarmaya çalışırlar.

Üretilmiş her metin konuşan özne ile ilgili her zaman nesnel bir özellik taşır. Yani alıcıya önerdiği bilgi, kendi görüşlerine uygun bir bilgidir. Yine metni üretme ortamı, kişinin ruh hali gibi özellikler üretilen metine (burada metin kavramıyla yalnızca yazılı söylemleri varsaymıyoruz. Üretilmiş her türlü sözlü, yazılı, görsel ya da görsel-işitsel bildirimleri kapsadığını belirtmeliyiz) yansır.

Sözcede geçen öznenin metnin üreticisi olan özne ile aynı kişi olması gerekmez. Edim olarak var olan sözceleyen, ürettiği metinde bulunmaz. *Greimas* bu konuda "sözceleme öznesinin, sözce-metin içinde asla kendini koyama[yacağı]" (Greimas, Courtés, 1979:158) belirtir. Sözceyi söyleme dönüştüren kişi metninde bulunabilir. Söylemde konuşan metni içerik olarak oluşturan olabilir de olmayabilir de. Her iki durum farklı söylem türlerinde geçerli olabilir. *Barthes*'in yazınsal anlatım için dediği gibi; "konuşurken kendisinden söz ettiğim özne konuşan özne ile

aynı kişi midir? [1977:40]. Bazı dergilerde “metnin yazarı metinle ilgili sorumluluğu üstüne alır” gibi bir belirti, derginin editörünün sözceleme öznesi olmama isteğini belirtir. Yani metin yazarının sözceleme öznesi olması beklenir. Editör, bildirinin üreticisi değil aktarıcısı durumunda olduğunu vurgular.

Her sözceleme durumunda zaman ve yerin önemi vardır. Sözce, bir tümce ya da söylem olarak ürün niteliği taşıyan söz konusu olgudur. İletişimdeki her türlü (dilsel ya da dil dışı) bildiri bir sözcüddür. Daha önce de belirttik, sözceleme, dili söyleme dönüştüren etkinliktir, belli bir durumda tümceleri gerçekleştirmektir. Kısacası bir üretim sürecidir. Sözcenin getirdiği bilgi konuşana, konuşma yer ve zamanına, bir başka deyişle çeşitli koşullara göre değişiklik gösterir.

Bildirinin anlaşılması, sözceleme durumu diyebileceğimiz, vericiye ait kişi, yer ve zaman belirleyicilerine göre olacaktır. Bu bakımdan sözceleme ile konuşan özne kendi sözcüsünde varlığını ortaya koyar, sözceleme aşamasında üreten özne kendi varlığını ortaya koyar, konuştuğu sözcüye bağlı olarak alıcısı hakkındaki görüşünü ve tutumunu belirtir. Kullandığı eylemlerin anlamları, kiplikler, zaman belirleyiciler, vb. hepsi kendisi ve alıcısıyla ilgili çeşitli ipuçları verebilecektir.

İletişim açısından sözceleme edimi, bildiri ile vericisi ve verici ile alıcısı arasındaki ilişkiyi ortaya koyması açısından önemlidir. Aslında bütün dilbilim kuramları, vericisi ile sözcüsü ve verici ile alıcı arasındaki ilişkiyi değişik boyutlarda irdelemiştir.

7.2. Dışdilbilim

1950’lerden sonra *Saussure*’cü dilbilim, yani kuramsal dilbilim çalışmalarının azaldığı; ve dilbilimin öteki bilim dalları ile ilişki kurduğu yıllardır. Dile, diğer bilimlerin kuramlarından yararlanarak değişik açılardan bakma eğilimi yeni alanlar açmıştır. Dilbilimin pozitif bilimler, insanlık bilimleri ve uygulamalı bilimlerle yaptığı çalışmalar dışdilbilim olarak adlandırılır. Dışdilbilim olarak: bilgisayar dilbilimi (fr. *linguistique computationnelle*), budundilbilim (fr. *ethnolinguistique*), coğrafi dilbilim (uzamsal dilbilim) (fr. *géolinguistique*), Descartes’çı dilbilim (fr. *linguistique cartésienne*), eğitimsel dilbilim (fr. *linguistique éducationnelle*), felsefesal dilbilim (fr. *linguistique philosophique*), insanbilimsel dilbilim (fr. *linguistique anthropologique*), klinik dilbilimi (fr. *linguistique clinique*), lehçebilim (fr. *dialectologie*), matematiksel dilbilim (fr. *linguistique mathématique*), ruhdilbilim (fr. *psycholinguistique*), sayılamalı dilbilim (dural dilbilim) (fr. *linguistique statique*), sinirdilbilim (fr. *neurolinguistique*), toplumdilbilim (fr. *sociolinguistique*), toplumsal dilbilim (fr. *linguistique sociale*), uygulamalı dilbilimi (fr. *linguistique appliquée*), uzamsal dilbilim (fr. *linguistique géographique*) gibi yöntem ve alanlardan söz edilebilir. Dilbilim bu durumda: Bilgisayarla, budunbilimle, coğrafya ile, eğitimbilimle, felsefe ile, insanbilimle, klinik bilimle, matematikle, ruhbilimle, istatistikle, sinirbilimle, toplumbilimle, uygulama bilimlerle ortak çalışmalar yapabilir. Her gün dilbilim değişik bilimlerle ortak çalışmalar yapmaya gitmektedir. Örneğin

dilbilimsel çevrebilimden (fr. *écologie linguistique*) ya da çevredilbilim (fr. *écolinguistique*) ve dilbilimsel Darwinizm (fr. *darwinisme linguistique*) gibi yeni dallardan söz edenler var [Rastier, 1993:76].

Dilbilimsel çevrebilim ya da çevredilbilimin temel ilkesi, biyolojik türlerdekine benzer biçimde kültürde ve dildeki çeşitliliktir. Dilsel çeşitlilik, toplumda çokdillilik, beyinde çokdillilik, yerli diller/karma diller, dil-toplum-düşünce ilişkisi gibi alanlar bu dilbilimin alanının inceleme konusunu oluşturabiliyor.

Diğer yandan pratiğe dayalı uygulamalı dilbilim, sözlük yazarının etkinliği olan sözlükbilgisi (fr. *lexicographie*), dilbilimci olmayan birisinin dilbilgisini okulda nasıl öğrettiği araştırmasına dayanan eğitimbilim, bir siyasal topluluk içinde farklı dili bulunan bir topluluğun dilsel hakkı, bir ülkede ya da bölgede afiş, pano ya da tabeladaki dil kullanımını belirleyen dilsel düzenleme de dışdilbilimin ilgi alanlarıdır.

Dışdilbilim alanında oldukça önemli çalışmalar yapılmış bazı bilim dallarını kısaca tanımak gerekirse, bunlar: toplumdilbilim, ruhdilbilim, sinirdilbilim gibi dilin beyindeki oluşumu, bireysel kullanımına özgü yönleri ve toplumsal yapı ile dil arasındaki ilişkileri inceleyen alanlardır.

7.2.1. Toplumdilbilim

Adından da anlaşılacağı gibi, dilbilim ile toplumbilim arasında oluşmuş bir bilim dalıdır. Bu terim ilk kez H. C. Currie tarafından 1952 yılında kullanılmıştır. Asıl gelişimini 1960 yıllarda B. Bewnstein'in çalışmaları ile yapar. Yöntem ve uygulama biçimlerini her iki bilim dalından almıştır. Bu dilbilim alanı, topluluklar içindeki dilsel davranışları yöneten kuralları ve farklı dil kullanımalarının topluluk içinde ne tür simgesel ya da işlevsel değeri olduğu gibi konuları ele alıp ortaya koymaya çalışır. Dil ile toplum arasında bir ilişkinin olabileceğini, olması gerektiğini söyledik. Toplumu oluşturan bireylerdir. Bireyler o topluma ait ortak kültürü dil aracılığı ile bölüşürler ve dili kullanarak geliştirirler, birbirlerine aktarırlar. Dil ve toplum birbirinden ayrı olarak düşünülemez. İnsana özgü olan imgeleştirme yetisi, dil yoluyla gerçekleştirilir ve toplumca kullanılır. Benveniste'e göre imgeleştirme yetisi sayesinde "birey ve toplum birlikte ve aynı zorluktan ötürü dilde oluşur. Dilyetisi her zaman, belirli ve özel bir toplumdaki ayrılmayan, belirli ve özel bir dilsel yapıda, bir dilde gerçekleşir" [1995:31, 34]. Bu denli işlevsel olan dil, aynı zamanda o toplumun yaşamla ilgili görüşünü, evrene bakışını ve daha birçok durumunu da yansıtabilecektir.

Dilin toplumsal bir olgu olduğunu ilk söyleyenler W. D. Whitney ve F. de Saussure'dür. Saussure'ün dili tanımlamada kullandığı nedensizlik ve çizgisellik ilişkisinde, dilsel göstergenin nedensiz olduğunu söyler. Çünkü gösterilen (kavram) gösterene (işitim imgesi) saymaca, uzlaşımca bir biçimde bağlanır; bu bağ doğal değil toplumsaldır [Saussure, 1992:100]. Saussure'e göre dil, nedensiz göstergeler

dizgesidir, kendi düzeni dışında düzen tanımayan bir dizgedir. Bir dilsel ya da dil dışı değer, toplumsal ve kültürel değerlerin saymaca durumu dışında kendi başlarına, içsel (fr. *intresèque*) bir anlamı yoktur. Bu nedenle her gösterge içinde yer aldıkları dizgeyi kuran bağıntılarla anlam kazanır. Bu yaklaşım her türlü gösterge için geçerlidir. Gösterge bireyin özgür gerçekleştirme ediminden değil de, dil dizgesinden kaynaklanan toplumsal ve ruhsal bir kendiliktir. Buradaki tanım dilin oluşumundaki toplumsal yön ile ilgilidir. Ancak kullanılan dil ile ilgili toplumsal yönü de görebiliriz. Her şeyden önce toplumsal etkileşim aracıdır ve insanlığın iletişim yetisinin bir parçası durumundadır. Dil etkinliği yalnızca kurallar ve uzlaşmalarla belirlenen bir biçimde yapılandırılmış olmakla kalmaz. Aynı zamanda iletişim amacına hizmet ettiğinden, dili kullanmak için en az iki kişiye gereksinim olması bakımından da toplumsal bir edimdir.

Bir kimse bir şeyi neden söylemiştir? Bu konuşmanın toplumsal bir yanı var mıdır? Yine aynı konuşmacı farklı bağlamlarda (farklı toplumsal gruplarda) değişik türde anlatım biçimi kullanır. Bu bağlamda bölgesel dil kullanımlarından, toplumsal katmanlara değin bir yığın toplumsal özelliklerden söz edilebilir. Kısaca bir toplumbilimcinin dil ile ilişkisi şu şekilde belirtilebilir [Chiss ve bşk., 1992:47-51, Arrivé ve bşk., 1986:628]: Dilin toplumdaki kullanımları ve toplumsal işlevleri, toplumsal, dolayısı ile diller arası etkileşim; lehçeler (fr. *dialecte*), taşra ağzı (fr. *patois*), ağızlar (fr. *parler*), picin (fr. *pidgins*), argo, ikidillilik (fr. *bilinguisme*), dil değişimleri, dilbilimsel planlama ve ölçünlü dil yaratma, dildeki bozuk kullanımların nedenleri, kültürsüzleşme, kavramların ve kullanımların birbiri içine girmesi gibi konulardır. Toplumdilbilim bazı konularda sesbilim uzmanıyla, bazen dilbilgisi uzmanıyla ortak çalışmalar yaparak bir doğal dildeki her türlü gelişmeyi gözlemler.

Topluluk olarak bir arada yaşayan canlıların, özellikle insanların paylaşmak zorunda olduğu kurallar, kurumlar ve değerler vardır. Öncelikle birbirleriyle ilişki içinde dirler. Birbiriyle ilintili olan bu bireyler topluluğu, toplum denen o bütünü oluşturur. Fransız dilbilimci *Antoin Meillet* daha 1906'da dil ve toplumla ilgili olarak şunları söyler: "Belli bir dilsel yapının hangi toplumsal yapının karşılığı olduğunu ve daha genel anlamda, toplumsal değişimlerin nasıl dilsel yapı değişiklikleriyle ortaya çıktığını belirlemek gerekir" (*Aktaran Benveniste*, 1995: 21). Topluluğa ait değerleri bireyler tek başına kullanabilir, ancak bu değerler toplumun ortak malıdır. Bu ortak değerler bir gelenektir, sosyal bir kurumdur ya da dildir. Toplum içindeki bir edimin şu ya da bu anlama gelmesi o edimlerin içsel niteliklerinden kaynaklanmaz. Bir davranış biçimini saygılı ya da saygısız biçiminde değerlendirmek, bu iki edimi birbirinden ayıran bağlantılarla ortaya konulabilir. Bu durumda bireysel davranışlar, topluma ait simgesel dizgelerin öğeleri olarak vardır ve bir anlamı bulunur. Toplumsal kuralların, kurumların ya da değerlerin artzamanlı ya da eşzamanlı incelenmeleri, o toplumun kimliğini açıklayabilir. Bir toplumda konuşulan dilin tarihi o toplumun tarihinden ayrı düşünülemez. Hatta *Benveniste*'e göre "toplum dille birlikte ortaya çıkar. Toplum da ancak bildirişim göstergelerinin ortak kullanımıyla

birliğini sürdürür. Doğrudan dil toplumla birlikte ortaya çıkar. Böylece bu iki kendiliğinden her biri, dil ve toplum, diğerini içerir” [1995:164]. Toplumdilbilim bu ilişkiyi ortaya koymaya çalışır. Bu durumuyla toplumdilbilim ayrı bir bilim dalı olarak düşünülebilir. Yani dil olgusu ile toplumsal gerçek arasındaki ilişkiyi ortaya koyması bakımından ayrı bir bilim dalı olarak düşünülebilir [Chiss ve Bşk., 1992:9]. Ancak diğer yandan toplumsal lehçe (fr. *dialecte*) ve dilsel değişkenliği (fr. *variation linguistique*) ele aldığı için de toplumdilbilimi, dilbilimin bir alt kolu olarak düşünmek gerekir. Yine bazı ülkelerde konuşulan birden çok dilden dolayı ya da kişilerin bulunduğu koşullardan dolayı zorunluluk olan iki dillilik (fr. *bilinguisme*) ya da çokdillilik (fr. *plurilinguisme*) toplumdilbilimi ilgilendiren konulardandır. Çok dillilik istenilerek yapılan bir şey değil, tersine, bir bölgede ülkede ya da yerde oturan insanların, bir dilden daha fazlasını bilmesini gerektiren coğrafi ve tarihi konuma yerleşmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bir İsviçreli, Belçikalı ya da Çinli birden çok dil konuşmak (ya da anlamak) zorunda kalırlar. Son zamanlarda yapılan çalışmalarla, toplumdilbilimin ayrı bir bilim dalı olarak geliştiğini ve gelişebileceğini görüyoruz. Özellikle toplumsal kurumların değişmesi, kitle iletişim araçlarındaki değişimler, toplumsal ilişkilerin evrimi gibi durumlar dil ile toplum arasındaki karşılaştırımayı daha canlı tutmaktadır.

Türkler hakkında yabancıların kullandığı deyimler

Türkçedeki “Fransız kaldım” lafı İngilizcede Yunanlar için söyleniyor. Onlar bir şeyi anlamadıklarında, “It is Greek to me” diyorlar. Yani, ‘Bu bana Yunan’. Onlarda niye Yunan, Türkler niye Fransız kaldığı ise bilinmeyen bir durum.

İtalya’da birinin söyledikleri, karşısındaki kişi tarafından yerine getirilmediğinde ya da anlaşılmadığında, “Che parlo Turco?” deniyormuş. Anlamı: “Yahu ben Türkçe mi konuşuyorum?” İki anlama gelebilir. Ya konuşulan şeyi önemsememe ya da konuşulanların anlaşılması durumu var.

Bir de İtalyanlar çok sigara içenleri, “Türk gibi sigara içiyorsun” (Fuma come un turco) diyerek azarlıyorlarmış.

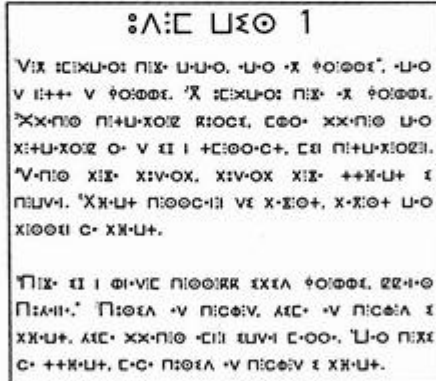
Ermeniler bir şeyi anlamadığında, “Anladıysam Türk olayım” diyorlarmış. Kızılacak bir şey yok. Çünkü biz de anlamadığımız zaman Arap oluyoruz.

Almancada “Türken” ve “türken” diye iki kelime varmış. İlki bildiğimiz “Türk” demek. İkincisi ise “hile yapmak” anlamında kullanılıyormuş!

Türklerde grup olarak bir lokantaya gidildiğinde herkesin kendi yediğini ödemesine “Alman usulü” denir. İngilizcede aynısı “Going Dutch” kalıbıyla Hollandalılar için kullanılıyor.

Dünya üzerindeki sayısız dillerin kendine göre ayrıcalıkları vardır. Bir dildeki ince bir ayrıntı bir başka dilde olmamaktadır. Her dil kullanılan toplumca biçimlendirilir. Hatta *Wilhelm von Humboldt*’u izlersek toplum dili biçimlendirdiği gibi, dil de toplumun düşüncesini geliştirir [Akarsu, 1984:41]. Yine Norveççede *yemek için te-*

şekkür ederim anlamındaki *takk for maten* sözcüsünü, Norveçli bir ev sahibinin sofrasından söylemeden kalkmak geleneğe uygun değildir. Dilin kullanımı toplumsal yapıyı çeşitli düzeyde yansıtabilir. Dünyadaki değişik dillerde toplumsal kullanımlarla ilgili ilginç örnekler bulunabilecektir. *Calvin Wells*'ten aldığımız şu örnekler ilginç olmalı: "Hawaii'de ve bazı Afrika topluluklarında, yalnızca yönetici sülale ve ona yakın olan soyluların kullanabileceği bir «kraliyet dili» vardır. (...) İki milyon üzerinde nüfusu olan Burundi'de, kişinin üyesi bulunduğu kast, yaş grubu, ya da cinsiyetine göre dil kullanımı apaçık farklar gösterir" (Wells, 1984:168, 170-171). Başka örneklerle de karşılaşmak olasıdır. Örneğin yalnızca kadınların kullandığı bir Tifinag yazısı da ilginç bir durumdur. Arabistan'ın güneyinde kalan bölgelerde, Etiyopya'ya kadar, hatta Sahra çölünde bile farklı yazı türlerinin geliştiği ve bunların da büyük olasılıkla Fenike kaynaklı olduğu bugün bilinmektedir. Ama bu yazıların çoğu ortadan kalkmıştır. Bugün geriye yalnızca Etiyopya yazısı ve göçebe Tuareg halkının Tifinag adı verilen yazısı, tarihte çok ender görülen bir özellik taşımaktadır. Yalnızca kadınlar tarafından kullanılmaktadır. Targi toplumu gerçekten de anaerkil bir toplumdur. Başka yerlerde olduğu gibi orada da yazmayı bilmek, belirli bir iktidara sahip olmak demektir.

Şekil 77. Tuareglerin kullandığı Tifinag yazısı örneği

Aslında her toplumda toplumsal yapıya göre dil kullanımında bazı değişiklikler olabilecektir. Bir başka deyişle, bir bireyin kendi yaşadığı toplum içinde bile dil düzeylerinden söz edilebilir. Kişi farklı düzeydeki insanlarla aynı biçimde konuşmaz. Önem sırasına bağlı olarak oluşturduğu sözcüsünde değişiklik yapmak zorundadır. Önem sırasının önemli olmadığı toplum yoktur. Bu toplumsal özellik askerlikte ve akademik ortamda çok belirgindir ancak toplumda biraz daha kapalı olarak bulunur. Ama ülke içi yönetim örgütlenmesinde kesinlikle bellidir. En uygar denilebilecek toplumlarda da vardır. Ama bu toplumlarda daha ince ve gizli farklılaşmalarla ken-

dini gösterir. Tabii toplumu incelediğimizi bir kez daha anımsarsak, her olayın ya da olgunun daha karmaşık olduğunu yinelemeliyiz. Toplumdaki kişilerin birbirlerine karşı kullandıkları seslenme biçimi bile toplumsal kimliği ele verir türdendir. Bunlar farklı kişilerin birbirlerine karşı olan tutumunu gösteren seslenme biçimleridir. Kısacası her konuşmacının, toplumsal bağlam ve konu değiştiğinde, kullandığı kimi seslenme biçimleri, sözdizim özellikleri, sözcük seçimi, kısacası dilbilimsel değişkenleri de ayrılık gösterebilir. Toplumdilbilimsel değişken, "toplumsal bağlamın, dilbilimsel olmayan bir değişkeniyle; konuşan, konuşulan ve onu belirleyen koşullarla ilişkiler" [Labov, 1982:170] olarak tanımlandığında, toplumsal bağlamın ve alıcı ile vericinin kimliklerinin aktarılan söylemde ne denli etkili olduğunu anlayabiliriz. Sonuç olarak, dil kullanımı ile toplumsal davranış biçimi arasında karşılıklı etkileşim söz konusudur. Ortak dilde bölgesel ağızlarla özgü söz gereçlerinin başında, seslenme (hitap) öğeleri gelmektedir.

Dillerin anlatım gücüyle ilgili bir yaklaşımı İngiliz etnolog *Bronislaw Malinovski* şöyle dile getiriyor: "«Batı» dillerindeki günlük söylemler, temel olarak düşünceyi aktarmaya yararlar, «iknel» dillerdeki günlük söylemler, bir eylemi gerçekleştirmek için vardırlar" [Aktaranlar Ducrot ve Schaeffer, 2002:145]. Batı dillerinin, kullananların düşünce yapılarına bağlı olarak çok geliştiği ve bunun sonucunda çok ince bir ayrıntıyı verebilecek konuma geldiği anlatılmak isteniyor. Ancak iknel kabilelerin dillerinin de iknel olacağı türü bir yaklaşım yanlıştır.

Bolivya ve Peru'da yaşayan yerlilerin konuştuğu Aymara dilinin sınırsız esneklikte, yeni sözcük türetmek açısından inanılmaz işlevlikte, özellikle soyut kavramları dile getirmeye uygun bir dil olduğu fark edilir.

Son zamanlardaki araştırmalar, Aymara'nun batı düşüncesinin dayandığı ikili mantık (doğru / yanlış) yerine, üçlü bir matığa dayandığını, bu yüzden Batı dillerinin ancak çetrefil açıklamalar pahasına yakalayabildiği kipsel incelikleri dile getirebildiğini saptamışlardır. Son olarak, günümüzde bilgisayar çevirisi sorunlarını çözmek için Aymara'nın incelenmesini önerenler vardır. Ne var ki, algoritmik doğası nedeniyle, Aymara'nın sözdizimi başka herhangi bir dilin kendi terimlerine çevirisini büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır; ancak bunu tersi geçerli değildir [Eco, 2004: 290].

Hiçbir dil bir başka dile göre daha iknel değildir. Örneğin adı hiç duyulmamış "Kuvakiyutul dilinde, cümlelerin gramer yapısı yoluyla kendisinden söz edilen nesnenin, konuşan kişinin kendisini, kendisinin görme alanı içinde olup olmadığını, konum olarak kendisine mi, karşısındakine mi ya da bir üçüncü kişiye mi daha yakın olduğunu iletir" diyor *Wells* [1984:167]. Bu iknel bir dil olabilir ancak bu denli ince bir ayrıntıyı bugün gelişmiş denilen diller verebilirler mi?

Her toplumun sözdiziminde en yalın durumdan çok karmaşık duruma değin farklı biçimler bulunabilir. Yani en iknel toplumun dil yapısının da çok yalın olması gerekir

gibi bir kural geçerli değildir. Aynı dönemde söz konusu olan dil bir yanıyla daha karmaşık bir yapıya doğru gelişme gösterebilir. Ama en az çaba yasası uyarınca her dilde bir yalınlaşma görülebilir. Sonuç olarak bir dilin sözdizimi incelenerek o dilin içyapısı hakkında bir bilgi edinilebilir.

Toplumlar, içinde yaşadıkları doğal ortamın ve sosyal çevrenin ortamına göre sözcükler kullanır. *J.-L. Austin'e* göre "bir sözceğin edimsel değeri kimi toplumsal uzlaşmalar uyarınca düzenlenir. Kişileri şu ya da bu biçimde konuşmaya götüren özel koşullar ve kurallar vardır ve bu toplumsal açıdan gerekli olabilir" [1991:40]. Her dil toplum içinde geliştiğine göre sözcüklerin (tümce) değeri toplumsal değişmeye ve toplumsal yaşama bağlı olabilir. Toplumsal değişimin dile de yansması kaçınılmazdır. *Wells'in* belirttiği şekliyle "her dil, parçası olduğu kültür bütününde ortaya çıkan değişmelere ayak uyduracak biçimde kendisi de sürekli bir değişim içindedir" [1984:164]. İlkel denilebilecek dillerde düşünce üretimi az olduğundan dillerinde de gerekli gelişme olmamıştır. Sözlü kültüre dayanan ilkel düşüncelerde inanç dizgesine dayalı bir düşünce biçimi vardır. Yine güncel, pratik ve derinliği olmayan düşünceleri açıklamaya yönelik bir söz dağarcığı bu dillerde egemendir. Toplumdaki gelişmeleri konuştuğu dilde görmek olasıdır.

Her toplumun değer yargılarının değişiklik göstermesi kaçınılmazdır. Bu değer yargılarını, toplumun gelişmişlik düzeyini ve birçok nesnel durumu kullandığı dilden anlamak olasıdır. *Vecihi Hatiboğlu* Türkçenin sözdizimini "Türk sözdizimi, Türk düşüncesinden, Türk duygu ve mantığından doğan, başlı başına değişik özelliği olan bir sözdizimi" [Hatiboğlu, 1982:6] olarak tanımlar. Yine Hatiboğlu'nun açıklamasını izlersek dilimizin sözdiziminin en belirgin özelliği "önemli olan sözü, sözcüğü, kararı, yargıyı, genellikle anlatımın sonuna bırakır" [1982:11] şeklinde belirtilebilir. Her dilde aynı durumun olması beklenemez. Bir toplumun dilinde bulunan bir sözcüğün, başka bir topluluğun dilinde karşılığının bulunmaması demek, bir toplumun yaşamında yer eden bir nesnenin diğer toplumda yer etmediği ya da bir toplumun ayırına vardığı bir olgunun öteki toplumca ayırına varılmadığı şeklinde yorumlanabilir. Bu durumda her dilsel topluluğun sözcük sayısı farklı olacaktır. Hatta her dilsel topluluğun yaşamındaki önemli olan şeyleri, değerleri ilgili toplumun söz dağarcığından yola çıkılarak bulunabilir.

Bazılarının toplumdilbilim içinde düşündüğü, bazılarının ise, toplumdilbilimden ayrı olması gerektiğini öne sürdüğü bir başka alan ise toplumsal dilbilimdir (fr. *linguistique sociale*). Toplumsal dilbilim, toplumsal grupları belirten ortak dilsel davranışları inceler. Şu tür sorulara uygun yanıt bulmaya çalışır [Chiss ve bşk., 1992:47]:

1. Hangi ölçütler kimliği açığa vurur, toplumsal grubu, dilsel olarak tanımlayabilmeye yardımcı olabilir?

2. Hangi özellikler "dilsel davranışlar" ile "toplumsal gruplar" arasındaki ilişki-
dir? Birliktelik (fr. co-occurrence) ya da nedensellik (fr. causalité).
3. Bağlamla ilgili olarak "biçembilimsel" farklılaşma, iletişim durumu, toplumsal
katmanlaşma (fr. stratification sociale) ile iç içe girmiş midir? Bu türdeki soru-
lara açıklık getirmek toplumsal dilbilimin görevidir.

7.2.2. Ruhdilbilim

"Suskunluğum asaletimdenidir
Her lafa verilecek bir cevabım var.
Lakin bir lafa bakarım laf mı diye.
Bir de söyleyene bakarım adam mı diye?"
Mevlana Celaleddin Rumi

Ruhdilbilim, ruhbilim ile dilbilim dallarının kesiştiği alanda oluşmuş bir bilim dalıdır. Ruhbilim, genel olarak insan davranışını ve bu davranışların temelinde yatan nedenleri araştırır. İnsanın zihinsel yaşamı ve davranışını kendisine konu edinir. Bu bakımdan dil de bir çeşit insan davranışdır hatta ruhsal davranış olarak tanımlanabilir. Bu bakımdan dil edinimi, kavranması ve düşünceyi dil yardımı ile simgeleş-tirmek ruhbilimin ve dilbilimin konusu olacaktır. Özdemir Nutku tiyatrodaki dil kullanımıyla ilgili olarak sözcüklerin işlevini şöyle açıklar:

Sözcük, psikofiziksel aksiyonun fiziksel yanıdır. Başka bir deyişle sözcük, iç yaşa-mın ses olarak harekete dönüşmesidir. Kafamızın içindeki imgeler ve sözcüklerin ardındaki anlam ise aksiyonun ruhsal yanıdır. Sözcükler, sahne üzerinde verilen anın ancak bir parçasıdır ve bunlar düşüncelerden, imgelerden doğar. Oyuncu söz-cükler yoluyla oynayabilmek için yanındaki oyuncunun kulağına değil, *gözüne* ko-nuşmalıdır; imgeleri görmeli ve bunları yanındaki oyuncuya iletebilmelidir" (Nut-ku, 1989:169).

Bir durum karşısında sessiz kalmak ya da öfkelenmek davranış ise, bir durum karşı-sında sesle tepkisini ortaya koyan insan da bir davranışta bulunmuş demektir. Bir insanın dil edinebilmesi ve bu dili nasıl kullandığı dilbilim kadar ruhbilimi de ilgi-lendirmektedir.

Burada üzerinde durulması gereken şu olmalıdır: İnsan ile konuştuğu dil arasındaki ilişki nasıl oluşur? Aynı ana-babadan olma, aynı sosyal çevrede yetişmiş iki karde-şin dil kullanımı çok farklı olabilmektedir. Konuşurken verici istemeden toplumsal kökenini, ilini, mesleğini, uğraşısını, amaçlarını, tutkularını, alıcısına karşı benim-sediği tutumunu, kullandığı sözcüklerle ortaya koyabilmektedir. Yapılan eylemler konuşanın iç dünyasına sıkı sıkıya bağlıdır. "Kelimenin hiçbir görsel olarak algıla-nan metne gönderme yapmadığı, böyle bir metin olanağının bile bilinmediği, keli-melerin yalnız seslerle var olduğu birincil sözlü kültürde ses fenomenolojisi, insa-nın varlık duygusuna, söylenen kelimenin duyurduğu varlık duygusuna derinden iş-

ler. Çünkü kelime, ruhsal yaşamın anlık bir deneyimidir” (Ong, 1995:92). Dil ile ruhsal yapı arasındaki ilişkiyi dilbilimden felsefeye, ruhbilimden tıba, her bilim kendi yöntemleriyle araştırmaktadır. Ama henüz çok kesin bir sonuç verilemiyor. Araştırmalar sürmekte ve sürmelidir. Çünkü insan, bir madde gibi durağan özellik göstermez. Her zaman değişkendir. Dolayısıyla bir laboratuvar ortamında inceleyerek kesin sonuçlar beklemek olanaksızdır. Aynı durum için farklı zamanlarda yaptığı eylemler ve kullandığı dil her zaman değişebilmektedir. İnsan madde gibi durağan (fr. *statique*) bir yapıya sahip olsaydı, onu anlamak ve çözümllemek kolaylaşır. Bir bilim dalı onun bütün özelliklerini ortaya çıkarırdı. Sonuçta insandan ve onun ruhsal, sosyal, biyolojik ya da bir başka yönden söz etmeye gerek kalmazdı. Halbuki insan biyolojik, kozmolojik, insanbilimsel, psikolojik ve sosyolojik yönü olan, girift, karmaşık ve değişken bir varlık.

İnsan durmadan değişen, değişerek gelişen ve gelişerek kendini bulan bir canlı türüdür. Aynı insan, çok kısa bir süre içinde çok farklı iki kimlik ortaya koyabilir. Ayrıca bir insanın olaylara yaklaşımı, çeşitli etkenlere bağlı olarak çok farklı olabilir. Kişiliğinden getirdiği kalıtsal ya da geçici özelliklerini bedensel davranışlarına, konuşmasına ve ruhsal durumuna yansıtabilir. Hiçbir bilim bunun böyle olamayacağını, olmaması gerektiğini söyleyemez. Bütün bunlar insanın ruhsal ve sosyal yönü.

İnsan belleğinin belirli bir sınırı vardır. Çok karmaşık bir tümceyi anlamakta zorluk çekebilir. Ya da ruhbilimin savladığı şekli ile “insan belleği belirli bir uzunluğun ve karmaşıklığın üstündeki tümceleri söylemeye ya da anlamaya olanak sağlamamaktadır” (Lecompte, 1980:151). Ancak her bireyin anlama ve anlatma şekli farklıdır. Kullanılan sözcük sayısından, tümce uzunluğuna, biçimsel anlatım türünden vurgulama biçimine değin bir değişim ve farklı kullanım söz konusudur. Diğer yandan gerginlik ve korku konuşma durumuna göre oluşan iki davranış biçimidir, ve bu davranış biçimleri sözlü konuşmaların her durumunda kendini göstermektedir. Bu davranış biçimlerinin dili kullanmada, tümceyi oluşturmada ya da belleği kullanmada etkileri olduğu söylenebilir. Kısacası vericinin ruhsal ve duygusal etkinliği yalnızca bedensel davranışlarda değil sözel anlatımlarda da kendini göstermektedir.

Her konuşanın bireysel bir dil ayrıcalığı vardır. Dil ile verici arasındaki ilişki dilbilim açısından çözülmesi en zor durumdur. Verici-dil, dil-alıcı, ve verici-dil-alıcı arasındaki ilişkinin dil araştırmalarının, iletişim kuramlarının, dilbilimin ve dilbilimin dalları olan ruhdilbilimin ve sözceleme dilbiliminin başlıca inceleme alanı olduğu doğrudur. Bu durumda dil insanın kendini, düşüncesini anlatmakta kullandığı sihirli bir kutu, kapalı bir ortamdır. Dilin bozulması, değişmesi demek düşüncenin de değiştiğini gösterir. Bütün bunlar ruhdilbilimi yakından ilgilendiren konulardır.

Gerçekte birey, farkına varsın ya da varmasın, kendine özgü davranışlarını, alıcılıya ilgili yaklaşımlarını kullandığı dil ve dilyetisi aracılığıyla ortaya koyabilecektir. Kullanılan dil gibi, gerçekleştirilen davranışlar da bireysel özelliklere ve sosyal çevreye bağlı olarak değişebilir. Hareketler bir karakterin iç dünyası ile yakından ilgilidir.

Nutku'nun tiyatro karakterleri için söylediği savlar gerçek yaşamdaki bireyler için de geçerlidir. Ona göre insanla davranışları arasında bir koşutluk vardır: “Davranışlarda ölçülü olan insanın yaptığı hareketlerin sayısı azdır. Sayısı az olan hareketler kişinin kendine güvenini, toplum içindeki başarısını, rahatlığını, vb. iletir. Öbür yanda gereksiz ve sık hareket yapan kişi sınırlı, güvensiz, toplumdan kopuk bir karakter özelliği gösterir” [1989:167]. O halde vericinin konuşması yanında bedensel davranışları da kendisi ile ilgili ipuçları verecektir. Bu durumda, kendine güvenini, saygınlığını hareketleriyle ortaya koyabilecektir. Hemen hemen tüm insanlar el yüz hareketlerini iletişim aracı olarak kullanırlar. Önemli olan bu hareketlerde, el-kol hareketleri, yüz hareketlerinde ölçülü olabilmektir. Yani dilsel söylemin anlamını ve anlaşılmasını kolaylaştırıcı olması gerekir.

İnsanı anlamak için yalnızca konuşmalarına değil aksine yaptığı davranışlarına da bakmak gerekir. Zira yapılan davranışlar onu anlamaya yardımcı olacaktır. Kişiyi tanımaya yönelik çalışmada, kişinin yaptığı her türlü bedensel davranışlar, el-kol hareketleri, yüz hareketleri önemlidir. Hatta bu davranışlar onların kullandığı dili destekler niteliktedir. “Çoğu kez iki sözcük arasında anlam açısından ayrılık, doğal özellikteki herhangi bir ayırmada görülmez; ancak doğal imlerin altındaki ruhsal etkenlere dayalı olarak değerlendirilebilir” [Miller, 1982:152]. O halde bedensel davranışlar ya da beden dili, kişinin kendini anlatmak için kullandığı bir çeşit iletişim biçimidir. Bu temel anlatım biçiminin bir toplumun tüm üyelerince ortak anlamları vardır. Ortak beden dili bireysel eylem dizisi değildir, aksine toplumsal ilişki ve karşılıklı eylem biçimidir. Bu eylemlerin anlamları toplumun ortak değerleridir. Bununla birlikte, bireyin öznel ruh haline, inancına, cinsiyetine bağlı olarak ürettiği davranış ise bireysel eylemlerdir. Aransa belki bu tür davranışlarda da ortak yönler bulunabilir.

Bugün yeni bir sözcüğe sıradan bir insan gereksinim duymaz. Çünkü o kişi, düşünce üzerinde yoğunlaşmamaktadır. Düşünme bir soyutlama işidir. Bu soyutlama da dille yapılır. Bu da dilin soyut nesnelere belirten bir göstergeler dizgesi olduğunu açıklar. Dille yapılan soyutlama kişilerin aldığı eğitimin yanında kendi ayrıcalıklarıyla da olacaktır. Herkes sosyoloji okuyabilir, ama herkes yeni bir kuram geliştiremez, yeni bir soyutlama düzeyi oluşturamaz. Sözün kısası aynı dili farklı kişiler farklı biçimlerde kullanacaklar ve farklı akıl yürütmeler geliştirebileceklerdir.

Ruhdilbilim, bir bildiri ya da durum karşısında insan davranışlarına neden olan bir eylemin, bir tepkinin ya da bir dilsel davranış biçiminin altında yatan ruhbilimsel ve dilbilimsel nedenleri araştırır: “Dil kullanılmasında ortaya çıkan, dilin konuşulmasında, konuşmanın planlanmasında ve kavranmasında ne derecede etkili olduğunu gösteren ruhbilimsel zihin sınırlamalarını araştırır” [Demirezen, 1989:142]. İnsanın dili kullanma ve öğrenme sürecindeki ruhsal durumlarını incelemeye çalışır.

Diğer yandan dilsel adlandırma, özellikle kavram (gösterge) ile nesne (gönderge) ve göstergenin iki yönü gösteren ile gösterilen arasındaki ruhsal ve anlumsal süreçleri

de ruhdilbilimin inceleme alanı olarak anabiliriz. Gösteren ile gösterilen arasında ilişki varsa gösterge vardır. İsmi olmadan da bir nesne doğada bulunabilir, fakat kullanıma yönelik olarak bu nesneye göndermede bulunulamaz. Çünkü adı yoktur. Diğer yandan gösterensiz gösterilen de var olamaz. Bir kavram psikolojik olarak algılanabilir, düşünülebilir ya da gözle görülebilir değilse var olamaz. Sonuç olarak anlama olan her sözcük göstergeci ve her gösterge iki yönlü bir kavram olarak vardır.

Ruhdilbilim gösterge sorununa eğilmiş, bu konuyla ilgili olarak kendi yaklaşımını getirmiştir. Bir göstergenin çağrıştırdığı bir nesne ile arasındaki ilişki ruhsal bir ilişkidir. “Gösterge, *anlık anımsal imgesini* canlandırdığı bir başka *uyarana* bağlı bir *uyarandır*. Demek ki anlamlama *ruhsal bir oluş*; her şey anlıkta olup bitiyor” (Guiraud, 1984:9). Bir dilde kullanılan nesne ile kavram arasındaki bağıntı ya da ilişki ruhdilbilimin, dolayısıyla ruhdilbilimin inceleme konularındandır. Dil ile anlama yeteneği dikkat, öğrenme olguları gibi insanın ruhsal yapısıyla ilgili durumlar ruhdilbilim kadar dilbilimi de, özellikle ruhdilbilimi ilgilendirmektedir. Kavramsal imgenin (gösterilen) insan belleğinde nasıl oluştuğu gibi konulara ruhdilbilim uygun yanıtları arar. “Her uyarın, *örneğin belleksel bir iz* bırakır ve bu uyarınla *özdeş* olan ya da *çağrışım ilişkisi* kuran her yeni uyarın bu izi yüzeye taşır: İşte deneyin dayandığı varsayım” (Guiraud, 1984:9). Bir dil öğretimi sırasında insan belleksel izlerden yararlanır.

Düşünce üretimi de bir dil öğrenmek gibi bazı içsel, yani ruhsal süreçler ile olmaktadır. Bu durumda dil ile anlama, dil ile düşünme, dil ile öğrenme, dil ile adlandırma, dil ile iletişim gibi konularda ruhdilbilime düşen çok görevler olacaktır.

7.2.3. Sinirdilbilim

Sinirdilbilim de iki bilim dalının (sinirbilim (fr. *neurologie*) ve dilbilim) kesişim noktasında gelişmektedir. Dil, sinir sistemi ve ikisinin beyinle olan ilişkisi bu bilim dalının temel inceleme alanıdır. Bu bağlamda sesyitimi, dil edinimi, konuşma ediminin beyinin neresinde oluştuğu, sinir sisteminin dil ve konuşma olgusunu üretmek için ne tür işlemlere başvurduğu gibi konulara açıklık getirmeye çalışır. Bütün dil olguları insan beyinde olup bittiğine göre, insan dilinin işleyişini ortaya çıkarabilecek bir bilim dalı olduğunu düşünebiliriz. Böyle bir çalışma belki de bizim şimdi görgül (fr. *emprique*) olarak benimsediğimiz birçok durumun doğruluğunu ya da yanlışlığını ortaya koyabilecektir. Bu bilim sayesinde öğrenmenin ve dil ediniminin zihinsel süreçlerinin ortaya konulabileceğini düşünüyoruz. Belki de yabancı dil öğretiminde yeni çığırılar açılacaktır.

Dilbilim bugün tıp bilimi ile ortak çalışmalar yapmaktadır. Konuşma, dinleme, anlatma, algılama, iletişim dediğimiz her şey insan beyinde olup bitmekte. Dil öğretimi konusunda da sinirdilbilim ya da ruhdilbilimsel sinirbilim de yeni yaklaşımlar ge-

tirmektedir. Ruhbilimsel sinirbilim dil öğretimi konusunda yeni yaklaşımlar getirmiştir:

İkinci dil öğreniminde beynin sağ yarı küresinin (hemisfer) önemli rol oynadığı tezi savunulmaktadır. İkinci dil, anadili ediniminden hemen sonra öğrenilmiş ise, sağ hemisfer başta en önemli görevi üstlenmektedir. Dil düzeyinin artması ile birlikte beyin yarı küreleri arasındaki görev dağılımı da değişmekte ve sol hemisfer baskın hale gelmektedir. İkinci bir dile yüksek bir düzeyde hakim olan bir öğrenen sağ ve sol hemisferlerini daha dengeli kullanabilmektedir. (ApeItauer, 1995:30).

Beyin o kadar sözcük arasından nasıl bir seçim yapıyor ki, on yıl hiç kullanmadığımız bir sözcüğü bir anda anımsayıp tekrar kullanıyoruz. Unutkanlık bir patolojik sorun olabilir, ama beynin dil ile ilgili işleyişi açıklandığında, unutkanlığın dilbilimsel bir tanımı da yapılabilecektir. Sesyitimi bir sinirbilimsel sorun olmakla birlikte, aynı zamanda dilbilimsel ve sesbilimsel bir sorundur. Sinirdilbilim (fr. *neurolinguistique*) alanında çalışan dil ve beyin uzmanları, "dilin biçim ve kullanım olarak incelenmesinin, insan zihninin işleyişine ilişkin ilkeleri ortaya çıkaracağına ve beynin işleyişinin incelenmesinin de belirli dilbilim kuramlarının doğruluğunu ya da yanlışlığını göstereceğine inanmaktadırlar" (Enginarlar, 1991:38). Aslında belki de dilbilimin en çok gelişebilecek alanlarından birisi bu olabilecektir. Ancak bu konu yalnızca sinirdilbilimle sınırlı kalmayacaktır. Birçok dilbilim kuramı bu yönde çalışmalar yapmaktadır. Gerek edimbilim kuramı gerekse sözcemele kuramı, bizim burada sinirdilbilim olarak değerlendirdiğimiz konulara açıklık getirmeye çalışmaktadır. Ancak bu, insan beyнинin ve sinir sisteminin dil kullanımındaki yeri ve işlevini araştırmak için birden çok bilim dalının ortak çalışma yapmasıyla olabilecektir.

7.2.4. Uygulamalı Dilbilim

Uygulamalı dilbilimin en yoğun olarak çalıştığı alan yabancı dil öğretimi ve anadili öğretimi alanlarıdır. Bu dilbilim alanı için dört farklı uygulama alanından söz edilir (Kocaman, 1998:102): Konuşma düzeltimi, dil-iktidar ilişkisi, dil siyaseti ve dil planlaması, son olarak da eğitimde dil kullanımı. Eğitimde dil kullanım sorunları uygulamalı dilbilim alanında sıklıkla ele alınan konuların başındadır. Örneğin ikidillilik, çokdillilik ve çok kültürlülük; bu durumlara bağlı olarak oluşturulması gereken dil siyaseti sorunları bu alanda sıkça ele alınan konular arasında yer alır.

Dilbilimin en yaygın uygulama alanı yabancı dil öğretim alanında görülmektedir. Dilbilim ve uygulamalı dilbilim yabancı dil öğretimine konuşma dilini ön plana çıkaran bir yabancı dil yöntemi getirmiştir. Bir başka dili öğrenirken, o dilin yapısı, dizgesini bilmek hem öğretmen için hem de öğrenci için kolaylık sağlamıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşının ilk yıllarında dil öğretimi alanında dilbilimden yararlanılmaya başlanır. Amerika'da başlatılan bu çalışmalarda dil öğretiminde ruhbilimin

verilerinden de yararlanır. Bugünkü yabancı dil öğretim yöntemlerinin birçoğu bu dönemdeki çalışmalardan esinlenmiştir. Yine bugünkü yabancı dil öğretim yöntemlerinin çoğunluğu uygulamalı dilbilimin çalışmalarıyla olmuştur. Bir başka deyişle dilbilimin çeşitli alanlardaki araştırmaları yabancı dil öğretiminde kullanılmıştır.

Yabancı dil öğretim yöntemleri de, zaman içinde, dilbilimdeki gelişmelere koşut olarak değişiklik göstermiştir. *Saussure* ile başlayan ve 1970'lere değin süren yapısalılık akımına bağlı olarak, yabancı dil öğretiminde de biçime dayalı yapısalıcı bir yöntem izlenir. Bu yöntemde dilsel yapıların öğretimi amaçlanmıştır. Bir bakıma dilin içeriği öğretimde arka plana itilmiştir. Bir dilin dilbilgisi kuralları bir bağlam içinde öğretilmek yerine, *Chomsky*'nin üretici dilbilgisi verilerinden yola çıkılarak, dilsel yapılar biçimsel olarak öğretilmeye çalışılmıştır. Ancak 1970'lerden sonra, dil bir bağlam içinde iletişime yönelik olarak öğretilmeye başlanmıştır. İletişimci yaklaşım denilen yeni dil öğretim yöntemlerinde, dili doğru kullanma, bir bağlam içinde öğretme, dilsel uygunluğun göz önünde bulundurulması, dilin işlevsel değeri, iletişim becerileri gibi yönleri ile öğretilmiştir. Dilin salt soyut yapılar içinde öğretilmesi yerine, belirli bir bağlam içinde ve iletişime yönelik biçimde öğretilmesi, yabancı dil öğretimi alanında birçok yeni yöntemlerin geliştirilmesini sağlamıştır.

Uygulamalı dilbilim içinde anılması gereken bir başka alan da ayrımsal dilbilimdir (fr. *linguistique contrastive*). Anadil ile yabancı dili karşılaştırarak, iki dil arasındaki ayrılıkları, ayrımları, karşılıkları saptamak temel amaçtır. Bu saptamaların sonunda etkin bir yabancı dil öğrenme yöntemi geliştirilmeye çalışılır. Ayrımsal dilbilim 1940'larda yabancı dil öğretiminde karşılaşılan güçlüklerle ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Genelde bir başka yabancı dili öğrenen kişi kendi dilinden bazı bilgileri, öğrendiği dile aktarma eğilimi vardır. Kültürlerini, anadilindeki anlamsal özellikleri ve dilsel yapıları öğrendiği yabancı dile aktarma eğilimi vardır.

7.3. Dil ve İletişim

İnsanların dil ve diğer dildışı göstergelerle yaptığı şey temelde iletişimdir. Bu bazen karşılıklı bazen de tek yanlıdır. Örneğin enformasyon tek yanlı bilgilendirir.

Enformasyon iletişime yakın bir kavramdır. Ancak bu kavram iletişimden ayrılır: İletişimde üretilmiş bilgi iki kutup arasında el değiştirir. Halbuki *enformasyonda* bildiri bir kaynaktan belirli bir hedefe gönderilmekle yetinilir. Yani iletişimdeki vericinin alıcıya bilgi göndermesi ya da alıcının karşı yanıt vermesi tek başına enformasyon olarak kabul edilebilir. Ama ikisi bir arada iletişim olmaktadır. Düşmanın geldiğini belirtmek için yakılan bir ateşte tek yönlü bir iletişim vardır. Bu tek yönlü iletim bir bakıma enformasyondur. Ama alıcı, vericinin bilgisi doğrultusunda durum değişikliği yapıyorsa, örneğin geri çekiliyor ya da saldırıya geçiyorsa, yalın türde de olsa bir iletişim vardır denilebilir. Her durumda eksik iletişimden söz edebiliriz. Çünkü örneğin alıcının, düşmanın nereden geldiğini, kaç kişi olduğunu sorma şansı yoktur. Yani alıcının geri-iletim olanağı hemen hemen yoktur.

7.3.1. Kitle İletişimi

İnsanların sosyal yaşantısının temelini iletişim oluşturur: Topluluk olarak yaşamak birlikteliği ve paylaşmayı gerektirir. Birlikte olmak karşılıklı etkileşimi zorunlu kılar. İletişim sayesinde insanlar, duygularını ve düşüncelerini birbirlerine karşılıklı olarak aktarırlar.

İletişim kavramının günlük yaşamda çok önemli olduğu kesin. Çünkü yaptığımız hemen her davranışı bir tür iletişim biçimi olarak değerlendirebiliriz: Birine “günaydın” demek (sözlü ve yüz yüze iletişim), gazete okumak (yazılı iletişim, kitle iletişimi), televizyonda reklamlara bakmak (görsel, işitsel ve uzaktan iletişim), karışındaki kişiyi fötr şapkasını çıkararak selamlamak (sözsüz iletişim), bilgisayarda bir şeyi öğrenirken “belirtilen yol geçersiz” türü bir uyarı almak (sibernetik iletişim), başbakanın bir sorunu gazeteciler yoluyla halka açıklaması (kitle iletişimi, sözlü iletişim, aracı yoluyla iletişim), birisiyle tokalaşmak (yüz yüze ve dokunma ile iletişim), aşı ile zayıf mikropların kana katılarak kandaki alyuvarların zayıf mikroplarla savaşımı (biyolojik iletişim), kekligi avlamak için onun gibi ses çıkararak kendi yakınına getiren avcının durumu (hayvanla iletişim), çiçeklerinle konuşan diyen bitki uzmanının görüşü (bitkiyle iletişim) ... Örnekleri arttırabiliriz. Hepsinde verici ile alıcı arasında farklı kodlar ve kanallar kullanılarak bir bilgi aktarımı söz konusudur. Biz bu iletişimlerin bir kısmını çalışmamızın çeşitli yerlerinde belirttik. Burada kitle iletişimini (fr. *communication de masse*) ortaya koymak istiyoruz.

Kitle iletişimi ile anlaşılan geniş kitleleri eğlendirmek, bilgi vermek, yönlendirmek, aydınlatmak, denetlemek gibi durumlardır. Kitle iletişimini birtakım bilgilerin, belirli amacı olan gruplarca, olabildiğince çok kişiye (ya da belirlenmiş hedef kitleye) aktarılması olarak tanımlayabiliriz. Bütün iletişim durumlarında olduğu gibi, alıcı olan grubun, bildiriye doğru anlaması ve bir durum değişikliğine geçmesi beklenir. Kitle iletişiminde bildirinin kodlanması, yani alıcıya aktarılması belirli araçlarla gerçekleştirilir.

Günümüz dünyasının en belirgin özelliklerinden biri çok hızlı bir değişim içinde olmasıdır. İletişim teknolojisindeki gelişmeler, değişik toplum ve kültürler üzerinde daima farklı etkiler yapmıştır. Toplumlar ve kültürler arasındaki etkileşimin en fazla olduğu dönem bizim dönemimizdir denilebilir. Yüzyılımızda aynı toplum içindeki etkileşimden öteye, dünya iletişiminden, uluslararası iletişime, kültürler arası etkileşimden gezegenler arası iletişime değin çok farklı iletişim türlerinden söz edilir oldu. Farklı kültürel gruplar içindeki kişiler, değişik ortamlarda ve belirli nedenlerle iletişim kurma çabası içerisindeyler.

Sanayi toplumuyla birlikte gelen, kitle iletişimi (burada sözü edilen inandırmaya yönelik kitle iletişimidir. Reklam, siyasal iletişim gibi) kavramıyla sözü edilen iletişimin özü, dilsel ya da dil dışı kodlar yardımı ile alıcıya (alıcının isteyip istemediği göz önünde bulundurmaksızın) belirli bir bildiriye aktarma işidir. Bu bakımdan kitle

iletişiminde verici olan (ya da verici adına bildiri üreten kişi ya da kişiler) profesyonel anlamda bir meslek olarak bu işi yapmaktadırlar. Kitle iletişimi bir anlamda profesyonellerin yaptığı bir iletişimdir. Yani sıradan bir iletişim gibi herkesin yaptığı bir şey değildir. Kitle iletişiminin bu türü bir bakıma meslek olarak yapıldığı için, vericinin kendi bildirisinden sorumlu olması gibi bir kaygısı yoktur. Konuşan kişinin günlük konuşmaları ile aynı olmayabilir, kendi kişiliği ile ilgili özelliklerini yansıtmayabilir. Hatta sözceleme öznesinin oluşturduğu söyleme, sözce öznesi katılmayabilir, zira kendisi üretilen söylemden sorumlu değildir. Ama sözce öznesinin bu tür bir söylemi değiştirme şansı yoktur. Bu işi bir meslek olarak yapmakta ve para kazanmaktadır denilebilir. (Bir arkadaşımızla konuşurken para kazanmayı hiç düşünmemişizdir. Ancak reklamcıların yaptığı kitle iletişiminde para kazanma ve aktarılan bildirinin alıcının -deyim yerindeyse- beynine kazıma olayı vardır). Örneğin "Daha beyaz yıkar" diyen kişinin bu söyleme inanıp inanmadığı tartışılabilir. Bir kitle iletişim biçimi olan reklamda, her türlü gösterge, her türlü iletişim biçimi bir arada ya da değişik yerlerde kullanılabilir. Hepsinde alıcıyı, iletişim başlığı altında yönlendirme işi vardır.

Profesyonel vericinin tek amacı vardır: İletişimin gerçekleşmesi, yani alıcıda bir durum değişikliği yaratmak. Bu da vericinin istediği doğrultuda alıcının davranmasıyla olacaktır. Yüz yüze iletişimdeki el-kol hareketleri, yüz hareketleri gibi çeşitli bedensel davranışlarla ya da soru ile yapılan geri bildirimler, kitle iletişiminde farklı biçimde olmaktadır: "İzleyici araştırmaları, satış reklamları, mektup, telefon ve deneme gibi etkinlikler"i [Mc Quail, Windahl, 1994:8] geri bildirim olarak değerlendirmek gerekecektir. Kısacası kitle iletişimindeki geri bildirimlerin öğrenilmesi, vericinin, bildiriye aktarmaktan ayrı yeni bir çalışmasını gerektirir.

Böylesi bir iletişimde kullanılan bildirinin ikna yönü fazla olacaktır. Sözlü anlatım söz konusu olduğunda, aktarılacak bildiriye, kuru kuru iletilmek yerine, sözlü anlatımın doğası gereği bol sözle anlatmak daha inandırıcı olabilmektedir. Özellikle büyük bir kitleye seslenmede, iletişimdeki kanalın fiziki koşulları gereği, fazladan söz söyleme ve yineleme eğilimi daha sık rastlanır. Günümüzde modern kitle iletişimiyle sözel anlatım güç kazanmıştır. Bugün güzel ve etkili konuşma yolları ve yöntemlerini öğreten kursların düzenlenmesi, üniversitelerde bölümlerin açılması, kitle iletişimini meslek olarak yapacaklar içindir.

Vericinin bildirisini alıcıya aktarma başarısı, doğru zamanlama ve doğru yer olduğu gibi; vericinin alıcıya yaklaşımı da iletişimin gerçekleşmesi açısından önemlidir. Her konuşan birey, bildirisinin ikna gücünü arttırmak ve tutarlılığı olduğunu göstermek için, söylemek istediklerini daha inandırıcı kılmak için, bildirisinde değişik olanaklardan yararlanmaktadır. Bu bir seslenme sözcüğü ile olabileceği gibi ses tonu ya da kullanılan kanal, kod ya da bir başka etkenle olabilir. Eğer bir siyasal toplantıdaki iletişim söz konusu ise, verici, hepsini sahiplenmeye yönelik seslenme biçimlerini kullanır. "Sevgili vatandaşlarım, aziz hemşehrilerim, sevgili İzmirliiler"

gibi. Söylem ilerledikçe, söylemin içinde değişik biçimlerde serpiştirilen “ara seslenmelerde” iyelik sıfatı hep kullanılır. Verici, bildiği her şeyi çok samimi olarak aktardığını sıklıkla belirtir. Konuşmacı daha inandırıcı olabilmek için “açık açık söylüyorum”, “daha önce söylemişim”, “hiç şüphem yok ki”, “şuna inanınız ki” gibi tümceleri sıklıkla kullanır. Yine “batıda olduğu gibi”, “batılı aydınların çoğunun savunduğu gibi” türünden konuşmalardan, vericinin düşüncelerinin evrensel değerler olduğunu ve herkes tarafından kabul edilmiş görüşleri savunduğunu varsayabiliriz. Ya da bir şampuan reklamında Paris'teki hangi enstitünün, İsviçre'deki “sakız çiğneme araştırmaları merkezinin” (!) görüşleri çok önemliymişçesine alıcıya aktarılır.

Bu tür anlatımlarda kullanılan, “batıda olduğu gibi”, “batılı aydının çoğunun belirttiği gibi”, “bilimsel olarak” türünden anlatımlar, sözü edilen görüşü tartışmadan uzak tutmak için yapılan manevralardır. Belki de batıda bu tür bir düşünce savunulmamıştır. Yapılan propagandada madalyonun bir yüzünü gösterdiği için konuşmanın tartışılması verici açısından sağlıklı olmayabilir. Bu nedenle reklam söylemlerinde, politik ve propaganda amaçlı anlatımlarda bu tür hilelerden yararlanılır. Varlığı belli olmayan, otoritelerin görüşleriyle anlatımlarını süslediği imgesi verilerek için yapılmıştır. Bu tür bildirideki bilinmeyen uzmanla ilgili olarak Emre Kongar'ın söyledikleri ilginçtir:

Yabancı uzmanlar, ülkenin ekonomik politikasının çok başarılı olduğunu belirttiler. Bu ifadede yabancı uzmanların kim olduğu, hatta gerçekte, böyle uzmanların bulunup bulunmadığı bile önemli değildir. Önemli olan, o sırada uygulanmakta olan ekonomik politikaların, uzmanların üstelik de yabancı uzmanlar tarafından övülmüş olduğu fikrinin zihinlere kazınmasıdır” [1989:126-127].

Bu tip konuşmalar alıcı üzerinde olumlu etki yapacaktır. Daha sonra bilimsel olduğu iddia edilen bu tür savların yanlış olduğu ortaya çıkarılır. Ancak kitle iletişimi bakımından (geçici de olsa) istenilen amaca ulaşılmıştır.

Konuşmacı kişi için tek bir biçim yoktur. Toplumdaki önem sırası verici ve alıcı arasındaki iletişimi de etkilemektedir. Kişiler aynı toplum içinde farklı kimliklere sahip olabilirler. Örneğin bir kişi bir toplumda zenginliği ön plana çıkarılıp bir sıfatla anılırken, bir başka yerde aynı kişi geldiği bölgesiyle ilgili, dindarlığı, siyasal görüşü, okur-yazarlık durumu, askerlik görevi, mesleki durumu ile ilgili bir sıfatla anılabilir. Buradaki tanıtımlar kişi pazarlamaya yönelik olanlardır. Benzer durum bir malın tanıtımı için de geçerli olabilir. Tanıtımı yapılan ürünün, bir bölgenin gereksinimlerine çok uygun olduğu vurgulanır, ama aynı malın bir başka yerde başka bir özelliği öne çıkarılır.

Her türlü iletişim gibi, alıcının vericinin beklentisi doğrultusundaki davranışı ile iletişim gerçekleşecektir. İletişimin doğrudan yapıldığı anlarda geri iletişimi rahatlıkla gözlemleriz. Ancak kitle iletişimi gibi, iletişimin dolaylı yapıldığı anlarda bunu ilk

anda saptamak zor olabilir. Özellikle reklamlarda ve siyasal iletişimlerde geri iletişim uzun bir süreyi kapsar. Kitle iletişiminde, alıcının geri bildirimi dolaylı ve gecikmeli olarak vardır; bazı durumlarda hiç yoktur. Reklamı yapılan malın satılmasıyla ya da siyasetçinin partisine oy vermeye geri iletim olacak ve iletişim gerçekleşecektir. Ya da gazete ve dergide yazısı yayınlanan yazar, televizyonda konuşması sunulan konuşmacı ancak kendisine gelen mektuplar, telefonlar ya da benzeri mesajlarla tepki alabilir. Ancak her yazarın yazdığı her yazı için bireysel olarak tepki (olumlu-olumsuz) alacaktır diye bir kural da yoktur. Bu bakımdan belki de kitle iletişimi tek yönlü iletim olarak da değerlendirilebilir. Her durumda, geç de olsa, kitle iletişimiyle aktarılan her bildiri, içeriği gereği, toplumu bilgilendirme, eğitime ya da eğlendirme bağlamında düşünüldüğünde; dolaylı bir geri bildirim varlığı kabul edilebilir.

İnanırmaya yönelik kitle iletişim söylemlerinde, bilinen, tanıdık tümceler zaman zaman görülür. Bunlar vericinin amaçlı olarak kullandıkları söylem türleridir. Dinleyici ile ilişkilerini daha yakınlaştırmak için “ben de sizlerden biriyim”, “kendinizi benim yerime koyun”, “sizin için ben buradayım” gibi tümcelerle yakınlık kurmaya çalışır. Bu tür anlatım biçimleri, siyasal iletişim türlerinde görebileceğimiz konuşma türleridir. “Bir kalabalığın karşısında konuşulurken onun zıddına gidilmeyeceği, onunla aynı fikirde olduğunu bildirmekle, onun kendi zıddıncularına yönelmeden önce onun yönünde yer almakla başlamak gerektiği her halk konuşmacısının bildiği bir ilkedir” (Domenach 1969: 83). Böylece konuşmacı halkın duygusuna yakın olduğunu belirterek kendi görüşünü daha çabuk solarak benimsetebilir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, amaç doğru bilgilerin aktarılması değil, vericinin işine gelen bilgileri doğruymuş gibi aktarmaktır.

Kitle iletişiminde sınırlama yoktur denilebilir. Vericinin fiziki durumu da bir iletişim aracı olabilir. Vericilerin aynı türde giyinmesi bile toplumda başlı başına bildiri üretebilecek bir durumdur. Aynı türde saç, sakal, bıyık bırakma; aynı renkleri kullanma, aynı el işareti/hareketi yapma, aynı tür elbise giyme.

Kitleleri çoğunlukla dil dışı bu göstergelerle harekete geçirmek kolaydır. Fotoğraf, karikatür, alaylı resimler, simgeler, önderlerin resimleri gibi görsel öğelerle, afiş, grafiti gibi görsel-yazılı öğelerle kitleler çok çabuk harekete geçirilebilir. Afiş ve bildirilerin kısa ve sarsıcı bir biçimde yazılması alıcı için önemlidir. Zaman zaman bir bildirinin bir slogana ya da simgeye indirgendiği de olur. Resim en etkili en çarpıcı anlatım biçimlerinden biridir. Altına eklenecek kısa bir yazı ile, herhangi bir yazının, herhangi bir siyasal söylemin yerini rahatlıkla tutar. Propaganda her şeyden önce böyle kısa bir anlatım biçiminde özetlenmiş olur.

Kitle iletişim araçları halkın kullandığı dili etkileme gücü yönünden en güçlü kaynaktır. Hatta sokakta karşılaştığımız kitle iletişim araçları kendi içinde çok büyük bir tutarlılık göstermeyen rastgele bir kültür ortamı sunar. Bir kısım bilgileri günlük yaşamımız içinde bir zorluk çekmeden öğrenebiliriz: Yollardaki ilanlar, afişler hazır

durumdaki bildirilerdir. Bir kısım bilgileri biraz daha zorlukla elde ederiz: Gazete satın almak, radyo dinlemek, bilimsel bir kitap okumak. Çok önemsiz görünen bir bilgi ise kişi gereksinimine bağlı olarak öğrenebilir: Her zaman okumadığımız gazetenin loto ile ilgili bölümünü, bir gereksinime bağlı olarak günün birinde okuyabiliriz.

Kitle iletişimindeki alıcının kimliği ve işlevine gelince; çoğunlukla alıcının birden çok olduğu durum için kullanıldığını söyleyelim. Bu bir reklam olabileceği gibi, radyo yayını, televizyon yayını hatta sanatsal içerikli tiyatro ya da gösteri sanatları da olabilir. Her türlü kitle iletişiminde alıcı, seçilmiş daha sınırlı hedef bir kitledir ya da toplumun tamamıdır. Bu bağlamda alıcı çok etkin bir görevde değildir. Sadece kendisine zorla izletilen, dinletilen şeyleri algılaması (bunun sonucunda da vericinin isteği doğrultusunda durum değişikliğine gitmesi) istenmektedir. Bir bakıma koşullandırılmış bir toplum yaratılmaktadır. Bu tür araçlarla eğitilen toplumun bir kitle kültürü olacaktır. Kitle iletişim araçlarının denetiminde gelişen insanların yapısı, yönlendirilmeye elverişli ve tek düze bir durumda olacaktır. Belki de yüzyılımızın insanının seçme özgürlüğünün elinden alınması bu tür kitle iletişimi sonucudur denilebilir. Reklamları bir kitle iletişim aracı olarak düşündüğümüz zaman insanların ne kadar özgür olduğu tartışılabilir.

Bu denli çok işlevi olan kitle iletişiminin kullandığı kodların da çok ve çeşitli olması kaçınılmaz gözüktüyor. Kitle iletişim araçları, *Roman Jakobson*'un iletişim şemasındaki kanallardır. Vericinin alıcıya bilgi aktarımında kullandığı her türlü fiziksel ortamdır. Radyo, televizyon, gazete, dergi gibi kolay ulaşılabilen araçlar sık kullanılan kitle iletişim ve haberleşme araçları olarak belirtilebilir. Ancak kitle iletişim araçlarını daha geniş tutmak gerekebilir. Bir el ilanı, amaçlı olarak hazırlanmış bir karikatür, roman ya da tiyatro da kitle iletişim aracı olarak kullanılabilir. (Burada sözü edilen örneğin romanla, yazınsal anlamdaki roman ayrımı şu şekilde yapılabilir: Yazınsal değeri olan romanda bildiri kendi üzerinedir, yani şiirsel (ya da sanatsal) işlev ilk plandadır. Kitle iletişiminde kullanılan bir yazılı metinde ise, bildiri alıcıya yöneliktir, yani çağrı işlevi ön plandadır. Kuşkusuz her bildiriye birden çok işlevin bulunabileceğini unutmamak gerekiyor. Yani politik amaçlı bir öyküde sanat işlevinin de olması gerekir. Bildirinin en belirgin işlevine bağlı olarak, herhangi bir iletişim ögesine yönelik olduğunu söylüyoruz).

Radyo, televizyon, çizgi film, yazılı basın, sözlü basın, karikatür, yerine göre şarkılar, sloganlar, sinema da kitle iletişimimize örnek verilebilir. Bu iletişim türleri çeşitli bakımdan değerlendirilebilir. Amaçları her günkü yaptığımız iletişim türünden oldukça farklıdır. Ancak bir dilsel iletişim örnekçesine benzer şekilde işler. Sonuçta iletişimin altı ögesinin olmasına karşın, vericinin amaçları farklı olduğundan iletişimdeki bildirinin içeriği de farklı olacaktır.

7.3.2. İletişim Kuramları ve Çeşitleri

Her türlü iletişimin amacı bir bildiriye belirli bir alıcıya aktarmak ve alıcıdan dolayı ya da dolaysız bir tepki almaktır. İletişimin temeli olarak kabul edebileceğimiz bir bildiri; hangi türden olursa olsun ve hangi dizge kullanılırsa kullanılsın, bir gösterge ya da göstergeler grubundan oluşmaktadır. Bunun ya da bunların hangisi doğrudur? Yerine göre hepsi doğru ya da yanlıştır. Sorun bildiri için ve bildiride kullanılan göstergenin ve kullanılma bağlamının alıcı ve verici için aynı ya da yaklaşık anlamlarda olmasıdır.

Bilgi ve haberin hızlı bir biçimde iletildiği bir dönemde yaşıyor olmamız, iletişim kuramının önemini bir kez daha arttırmaktadır. Her gün sayısız bilgiler bizim de içinde bulunduğumuz bir toplulukça üretilip tüketilmektedir. Bu tüketilen (dinlenen, okunan, alınan) bilgilere göre her gün yığınla insan durum değişikliğinde bulunuyor. İletişim, insanların ve bazı hayvanların birlikliğinin, olmazsa olmaz derecesinde, ön koşuludur. Yüzyılımızdaki uzakları yakın eden, zamansallığı ortadan kaldıran etken, iletişim teknolojisindeki yeniliklerle olmuştur.

İletişim olgusu ile her bilim ilgilenmiştir. Özellikle kitle iletişimi ile ilgili ayrı bilim dalları gelişmiştir. Kitle iletişimi konusunda geliştirilmiş bazı kuramları kısaca açıklamaya çalışalım: Amerikalı siyaset bilimci *Harold D. Lasswell* geliştirdiği kuramında, alıcı üzerindeki etkiyi öne çıkarmıştır. Kim, neyi, hangi kanalla ve hangi etkiyle aktarmak istiyor [Mc Quil, Windahl, 1994:19] sorusuna yanıt aramaktadır. *Georges Gebner* "birisi bir olay algılar ve tepki gösterir, bu durumda bazı araçlar yardımıyla olası materyaller hazırlamak için bir biçimde ve bağlamda içeriği benzetirerek bazı sonuçlar sunar" [Mc Quil, Windahl, 1994:30] diyerek kuramını, iletişimin olma nedeni üzerine kurar. *Shanoon ve Weaver*'in Matematiksel İletişim Kuramında "bilgi kaynağı, iletme olasılığı bulunan iletiler dizisinden bir ileti seçer. İleti yazılı ya da sözlü sözcükler, müzik, resim ya da başka herhangi bir şey içerebilir. İletici iletiyi kanala uygun bir sinyale dönüştürür" [Severin, Tankard, 1994: 64] diyerek bildirinin seçimini ön plana koyar.

İletişimin özü, insanlar arası bilgi alış verişini olarak tanımlansa da, insanlar zaman içinde iletişim olgusunu ayrı bir bilim dalı olarak görmeye başlamışlardır. Bunun sonucu olarak, gerek bireyler arası gerekse toplum bağlamındaki iletişim biçim ve örnekçeleri birçok araştırmacının ilgisini çekmiştir. Bu konuda birçok kuram vardır. Kısaca bazılarının isimlerini anımsayacak olursak:

Osgood ve Schramm'in dairesel örnekçesinde, temel görevi üstlenen verici ile alıcının davranışları vurgulanır. Çok yalın olarak geliştirdiği örnekçesi verici-bildiri-alıcı/verici-bildiri-alıcı olarak özetlenebilir.

Newcomb'un simetri örnekçesi psikolojik yönü iletişimin olgusuna katar: Kitle iletişim örnekçesini, "tutumların ve ilişkilerin uyumlaştırılması yönünde harcanan çaba, koşullar elverdiği ölçüde iletişimi teşvik eder" ilkesine dayandırır.

Schramm'ın kitle iletişim örnekçesinde diğer örnekçelerden farklı olarak alıcının yorumlama aşamasını da göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtir. Buradaki yorumlama, bizim daha önce sözünü ettiğimiz, verici ile alıcı arasındaki iletişimin gerçekleşmeme nedenini açıklıyor: Her alıcı aynı bildiriye, kendi özelliklerine ve ruhsal durumuna göre, farklı bağlamlarda anlayabilir. Bu durumda aynı bildirinin farklı alıcılar tarafından farklı değerlendirilmesi olasıdır. [Mc Quil, Windahl, 1994:18-64, Severin, Tankard, 1994:60-91, Yüksel, 1994:53-57, McQuil, 1994: 50-84].

Bütün bu kuram ve örnekçelerde, temel olgular ve tanımlar aynıdır. Ancak, dilsel iletişimden farklı olarak, alıcıya yönelik durumlar daha ön plana çıkarılmaktadır. Diğer yandan, her tanımda sözü edilen birçok durumu biz dilsel iletişim bağlamında inceledik. Kuşkusuz iletişimde ruhsal yönden söz edilebilir, ya da bütün iletişim örnekçelerinin temeli bir bildirinin alıcıya aktarılmasıdır. İnsan dilindeki iletişimle ilgili yani dilsel iletişim örnekçesi konusunda en doğru yaklaşımın *Roman Jakobson*'un iletişim örnekçesi olduğunu düşünüyoruz. Birçok tanımda, kullanılan terimler farklı da olsa, *Jakobson*'un kavramları geçiyor. (Ancak *Greimas*, *Jakobson*'un iletişim şemasını, sınıflandırmaya ve elverişli sözdizime olanak vermediği için çok genel; aynı zamanda tüm gösterge dizgeleri içinde yalnızca dilsel iletişimi ilgilendirmesi bakımından çok özel bulur. Böylece *Jakobson*'un iletişim şeması "gönderen / gönderilen ilişkisine dayalı gönderme ve alma edimlerine göre, yalnızca eklenilebilir bilgiye dayalı edimlerle ilgili bir durumdur. Halbuki kiplişme söz konusu olduğu zaman, bilginin taşınmasının algılanma biçiminin başka türleri de vardır: İletişimden öteye eyletimden (fr. *manipulation*) doğan ikna edici ve yorumlayıcı edimlerin durumu böyledir" [*Greimas*, Courtès, 1979:45] diyor *Greimas*. Burada eleştirilen yön, *Jakobson*'un iletişiminin dilsel iletişim dışındaki iletişim biçimlerini açıklamada yeterli olmadığı yönündedir. Tartışmalı da olsa gerçeklik payının olduğu düşünülebilir.)

İletişim biçiminin çokluğundan ve farklılığından sıklıkla söz ettik. Ancak her iletişimin ortak yönleri vardır. Her iletişim bir anlam içerir. İletişimdeki bu anlamın, bir uyarıcı olarak dış gerçekliğe dayanması gereklidir. Bu tür bir anlamlama ve dış gerçeklikle ilinti kurma olgusu farklı türdeki göstergelerin kullanıldığı her tür iletişim biçimi için geçerlidir. İletişim çeşitlerinin her türünde dış gerçekle ilgili uyarıcı olan anlamın aktarılması söz konusudur.

İletişim olgusunun özünde bir verici (konuşan kişi, gönderen) ve bir alıcı (dinleyen kişi, gönderilen) vardır. Bu iki kutuptaki bir insan (ya da insan grubu) olabileceği gibi, bir makine ya da bir canlı türü de olabilecektir. Hatta alıcı ya da verici bir makine olabilmektedir. Biz sibernetiği için içine katmadığımızı göre insanla makine arasındaki iletişimi konu dışında bırakalım. Bu durumda insanlar arası bir iletişim söz konusudur. Bu tür iletişim amaçlara göre değişiklik gösterecektir. Mahkemede suçlanan kişinin yaptığı savunmanın (geri iletim) alıcı tarafından çok iyi anlaşılması

istenir. Hatta bu iletimin daha tutarlı ve ikna edici olması için avukat tutulur. Bir sohbette çok belirgin olmayan bir amaç, bir fabrikada çalışanlar arasında, toplum-sallaşma (fr. *socialisation*) gereği bir iletişim vardır.

İletişim türleri olarak farklı sınıflamalar yapılmıştır. Biz yapılan sınıflamalardan yola çıkarak şöyle bir gruplandırma oluşturabiliriz (Zallıoğlu, 1993, Yüksel, 1994, Demiray, 1994, Dökmen, 1995):

Bir toplumsal ilişkiler dizgesi olarak iletişim: Kişi içi iletişim, Aile içi iletişim, Kişilerarası iletişim, Grup iletişimi, Örgüt iletişimi, Toplumsal iletişim, Sanatsal iletişim, İkna edici iletişim, Buyruksal iletişim, Asimetrik iletişim.

Grup ilişkilerinin yapısına göre iletişim: Biçimsel olmayan iletişim, Biçimsel iletişim.

Kullanılan kanallara göre iletişim: Görsel iletişim, İşitsel iletişim, Görsel-işitsel iletişim, Dokunma ile iletişim, Telekomünikasyon, Kitle iletişimi, Sibermetik, İletişim ötesi iletişim.

Kullanılan araçlara göre iletişim: Doğal araçlarla iletişim, Yapay araçlarla iletişim.

Kullanılan koda göre iletişim: Sözlü iletişim, Yazılı iletişim, Sözsüz iletişim.

Uzam ve zamana göre iletişim: Yüz yüze iletişim, Uzaktan iletişim.

Bu sayıyı uzatmak olası. Biz çoğundan da sık sık söz ettik. Burada kısaca bazılarını açıklayalım.

Toplumsal iletişim: Dili kullanan bir birey olabileceği gibi, bir çıkar grubu hatta daha geniş anlamda dilsel topluluk olabilecektir. Her toplumsal grubun (meslek grubu, aile, öğrenci, siyasal topluluk,...), kullandığı ölçünlü dilden başka grubun kendi amaçları doğrultusunda geliştirebileceği bir dili olacaktır. Bu durumda bir vericinin kendine özgü davranışlarını, kullandığı dil yardımı ile görebileceğimiz gibi; grubun düşünce ve beklentileri, alıcı ile olabilecek çeşitli düzeydeki ilişkileri ortak dillerinde görülebilecektir. Bu ortak dilde; çoğul verici, dil ve alıcı (tekil ya da çoğul) arasındaki karşılıklı ilişkiden, vericinin her türlü düşüncesini, verici-dil ve verici-alıcı arasındaki her türlü ilişkiyi saptamak olasıdır.

Görsel iletişim: Her türlü iletişimin amacı, gösterge yardımıyla üretilen bildiriler aracılığıyla belli bir düşünceyi alıcıya aktarmaktır. Kullanılan kanala bağlı olarak üretilen bildiriler farklı biçimlerde alıcıya aktarılabilir. Bunlardan birisi de görsel yolla bildiriye alıcıya aktarmakla olabilir. İnsanların dilsel göstergelerden sonra en sık kullandığı gösterge türü görsel olanıdır.

İşitsel iletişim: Bu tür iletişim biçimi için en sık kullanılan ses, söz ve gürültü türü duyulma şekliyle algılanan iletişim türlerini sıralayabiliriz. Kedinin miyavlaması, bir çağlayanın çıkan ses, klakson, acı bir fren sesi, davul sesi ve daha nice sesler iletişim amacıyla kullanılabilir.

Toplumda daha çok işitsel dilin kullanıldığını söyledik. Bunun en belirgin olanı doğal dillerdir. Ancak diğer işitsel gürültülerle de iletişim sağlanabilir. Afrika'da davul çalarak gerçekleştirilen iletişim türleri vardır.

Dil dışındaki birçok sesli iletişim aracından çağdaş toplumlarda da yararlanılmaktadır. Saat zilinden telefon ziline, siren sesinden okuldaki zile değin bir yığın işitsel iletişim aracını her gün kullanırız. Günlük hayatta sesli iletişim sistemlerinin bu kadar kullanılmasını şu tür bir sonuca bağlayabiliriz: Sesli göstergeler hem kolay üretilir, kolay algılanır hem de insan bir başka işi yaparken de bu tür göstergeleri üretebilir ya da algılayabilir.

Görsel-ışitsel iletişim: Görsel iletişim kanalları ile işitsel iletişim kanallarının bir arada kullanıldığı iletişim türlerini bu sınıfa koyabiliriz.

Kitle iletişimi ile ilgili, yüz yüze yapılan görsel işitsel iletişimde, verici ile alıcı arasındaki konumsal uzam daha dikkat çekicidir. Konuşan; gerek alıcının saygısından, gerek alıcı üzerinde bir etki kurmaya çalışmak istemesinden, her zaman konuşma ortamının odak noktasındadır. Bu da genellikle alıcıya göre daha yukarıda olma biçiminde gerçekleşiyor. Görsel-ışitsel iletişim türlerinde bu durum daha belirgindir. Verici durumunda bulunan evdeki televizyon bile alıcıya oranla daha yüksekte bulunmaktadır. Yine toplantı alanında konuşmacının; masa sandalye, balkon, kürsü, seçim otobüsü, vs. üzerinde konuşma yapmak istemesi, alıcının odak noktasında bulunma arzusundan kaynaklanmaktadır. Yüksekliğin, çoğunlukla bütün toplumlarda durumun (fr. *statut*) ve saygınlığın simgesi olarak kullanıldığını düşünürsek, uzamla ilgili bu denge daha iyi anlaşılacaktır.

Makine ile iletişim: Son dönemde insanlar arası iletişimde kullanılan kanalda makineler büyük yer tutmaktadır. Uzak yerlerdeki kişiler çeşitli araçlar yardımı ile iletişim kurabilmektedir. Telekomünikasyon, yani uzaktan iletişimde öncelikle makineler arası bir iletişim vardır. Buradaki iletişim örneği herkeşe bilinmektedir: Kişi bir makineyle, gerekli ayarlamalardan sonra, iletişim kurmakta, sonra o makine alıcının yanında bulunan makine ile iletişim kurmaktadır. En son olarak makine ile alıcı bir başka iletişime geçmektedir. Bu üç aşamalı iletişimin sonunda kişilerarası bir iletişim gerçekleşmektedir. Zaman zaman bu üçlü iletişimde kopukluklar olmaktadır. Örneğin, faksla gelen bir yazı silik çıktığında, alıcı gerçek bildiriye çözememektedir. Rüzgardan teli kopan bir telefon teli yüzünden iletişim gerçekleşmemektedir.

Bu tür iletişimde her geçen gün yenilikler olmaktadır. Telli telefonlar çoktan yerini uzay bağlantılı iletişim araçlarına bırakmıştır. Artık uzun uzun mektup yazmaya gerek yoktur. E-mail bu işi kolayca çözmektedir. Telefon görüşmesinin geçirdiği evreyi göz önüne alırsak ne büyük bir teknolojiyen yararlandığımızın farkına daha iyi varabiliriz: Bir telefon cihazına konuştuğumuz bildirinin, uzaydaki bir araca gidip oradan alıcının aracına ulaştığına inanmak zor görünür. Bilim ve teknolojinin gelişmesine koşut olarak toplumların modernleşmesi, gelişmesi, bu gelişim içerisinde sahip oldukları değerlerin değişimi, bireylerin bu değişim karşısındaki üstlendikleri rollerin farklılaşması, insan ilişkilerinin nicel ve nitel açıdan artışına neden olmaktadır.

Çağımızda gittikçe azalan insan-insana ilişkiler, teknolojinin günlük yaşamımıza yerleştiği makineler yüzünden, ilkeri yüzyıllarda daha da azalacağı benziyor. Geleneksel ilişkiler yerini: insan-makine, makine-insan ve makine-makine ilişkilerine bırakacak. Kuşkusuz makineleri yapan da insandır. Ancak bu makinelerin, bi-

lim-kurgu filmlerindeki gibi, insana hükmetmesi durumunda sonucu şimdiden kestirmek olanaksız. "Bilgisayarla insan bağıntısı Gütümbilim (Sibernetik) adı verilen yeni bir bilim dalının doğup gelişmesine yol açtı. Yaşamakta olduğumuz çağa «Sibernetik Çağı» diyenler var. Gelecek yüzyılda bilgisayar ve sibernetik insanın duygu ve düşüncesini değiştirecek. İnsanlar arası ilişkilere, olaylara, olgulara başka bir açıdan bakılacak" [Köknel, 1986:20]. Makineler arası bir iletişimde de asıl hedef insanların iletişimidir. Ancak, daha gelişmiş bir durum insan-makine ilişkisidir. Örneğin, insan düşüncesini makineye aktaracak. Önceden geliştirilmiş programlar yardımı ile makine, bu durumun çeşitli sonuçlarını alıcısına verecektir. Bugünkü bilgisayarla iletişim buna örnektir. Bilgisayarın başına oturan bir kimse hiç kimseyle konuşmadan günlerce kalabilmektedir. Zira insanın bilgisayarla iletişim kurması bugünkü koşullarda olasıdır. Bu aşamanın daha ileride gelişmesi kaçınılmaz gözüküyor. Yine insan kendi düşüncesini makineye aktaracak, bir başka insan da söz konusu vericinin görüşünü makineden öğrenecektir. Yakın bir gelecekte insanlar yerine makineler arası bir iletişim kaçınılmaz gözüküyor.

Sözlü iletişim: Her türlü sözel iletişim, ağızla kulak arasındaki bir ilişkiye dayandığı için, insan davranışları da önemli bir etken olmaktadır. Bu davranış biçimlerini bedensel bir eylem olarak yapmak olasıdır, ancak aktarılabilecek söylemin söyleyiş biçiminde de benzer davranışları göstermek olasıdır. Dilin sözcük kullanımından öteye de anlam sağlayabilecek olanakları var. Farklı titremleme (fr. *intonation*) biçimi ile dili daha güçlü kılmak olasıdır. Vurgulama, yineleme, tonlama, yavaşlatma, hızlandırma, yükseltme, alçaltma hatta susma gibi sessel özellikler dile ait seslemeye doğan anlam yaratıcı yönleri belirtir.

Aynı sözcüğü farklı biçimlerde kullanma şansı insana özgüdür. Anlatım sözcüklerle olduğu gibi söyleyişle de olabilmektedir. Hatta sözcüklerdeki vurgu, anlam ve heyecan belirten duraklar yerli yerinde kullanılmazsa söylenen istenenlerin dışında bir şey söylenmiş olabilir. Bugün sesbilimle eşgüdümlü olarak yürütülen söyleyiş (fr. *diction*) çalışmalarında; bir dile ait seslerin, sözcüklerin, vurguların anlam ve heyecan duraklarının doğru olarak kullanılması öğretilir. Duru, açık ve vurgulamaya en uygun söyleyiş biçimi alıcıya kazandırılmak istenir. "Bazılarına göre konuşmadaki bir duraklama vurgu içindir, diğerlerine göre kendine güvensizlik anlamı taşır, yüksekçe bir ses perdesi heyecan ya da yalan anlamına gelebilir, gürültülü konuşma kızgınlık, vurgu ya da heyecan belirtebilir" [Freedman ve başk. 1989:89]. Doğrulamaya yönelik, kanı belirten, onaylayıcı, soru belirten, buyurgan, hüküm bildiren, kuru, öneride bulunan, yansız, yinelenen, ikna edici, vurgulanan, ısrarcı, yalanlayan, can sıkıcı, açıklama yapan, sabırsızlık belirten, bilgi veren, kışkırtıcı, güvence veren, kuşku uyandıran, uyarıcı, kararsızlık belirten, yargı bildiren, kaygısızlık belirten, suçlayıcı, eleştirici, övücü, sızlanma belirten, dostça bir yaklaşım, sinirli bir yanıt gibi yaklaşımlarla aynı tümce söylenebilir. Örneğin *Roman Jakobson*, bir Rus tiyatro yönetmeninin Rusça Segodnja vecerom (tr. Bugün akşam) tümcesinin vurgusu değiştirilerek anlam olarak farklı kirk bildiri ürettiğini söyler [1963:215]. Ya da aynı durumu anlatacak farklı tümcelerle alıcıda yeni etkiler yaratılabilir.

Vurgulama, sözlü dilde temel olarak ya da ilk olarak algılanması istenen sözcüğü diğerlerinden daha sert söylemektir. Vurgulama, tonlama, hızlandırma ya da yavaşlatma sözlü dile özgü kullanımlardır. Ancak yineleme hem sözlü dile hem de yazılı dile özgü olarak kullanılabilir. Yazılı dildeki yineleme sanatsal amaçlar için olabilir.

Bazen özel olarak hazırlanmış ya da toplumun genelince dinlenen bir şarkı ya da marş bir partinin iletişim aracı durumuna dönüşebilir. Bütün bunların yanında toplumda sıklıkla kullanılan diğer görsel, işitsel, görsel-işitsel, yazılı ve sözlü iletişim araçları da kullanılmaktadır: Gazete, dergi, el ilanı, afiş, liderlerin fotoğrafları, karikatür gibi alıcının uzun süre inceleyebileceği, elinde tutabileceği türden, ya da radyo ve televizyon gibi yüzölümünün en etkili iletişim araçları buna örnek verilebilir. Görseellik, konu bütünlüğü ve geniş kitlelere uzanabilme siyasal propagandanın temel özelliğidir. Ayrıca sözlü olarak aktarılan söylemin anlaşılması için yardım aldığı süreçler (tonlama, konuşma tarzı, el-kol hareketleri, yüz hareketleri,...) verici bakımından kolaylık sağlayan öğelerdir.

Sözsüz İletişim: İnsanın bir bildiri üretmek için yaptığı her türlü eylem anlamlıdır ve bu eylem, okuyabilen herkese açıktır. Kuşkusuz bu tür eylemlerin de bir okuma aşaması ve edimi vardır. Örneğin Türk kültüründeki bir davranışın bir başka kültürde karşılığı olmayabilir ya da aynı eylemin bir başka biçimde anlatımı söz konusu olabilir. O halde sözsüz iletişim diyebileceğimiz beden dilinin de, bir toplumun kullandığı dil gibi, kendi içinde tutarlı bir dizgesi vardır. Bir sözlü anlatımın bile daha iyi aktarılması, yapılan dilsel eylemin dışındaki bedensel eylemin gücüne bağlıdır. Yani birçok anlatım; el-kol hareketleri, yüz hareketleri, yüz anlatımları, göz ve baş hareketleri, beden duruş biçimi, uzamsal ilişkiler, mesafe, dokunma gibi sözel olmayan bir iletişim biçimiyle aktarılabilir. *Özdemir Nutku* Türklerin konuşma anında kullandıkları hareketlerin çokluğunu belirtirken "Türk tavrının içinde yüz anlatımının büyük rolü vardır. Dikkate edilirse, Türkler, toplum olarak çeşitlilik gösteren yüz hareketleriyle konuşurlar" (1989:166) der. Bu doğrudur. Söylerken ne yaptığımız da söylediğimizi destekleyici olmalıdır. Beden hareketleri ve bedensel değişiklikler, davranışta yapılan anlamlı değişiklikler, bir bildiriye aktarmada kullanılabilir. Ses tonundan, göz bebeği değişimine, sözcüğün vurgusundan konuşurken herhangi bir bedensel davranışa kadar tüm etmenler söylemin anlaşılmasında önemli rol oynar.

İkna edici iletişim: İletişimin özü, şu ya da bu şekilde alıcıda bir durum değişikliği yaratmaktır. Bu da bir biçimde ikna etmeyle ilgilidir. İkna etme çeşitli biçimlerde olabilmektedir. Buyruk biçiminde, karşılıklı tartışma ile, güzel konuşabilmekle, ya da duygusal konuşma ile.

Duygusal bir iletişimde verici ile bildirisi arasındaki ilişki açığa çıkar. "Sözle ya da bambaşka bir anlamlandırma yoluyla iletişimde bulunduğumuz zaman, gönderenin niteliğine ilişkin düşünceler veririz (...), iyi-kötü, güzel-çirkin, saygı-değer-güllünc gibi yargılarda bulunarak kendi tutumumuzu da anlatabiliriz" (Guiraud, 1990:18). Bildiri ile verici arasındaki bu ilişkiye göre alıcı da, aynı bildiriye (vericinin yansıttığı biçimiyle) algılayacak ve bildiri vericinin amaçları doğrultusunda bir degerle alıcı tarafından benimsenecektir.

Sonuç

Galileo'nun ünlü sözü "Eppur si mouve!"dir (Ama yine dünya dönüyor). O denli tanımaya çalıştığımız dil yine konuşuluyor. Bu son durumu biz duymadık ve tanımlamamıza ekleyemedik.

Bizim dil ile ilgili saptamalarımız sonunda bir derleme ve verilen örnekler de bir dönemle ilgilidir. Biz bu satırları yazarken, ya da siz bu satırları okurken, o dil denen sırlar küpü, bir dilbilim profesörünün dili anlatırkenki soyut anlatımında, bir kasabın etin kilosunu söylerken, bir şairin dizelerinde, siyasal kimliği olan bir bireyde hep yeni durumlarla yaşıyor ve yaşayacaktır. Her gün yeni bir durum yeni bir kullanım ile karşılaşmamamız, dilin sağlıklı işlemediğini gösterir. Çünkü dilde değişim yoksa o dil ölmeye yüz tutmuştur.

Sokaktaki bir insan dil araştırmacısına şunu söylemeli: "Sen istediğin kadar incele, araştı. Senin bilmediğin bir durumu ben şimdiki anlatımında kullandım". Dil adına bildiğimiz şey belki bir başlangıçtır. Daha öğrenilecek çok durum olmalıdır. Öyle ya, sadece konuşma değil, bireyin beyninden geçenler de konuşma kadar önemlidir. Acaba benim bir kişiyle ilgili beynimden geçenlerle konuştuğum arasında ne kadar benzerlik vardır? Hiç sevmediğim bir kişiyle de nezaket kuralları içinde konuşmak zorundayım. Ama benim beynim çalışıyor ve çok daha farklı şeyler söylemek istiyorum. Beynimdeki düşünceleri atamam ki! Onları da ben düşündüm ama toplumsal kuralları gözardı edemediğimden söyleyemedim.

Kendi kendime yaptığım hesaplaşmalarda da dili kullanıyorum. Buna ne demeli? Ya da konuşsam da beynimde bir sürü şeyler düşünüyorum, tasarlıyorum, bir an geliyor ki "Keşke şunu da yüzüne söyleseydim" diyerek kendi kendime konuşuyorum. Bunu nasıl açıklayacağım?

Her durumda dil bir iletişim aracıdır. Ama iletişim için yalnızca dil yetmeyebilir. İnsanların derdini bir başkasına anlatmasının sayısız çeşitleri vardır. Belki de yeni bir iletişim biçimi daha var, bizim haberimiz olmamıştır.

Her şey karşıdaki alıcıya bir düşünce esinlemekle başladı. İnsanlar bu çok basit eylemi yıllarca çözmeye çalıştılar. Çok şeyler kuşkusuz öğrenildi, ama her şey bitti demek yanlış olur. Bilim adına 'öğrenilecek bir şey kalmadı' demek insanı tanımaktan vazgeçmek demektir. Acaba insanı tanıyor muyuz?

Bütün insanlık bilimlerinin temelinde insanı tanımak yatar. Bilim için herhangi bir ad bulunabilir. Bu toplumbilim olur, ruhbilim, arkeoloji, tarih, dilbilim, toplumsal insanbilim (fr. *anthropologie sociale*) ya da başka bir isim. Hepsini tek bir başlık altında toplayabiliriz: İnsanlık bilimi. Çünkü hepsi insanı tanımaya çalışıyor. Bu bilimlerin varlığı ve yeri insanı tanıdığı ölçüde olacaktır.

Sonu bir Ezop masalı ile bağlayalım:

Kral aşçısını çağırır ve “Bugün hiç sevmediğim birisine yemek vermek zorunda kaldım. En kötü yemeğini yap” der. Aşçı bir dil yemeği yapar. Kral ses çıkarmaz. “Aşçıya göre en kötü yemek bu olmalı” diye düşünür. Günler geçer ve aşçıyı yine çağırır ve “Bugün çok sevdiğim bir dostum geliyor. En güzel yemeği yap” der. Aşçı yine dil yemeği yapar. Misafiri gittikten sonra aşçıyı çağırın kral sinirlenir. “Bu nasıl olur? Hiç sevmediğim kişiye de, en sevdiğim kişiye de aynı yemeği yapıyorsun”. Aşçı sakindir. “Efendim, dil değil midir en kötü sözü söyleyen yine aynı dil değil midir en güzel sözü söyleyen. Ben birincisinde en kötü sözü söyleyen bir dil yemeği yaptım. İkincisinde ise en iyi sözleri söyleyen bir dilden yemek yaptım”.

Kaynakça

- ABDULAEV, Kamal (2005) "Marr et l'Azerbaïdjan", *Cahiers de l'ILSL*, No: 20, Lausanne: Université de Lausanne Faculté des Lettres, ILSL: Institut de linguistique et des sciences du langage, [89-108].
- ADAM, Jean-Michel (1990) *Le Texte Narratif, Traité d'Analyse Textuelle des Récits*. Paris: Nathan-Université.
- ADAM, Jean-Michel (Avril, 1985) "Quels Types de Texte?" *Le Français Dans le Monde* içinde. No: 192, Paris: Hachette/Larousse, [39-42].
- AKARSU, Bedia, (1984) *Wilhelm Von Humboldt'da Dil-Kültür Bağlantısı*, İstanbul. Remzi Kitabevi.
- AKSAN Doğan (1979) *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, cilt: I, Ankara: TDK Yayınları.
- AKSAN, Doğan (1980b) "Sözcükbilim" *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I*, Ankara: TDK Yayınları.
- AKSAN, Doğan (1980c) *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*, cilt: 2, Ankara: TDK Yayınları.
- AKSAN, Doğan (1982) (Yayıma hazırlayan) *Dilbilim Seçkisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- AKSAN, Doğan (1982) *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*, cilt: 3, Ankara: TDK Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2000) *Türkçenin Sözcük Varlığı*, Ankara: Engin Yayınları.
- AKSAN, Doğan, (1976) *Tartışılan Sözcükler*, Ankara: TDK Yayınları, No: 425.
- AKSAN, Doğan, (1980a) "Açış konuşması" *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I*, Ankara: TDK Yayınları.
- AKSAN, Doğan, (1990) "Türk Anlambiliminin Ana Çizgileri Üzerine" *Dilbilim Yazıları*, Ankara: Usem Yayınları, [5-11].
- AKSOY, Ömer Asım (1984) *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2. Deyimler Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- ALP, Sedat (2005) *Hitit Güneşi*, 4. baskı, Ankara: TUBİTAK Yayınları.
- ALTINÖRS, Atakan (2003) *Dil Felsefesine Giriş*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, (1986-1989) İstanbul: Ana Yayıncılık.
- APELTAUER, Ernst (1995) "İkinci Dil Ediniminde İçsel (İntern) Etkenler" *Dil Dergisi*, sayı: 37, Kasım, Ankara: AÜ TÖMER Yayınları, [29-34].
- ARRIVE, Michel; François GADET, Michel GALMICHE (1986) *La Grammaire d'Aujourd'hui, Guide Alphabétique de Linguistique Française*. Paris: Flammarion.
- ASLAN, Selçuk (Nisan 2000) "Bellek Bozuklukları" *Bilim ve Teknik Dergisi* içinde, sayı: 389, Ankara: TUBİTAK Yayınları.

- AUSTIN, J.L. (John Langshaw) (1991) *Quand dire, c'est faire*, İngilizce'den Fransızca'ya çeviren: Gilles Lane, Paris: Seuil.
- AVTONOMOVA, Natalya (1984) "Fransız Yapısalcılığı: Yöntembilimsel Notlar" *Yapısalcılığın Eleştirisine Doğru içinde* (Hazırlayan: Atilla Birkiye), Çev. Ergin Koparan, İstanbul: Varlık, [77-101].
- BALTAŞ, Zuhâl, Acar BALTAŞ (1992) *Bedenin Dili*, İstanbul: Remzi kitabevi.
- BANARLI, Nihad Sami (1982) *Şiir ve Edebiyat Sohbetleri I*, 2. Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1986) *Türkçenin Grameri*, Ankara: TTK Basımevi, 2. Baskı.
- BARTHES, Roland (1977) "Introduction à l'Analyse Structurale des Récits" in *Poétique du Récit*. Ortak yapıt, Paris: Seuil: 7-57.
- BARTHES, Roland (1985) *L'Aventure Sémiologique*. Paris: Seuil.
- BAYLON, Christian, Paul FABRE (1983) *Initiation à la Linguistique*. Paris: Nathan-Université.
- BAYLON, Christian (2003) *Sociolinguistique. Société, Langue et Discours*. Paris: Nathan-Université.
- BAYMUR, Feriha, Prof. Dr. (1994) *Genel Psikoloji*, 11. Baskı, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- BAYRAV, Süheyla (1998) *Filolojinin Oluşumu*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- BAYRAV, Süheyla, (1969) *Yapısal Dilbilim*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- BENVENISTE, Émile (1982, 1983) *Problèmes de Linguistique Générale*. cilt: I, II. Paris: Gallimard.
- BENVENISTE, Émile (1995) *Genel Dilbilim Sorunları*, Çeviren. Erdim Öztokat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BOTTÉRO, Jean (2006) *Kültürümüzün Şafağı: Babil*, Çeviren: Ali Berktaş, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. Genel Kültür Dizisi.
- BOUTON, Charles (1984) *La Linguistique Appliquée*, 2e édition, Paris: PUF.
- BRUSATIN, Manlio (1986) *Histoire des Couleurs*, Paris: Flammarion Yayınları.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, (1986) İstanbul: Gelişim Yayınları, XX cilt.
- CALVET, Louis-Jean (1996) *Histoire de l'Écriture*, Paris: Plon.
- CANU, Alain (1992) *Rhétorique et Communication*, Orne: Éditions d'Organisation.
- CHAUVEAU, G., J. DUBOIS, M. KAİF (1982) "Ferdinand de Saussure Öncesi Dil Çalışmaları" AKSAN, Doğan, Prof. Dr. (Yayıma hazırlayan) *Dilbilim Seçkisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- CHEVALIER, J. – A. GHEERBRANT (1981) *Dictionnaire des Symboles*, Paris: Ed. Robert Laffont.
- CHISS, Jean-Louis, Jacques FILLIOLET, Dominique MAINGUENEAU (1992) *Linguistique Française*. Paris: Hachette.

- CLAIRIS, Christos, (1979) “Güney Amerika Yerli Dillerine Bir Bakış” **Dilbilim**, sayı: IV, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu Fransızca Bölümü Dergisi, [98-106].
- CLAIRIS, Christos, (1993) “Dillerin Yitme Süreci” **Dilbilim**, sayı: X, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yabancı Diller Eğitim Bölümü Dergisi, [91-102].
- COHEN, Marcel; PÉIGNOT, Jérôme (2005) **Histoire et Art de l'Écriture**, Bouquins, Paris: Robert Laffont.
- COMRIE, Bernard (2005) **Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi**, Çeviren: İsmail Ulutaş, Ankara: Hece yayınları.
- CONDON, John C. (1998) **Kelimeler ve Büyülü Dünyası**, Çev. Murat Çiftkaya, İstanbul: İnsan Yayınları.
- COŞKUNER, Süreyya, Psikolog, (1995) **Renkler ve Kişiliğiniz**, İzmir: Site Ofset Ambalaj Sanayi Ltd. Şti.
- COURTES; Joseph (1991) **Analyse Sémiotique du Discours De l'Énoncé à l'Énonciation**, Paris: Hachette/Université.
- CRSYTAL, David (2007) **Dillerin Katli**, Çeviren: Gökhan Cansız, İstanbul: Profil Yayıncılık.
- CULLER, Jonathan (1982) “Yapısalcılığın Dilbilimsel Temeli” Çev. Veysel Kılıç, **Dilbilim Seçkisi** (Yayıma hazırlayan: Prof. Dr. Doğan AKSAN), Ankara: TDK Yayınları.
- CÜCELOĞLU, Doğan (2008) **Korku Kültürü. Niçin ‘Mış Gibi’ Yaşıyoruz?** İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ÇAĞLAR, Güray (1978) “Türkçede Sözcük Dizilişi ve Dil Tipolojisi” **Genel Dilbilim Dergisi**, Ankara: Ankara Dilbilim Çevresi Derneği Yayınları, sayı: 1, [55-60].
- ÇAĞLAR, Güray (1980) “Bildirişme ve Dil: Dilin Nitelikleri” **Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I**, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇALIŞLAR, Aziz (1984) “Yapısalcılık: Status Quo İdeolojisi” **Yapısalcılığın Eleştirisine Doğru** içinde (Hazırlayan: Atilla Birkiye), İstanbul: Varlık, [37-58].
- ÇALIŞLAR, Aziz (1985) (Düzenleyen ve Çeviren) **Çağdaş Felsefe**, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- ÇOTUKSÖKEN, Betül (1991) **Felsefi Söylem Nedir?**, İstanbul: Ara Yayıncılık.
- DEDE, Müşerref (1980a) “Dil Genelceleri, **Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I**, Ankara: TDK Yayınları, [41-45].
- DEDE, Müşerref (1980b) “Dilde Alan Çalışması Teknikleri” **Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I**, Ankara: TDK Yayınları, [79-88].
- DELAMARE, François; GUINEAU, Bernard (2008) **Renkler ve Malzemeleri**, Çeviren: Orçun Türkay, 2. baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- DEMİR, Ömer, Mustafa ACAR (1992) **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, İstanbul: Ağaç Yayınları/ Yardımcı Kitaplar Dizisi.
- DEMİRAY, Dr. Uğur (1994) **İletişim Ötesi İletişim (Meta-Communication)**, Eskişehir: Turkuaz Yayıncılık.

- DEMİRCAN, Ömer Prof. Dr. (2005) **Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri**, 2. baskı, İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.
- DEMİREZEN, Mehmet (1989) "Ruhdibilimin Dil Öğretimine Katkıları" **Dil Bilimi Uygulamaları**; III. Dil Bilimi Sempozyumu Bildirileri (21-22 Haziran 1989), Yayımlayanlar: F. Özden Ekmekçi, Vural Ülkü, Adana: Çukurova Üniversitesi, [140-152].
- DEMİREZEN, Mehmet, (1987) "Dilbilimin Dil Öğretmeni Yetiştirmedeki Yeri" **Dilbilimin Dünü, Bugünü, Yarını**, I. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- DOĞAN, Gürkan (1990) "Bir Edimbilim Kuramı Olarak Bağıntı" **Dilbilim Araştırmaları**, Ankara: Hitit Yayınevi, [63- 73].
- DOĞAN, Gürkan (1991) "Dilbilim-Göstergebilim İlişkileri ve Edimbilim" **Dilbilim Araştırmaları**, Ankara: Hitit Yayınevi, [79-87].
- DOMENACH, Jean-Marie (1969) **Politika ve Propaganda**. Çev. Tahsin Yücel, İstanbul: Varlık Yayınları.
- DÖKMEN, Üstün (1995) **İletişim Çatışmaları ve Empati**, 2. Baskı, İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- DUBOIS - CHARLIER, Françoise (1984) **Comment S'initier à la Linguistique?** Paris: Larousse.
- DUBOIS, Jean ve bşk. (2002) **Dictionnaire de Linguistique**, 2. baskı, Paris: Larousse.
- DUCHET, Jean-Louis (1981) **La Phonologie**, Paris : PUF, Que sais-je? No :1875.
- DUCROT, Oswald (1989) **Le Dire et le Dit**, Paris: Minuit.
- DUCROT, Oswald; Jean-Marie SCHAEFFER (2002) **Nouveau Dictionnaire Encyclopédique des Sciences du Langage**. Paris: Seuil.
- DULICENKO, Alexandre (2005) "N. Marr à la recherche du sens du langage", **Cahiers de l'ILSL**, No: 20, Lausanne: Université de Lausanne Faculté des Lettres, Institut de linguistique et des sciences du langage (ILSL), [89-108]
- DURALI, Teoman (1987, 1988) "Genetik Mutasyon ve Yazıda Devrim I, II" **İlim ve Sanat**, sayı: 16: Kasım-Aralık, 18: Mart-Nisan, İstanbul, [12-19], [43-53].
- ECO, Umberto (1996) **Yorum ve Aşırı Yorum**, Çev. Kemal Atakay, İstanbul: Can Yayınları.
- ECO, Umberto (2004) **Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı**, Çev. Kemal Atakay, İstanbul: Literatür Yayınları.
- EKMEKÇİ, F. Özden (1991) "Sözel Bellek ve Hatırlama" in **Dilbilim Araştırmaları**, Ankara: Hitit Yayınevi, [50-58].
- ELDEMİR; Aysu (1980) "Saussure'den Sonra Yapısal Dilbilimde Sözdizimi Konusundaki Tutumlar, Yöntemler, ve Dönüşümlü Üretimsel Dilbilgisinde Chomsky" **Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I**, Ankara: TDK Yayınları, [129-148].
- ENGİNARLAR, Hüsnü (1991) "Nörodilbilim ve Yabancı Dil Öğretimi" **Dilbilim Yazıları**, Ankara: Usem Yayınları, [38-45].

- EREN, Hasan (1988) "Önsöz" *Türkçe Sözlük*, Ankara, TDK Yayınları.
- ERGENÇ, İclâl (1994) "Beyindeki Dil" *Bilim ve Teknik Dergisi*, sayı: 314, Ankara: TÜBİTAK, [36-39].
- ERGENÇ, İclâl (1995) *Konuşma Dili ve Türkiye Türkçesinin Söyleyiş Sözlüğü*, Ankara: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık.
- ERHAT, Azra (1984), *Karya'dan Pamfilya'ya Mavi Yolculuk*, İzmir: Sergi Yayınevi.
- ERKMAN, Fatma (1987) *Göstergebilime Giriş*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- ETHEMOĞLU, Armağan (1983) "Kompetans ve Performans Konusunda İnsan Açısından Bir Değerlendirme Modeli" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Özel sayı, [135-141].
- FARBER, Barry (1994) *Yabancı Dil Öğrenme Yöntemleri*, Çev. Cem Şen, İstanbul: İm yayıncılık.
- FÉVRIER, Jean (1984) *Histoire de l'Écriture*, Paris: Payot.
- FISHMAN, Joshua A. (1971) *Sociolinguistique*, Paris/Bruxelles: Nathan/Université, Colection: "Langage et Culture".
- FLOCH, Jean-Mari (1985) "Mais qu'est-ce que donc la sémiotique" in *Le Français Dans le Monde* No: 197, Novembre/Décembre, Paris: Hachette [45-49].
- FREEDMAN, Jonathan L., David O. SEARS, J. Merrill CARLSMITH (1989) *Sosyal Psikoloji*, Çev. Ali Dönmez, İstanbul: Ara Yayıncılık.
- FUCHS, Catherine, Pierre LE GOFFIC (1992) *Les Linguistiques Contemporaines*, Paris: Hachette.
- GALMICHE, Michel (1975) *Sémantique Structurale*, Paris: Larousse.
- GARDÈS-TAMINE, Joëlle (1990) *La Grammaire I. Phonologie, Morphologie, Lexicologie*, Deuxième édition, Paris: Armand Colin.
- GARVIN, P.L. (1982) "Prag Dilbilim Okulu" *Dilbilim Seçkisi içinde*, (Haz. Doğan AKSAN), Çev. Ahmet Kocaman, Ankara: TDK Yayınları, [25-31].
- GENCAN, Tahir Nejat, Haydar EDİSKUN, Baha DÜRER, Enver Naci GÖKŞEN (1974) *Yazın Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- GENOUVRIER, Émile, Jean PEYTARD (1983) *Linguistique et Enseignement du Français*, Paris: Larousse.
- GEZUNDHAJT, Henriette (1997a) "Les Grands Courants en Linguistique" <http://www.linguistes.com/courants/courants.html>, (son ulaşım: 16 Ağustos 2012)
- GEZUNDHAJT, Henriette (1997b) "Principes Généraux de la Linguistique énonciative" <http://www.linguistes.com/courants/enon.html>, (son ulaşım: 16 Ağustos 2012)
- GÖKTÜRK, Akşit (1986) *Çeviri: Dillerin Dili*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- GREIMAS, Algirdas-Julien, Joseph COURTES (1979) *Sémiotique. Dictionnaire Raisonné de la Théorie du Langage*. Cilt: I. Paris: Hachette-Université.
- GUIRAUD, Pierre (1984) *Anlambilim*, Çeviren: Prof. Dr. Berke Vardar, Ankara: Kuzey Yayınları.

- GÜNAY, V. Doğan (2007) **Metin Bilgisi**, Genişletilmiş 3. baskı, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- GÜNAY, V. Doğan (2012) "Görsel göstergebilim ve imgenin anlamlandırılması", (GÜNAY, V. Doğan – PARSA, Alev F. (editörler-) **Görsel Göstergebilim. İmgenin Anlamlandırılması** içinde, İstanbul: Es Yayınları, [11-54]
- GÜRBİLEK, Nurdan (2008) **Mağdurun Dili**, İstanbul: Metis Yayınları.
- HALTE, Jean-François (2006) « Entre Enseignement et Acquisition : Problèmes Didactiques en Apprentissage du Langage » **Mélanges CRAPEL**, n° : 29, [13-28].
- HATİBOĞLU, Vecihi (Prof. Dr.) (1982) **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ankara: DTCF Yayınları.
- HATİBOĞLU, Vecihi, Prof. Dr. (1981) **Türkçenin Ekleri**, Ankara: TDK Yayınları.
- HATİBOĞLU, Vecihi, Prof. Dr. (1982) **Türkçenin Sözdizimi**, Ankara: AÜDTCF Yayınları, No: 317.
- HÉNAULT Anne, (1992) **Histoire de la Sémiotique**, Paris: PUF., Que sais-je.
- Hürriyet Gazetesi**, 20 Şubat 1996, Bayram eki.
- İMER, Kâmile (1980) "Toplumsal Dilbilim" **Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I**, Ankara: TDK Yayınları, [157-166].
- İMER, Kâmile (1990) "Eksiklik Kuramı Çerçevesinde Kod Türleri" in **Dilbilim Yazıları**, Derleyenler: Ayhan Sezer, Sabri Koç, Ankara: Usem Yayınları.
- İŞGÜVEN, Mine Mutlu, Dr. (Ağustos 1995) "Göstergebilim ve Gösterge Türleri Üzerine Bir İnceleme" **Dil Dergisi**, Sayı: 34, Ankara: A.Ü. TÖMER Yayınları, [26-30].
- JAKOBSON, Roman, (1963) **Essais de Linguistique Générale**, Paris: Les Editions de Minuit.
- JANTON, Pierre, (1977) **L'Espéranto**, Paris: PUF, Que sais-je?
- JEAN, Georges (2006) **Yazı: İnsanlığın Belleği**, Çeviren: Nami Başer, 4. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KANTELE, Semiramis (1979a) "Prieto'nun Göstergebiliminde Connotation Kuramı ve Hjelmslev" **FDE Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 3, Ankara, [103-118].
- KANTELE, Semiramis (1979b) "«BEN» demek" **FDE Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4, Ankara: [72-79].
- KANTELE, Semiramis (1981) "Louis J. Prieto'da söz eylem ve ara-kavram dizgesi" **FDE Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 7 Ankara, [27-36].
- KAŞ, Ali, (1989) "Dilbilim-Dil Öğretimi-Dilbilimci Üçlüsü" **Dil Bilimi Uygulamaları, III. Dil Bilimi Sempozyumu Bildirileri**, Yayına Hazırlayan: F. Özden Ekmekçi, Vural Ülkü.
- KERBRAT-ORECCHIONI, Cathériene (2009) **L'Énonciation. De la Subjectivité dans le Langage**, Paris: Armand Colin.
- KIRAN, Ayşe (1981) "Dilbilim-Yazın İlişkilerinde Yazınsal Göstergebilimin Yeri" **FDE Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi**, sayı: 8, Kış, Ankara, [99-115].

- KIRAN, Ayşe (1984) "1984'de Greimas Göstergebilimine Bakış: M. Arrivé ve J.-C. Coquet ile Konuşma" in **FDE Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 12, Ankara: [102-120].
- KIRAN, Ayşe Eziler (1990) "Dilbilim-Göstergebilim İlişkileri" **Dilbilim Araştırmaları**, Ankara: Hitit Yayınevi, [51-62].
- KIRAN, Zeynel (1979) "N. Chomsky'nin Üretimsel Dilbilgisi Kuramında Edinç ve Edim Ayrımı" **FDE Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi**, sayı: 4, Kış, Ankara, [117-123].
- KIRAN, Zeynel (1983) "Bir Üçüncü Dilbilime Doğru: Sözcelem Dilbilimi" in **FDE**, Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi, Sayı: 11, Bahar, Ankara, [16-23].
- KIRAN, Zeynel (1990) "Büyüleyici Bir Bilim Dalı: Dilbilim" in **Dilbilim Araştırmaları**, Ankara, Hitit Kitabevi.
- KIRAN, Zeynel (1996) **Dilbilim Akımları**, 2. Baskı, Ankara: Onur Yayınları.
- KIZILÇELİK, Sezgin, Yaşar ERJEM (1992) **Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü**, Konya: Göksu Matbaası.
- KOCAMAN, Ahmet (1979) "Anlambilim Üzerine" in **Genel Dilbilim Dergisi**, cilt: I, sayı: 3-4, Şubat Ankara: ADÇ, Ankara Dilbilim Çevresi Yayınları, [10-28].
- KOCAMAN, Ahmet (1980a) "Modern Dilbilim ve Dil İncelemeleri. Genel Bir Değerlendirme" **Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I**, Ankara: TDK Yayınları, [33-40].
- KOCAMAN, Ahmet (1980b) "Dilbilimsel Anlambilim" **Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I**, Ankara: TDK Yayınları, [89-103].
- KOCAMAN, Ahmet (1991) "1990'larda Dilbilimin Görünümü" **Dilbilim ve Türkçe** içinde, Ankara: Dil Derneği Yayınları, [9-13].
- KOCAMAN, Ahmet (1998) "Uygulamalı Dilbilim" **Dilbilim Araştırmaları** içinde, Ankara: Bizim Büro Basımevi, [101-106].
- KONGAR, Emre (1986) **Kültür ve İletişim**, İstanbul: Say Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003) **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Ankara: TDK Yayınları.
- KORKUT, Ece (2004) **Pour Apprendre Une Langue Étrangère (FLE)**, Ankara: ELP Pegem Yayınları.
- KÖKNEL, Özcan, Prof. Dr. (1986) **İnsanı Anlamak** Altın kitaplar Yayınevi: Bilimsel sorunlar dizisi, İstanbul.
- KURTARAN, Özlem Meltem, Faruk ÇUBUKÇU (1991) **Ansiklopedik Bilgi İşlem Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- KÜLEBİ, Oya, Dr. (1990) "Türkçe Ünlemlerin Kullanımbilim Yönünden İncelenmesi" **Dilbilim Araştırmaları**, Ankara: Hitit Yayınları [10-34].
- LABOV, William (1982) "Dilin Toplumsal Bağlamı İçinde İncelenmesi" Çev. Veysel Kılıç, in **Dilbilim Seçkisi** (Yayıma hazırlayan: Prof. Dr. Doğan Aksan), Ankara: TDK Yayınları. [163-186].

- LE GOFFIC, Pierre (1993) *Grammaire de la Phrase Française*, Paris: Hachette/Supérieur.
- LECOMPTE, Güney (1980) "Ruhsal Dilbilim" *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I*, Ankara: TDK Yayınları [149-156].
- LEHMANN, Alise; MARTIN-BERTHET, Françoise (2003) *Introduction à la Lexicologie, Sémantique et Morphologie*, Paris: Nathan-Université.
- LEMELIN, Jean-Marc (1998) "Diagrammatique du Langage, <http://www.ucs.mun.ca/~lemelin/diamat.html> (60 s.)
- LEROT Jacques (1993) *Précis de linguistique générale*. Paris: Minuit coll. Propositions.
- LEWIN, Roger (2008) *Modern İnsanın Kökeni*, Çeviren: Nazım Özüldaydın, 14. Baskı, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- MAINGUENEAU, Dominique (1979) *Initiation aux Méthodes de l'Analyse du Discours*. Paris: Hachette-Université
- MAINGUENEAU, Dominique (1989) *Éléments de Linguistique Pour le Texte Littéraire*. Paris: Bordas.
- MARDİN, Şerif (1986) *Din ve İdeoloji*, 3. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MARTINET, André, (1985) *İşlevsel Genel Dilbilim*, Çev. Berke Vardar, İstanbul: Birey ve Toplum Yayınları.
- Mc QUAIL Denis, Sven WINDAHL (1994) *Kitle İletişim Çalışmaları için İletişim Modelleri*, Yayına Hazırlayanlar: Banu Dağtaş, Uğur Demiray, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- McQUAIL, Denis (1994) *Kitle İletişim Kuramı*, Çev. Ahmet Haluk Yüksel, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- MILLER, G., A. (1982) "Ruhdilbilim İçin Temel Öneriler" in AKSAN, Doğan, Prof. Dr. (Yayıma hazırlayan) *Dilbilim Seçkisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- MILNER, Jean-Claude (1995) *Introduction à Une Science du Langage*, Edition abrégé, Paris: Seuil.
- MORGAN, Clifford T., (1988) *Psikolojiye Giriş*, Çev. Kurul, Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü yayını, Ankara.
- MOUNIN Georges, (1971) *Clef Pour La Linguistique*, Paris: Seghers.
- MOUNIN, Georges (1985) *Histoire de la linguistique*, Paris: PUF, coll. Le linguiste,
- MUTLU, Erol (1993) *İletişim Sözlüğü*, Ankara: Ark Yayınevi.
- NASUHOĞLU, Rauf (yönetiminde-) (1983) *Fizik Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- NIKLAS-SALMINEN, Aino (2003) *La Lexicologie*, Paris: Arman Colin.
- NUTKU, Özdemir (1989) *Sahne Bilgisi*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- OLENDER, Maurice (1998) *Cennetin Dilleri*. Çeviren: Nevzat Yılmaz, Ankara: Dost Yayınları.

- ONG, Walter J. (1995) *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Çev. Sema Postacıoğlu Banon, İstanbul: Metis Yayınları.
- ÖZAKINCI, Cengiz (1994) *Dünden Bugüne Türklerde Dil ve Din*, İstanbul: Bellek Yayınları.
- ÖZKAY, Ünsal, (1992) *İletişimin ABC'si*, İstanbul: Simavi Yayınları.
- ÖZSOY, A. Sumru (1991) "Türkçenin Sözdizimi ve Kuramsal Dilbiliminde Evrensellik Kavramı" *Dilbilim ve Türkçe* içinde, Ankara: Dil Derneği Yayınları, No: 3, [45-55].
- ÖZSOY, A. Sumru (1997) "Chomsky'nin Sözdizim Kuramına Bir Bakış" *Dilbilim Araştırmaları 1997* içinde, Ankara: Kebikeç Yayınları, [9-12].
- ÖZSOY, A. Sumru (1998) "İbîhça'da Yapısal Engeller" *Doğan Aksan Armağanı* içinde, (yay. Haz. K. İmer, L. Subaşı-Uzun), Ankara: AÜDTCF Yayınları, [135-143].
- ÖZÜNLÜ, Ünsal (1986) "Fıkralar ve Mizah Dili" *III. Dil Bilimi Uygulamaları; Yayına Hazırlayanlar: F. Özden Ekmekçi, Vural Ülkü, Adana: Çukurova Üniversitesi.*
- ÖZÜNLÜ, Ünsal (1991) "Karagöz Oyunlarında İletişim" *Frankofoni*, No: 3, Ankara: Şafak Matbaacılık, [179-186].
- ÖZÜNLÜ, Ünsal (1997) *Edebiyatta Dil Kullanımları*, Ankara: Doruk Yayınları.
- PAVEAU, Marie-Anne; Georges-Élia SARFATI (2008) *Les Grandes Théories de la Linguistique*, Paris: Armand Colin.
- PEIRCE, Charles S. (1978) *Écrits sur le Signe*, İngilizceden Fransızcaya çeviren Gérard Deledalle, Paris: Seuil.
- PERRET, Michèle (1994) *L'Énonciation en Grammaire du Texte*. Paris: Nathan Université.
- PERROT Jean, (1986) *La Linguistique*, Paris: PUF, Que sais-je?.
- PORTINE, Henri (Avril 1984) "L'Énonciation" *Le Français Dans le Monde* içinde, No. 184, [100-102].
- POTTIER, Bernard (1992) *Théorie et Analyse en Linguistique*. Deuxième édition corrigée, Paris: Hachette/ supérieur (Linguistique).
- POTTIER; Bernard (1974) *Linguistique Générale, Théorie et Description*, Paris: Klincksieck.
- PRIETO, Louis J. (1975) *Pertinence et Pratique*, Minuit, Paris.
- RABINOW, Paul; William SULLIVAN (Hazırlayanlar: -) (1990) *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, Türkçesi: Taha Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- RASTIER, François (1993) "La Croisée des Chemins, Situation de la Linguistique" *Dilbilim*, sayı: X, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yabancı Diller Eğitim Bölümü Dergisi, [75-90].
- RENFREW, Colin (Eylül 1996) "Hint-Avrupa Dillerinin Kökenleri", Çev. Özlem Baykara, *Kuram Dergisi*, Kitap: 12, İstanbul: Kur Yayıncılık, [3-10]. (Ayrıca Bkz.: "The Origins of Indo-European Languages" in *Scientific American*, October, 1989, ss: 82-90).

- REY-DEBOVE, Josette (1979) *Lexique. Sémiotique*. Paris: PUF.
- RICŒUR, Paul (1990) "Anlamlı Eylemi Bir Metin Gibi Görmek" in *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, Türkçesi: Taha Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları [27-44].
- RİFAT, Mehmet (1993) *Homo Semioticus*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- RİFAT, Mehmet, Sema RİFAT, Taçlan BOYAT, Yurdagül GÜRPINAR (1988) *Dilbilim ve Göstergibilim Terimleri*, İstanbul: Sözce Yayınları.
- SAUSSURE, Ferdinand de (1992) *Cours de Linguistique Générale*. Paris: Payot.
- SCHMITT, M.-P.; A. VIALA (1988) *Savoir-lire, Précis de Lecture Critique*. Paris: Didier, 5e édition
- SCHÖBER, Otto, Prof. Dr. (1996) *Beden Dili (Davranış Anahtarı)*, Çev. Dr. Süeda Özbent, 3. Baskı, İstanbul: Arion Yayınevi.
- SEVERIN, Werner J., James W. TANKARD, Wr. (1994) *İletişim Kuramları: Kökenleri, Yöntemleri ve Kitle İletişim Araçlarında Kullanımları*, Çev. Doç. Ali Atıf Bir, Arş. Gör. N. Serdar Sever, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- SEVİLEN, Muhittin (1986) *Karagöz*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SEZER, Ayhan (1990) "Türkçe Öğretiminde Dilbilimin Yeri" *Dilbilim Yazıları* içinde, Ankara: Usem Yayınları, [39-50]
- SOKULLU, Sevinç, Dr. (1979) *Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi*; Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SOYKAN, Ömer Naci (1990) "Dil Düzeni-Nesne Düzeni" *Felsefe ve Sanat* içinde, İstanbul: Ara Yayıncılık, [111-118].
- SÖNMEZ, Özge (2005) *L'Enseignement de la Culture-Civilisation Française dans les Manuels Scolaires Utilisés en Turquie*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Nantes: Université de Nantes (France).
- ŞAHİN, Nail (1976) "Çocuk Dili Araştırmaları ve Uygulamaları" *Ulusal Kültür* içinde, Ekim 1976, Sayı: 6, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, [173-181].
- ŞENBAY, Nüzhet, (1993) *Söz ve Diksiyon Sanatı*, 5. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TEKİN, Melek (Hazırlayan) (1991) *Türk Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- TEKİN, Talat (1991) "A New Classification of the Turkic Language" in *Türk Dilleri Araştırmaları (Researches in Turkic Language) 1991*, Ankara: Odak Ofset, ss: 5-18.
- TEKİN, Talat (Ekim 1978) "Tarih Boyunca Türkçenin Yazısı" in *Ulusal Kültür*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Sayı: 2, Ankara.
- TERRY, W. Scott (2011) *Öğrenme ve Bellek*, Çevirenler Banu Cangöz ve diğerleri, Ankara: Anı Yayınları.
- TODOROV, Tzvetan (1980) *Poétique de la Prose*. Paris: Seuil.
- TOPALOĞLU, Ahmet, Prof. Dr. (1989) *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötügen Yayınları.

- TURA, Sabahat (1980) "Anlam ve Yorum" **Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I**, Ankara: TDK Yayınları, [104-123].
- TÜMERTEKİN, Yusuf Alp (1978) "Peirce'in Gösterge Anlayışının Ana Çizgileri" **FDE**, Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2, Ankara, [140-147].
- UYGUR, Nermi (1984) **Dilin Gücü**, İstanbul: Birim Yayınları.
- UYGUR, Nermi (1988) "Dildeki Felsefe" **Dil Yazıları I**, Ankara: TDK Yayınları, 2. Baskı, [30-43].
- UZDU, Funda; GÜNAY, V. Doğan (2009) "Kitabın Kapağından Dışarı Taşanlar", **Dilbilim Dergisi** içinde, sayı: 20, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fransız Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Dergisi [19-46].
- VAN Schaaik, Gerjan (1998) "İşlevsel Dilbilgisi Nedir?" **Dilbilim Araştırmaları**, Ankara: Bizim Büro Basımevi, [9-25].
- VARDAR Berke (yönetiminde), (2002) **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- VARDAR, Berke (1982) **Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri**, Ankara: TDK Yayınları.
- WELLS, Calvin (1984) **İnsan ve Dünyası**, Çev. Bozkurt Güvenç, 2. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Wikipédia "Écriture" maddesi, <http://fr.wikipedia.org/wiki/Écriture> (son ulaşım: 17 Ağustos 2012)
- Wikipédia "Iconographie" maddesi <http://fr.wikipedia.org/wiki/Iconographie> (son ulaşım: 17 Ağustos 2012)
- YAGUELLO, Marina. (1990) **Histoire de Lettres; des lettres et des sons**. Paris: Seuil, coll. Point Virgule.
- YALÇIN, Mehmet, Prof. Dr. (1991) **Şiirin Ortak Paydası Şiirbilime Giriş**, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- YILDIZ, İslam (2010) "Sözlü Dildeki Bağlılı Ardılların Kullanım Sıklığı", Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- YÜCEL, Tahsin (1982a) **Yapısalcılık**, İstanbul: Ada Yayınları.
- YÜCEL, Tahsin (1982b) **Yazının Sınırları**, İstanbul: Adam Yayınları.
- YÜKSEL, Ahmet Haluk, Doç. Dr. (1994) **İkna Edici İletişim**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- ZEILKE, Wolfgang (1993) **Sözsüz Konuşma, Davranışlarına Bakarak İnsanları Tanıma** Çev. Esat Nermi, İstanbul: Say Yayınları.
- ZEYREK, Deniz (2003) "Söylem ve Toplum", **Söylem Üzerine** (Yayına Hazırlayan: Ahmet Kocaman) içinde, 2. Baskı, Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim A.Ş.
- ZILLIOĞLU, Merih (1993) **İletişim Nedir?**, İstanbul: Cem Yayınları.

Yazarımız

Prof. Dr. V. Doğan GÜNAY

V. Doğan Günay, 1957 yılında Mersin-Gülnar'da doğdu. İlk ve ortaokulun ardından 1976 yılında Edirne Erkek Öğretmen Lisesi'ni bitirdi. 1982 yılında Ankara Gazi Yüksek Öğretmen Okulu Fransızca Bölümü'nü bitirdi. Yüksek lisansını Cumhuriyet Üniversitesi'nde, doktorasını Hacettepe Üniversitesi'nde yapmıştır.

1994 yılında yardımcı doçent, 1999 yılında dilbilim alanında doçent ve 2005 yılında profesör oldu.

Metin çözümleme, dilbilim ve söylem çözümlemesi gibi alanlarda yayınlanmış yurt içi ve yurt dışı yüz civarında makale, bildiri, konferans ve panelin yanında; **Göstergebilim Yazıları** (2002), **Dil ve İletişim** (2004), **Sözcükbilime Giriş** (2007), **Metin Bilgisi** (3. baskısı 2007), **Fransızcada Tümce Kuruluş Biçimleri. Çeviri Yöntemleri** (2. baskı, 2009) ve **Fransızcada İlgeç ve Bağlaçları Kullanma Kılavuzu** (2. baskısı, 2010) adlarında altı kitabı vardır. Yine ortak olarak hazırladıkları **İzmir Yabancılar için Türkçe A2.** (2012) ve **İzmir Yabancılar için Türkçe A1.** (2012) kitaplarını bir ekle birlikte hazırlamıştır.

Görsel Göstergebilim: İmgenin Anlamlandırılması (2013) kitaplarında ortak editörlük yapmıştır. Bunun yanında beş ortak kitap çalışması vardır.

Halen Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü Fransız Dili Eğitimi Anabilim Dalı'nda çalışmaktadır.

<http://kisi.deu.edu.tr/dogan.gunay/>
dogan.gunay@deu.edu.tr

Türkçe-Fransızca Dizin

- Abartma:** Hyperbole
Ad dizimi: Syntagme nominal
Adlaştırma: Nominalisation
Ağız: Parler
Aktarma sözcük: Mot d'emprunt
Alfabesel seslemyazı: Alphasyllabaire
Alıcı: Destinataire
Altanlamlılık: Hyponymie
Anıştırma: Insinuation
Anlakçılık: Mentalisme
Anlam bayağılaşması: Péjoration
Anlam daralması: Restriction
sémantique
Anlam değişmesi: Changement
sémantique
Anlam genişlemesi: Extension
sémantique
Anlam kayması: Déplacement
sémantique
Anlam: Sens
Anlama: Compréhension
Anlambilim: Sémantique
Anlambirim: Monème
Anlambirimcik: Sème
Anlamın etkisi: Effet de sens
Anlamlama: Signification
Anlatımsallık işlevi: Fonction
expressive
Ara kavrama dizgesi: Système de
classement d'intercomprehension
Arıksayış: Litote
Artkatmanlaşma: Diastratique
Artsüremli dilbilim: Linguistique
diachronique
Artyerdeşlik: Diatopique
- Artzamanlı içsel ayırım:** Interférence
diachronique
Ayırıcı karşıtlık: Opposition distinctive
Ayrık gönderme: Réfèrent détaché
Ayrınç: Ton
Azınlık dili: Langue de minorité
Bağdaşık: Cohésif
Bağımlılık: Dépendance
Bağlam: Contexte
Bağlamsızlık: Asyndète
Belirleyici gönderme: Réfèrent
déictique
Belirleyici: Déictique
Belirleyici: Déictique
Belirsizlik: Ambiguïté
Belirti: Indice
Belirtke: Signal
Benzerlik: Similarité
Benzeşme: Assimilation
Benzetme: Smile
Betikbilim: Philologie
Betikbilimci: Philologue
Betimleme: Description
Betimleyici: Descriptif
Biçem: Style
Biçembilim: Stylistique
Biçimbilim: Morphologie
Biçimbirim: Morphème
Bildirim: Déclaratif
Bilgisayar dili (dilyetisi): Langage
informatique
Bilişsel evren: Univers cognitif
Bilişsel işlev: Fonction cognitive
Birliktelik: Co-occurrence
Bitişiklik: Contiguïté

Bitişimli dil: Langue agglutinante
Bitişimli: Agglutinant
Boğaz: Pharynx
Buyruk edimi: Acte illocutoire
Buyurum: Imperatif
Bükümlü dil: Langue flexionnelle
Bürünbilgisi: Prosodie
Bürünbilimsel: Prosodique
Çevirme: Conversion
Çift eklemlilik: Double articulation
Çivi yazısı: Cunéiforme
Çizgisel: Linéaire
Çokanlamlılık: Polysémie
Çokdillilik: Plurilinguisme
Değiş: Permutation
Değişkenlik: Variation
Değişmece: Trope
Dışdilbilim: Linguistique externe
Dil atlası: Atlas linguistique
Dil: Langue
Dilbilgisi: Grammaire
Dilbilimsel çözümlene: Analyse linguistique
Dildışı edinç: Compétence paralinguistique
Dildışı: Paralinguistique
Dilsel değişkenlik: Variation linguistique
Dilsel edinç: Compétence linguistique
Dilyetisi: Langage
Dizem: Rythme
Dizge: Système
Doğal gösterge: Signe naturel
Doğrudan iletişim: Communication immédiate
Dolaylama: Périphrase
Dolaylı adlama: Antonomase
Dolaylı anlatım: Discours indirect
Durağan: Statique

Durak: Pause
Durum: Statut
Durumsal gönderme: Référent situationnel
Düşünce ile ilgili yazı: Écriture idéographique
Düşüncüyazı: Idéogramme
Düzanlam: Dénotation
Düzanlamsal işlev: Fonction dénotative
Düzdeğişmece: Métonymie
Düzenleyim: Composition
Düzsöz: Locution
Edim: Performance
Edimbilim: Pragmatique
Edimsel: Performatif
Edimsöz: Illocution
Edinç: Compétence
Edinim: Acquisition
Eğretileme: Métaphore
Eklemleniş: Articulation
Eklemsel sesbilgisi: Phonétique articulatoire
Eksik kapsama: Zeugme
Eksilti: Éllipse
Eksiltilli: Élliptique
Elifbe yazısı: Abjad
Eşadlılık: Homonymie
Eşanlamlılık: Synonymie
Eşsüremlil dilbilim: Linguistique synchronique
Etkileyici: Expressif
Etkisöz edimi: Acte perlocutoire
Etkisöz: Perlocution
Eylem dizimi: Syntagme verbal
Eyletim: Manipulation
Ezgisel değişkenlik: Variation mélodique
Gecikmiş iletişim: Communication différée, communication retardée

Genelleştirilebilir olgular: Phénomènes généralisables
Gerilme: Tension
Gırtlak: Larynx
Göçüşme: Métathèse
Gönderge işlevi: Fonction référentielle
Gönderge: Référence
Gönderme: Référent
Görgül: Emprique
Görüntüsel gösterge: Icone
Görüntüsel: Iconique
Görüntüsel yazı: Iconographie
Gösteren: Signifiant
Göstergebilim: Sémiotique
İçdilbilim: Linguistique interne
İçeren: Contenant
İçerik: Contenu
İçerme: Implication
İçsel: Intensèque
İkidillilik: Bilinguisme
İkileme: Dièrese
İkili çatı: Dichotomie
İletişim edimi: Acte de communiquer
İlgeç dizimi: Syntagme prépositionnel
İsmin halleri: Suffixe de cas
İşitim: Audition
İşitimsel sesbilgisi: Phonétique auditive
İşlevsel dilbilim: Linguistique fonctionnelle
İzlek: Thème
Kanıtlayıcı: Argumentatif
Kapsamlayış: Synecdoque
Karşılaştırma: Comparaison
Karşılaştırmacılık: Comparatisme
Karşılaştırmalı dilbilgisi: Grammaire comparée
Karşıtanlamlılık: Antonymie
Karşıtlam: Paradoxe

Karşıtlama: Antithèse
Kavramlaştırma: Conceptualisation
Kaydırma: Catarchèse
Kendi üzerine gönderme: Référent sui-référentiel
Kendilik: Entité
Kısaltma: Sigle
Kısma ad: Acronyme
Kipleştirme: Modalisation
Kişileştirme: Personnification
Kitle iletişimi: Communication de masse
Kodlama: Encodage
Konuşma dili: Langue parlée
Koşuntu: Apposition
Kökenbilim: Étymologie
Kökenbilimsel: Étymologique
Kullanım: Usage
Kural: Norme
Lehçe: Dialecte
Lehçebilim: Dialectologie
Metin dilbilim: Linguistique textuelle
Metin içi gönderme: Référent textuel
Nedensellik: Causalité
Nicelik: Quantité
Niteleme: Épithète
Ortak sözceleme öznesi: Co-énonciateur
Öğrenme: Apprentissage
Öğretim: Enseignement
Ölçünlü dil: Langue standard
Önek: Préfixe
Öneri edimi: Acte propositionnel
Önsayıltı: Présupposé
Önses düşmesi: Aphérèse
Önvarsayım: Présupposition
Örnekçe: Modèle
Örnekseme: Analogie

Örneksemeçil: Analogique
Örtmece: Euphémisme
Örtük: Implicite
Örtüklük: Implicité
Ötedilsel edinç: Compétence extralinguistique
Ötedilsel: Extra-linguistique
Öteleme: Métalepse
Özerk: Autonome
Özellik: Subjectivité
Resimyazı: Pictogramme
Ruhdilbilim: Psycholinguistique
Saptayıcı: Constatif
Saraka: Ironie
Saydamlık: Transparence
Serbest dolaylı anlatım: Discours indirect libre
Ses oluşturma: Vocalisation
Ses: Son
Sesbilgisi: Phonétique
Sesbilim: Phonologie
Sesbirim: Phonème
Sesbirimbilim: Phonématique
Sesdağılım: Acoustique
Sesdağılımsal sesbilgisi: Phonétique acoustique
Seslemyazı: Syllabaire
Seslenme işlevi: Fonction d'appel
Sesli: Vocal
Sesyazı: Phonogramme
Sesyitimi: Aphasie
Sezdirim: Sous-entendu
Sezinletme: Allusion
Sıfatlaştırma: Adjectivisation
Simge: Symbole
Sonek: Suffixe
Soru: Interrogatif
Söylem: Discours

Söylemsel öge: Embrayeur
Söyleyiş: Diction
Söz: Parole
Sözbilim: Rhétorique
Sözce: Énoncé
Sözceleme kipliği: Modalité d'énonciation
Sözceleme öznesi: Sujet de l'énonciation
Sözcelemenin alıcı: Énonciataire
Sözcük türü: Partie du discours
Sözcükbilim: Lexicologie
Sözcükharf: Logogramme
Sözcüklerin ölümü: Mort des mots
Sözcüksel birim: Lemme
Sözcüksel: Lexicale
Sözel anlatım: Expression verbale
Sözel: Verbal
Sözylem: Acte de parole
Sözlü anlatım: Expression orale
Sözlü dil: Langue orale
Sözlükbilim: Lexicographie
Sözlükbirim: Lexème
Süre: Durée
Süreç: Processus
Şifre çözücü: Décodeur
Tanıma: Reconnaissance
Tanımlık: Article
Taşra ağzı: Patois
Temsil işlevi: Fonction de représentation
Temsil: Représentation
Titreleme: Intonation
Toplumdilbilim: Sociolinguistique
Toplumsal katmanlaşma: Stratification sociale
Toplumsal kullanım: Sociolecte
Toplumsallaşma: Socialisation
Tumturak: Emphase
Tumturaklı: Emphatique
Türdeş: Homogène

Türetim: Dérivation

Uyaran: Stimulus

Uygulamalı dilbilim: Linguistique appliquée

Uygunluk: Adéquation

Uzaklık: Distance

Uzlaşımsal gösterge: Signe conventionnel

Ünlü tınısı: Timbre vocalique

Ünsüz alfabesi: Alphabet consonantique

Üstdil: Métalangage

Üstkural: Métarègle

Varsayımsal: Hypothétique

Vurgu: Accent

Yananlam: Connotation

Yansıma: Onomatopée

Yapay gösterge: Signe artificiel

Yaptakçılık: Bricolage

Yargı: Exclamatif

Yazı: Écriture

Yazıbirim: Graphème

Yeğlilik: Intensité

Yeni dilbilgisici: Néo-grammarien

Yerine: Allégorie

Yerleştirilme: Repérage

Yummaca: Énigme

Yüz hareketi: Mimique

Zıtlaşma: Oxymore

Fransızca-Türkçe Dizin

- Abjad:** Elifbe yazısı
Accent: Vurgu
Acoustique: Sesdağılım
Acquisition: Edinim
Acronyme: Kısmı ad
Acte de communiquer: İletişim edimi
Acte de parole: Sözeylem
Acte illocutoire: Buyruk edimi
Acte perlocutoire: Etkisöz edimi
Acte propositionnel: Öneri edimi
Adéquation: Uygunluk
Adjectivisation: Sıfatlaştırma
Agglutinant: Bitişimli
Allégorie: Yerine
Allusion: Sezinletme
Alphabet consonantique: Ünsüz alfabesi
Alphasyllabaire: Alfabel seslemyazı
Ambiguïté: Belirsizlik
Analogie: Örnekseme
Analogique: Örneksemeci
Analyse linguistique: Dilbilimsel çözümlene
Antithèse: Karşıtlama
Antonomase: Dolaylı adlama
Antonymie: Karşıtanamlılık
Aphasie: Sesyitimi
Aphérèse: Önses düşmesi
Apposition: Koşuntu
Apprentissage: Öğrenme
Argumentatif: Kanıtlayıcı
Article: Tanımlık
Articulation: Eklemleniş
Assimilation: Benzeşme
Asyndète: Bağlamsızlık
Atlas linguistique: Dil atlası
Audition: İşitim
Autonome: Özerk
Bilinguisme: İkidillilik
Bricolage: Yaptakçılık
Catarchèse: Kaydırma
Causalité: Nedensellik
Changement sémantique: Anlam değişmesi
Co-énonciateur: Ortak sözceleme öznesi
Cohésif: Bağdaşık
Communication de masse: Kitle iletişimi
Communication différée,
communication retardée: Gecikmiş iletişim
Communication immédiate: Doğrudan iletişim
Comparaison: Karşılaştırma
Comparatisme: Karşılaştırmacılık
Compétence extralinguistique: Ötedilsel edinç
Compétence linguistique: Dilsel edinç
Compétence paralinguistique: Dildışı edinç
Compétence: Edinç
Composition: Düzenleyim
Compréhension: Anlama
Conceptualisation: Kavramlaştırma
Connotation: Yananlam
Constatif: Saptayıcı
Contenant: İçeren
Contenu: İçerik
Contexte: Bağlam

- Contiguïté:** Bitişiklik
Conversion: Çevirme
Co-occurrence: Birliktelik
Cunéiforme: Çivi yazısı
Déclaratif: Bildirim
Décodeur: Şifre çözücü
Déictique: Belirleyici
Dénotation: Düzanlam
Dépendance: Bağımlılık
Déplacement sémantique: Anlam kayması
Dérivation: Türetim
Descriptif: Betimleyici
Description: Betimleme
Destinataire: Alıcı
Dialecte: Lehçe
Dialectologie: Lehçebilim
Diastratique: Artkatmanlaşma
Diatopique: Artyerdeşlik
Dichotomie: İkili çatı
Diction: Söyleyiş
Diérèse: İkileme
Discours indirect libre: Serbest dolaylı anlatım
Discours indirect: Dolaylı anlatım
Discours: Söylem
Distance: Uzaklık
Double articulation: Çift eklemlilik
Durée: Süre
Écriture idéographique: Düşünce ile ilgili yazı
Écriture: Yazı
Effet de sens: Anlamın etkisi
Éllipse: Eksilti
Élliptique: Eksiltili
Embrayeur: Söylemsel öge
Emphase: Tunturak
Emphatique: Tunturaklı
Emprique: Görgül
Encodage: Kodlama
Énigme: Yummaca
Énoncé: Sözce
Énonciataire: Sözcelemenin alıcı
Enseignement: Öğretim
Entité: Kendilik
Épithète: Niteleme
Étymologie: Kökenbilim
Étymologique: Kökenbilimsel
Euphémisme: Örtmece
Exclamatif: Yargı
Expressif: Etkileyici
Expression orale: Sözlü anlatım
Expression verbale: Sözel anlatım
Extension sémantique: Anlam genişlemesi
Extra-linguistique: Ötedilsel
Fonction cognitive: Bilişsel işlev
Fonction d'appel: Seslenme işlevi
Fonction de représentation: Temsil işlevi
Fonction dénotative: Düzanlamsal işlev
Fonction expressive: Anlatımsallık işlevi
Fonction référentielle: Gönderge işlevi
Grammaire comparée: Karşılaştırmalı dilbilgisi
Grammaire: Dilbilgisi
Graphème: Yazıbirim
Homogène: Türdeş
Homonymie: Eşadlılık
Hyperbole: Abartma
Hyponymie: Altanamlılık
Hypothétique: Varsayımsal
Icone: Görüntüsel gösterge
Iconique: Görüntüsel
Iconographie: Görüntüsel yazı

Idéogramme: Düşüneyazı
Illocution: Edimsöz
Imperatif: Buyurum
Implication: İçerme
Implicite: Örtük
Implicité: Örtüklük
Indice: Belirti
Insinuation: Anıştırma
Intensité: Yeğînlik
Interférence diachronique: Artzamanlı içsel ayırım
Interrogatif: Soru
Intonation: Titreleme
Intrensèque: İçsel
Ironie: Saraka
Langage informatique: Bilgisayar dili (dilyetisi)
Langage: Dilyetisi
Langue agglutinante: Bitişimli dil
Langue de minorité: Azınlık dili
Langue flexionnelle: Bükümlü dil
Langue orale: Sözlü dil
Langue parlée: Konuşma dili
Langue standard: Ölçünlü dil
Langue: Dil
Larynx: Gırtlak
Lemme: Sözcüksel birim
Lexème: Sözlükbirim
Lexical: Sözcüksel
Lexicographie: Sözlükbilim
Lexicologie: Sözcükbilim
Linéaire: Çizgisel
Linguistique appliquée: Uygulamalı dilbilim
Linguistique diachronique: Artsüremlî dilbilim
Linguistique externe: Dışdilbilim
Linguistique fonctionnelle: İşlevsel dilbilim

Linguistique interne: İçdilbilim
Linguistique synchronique: Eşsüremlî dilbilim
Linguistique textuelle: Metin dilbilim
Litote: Arıksayış
Locution: Düz söz
Logogramme: Sözcükharf
Manipulation: Eyletim
Mentalisme: Anlakçılık
Métalangage: Üstdil
Métalepse: Öteleme
Métaphore: Eğretileme
Métarègle: Üstkural
Métathèse: Göçüşme
Métonymie: Düzdeğişmece
Mimique: Yüz hareketi
Modalisation: Kipleştirme
Modalité d'énonciation: Sözceleme kipliği
Modèle: Örnekçe
Monème: Anlambirim
Morphème: Biçimbirim
Morphologie: Biçimbilim
Mort des mots: Sözcüklerin ölümü
Mot d'emprunt: Aktarma sözcük
Néo-grammarien: Yeni dilbilgisici
Nominalisation: Adlaştırma
Norme: Kural
Onomatopée: Yansıma
Opposition distinctive: Ayırıcı karşıtlık
Oxymore: Zıtlasma
Paradoxe: Karşıtlam
Paralinguistique: Dildışı
Parler: Ağız
Parole: Söz
Partie du discours: Sözcük türü
Patois: Taşra ağzı
Pause: Durak

Péjoration: Anlam bayağılaşması
Performance: Edim
Performatif: Edimsel
Périphrase: Dolaylama
Perlocution: Etkisöz
Permutation: Değişim
Personnification: Kişileştirme
Pharynx: Boğaz
Phénomènes généralisables:
 Genelleştirilebilir olgular
Philologie: Betikbilim
Philologue: Betikbilimci
Phonématique: Sesbirimbilim
Phonème: Sesbirim
Phonétique acoustique: Sesdağılımsal
 sesbilgisi
Phonétique articulatoire: Eklemsel
 sesbilgisi
Phonétique auditive: İşitimsel sesbilgisi
Phonétique: Sesbilgisi
Phonogramme: Sesyazı
Phonologie: Sesbilim
Pictogramme: Resimyazı
Plurilinguisme: Çokdillilik
Polysémie: Çokanlamlılık
Pragmatique: Edimbilim
Préfixe: Önek
Présumé: Önsayıtı
Présupposition: Önvaryayım
Processus: Süreç
Prosodie: Bürünbilgisi
Prosodique: Bürünbilimsel
Psycholinguistique: Ruhdilbilim
Quantité: Nicelik
Reconnaissance: Tanıma
Référence: Gönderge
Référent déictique: Belirleyici
 gönderme
Référent détaché: Ayrık gönderme

Référent situationnel: Durumsal
 gönderme
Référent sui-référentiel: Kendi üzerine
 gönderme
Référent textuel: Metin içi gönderme
Référent: Gönderme
Repérage: Yerleştirilme
Représentation: Temsil
Restriction sémantique: Anlam
 daralması
Rhétorique: Sözbilim
Rythme: Dize
Sémantique: Anlambilim
Sème: Anlambirimcik
Sémiotique: Göstergebilim
Sens: Anlam
Sigle: Kısaltma
Signal: Belirtke
Signe artificiel: Yapay gösterge
Signe conventionnel: Uzlaşımsal
 gösterge
Signe naturel: Doğal gösterge
Signifiant: Gösteren
Signification: Anlamlama
Similarité: Benzerlik
Smile: Benzetme
Socialisation: Toplumsallaşma
Sociolecte: Toplumsal kullanım
Sociolinguistique: Toplumdilbilim
Son: Ses
Sous-entendu: Sezdirim
Statique: Durağan
Statut: Durum
Stimulus: Uyarıcı
Stratification sociale: Toplumsal
 katmanlaşma
Style: Biçem
Stylistique: Biçembilim
Subjectivité: Öznellik

Suffixe de cas: İsmi halleri
Suffixe: Sonek
Sujet de l'énonciation: Sözceleme öznesi
Syllabaire: Seslemyazı
Symbole: Simge
Synecdoque: Kapsamlayış
Synonymie: Eşanlamlılık
Syntagme nominal: Ad dizimi
Syntagme prépositionnel: İlgeç dizimi
Syntagme verbal: Eylem dizimi
Système de classement d'intercomprehension: Ara kavrama dizgesi
Système: Dizge
Tension: Gerilme
Thème: İzlek

Timbre vocalique: Ünlü tınısı
Ton: Ayrınç
Transparence: Saydamlık
Trope: Değişmece
Univers cognitif: Bilişsel evren
Usage: Kullanım
Variation linguistique: Dilsel değişkenlik
Variation mélodique: Ezgisel değişkenlik
Variation: Değişkenlik
Verbal: Sözel
Vocal: Sesli
Vocalisation: Ses oluşturma
Zeugme: Eksik kapsama

DİL VE İLETİŞİM

Bu kitap dil ve iletişim ile ilgili her türlü soruya yanıt verecek bir kaynak olarak düşünülmüştür. Bir dili konuşan her birey konuştuğu dil ile ilgili "iyi bir dil uzmanı" (?) olsa da aslında dil ile ilgili bildiklerimizin çok sınırlı olduğunu görürüz. İletişim araçlarının en başında gelen dili herkes merak eder.

Kitap yeni başlayan bir dil araştırmacısı için olduğu kadar bir dilbilimci için de gerekli bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Dil ve iletişimle ilgili her konuya az ya da çok değinilmiştir. Burada bir başlıkla belirtilen bir konu yeni bir çalışmanın konusu olabilir.

Dil ve iletişimle ilgili bilgiler karmaşık ve soyut bir anlatım yerine; daha yalın, gerekiyorsa görsel öğelerle desteklenen ve örneklendirilerek anlatılan bir biçimde düşünülmüştür. Okuyucunun sıkılmadan okuyabileceği bir kitap hazırlanması amaçlanmıştır.

COLKESEN

hercekle öğren bugün teknoloji

www.papatya.info.tr

ISBN: 978-605-4220-70-0

9 786054 220700